

ISSN 1011-727X

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi

Journal of Atatürk Research Center

CİLT/VOLUME: XXXVII

GÜZ/AUTUMN: 2021

SAYI/ISSUE: 104

Bahar ve Güz Dönemlerinde Yayımlanan Hakemli Dergi
Peer Reviewed Journal Published in Spring and Autumn

ISSN 1011 - 727X

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ

ATATÜRK SUPREME COUNCIL FOR CULTURE, LANGUAGE AND HISTORY
ATATÜRK RESEARCH CENTER

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi

Journal of Atatürk Research Center

CİLT/VOLUME: XXXVII | GÜZ/AUTUMN: 2021 | SAYI/ISSUE: 104

Bahar ve Güz Dönemlerinde Yayımlanan Hakemli Dergi
Peer Reviewed Journal Published in Spring and Autumn

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ DERGİSİ /
JOURNAL OF ATATÜRK RESEARCH CENTER
ÇİLT / VOLUME: 37 / GÜZ / AUTUMN 2021 / SAYI ISSUE: 104
ATAM Derg.
ISSN : 1011-727X

- Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığınca Bahar ve Güz dönemlerinde yılda iki kez yayımlanan hakemli bir dergidir.
 - Derginin Yazım dili Türkçe ve İngilizce'dir. Ancak her sayıda üçte bir oranını geçmeyecek şekilde, diğer dillerde yazılmış makalelere de -Yayın Kurulu kararıyla- yer verilebilir.
 - Yayımlanan makale/yazıların yazarlarına telif ücreti, hakemlerine ise inceleme ücreti ödenir.
 - Dergiye gönderilen yazı ve fotoğraflar iade edilmez. Bu dergide yayımlanan makale / yazılardaki bilimsel içerik ve fikirlerin sorumluluğu yazarlarına aittir.
-
- *It is a peer reviewed journal published in spring and autumn, twice a year, by Atatürk Research Center.*
 - *The official languages of the journal are Turkish and English. However, articles written in other languages, so long as the ratio of one-third in every issue is not exceeded, can be published pursuant to the decision of Board of Editors.*
 - *Texts and photos sent for the journal are not returned. The authors are responsible for the scientific contents and ideas in the articles / texts published in the journal.*
 - *Authors of the articles / texts published in the journal are paid a loyalty. Reviewers of the articles / texts published in the journal are paid a review fee.*

ATAM Dergisinin Tarihi:

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi yayın hayatına 1984 yılında başlamıştır. Yayımlandığı tarihten itibaren 4 ayda bir olmak üzere Mart, Temmuz ve Kasım aylarında yılda üç (3) sayı olarak yayımlanmıştır. 2015 yılından itibaren ise Bahar ve Güz olmak üzere yılda iki sayı olarak yayımlanmaya devam etmektedir.

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, TÜBİTAK ULAKBİM Sosyal ve Beşeri Bilimler Veri Tabanı (SBVT) Komitesiince 2016 yılı, 93. Sayısından (Bahar 2016) itibaren veri tabanına alınmaya uygun bulunarak TrDizin'de dizinlenmektedir. Ayrıca dergimiz SOBİAD (Sosyal Bilimler Atıf Dizini) ve EBSCO Historical Abstracts tarafından da dizinlenmektedir. Dergimizin tüm sayılarına Dergi web sayfamız ve DergiPark (TÜBİTAK ULAKBİM Dergi Sistemleri) üzerinden ücretsiz olarak erişilebilmektedir.

History of the Journal of Atatürk Research Center

The Journal of Atatürk Research Center was first published in 1984. Since the date of its first publication, the journal has been published once in every 4 months, namely in March, July and November in three (3) issues each year. As of 2015, it continues to be published in two issues per year as Spring and Fall.

The Journal of Atatürk Research Center is indexed in TrDizin by the TÜBİTAK ULAKBİM Social and Humanities Database (SBVT) Committee, which is eligible to be included in the database from the 93th issue (Spring 2016). Our journal is also indexed by SOBİAD (Social Sciences Citation Index) and EBSCO Historical Abstracts. All the issues of our journal can be accessed free of charge through the Journal web site and DergiPark (TÜBİTAK ULAKBİM Journal Systems).

İLETİŞİM ADRESİ

Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı
Ziyabey Cad. No: 19 Balgat- Çankaya / ANKARATel: (0312) 2856511-2855512
Fax: (0312)2855527
e-mail: dergi@atam.gov.tr
Web: <https://atamdergi.gov.tr> & <https://dergipark.org.tr/tr/pub/aamd>

Sahibi / Owner

Atatürk Araştırma Merkezi adına Başkan / *Owner on behalf of Atatürk Research Center*

Doç. Dr. Yüksel ÖZGEN

Atatürk Araştırma Merkezi Başkan V. - Ankara/TÜRKİYE

Yazı İşleri Müdürü / Journal Administrator

Hüseyin TOSUN

Atatürk Araştırma Merkezi - Ankara/TÜRKİYE

Editör / Editor

Orhan İSTANBUL

Atatürk Araştırma Merkezi - Ankara/TÜRKİYE

Editör Yardımcıları / Assistants of Editor

Aynur YAVUZ AKENGİN

Atatürk Araştırma Merkezi - Ankara/TÜRKİYE

Halit Aytağ TOKUR

Atatürk Araştırma Merkezi - Ankara/TÜRKİYE

İngilizce Dil Editörü / English Editing

Prof. Dr. Neşe ÖZDEN

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi -Ankara/TÜRKİYE

Yayın Kurulu / Editorial Board

Doç. Dr. Yüksel ÖZGEN

Atatürk Araştırma Merkezi - Ankara/TÜRKİYE

Gamze BERKTİN

Atatürk Araştırma Merkezi - Ankara/TÜRKİYE

Prof. Dr. Hayati AKYOL

Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi - Ankara/TÜRKİYE

Prof. Dr. Mehmet HACİSALİHOĞLU

Yıldız Teknik Üniversitesi - İstanbul/TÜRKİYE

Prof. Dr. Muhammed ARNAUT

World of Islamic Science and Technology University Amman/ÜRDÜN

Prof. Dr. Mustafa Sıtkı BİLGİN

Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler - Ankara/TÜRKİYE

Prof. Dr. Yasemin DOĞANER

Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü -
Ankara/TÜRKİYE

Prof. Dr. İbrahim Halil EL-ALLAF

Musul Üniversitesi - Musul/IRAK

Prof. Dr. Ewa SIEMIENIEC GOLAS

Jagiellonian University - POLONYA

Prof. Dr. Arshi KHAN

Aligarh Muslim University - HİNDİSTAN

Prof. Dr. Neşe ÖZDEN

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi- Ankara/TÜRKİYE

Prof. Dr. Stefano TRINCHESE

Univ. G.D'Annunzio Chieti Pescara - Roma/İTALYA

Prof. Dr. Musa QASIMLI

Milli İlimler Akademisi Bakü/AZERBAYCAN

Doç. Dr. Hatice GÜZEL MUMYAKMAZ

Yozgat Bozok Üniversitesi Eğitim Fakültesi - Yozgat/TÜRKİYE

Dr. Öğr. Üyesi Adem BAŞPINAR

Kırklareli Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi - Kırklareli/TÜRKİYE

Dr. Zeki ERASLAN

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu - Ankara/TÜRKİYE

HABERLEŞME / INFORMATION

Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Ziyabey Caddesi Nu: 19 06520 Balgat / ANKARA

Tel: (0 312) 285 65 11 - 285 55 12 • Fax: (0 312) 285 55 27

e-mail: dergi@atam.gov.tr • web: <http://www.atam.gov.tr>

<https://atamdergi.gov.tr> & <https://dergipark.org.tr/tr/pub/aamd>

Basıldığı Yer: GİRİŞİM AJANS MATBAA TİC. LTD. ŞTİ. - Tel: 0 312 384 22 23

Basım Tarihi: Kasım 2021 - Ankara

DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Adnan SOFUOĞLU
Prof. Dr. Abdullah İLGAZİ
Prof. Dr. Arshi KHAN
Prof. Dr. Cesar ROSS
Prof. Dr. Cengiz HAKOV
Prof. Dr. Çağrı ERHAN
Prof. Dr. Erden KAZHYBEK
Prof. Dr. Ewa SIEMIENIEC GOLAS
Prof. Dr. Hacı Murad DONOGO
Prof. Dr. Halil BAL
Prof. Dr. Hamit PEHLİVANLI
Prof. Dr. Husnija KAMBEROVIĆ
Prof. Dr. İbrahim Halil EL-ALLAF
Prof. Dr. İsmail COŞKUN
Prof. Dr. Kemal ÇELİK
Prof. Dr. Mahmut Ali EL-DAVUD
Prof. Dr. Mehmet CANATAR
Prof. Dr. Mehmet TEMEL
Prof. Dr. Muhammed ARNAUT

Prof. Dr. Mustafa Sıtkı BİLGİN
Prof. Dr. Mustafa TURAN

Prof. Dr. Mustafa YILMAZ
Prof. Dr. Necati Fahri TAŞ
Prof. Dr. Neşe ÖZDEN
Prof. Dr. Ömer Osman UMAR
Prof. Dr. Ömer TURAN
Prof. Dr. Recep ŞKRIYEL
Prof. Dr. Selami KILIÇ
Prof. Dr. Selma YEL
Prof. Dr. Stefano TRINCHESE
Prof. Dr. Şükrü HANİOĞLU
Prof. Dr. Uğur ÜNAL
Prof. Dr. Yakup MAHMUDOV

Doç. Dr. Hasan CİCİOĞLU
Doç. Dr. İrade MEMMEDOVA

Bedrettin KORO
Janos HOVARI

BU SAYININ HAKEMLERİ / ABRITRALS FOR THIS ISSUE

Prof. Dr. Adnan SOFUOĞLU
Prof. Dr. Emine GÜMÜŞSOY
Prof. Dr. Hakkı UYAR
Prof. Dr. Hülya KARTAL
Prof. Dr. Nevin COŞAR
Prof. Dr. Rahmi Deniz ÖZBAY
Prof. Dr. Selma YEL
Prof. Dr. Suvat PARİN
Prof. Dr. Yasemin DOĞANER
Prof. Dr. Yüksel KAŞTAN
Prof. Dr. Zeki KODAY
Doç. Dr. Belkis KONAN
Doç. Dr. Cahide SINMAZ SÖNMEZ

Doç. Dr. Fahri SEKER
Doç. Dr. Fevzi ÇAKMAK
Doç. Dr. Musa GÜMÜŞ
Doç. Dr. Özkan DEMİR
Doç. Dr. Yenal ÜNAL
Dr. Öğr. Üyesi Adem BAŞPINAR
Dr. Öğr. Üyesi Erol KARCI
Dr. Öğr. Üyesi Mehmed Gökhan POLATOĞLU
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ALBAYRAK
Dr. Öğretim Üyesi Sedef BULUT
Dr. Öğr. Görevlisi Eray YILMAZ

/ ADVISORY COMMITTEE

Hacettepe Üniversitesi - Ankara/TÜRKİYE
Dumlupınar Üniversitesi - Kütahya/TÜRKİYE
Aligarh Muslim University - HİNDİSTAN
Santiago Üniversitesi - ŞİLİ
Sofya/BULGARİSTAN
Altınbaş Üniversitesi - İstanbul/TÜRKİYE
KAZAKİSTAN
Jagiellonian University - POLONYA
Dağıstan - RUSYA FEDERASYONU
İstanbul Üniversitesi - İstanbul/TÜRKİYE
Kırıkkale Üniversitesi - Kırıkkale/TÜRKİYE
Saraybosna/BOSNA-HERSEK
Musul Üniversitesi - Musul/IRAK
İstanbul Üniversitesi - İstanbul/TÜRKİYE
Gümüşhane Üniversitesi - Gümüşhane/TÜRKİYE
Arap Tarihçiler Birliği Üyesi - IRAK
İstanbul Üniversitesi - İstanbul/TÜRKİYE
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi - Muğla/TÜRKİYE
World of Islamic Science and Technology University
Amman/ÜRDÜN
Artvin Çoruh Üniversitesi - Artvin/TÜRKİYE
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi -
Ankara/TÜRKİYE
Hacettepe Üniversitesi - Ankara/TÜRKİYE
Erzincan Üniversitesi - Erzincan/TÜRKİYE
Ankara Üniversitesi - Ankara/TÜRKİYE
Fırat Üniversitesi - Elazığ/TÜRKİYE
Orta Doğu Teknik Üniversitesi - Ankara/TÜRKİYE
Novi Pazar Devlet Üniversitesi - SIRBİSTAN
Atatürk Üniversitesi - Erzurum/TÜRKİYE
Gazi Üniversitesi - Ankara/TÜRKİYE
Univ. G.D'Annunzio Chieti Pescara - Roma/İTALYA
Princeton Üniversitesi - ABD
Devlet Arşivleri Başkanlığı - Ankara/TÜRKİYE
Azerbaycan Milli İlimler Akademisi -
Bakü/AZERBAYCAN
Doğu Akdeniz Üniversitesi - Gazimağusa/KKTC
Azerbaycan Milli İlimler Akademisi -
Bakü/AZERBAYCAN
Tarih Bilimleri Uzmanı - KOSOVA
Budapeşte / MACARİSTAN

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

- Kadir KURT** Bern Sözleşmesi ve Türkiye'nin Katılım Süreci
Berne Convention and Turkey's Participation Process 1
DOI: 10.33419/aamd.1015901
- Murat ALANDAĞLI** Dün'ü Gazetede Aramak, Anlamak: Beyânü'l-Hak Gazetesi
(Kuruluşu, Siyasi ve Dinî Mecrası, Ele Aldığı Konular)
*Searching and Understanding Yesterday in the Newspaper:
Beyânü'l-Hak Newspaper (Its Establishment, Political and
Religious Course and the Topics It Addressed)*..... 43
DOI: 10.33419/aamd.1015924
- Muttalip ŞİMŞEK** Alman-Osmanlı Sağlık Misyonu
German-Ottoman Healthcare Mission..... 87
DOI: 10.33419/aamd.1015937
- Mustafa Haydar TERZİ** Mustafa Kemal Atatürk Dönemi Türkiye Madenciliği
*The Mining of Turkey in the Period of Mustafa Kemal
Atatürk* 115
DOI: 10.33419/aamd.1015946
- Hasan GÜRKAN** Cumhuriyet Gazetesinde Çocuk ve Çocukluk Meselesi
(1928-1939)
*Children and Childhood Issues in Cumhuriyet Newspaper
(1928-1939)*..... 173
DOI: 10.33419/aamd.1015966
- Şahin YEŞİLYURT** Büyük Buhran'ın Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Bir
Neticesi: Buhran Vergisi
*A Consequence of the Great Depression on the Turkish
Economy: Depression Tax*..... 221
DOI: 10.33419/aamd.1015971

Mehmed Gökhan POLATOĞLU	Türkiye'nin Kalkınmasında Sümerbank ve Etkinliği (1933-1987) <i>Sümerbank and Its Efficiency in the Development of Turkey (1933-1987)</i> 261
	DOI: 10.33419/aamd.1015978
Resul KÖSE	Tek Parti Dönemi'nde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Vilayetlerinde Düzenlenen Üniversite Haftası Etkinlikleri ve Üniversiteli Aydın Kesimin Bölgenin Meselelerine Bakışı (1940-1945) <i>University Week Activities Organized in the Eastern and Southeast Anatolian Provinces during the Single Party Period and the Academician's Perspective about the Region's Issues (1940-1945)</i> 307
	DOI: 10.33419/aamd.1015994
Ahmet GÜLEN	Demokrat Parti Döneminde Adıyaman Vilayetinin Kuruluşuna Dair Bir Tartışma <i>Adıyaman in the Democrat Party Period a Discussion on the Foundation of the Provincial</i> 357
	DOI: 10.33419/aamd.1016007
Şerif DEMİR	27 Mayıs Askeri Yönetiminin Sivil İdareye Geçme Çabaları: Yuvarlak Masa Kararları <i>May 27 Military Administration's Efforts to Move to Civilian Administration: Roundtable Resolutions</i> 383
	DOI: 10.33419/aamd.1016016
Okan CEYLAN	1950-1980 Arası Dönemde Ağrı'nın Kırsal Kesiminde Gündelik Hayat, Tarım ve Hayvancılık <i>Daily Life, Agriculture and Husbandry in the Countryside of Agri (1950-1980)</i> 419
	DOI: 10.33419/aamd.1016037
	Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi Yayın İlkeleri 459
	<i>Atatürk Research Center Journal Publication Principles</i> 465

BERN SÖZLEŞMESİ VE TÜRKİYE’NİN KATILIM SÜRECİ*

KADİR KURT**

ÖZ

Bu makalede, bir dönem Lozan Antlaşması ile Türkiye’nin taraf olmayı yükümlendiği edebî, ilmî ve artistik eserlerin korunması hakkındaki Bern Sözleşmesi’ne katılım süreci, dönemin hükûmetine konu hakkında yetki kanununun çıkarıldığı 1952’ye kadar ele alınmıştır. Tercümenin kültürel inşa araçlarından biri olarak kullanıldığı bu süreçte Türkiye’nin uzun bir süre boyunca sözleşmeye katılmamasının da cevapları aranmıştır. Anlam ifade etmesi bakımından konunun telif haklarıyla aynı doğrultuda ele alınması, Türkiye’de yeni bir telif hakkı kanunu oluşturmadaki gecikmenin sebepleri arasında Batı ile uyum ve Bern Sözleşmesi’nin yeri de incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bern Sözleşmesi, Edebî-Fennî ve Sınâî Mülkiyet, Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu, Hakk-ı Telif, Mülkiyet-i Edebiye ve Fenniye, Lozan Antlaşması, Telif Hakları.

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. / There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul/TÜRKİYE, kadir.kurt@windowslive.com
ORCID: 0000-0002-2793-9056

KADİR KURT

BERNE CONVENTION AND TURKEY'S PARTICIPATION PROCESS

ABSTRACT

In this study, participation process to the Berne Convention of which Turkey undertook to be a party with the Treaty of Lausanne and which is about the protection of literary, scientific and artistic works was discussed until 1952 when the empowering act was introduced to the government of the period about the issue. In this process where translation was used as one of the cultural construction tools, answers were sought on why Turkey could not participate in this convention for a long time. The importance of the Bern Convention and the compliance of Turkey with the West were examined among the reasons that delay the legislation of new copyright.

Keywords: Bern Convention, Copyright, Law on Intellectual and Artistic Works, Literary and Scientific Property, Literary-Scientific and Industrial Property, Treaty of Lausanne.

GİRİŞ

Bugün genel anlamda telif hakları kavramıyla bilinen, “bir fikir ve sanat eseri meydana getiren kimsenin bu eserden doğan haklarının bütünü” diye tanımlayabileceğimiz edebî, ilmî ve artistik eserlerin himayesi, tarihî seyri içinde birçok evreden geçmiştir. Günümüzde bir bütün olarak değerlendiriliyor, telif hakkı tabiriyle genel anlamı verebiliyor ve eser sahipleri de kapsamı geniş ve ayrıntılı kanunlarla korunabiliyorken konunun tarihî seyri içinde belirli bir zamana kadar bunların varlığından söz etmek olanaksızdır. Eser sahipleri, belirli bir zamana kadar bazen bütün bütün bazen de kısmi olarak haklarından yoksun kalmışlardır. Bir vakitten sonra devletler yaptıkları kanunlarla eser sahiplerinin haklarını az ya da çok tespite ve korumaya çalışmışlardır ki tartışmaların başladığı yer de burasıdır. Hangi hukuk dalı altında ele alınacağı bile tartışmaya neden olan konuyu kimi devletler ticari hukuk, kimisi arazi hukuku olarak değerlendirmiştir. Özel hukuk olarak kabul edilip edilmemesinin tartışma konusu olması da bir yana hakkın nasıl verildiği de üzerinde tartışılan bir diğer husustur. Kimi devletlerde bu hak bir “imtiyaz” olarak verilmiş, daha doğrusu “bahş” edilmiş, kimilerinde mülkiyet esası kabul edilmiştir. Kimi devletlerde eserin, kimilerinde yazarın tabiiyeti göz önüne alınmış, kimilerinde faaliyet gösterilen yere göre düzenleme yapılmıştır. Ayrıca himayenin müddeti kaç yıl olmalı gibi sorulara da cevaplar aranmıştır. Ancak belirli bir tarihe kadar yapılan kanunlar bir bütün hâlinde değil çeşitli kanunların hükümleri arasında yer almıştır.

En büyük sorun ise yabancı, yani başka dilden tercüme edilen eserlerin himayesinde meydana çıkmıştır. Birçok devlet, kendi vatandaşı olmayan eser sahiplerine himaye sağlamamış, sağlayan devletler ise sınırlı kalmıştır. Himaye sağlayan devletlerde tercüme edilen bir eserin sil baştan yeni kaleme alınmış bir eser mi yoksa kaynak metnin tekrar basımı olarak mı düşünüleceği tartışma konuları arasındadır.

Eser sahibi hakları, kendi tarihî seyri içinde gelişimini sürdürürken uluslararası düzeyde de tartışma konusu olmaya başlamıştır. Bu noktadan sonra problem, uluslararası kabul görececek bir sözleşme metni oluşturmak ve bunu kabul ettirmek olmuştur. Bu amaçla “Bern Sözleşmesi” ve sözleşmenin etrafında “Bern Birliği” oluşturulmuş, taraf olan devletler konuya böylece çözüm bulmaya çalışmışlardır. Tabi bu çözüm, kendi tarihî seyri içinde yıllara

mal olmuş ve sürekli yenilenmiş, kabul ettirme de karakterini uluslararası siyasetten almıştır. Biz bu makalede konunun hukuki yönünden çok Türkiye’de uluslararası boyuta tekabül eden tarihî seyrini inceleyeceğimizden bu konulara sayfalarımızda fazlaca yer veremeyeceğiz fakat bu tarihî seyrin anlaşılmasını diye yabancı ülkelerde konunun gelişimine dair genel anlamda örnekler vereceğiz.

Konuya isim olan sözcüklere baktığımızda karşımıza erken kullanım olarak “mülkiyet-i edebiye ve fenniye”, çok nadir olarak da “mülkiyet-i edebiye, fenniye ve bedîiyye” kavramları çıkar. Bunların yanında birbirinin eş anlamlıları olan kelimeler de eklenerek kavram niteliğinde konu başlıklarının kullanılmaya başlanması, biraz daha sonralarıdır. Örneğin “edebî, ilmî ve bedî eserlerin himayesi”, “edebî, ilmî ve artistik eserlerin himayesi” ya da “edebî, ilmî ve sanatsal eserlerin himayesi” kavramlarını görebiliriz. Buradaki “ilmî” sözcüğü yerine “fennî”, “eserler” sözcüğü yerine de “âsâr” sözcüğü eklenerek kavramların sayısı artırılabilir. Ayrıca yapılan bir kanuna adını veren “Hakk-ı Telif” de kullanılan kavramlar arasındadır. Son olarak bunların tümü “Fikir ve Sanat Eserlerinin Korunması” başlığı altında toplanmıştır. Biz bu makalede daha çok basıma müsait olan, özellikle “edebî” ya da “ilmî” diye ifade edilen faaliyetlere ağırlık vermeyi uygun gördük. Kullanacağımız kavram da “edebî mülkiyet” olacaktır. Bu yüzden sınırlarımızı “mülkiyet-i edebiye ve fenniyeden maksûd olan, bir müellifin eserinin tab’ ve temsili hakkına münhasıran malik olması keyfiyetidir” tanımını ile çiziyoruz.

I. Dünyada ve Osmanlı Devleti’nde Edebî Mülkiyetin Durumu

Konuyu 19. yüzyılın ikinci yarısından alıp yüz senelik bir gelişim çizgisi üzerinde aktaracağımızdan edebî, fennî ve artistik mülkiyetin ne olduğu hakkında tek bir tanım doğru olmaz. Bu yüzden edebî, fennî ve artistik mülkiyetin/hakkın tanımlanmasını üç biçimde yapacağız. Buna göre: “Mülkiyet-i edebiye ve fenniyeden maksûd olan, bir müellifin eserinin tab’ ve temsili hakkına münhasıran malik olması keyfiyeti¹”, yahut “Fikir, zekâ ve his mahsulleri üzerinde onları vücuda getirenlerin haiz oldukları haklar²” diye tanımlayabiliriz. Daha genel bir tanım yapmak gerekirse “Bir fikir ve sanat eseri meydana getiren kimsenin bu eserden doğan haklarının bütünü³”

¹ Sait Hikmet, “Mülkiyet-i Edebiye ve Fenniye Hakkında”, *Servet-i Fünûn*, S 1072, 8 Kânunuevvel 1327, s.131-140.

² **Türk Hukuk Lügati**, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1991, s.97.

³ **Türkçe Sözlük**, Cilt II, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s.2180.

diyebiliriz. Tanımlamalardan da anlaşılacağı üzere eser, doğal olarak bu fikir ve zekânın dışı yansımış hâli olmaktadır.

Burada verilecek birkaç örnek dünyada edebî, fennî ve artistik mülkiyet haklarının yirminci yüzyılın başına kadar nasıl gelişim gösterdiğinin incelenmesi ve konunun anlaşılması bakımından önemlidir⁴. Almanya’da edebî, fennî ve artistik mülkiyet üç çeşit kanuna tabi tutulmuştu. İki 11 Haziran 1870 tarihli müellif haklarıyla alakalı yazılar, resimler, musiki ve tiyatro eserlerini kapsayan kanundu. Bu kanunun birinci maddesinde bir yazıyı mekanik aletler vasıtasıyla basma ve çoğaltma hakkının o yazının müellifine ait olduğu kabul edilmişti. Sekizinci maddeye göre bu hakkın müddeti, müellifin hayatı ve vefatından sonra otuz sene devam ederdi. İkincisi endüstriyel tasarımlarla alakalı olarak müelliflerin haklarını belirleyen ve bu hak müddetinin yine müellifin hayatı boyunca ve vefatından sonra otuz sene devam edeceğinin belirtildiği 9 Ocak 1876 kanunu ve üçüncüsü fotoğrafların taklitten korunması için yürürlüğe konan, müddetin fotoğrafların neşrinden itibaren beş sene olarak belirlendiği 10 Ocak 1876 tarihli kanunlardı. Bu kanunlar 1907’de tadil edilmiş ve ortaya bir kanun konulmuş, “mülkiyet” kelimesi değil “hakk-ı müellif” tabiri kullanılmıştı⁵.

Fransa’da 19 Ocak 1791 kanunu, tiyatro müelliflerinin hukukunu temin ederdi. Bu kanunun üçüncü maddesinde “berhayat olan müellifinin âsârı, bütün Fransa arazisi üzerinde umâma küşâda hiçbir tiyatrodâ müellifinin rızâyı sarîh ve tahrîrisi istihsâl edilmedikçe mevki-i temâşaya vaz’ olunmayacağı ve aksi takdirde temâşa hâsılatının müellif menfaatine olarak kâmilan müsadere olunacağı” beyan edilmekteydi⁶. Ayrıca ceza kanununun dört yüz seksen ikinci maddesi de ihlal durumunda ceza teminatı vermekteydi. Doğrudan doğruya edebî, fennî ve artistik mülkiyetten bahseden kanun ise 19 Temmuz 1793 tarihliydi ve ilgili konuda Fransa kanunlarının temelini bu kanun oluşturmaktaydı. Bu kanunun diğer bazı kanunlarla tamamlanması,

⁴ Elliye aşkın ülkenin yirminci yüzyılın başına kadar konuyla alakalı hukuk metinleri için bk. Ernst Röthlisberger, **Gesetze über das Urheberrecht in allen Ländern: nebst den darauf bezüglichen Internationalen Verträgen und den Bestimmungen über das Verlagsrecht**, Verlag von G. Hedeler, Leipzig 1902, s.3-410; İki dünya savaşı arası dönemde yapılan kanunlar için bk. Andreas B. Schwarz, “Yabancı Memleketlerde Telif Hukukunun Bugünkü Durumu”, Çev. Bülent Davran, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, C VII, S 2-3, 1941, s.519-540.

⁵ Hikmet, a.g.m., S 1072, s.131-140.

⁶ Hikmet, a.g.m., S 1072, s.137.

konu hakkında tek bir kanunun değil çeşitli kanunların varlığını getirdi. Birçok kez (1820-1841-1881 ve 1884'te) bu ayrı ayrı kanunları tek bir kanun hâline getirmeye teşebbüs edilse de bir neticeye varılamadı. 19 Temmuz 1793 kanununun birinci maddesinde “her nevi muharrerâtın müellif ve muharrirleri, musikî bestekârları, ressamlar eserlerini cumhuriyet arazisi üzerinde satmak, sattırmak ve tevzi’ etmek ve bu âsâr üzerindeki hakk-ı temliklerini kısmen veya tamamen âhara ifrağ etmek hakkına, bütün müddet-i hayatlarıncâ devam etmek üzere münhasıran malik olacaktır” denmekteydi. Bu kanunun himaye müddetine ait kısmı çeşitli tarihlerde (5 Şubat 1810 ve 8 Nisan 1854 kararnameleri ve 14 Temmuz 1866 kanunu) tadilata uğramış ve 1866 kanunuyla bu müddet müellifin vefatından sonra elli seneye kadar devam etmek üzere tadil edilmişti. 1866 kanununda mülkiyet tabiri kullanılmamıştı⁷.

İngiltere hukukunda da konu hakkında birlik yoktu, bir kısmı yazılı hukuka, diğer kısmı teamüle dayanmaktaydı. Bunların bir kısmı meselenin ülke sınırlarındaki durumunu, diğer bir kısmı uluslararası vaziyeti ve üçüncü bir kısmı da sömürgelerdeki uygulamayı düzenlemekteydi. 1 Temmuz 1842 tarihli kanun müellif haklarından bahsetmekte, üçüncü maddesine göre hak müddeti müellifin hayatı boyunca ve vefatından yedi sene sonra ile sınırlanmaktaydı. Eğer bu yedi sene ile eserin neşrinden itibaren kırk iki sene geçmemiş ise bu kırk iki seneyi doldurmak üzere bu müddet uzatılabilirdi⁸.

Japonya’da 28 Aralık 1887 tarihli imparatorluk emrinin birinci maddesinde “müellifin hakk-ı temlikî tabiriyle bir eser-i edebî, resim neşreden kimsenin sa’yından münhasıran temin-i istifade etmesi imtiyâzı anlaşılır” denilerek imtiyâz esası kabul edilmişti. Rusya’nın 1886 tarihli mülkiyet-i edebiye ve fenniyeden bahseden kanunu sansür ve matbuat hakkındaydı. Bu kanunda hak müddeti, müellifin vefatından sonra elli seneye kadar devam ediyordu⁹.

Osmanlı Devleti’nde telif hakkının korunmasıyla ilgili ilk ibarenin 1850 tarihli Encümen-i Dâniş Nizamnamesi’nde geçtiğini söyleyebiliriz. Ancak Encümen-i Dâniş’in telif veya tercüme edilen esere hak teslimi için bu esere lüzum görmesi, lüzumu dışında yapılan ve Encümene sunulan telif ve tercümelerin ise faydalı olduğunun düşünülmesiyle hak elde edilebilirdi. Bu

⁷ Hikmet, a.g.m., S 1072, s.131-140.

⁸ A.y.

⁹ A.y.

hakka göre karşılığında verilecek mükâfat da “umûr-ı maârife edilen hizmete göre” derecelere ayrılmıştı. Dolayısıyla Encümen-i Dâniş Nizamnamesi, basılan her eseri ve müellifi kapsamıyordu¹⁰. Eser sahibini korumaya yönelik diğer bir ifade ise 15 Şubat 1857 tarihli “Matbaa Nizamnâmesi”nde geçmekteydi. Bu nizamnamenin sekizinci maddesindeki “Müellifine bir nevi mükâfât ve emsâline tâziyâne-i şevk olmak üzere her müellif hakkında kayd-ı hayat şartıyla imtiyâz verilmesi nizâm dâhilinde olmakla” ifadesi, müellif hukukuna dairdi¹¹. 3 Mart 1857’de kitap basımına ilişkin yedi maddeden oluşan “Kitap Tabı Hakkında Nizamnâme”nin ikinci maddesinde geçen “Müellifine bir nevi mükâfât ve emsaline tâziyâne-i şevk olmak üzere her müellif hakkında kayd-ı hayat şartıyla imtiyâz verilerek müddet-i hayatında kendisinden başkası telif eylediği kitabı bastıramayacaktır” ifadesi ile müellifin bir kısım hakkı teminat altına alınmıştı¹². 9 Ağustos 1858 tarihli Ceza Kanunnâme-i Hümâyûnu’nda da edebî mülkiyete ilişkin kayıtlar bulmak mümkündür. İlgili kanunnamenin iki yüz kırk birinci maddesinde “Müellifinin imtiyâzâtı aleyhine olarak kitap basan ve bastıran ve imal ve icrâsı bir şahsa yahut bir şirkete imtiyâz olarak hasredilmiş olan şey’i yapan ve yaptıran kimse bir nevi sahtekârlık etmiş olacağından tabettirdiği kütüb ve saire veyahut yaptırdığı şeyler zabıtla sâhib-i imtiyâza verilir ve beş mecdiye altınından yüz mecdiye altına kadar cezayı nakdî alınır” ibaresi vardı¹³. 11 Eylül 1872’de, 3 Mart 1857 tarihli “Kitap Ta’bı Hakkında Nizamnâme” tadil edilmiş, 3 Mart 1857 tarihli nizamnamenin yedinci maddesi çıkarılmış, numarasız kayıtlar eklenmişti¹⁴. Bu tadilin getirdiği yenilik ise bir eseri vücuda getirenlere “tercüme hakkının” da verilmiş olmasıdır. Böylece Osmanlı hukuk literatürüne müellifin tercüme hakkı da girmiş, herhangi bir müellifin eseri herhangi bir dile çevrilecek olursa müellifin bundan fayda sağlamasının önü açılmıştı. Tercüme eserin hak müddeti ise yirmi sene olarak belirlenmişti. Telif hakları konusunun sadece belirli bir kısmına temas etmesi ise bu nizamnamelerin eksik kalan kısmı olmuş, eksiklik içtihatla giderilmeye çalışılmıştı. Müellifin eseri üzerindeki hakkının onun hayatta kaldığı süreye

¹⁰ Encümen-i Daniş Nizamnamesi için bk. **Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)**, İrade, Meclis-i Valâ (İ.MVL), nr: 208/6740; Encümen-i Dâniş’in kuruluşu ve faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bk. Tacettin Kayaoğlu, **Türkiye’de Tercüme Müesseseleri**, Kitabevi, İstanbul 1998.

¹¹ **Düstur**, I. Tertip, C II, s.227-228.

¹² **Düstur**, Matbaa-i Amire, İstanbul 1282, s.697-698. (Bu Düstur tertip dışıdır)

¹³ **Düstur**, I. Tertip, C I, s.590-591.

¹⁴ **Düstur**, I. Tertip, C II, s.229-230.

bağlanmış olması ve bu hakkın “imtiyaz” olarak verilmesi, Osmanlı Devleti’nde eser himayesi konusunda “imtiyaz esasının” kabul edildiğini göstermektedir¹⁵. Ancak tüm bu nizamnamelerin telif haklarını korumada yetersizliğinden olacak ki Osmanlı Devleti’nin son dönemdeki tartışmalarından biri de “mülkiyet-i edebiye” kanununun olmamasından dolayı bazı gazete ve dergilerin bu kanuni boşluktan yararlanmaları konusudur. Örneğin 1899-1904 arasında iki yüz elli bir sayı çıkan *İrtikâ* gazetesi, *Servet-i Fünûn*’dan bazı yazıları iktibas etmiş, Hüseyin Cahit (Yalçın) ise bu iktibasların kendilerinden habersiz yapıldığını iddia etmiş, *Hayat-ı Matbûât* makalelerinin altında “çalıntı eserleri” ilan etmeye başlamıştır. *İrtikâ*’nın *Terakkî* isimli bir mecmuadan yine iktibas yoluyla yazılar nakletmesi, *Terakkî*’nin *İrtikâ*’yı “hırsızlıkla” suçlamasına neden olmuş, *İrtikâ* bu suçlamaya “sirkat (çalma-hırsızlık)” ile “nakl-i âsâr (eser nakli)” arasında farklar olduğu, kendilerinin ikincisini yaptıkları, Osmanlı’da “mülkiyet-i edebiye” kanunu olmadığı için de bunun suç sayılamayacağı cevabını vermiştir. *İrtikâ* ile benzer yayın yapan *Malumât* mecmuasında da edebiyat ve sanat eserlerinin korunmasına ilişkin 1886 Bern Sözleşmesi’ni tamamlamak üzere yapılacak kongreden Doğu ülkelerinin muaf tutulmasına dair fikirler beyan edilmiştir. *Malumât*, bu talebini Doğu milletlerinin fen bilimleri konusunda çok geride olduklarını, böyle bir yasal engel oluşması hâlinde tercüme faaliyetlerinin sekteye uğrayacağını beyan ederek savunmuştur¹⁶.

Osmanlı Devleti’nde ilgili ilk kanun ise 8 Mayıs 1910’da “Hakk-ı Telif Kanunu” ismiyle oluşturulmuştur¹⁷. Bu kanunda edebî ve fennî eserler için “mülkiyet” tabiri kullanılmış, “her nevi mahsulât-ı fikriyye ve kalemiye üzerinde sahiplerinin bir hakk-ı temlikî vardır” hükmüyle de imtiyaz esasının yerine “temlik esası” kabul edilmişti¹⁸. Hakk-ı Telif Kanunu, Osmanlı’dan sonra Türkiye Cumhuriyeti tarafından devam ettirilmiş, 5846 sayılı Fikir ve

¹⁵ Hikmet, a.g.m., S 1072, s.131-140; *Düstur*, I. Tertip, C III, s.431-432.

¹⁶ İsmail Alper Kumsar, “Servet-i Fünûn’a Muhalif Bir Süreli Yayın: *İrtikâ*”, *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, S 38, 2015, s.185.

¹⁷ *Düstur*, II. Tertip, C II, s.273-279.

¹⁸ Hikmet, a.g.m., S 1072, s.137.

Sanat Eserleri Kanunu’nun yürürlüğe girdiği 1 Ocak 1952’ye kadar kullanılmıştır¹⁹.

Birkaç devletin kendi vatandaşlarına uyguladığı himayeyi kısaca inceledikten sonra yabancı eserleri himayeye yönelik adımlarına göz atalım. Devletler, yabancı eserlerin himaye edilmesinde çeşitli yollar izlemişlerdi. Bunlar; “müellifin tâbiyyeti ve eserin basıldığı yer, yalnız müellifin tabiiyeti, yalnız eserin tabiiyeti” olarak üç gruba ayrılabilir. Almanya’da 1870 kanununun on altıncı maddesi ve 1876 kanununun yirmi dördüncü maddesi hem müellifin vatandaşlığını hem de eserin basıldığı yeri dikkate alır. Bu kanunlar Almanya sınırları içinde veya yurtdışında Almanlar tarafından neşrolunan eserlere uygulanabildiği gibi Almanya’da neşriyat yapan bir yayıncı nezdinde neşrolunmuş yabancı müellif eserlerine de uygulanabilir. Macar kanununun yetmiş dokuzuncu maddesi de aynı kuralı kabul ettiği gibi asgari iki seneden beri Macaristan’da devamlı bir surette ikamet eden şahısların eserlerini de himaye eder. İsviçre kanununun onuncu maddesi de aynı hükümleri kapsar²⁰.

Fransa’da yabancı eserlerin himayesi 28 Mart 1852 kararnamesiyle düzenlenmiş ise de bu himayeyi iki devreye ayırmak mümkündür. Birinci devre 28 Mart 1852 kararnamesinden önceki devredir. Bu devrede Fransa dâhilinde neşrolunan eserlerin hepsi, müelliflerin tabiiyeti mevzubahis olmaksızın himaye olunuyordu. Böylece müellifin tabiiyeti değil eserin tabiiyeti mevzubahis ediliyordu. Bir eser Fransa dâhilinde neşredilmek ile Fransız tabiiyetini ediniyor ve Fransa kanununa uygun olarak himaye olunuyordu. Yurt dışında neşrolunan eserler ise müellifleri Fransız tabiiyetinde bulunsalar bile Fransa’da himaye olunmuyordu. Eserin yabancı devlette neşrolunması esere yabancı tabiiyeti getiriyor ve müellifinin Fransız olması, ona Fransa dâhilinde bir himaye sağlamıyordu. Bu suretle edebî, fennî ve artistik himaye araziye tabi hukuktan sayılıyor ve müellifin tabiiyeti değil eserin tabiiyeti söz konusu ediliyordu. Fransa’da yayımlanan yabancı eserler burada himaye edildiği hâlde, yabancı devletlerde neşredilen Fransızların eserleri Fransa sınırları içinde himaye edilmiyordu. 28 Mart 1852 kararnamesi

¹⁹ **Resmî Gazete**, S 7981, 13 Aralık 1951, s.2398-2406. İlgili hükme göre kanunun kırk ikinci ve kırk üçüncü maddelerinin kanunun yayımından itibaren, diğerlerinin ise 1 Ocak 1952’de yürürlüğe girmesi kabul edilmiştir.

²⁰ Sait Hikmet, “Mülkiyet-i Edebiye ve Fenniye Hakkında”, **Servet-i Fünûn**, S 1075, 19 Kânunuevvel 1327, s.196-199.

ile başlayan ikinci devre ise yabancı ve yurtdışında neşrolunan eserlere genel anlamda himaye sağladı. Çünkü neredeyse her devlette birinci devrede Fransa’da yürürlükte olan usul kabul edilmişti. Yani bir devletin arazisi üzerinde yayımlanan eserler himaye edildiği hâlde hiçbir devlet müellifinin diğer bir devlet arazisi üzerinde yayımladığı eserine himaye temin etmiyordu. Çoğu devlette hukuken aynı surette kabul edilmiş olan bu usul, faaliyette Fransa için zarara yol açıyordu. Bu nedenle 28 Mart 1852 kararnamesi yabancı ve yurtdışında neşrolunan eserlere himaye sağladı. Bu kararnamenin birinci maddesinde “memâlik-i ecnebiyede neşrolunan ve kânûn-ı cezanın dört yüz yirmi beşinci maddesinde tâdâd olunan âsârın Fransa arazisi üzerinde taklidi bir cünha teşkil eder” hükmü vardı. Fakat bu kararname yabancı eserlerin Fransa sınırları içinde himaye olmaları için evvelce neşrolundukları devlette himaye edilmiş olmaları lazım geldiğini beyan etmekteydi. Ayrıca Fransa kanununun bahşedeceği himaye de asıl devlet kanununun temin ettiği himaye derecesini aşamayacaktı²¹.

Diğer bir kısım devletler ise yalnız müellifin tabiiyetini dikkate almışlardı. Bunlar vatandaşlarına ait eserleri, basım yeri neresi olursa olsun himaye eder, yabancılar, eserlerini bu devletin arazisi üzerinde neşretseler bile himaye edilmezlerdi. Böyle iken “karşılıklı muamele esası” bu kanunlarda dikkate alınmıştı. Bolivya kanununun dokuzuncu maddesi, İspanya kanununun ellinci maddesi, Yunan Ceza Kanunu’nun dört yüz otuz üçüncü maddesi, Meksika Medeni Kanunu’nun bin üç yüz seksen altıncı maddesi örnek gösterilebilir²². Kuzey Amerika da bu sınıfa dâhil edilebilir ki hiçbir

²¹ Hikmet, a.g.m., S 1075, s.196-199.

²² Sait Hikmet Bey, 1923’te Ankara’da, “Servet-i Fünûn” dergisindeki makalelerinden yararlanarak “Mülkiyet-i Edebiye ve Fenniye” isimli kitabını yayımlamıştır. Gerek bu makalelerde gerek kitabında, yukarıdaki paragrafta geçen kanunların isimlerini ve tarihlerini vermemiştir. Ancak Sait Hikmet Bey’in Ernst Röthlisberger tarafından derlenen ve Almanca olarak yayımlanan bir kitaptan yararlanması olağan dâhilindedir. Yoksa çok çeşitli dilleri bilmesi ve o hukuk metinlerine de ulaşması gerekirdi. Ernst Röthlisberger’in kitabına baktığımızda Sait Hikmet’in Bolivya kanunundan kastettiğininin 13 Ağustos 1879 tarihli Edebî ve Sanatsal Mülkiyet Kararnamesi, İspanyol kanunundan kastın 10 Ocak 1879 tarihli Fikri Mülkiyet Kanunu, Yunan kanunundan kastın 1833 tarihli Yunan Ceza Kanunu, Meksika kanunundan kastın 14 Aralık 1883 tarihli Medeni Kanun olduğu anlaşılmaktadır. Sait Hikmet’in kitabı için bk. Sait Hikmet, **Mülkiyet-i Edebiye ve Fenniye**, Hâkimiyet-i Milliye Matbaası, Ankara 1339/1923. Ernst Röthlisberger’in kitabı için bk. Röthlisberger, a.g.e., s.9-232.

karşılıklı muamele esasını mevzubahis etmeksizin vatandaşları ve arazi üzerinde yerleşik kişileri himaye etmektedir²³.

Üçüncü kısım devletler ise karşılıklı muamele istisna edilmek üzere yurtdışında neşrolunan eseri himaye etmezlerdi. Avusturya kanununun kırk dokuzuncu maddesi²⁴, Danimarka'nın 29 Aralık 1857 kanunundaki yirmi üçüncü madde, İngiliz hukuku, İtalyan kanununun kırk dördüncü maddesi örnek verilebilir²⁵. Şili kanununun ikinci maddesi karşılıklı muamele esasını da reddetmekteydi²⁶. Fakat eserleri Şili'de basım ve yayına teşvik için, Şili sınırları içinde eserlerini yeniden bastırana özel bir himaye bahşederdi ki bu himaye on sene ile sınırlıydı²⁷.

Hakk-ı Telif Kanunu'nun çeşitli maddelerinden anlaşıldığına göre Osmanlı Devleti'nde eser yayımlayan yazarların tabiiyetleri mevzubahis olmaksızın himaye olacakları, müellifinin değil, eserin tabiiyeti esas kabul edildiği anlaşılmaktadır. Buna rağmen yabancı yazar ve eserlere Osmanlı'da himaye temin edilmemektedir²⁸.

II. Edebî Mülkiyete Uluslararası Himaye Arayışı: 1886 Bern Sözleşmesi

Devletler iç hukukta kabul ettikleri kanunları ile ancak kendi sınırları içinde yerli ya da yabancı eser ve yazarların haklarını koruma altına alabilirler. Yoksa kendi sınırları içinde çıkardıkları kanunlar ile başka bir devlet sınırlarında bulunan eserleri yahut yazarlarını himaye edemezler. Bu noktaya kadar her devlet kendi sınırları içinde hukuk mevzuatıyla konuyu az-çok halledebiliyorken güçlük, kendi vatandaşına ait eserin diğer devletler arazisi üzerinde himayesini temin etmekte başlıyordu. Yurt dışında basım-yayım yapan bir müellif ya da basım-yayım yapılan bir kitap, eğer faaliyette

²³ Hikmet, a.g.m., S 1075, s.196-199.

²⁴ Sait Hikmet Bey burada da kanun ismi vermiyor ancak kastedilenin 26 Aralık 1895 edebiyat, sanat ve fotoğraf eserleri ile ilgili telif hakları kanunu olduğu anlaşılıyor. Bk. Röthlisberger, **a.g.e.**, s.183-192.

²⁵ Sait Hikmet Bey burada da kanun ismi vermiyor ancak kastedilenin 19 Eylül 1882 tarihli telif hakları kararnameyi olduğu anlaşılıyor. Bk. Röthlisberger, **a.g.e.**, s.128-137.

²⁶ Sait Hikmet Bey burada da kanun ismi vermiyor ancak kastedilenin 24 Temmuz 1884 tarihli edebî mülkiyetle alakalı kanun olduğu anlaşılıyor. Bk. Röthlisberger, **a.g.e.**, s.33-34.

²⁷ Hikmet, a.g.m., S 1075, s.196-199.

²⁸ Sait Hikmet bu iddiasını, kanun metninde yurtdışında basılan kitaplara dair herhangi bir kayıt olmamasına ve şimdiye kadar yapılan (1911'e kadar) konferanslara katılım sağlanmamasına dayandırmaktadır. Bk. Hikmet, a.g.m., S 1075, s.196-199.

bulunduğu ülkenin kanunlarında himaye maddesi varsa korunuyor, faaliyette bulunulan ülkenin kanunlarında yabancı eserlerin haklarına dair madde yoksa himayeden mahrum kalıyordu. Hakların korunmasını sağlamak için ikili sözleşmelere gerek vardı. Bazı devletler bu sözleşmeleri yaparken bazıları yapmayarak sınırları dâhilinde yayımı yapılan yabancı eserleri ve kendi vatandaşlarının ülkeleri dışındaki faaliyetlerini himayeden mahrum bırakıyorlardı. Karşılıklı yapılan her sözleşme, farklı bir noktadan hareketle düzenlendiğinden konu hakkında birlikten yoksun metinler ortaya çıkıyor, örneğin bir devletin dört devletle yapmış olduğu sözleşmelerin her birinin maddeleri diğerlerinden farklı olabiliyordu. Ayrıca iç hukuk metinlerinde de her millete aynı hak ve salahiyet verilmiyor “en ziyâde mazhar-ı müsâade millet” uygulaması, karşılıklı iyice artırıyor²⁹.

Tüm bu durumlar iyelerin haklarının korunmasına yönelik daha basit, sade, toplu, etkili ve genel geçer olacak diğer bir yol arayışını getirdi. Mülkiyet-i edebiye ve feniye hakkında birlik kurma fikirleri ortaya sürülmeye başlandı. Bern Sözleşmesi’ne giden süreçte 1878’de Paris’te Victor Hugo tarafından kurulan “l’Association Littéraire et Artistique Internationale” isimli derneğin düzenlediği konferanslar önemliydi. Bunlar ile görüşmelerin, fikir alışverişlerinin, çeşitli tekliflerin düşünülmesinin önü açıldı. Dernek 20-27 Mayıs 1882 tarihleri arasında Roma’da bir kongre düzenledi³⁰. 1883’te Bern’de bir kongre düzenlenmesi kararı alındı ve 10-13 Eylül 1883 tarihleri arasında Numa Droz’un başkanlığında Bern’de düzenlendi. Burada “Pour constituer une Union generale pour la protection des droits des auteurs sur leurs œuvres littéraires et artistiques (manuscrites)”, “Convention Establishing a General Union for the Protection of the Rights of Authors in their Literary and Artistic Works” isimli on maddeden oluşan bir sözleşme taslağı hazırlandı³¹. Cemiyet ile devletlerarasında aracılığı ve hazırlanan taslağı devletlere tebliğ ile bu taslağın içeriğini görüşmek üzere konferanslara davet görevini İsviçre kabul etti. 3 Aralık 1883’te ise “tüm uygar ülkelere”

²⁹ Sait Hikmet, “Mülkiyet-i Edebiye ve Feniye Hakkında”, **Servet-i Fünûn**, S 1081, 19 Kânunuevvel 1327, s.348-354.

³⁰ Roma Kongresi programı için bk. **Bulletin de l’Association Littéraire Internationale**, Numéro 14, Paris Avril 1882, p.2; Derneğin 1878’den 1882’ye kadar faaliyetleri için 1-13 numaralı bültenlerinden bilgi alınabilir.

³¹ 10-13 Eylül 1883 tarihli Bern Konferansı’nda hazırlanan taslak ve yapılan konuşmalar için bk. **Bulletin de l’Association Littéraire Internationale**, Numéro 18, Paris Novembre 1883, p.1-24; Aynı bülten arşivlerimizde de mevcuttur: **BOA**, Hâriciye Nezâreti İdare (HR. İD.), nr: 1850/1.

taslak gönderildi ve 1884'te bir konferans toplanıp sözleşme yapılacağı bilgisi verildi³². Osmanlı Devleti de davet edildi fakat konferansa katılım uygun görülmedi³³. 8-19 Eylül 1884'te İsviçre Parlamento binasında, "Conseil des Etats" salonunda ilk diplomatik konferans yapıldı. Almanya, Avusturya-Macaristan, Belçika, Kosta Rika, Fransa, Haiti, Paraguay, Hollanda, Salvador, İsveç, İsviçre, İngiltere, Norveç devletleri 8 Eylül 1884'te Bern'de bir araya geldi. İngiltere bu toplantıya dinleyici sıfatı ile katıldı. Sonuç olarak bir sözleşme metni kaleme alındı³⁴. Bu metin birçok tartışmayı beraberinde getirdiğinden 7 Eylül 1885'de bunu tadil etmek üzere bir konferans daha toplandı, 18 Eylül 1885'e kadar yine Numa Droz'un başkanlığında devam etti³⁵. Konferansa İspanya, Kuzey Amerika, İtalya, Arjantin, Tunus da katıldı, Avusturya-Macaristan ise bir yıl önce katılmışken şimdi temsilci göndermemişti. Yapılan toplantıların ardından bir sözleşme metni kaleme alındı. Temsilciler artık tadilinin olmaması ve sözleşmeyi kabul edenlerin imzalarını atmaları için 1886'da Bern'de son bir konferans düzenlenmesini kabul ettiler³⁶.

6 Eylül 1886'da Bern Konferansı toplandı³⁷. Hazır bulunan devletler Almanya, Belçika, İspanya, Kuzey Amerika, Fransa, İngiltere, Haiti, İtalya, Japonya, Liberya, İsviçre, Tunus'tu³⁸. Sözleşme; esas metin, ek maddeler, hitam protokolü ve imza mazbatasından oluşan dört bölüm olarak hazırlandı³⁹. Sözleşmenin tasdik süresi bir yıldır. Yürürlüğe 5 Aralık 1886'da girmesi kararlaştırıldı. Bu devletlerden Kuzey Amerika ve Japonya imzadan

³² **The Berne Convention, (For the Protection of Literary and Artistic Works from 1886 to 1986)**, International Bureau of Intellectual Property, Geneva 1986, p.19.

³³ BOA, Hâriciye Nezâreti Tahrirat Kalemi (HR. TH.), nr: 52/79.

³⁴ Konferansa tutanakları ve 1884 taslağı için bk. **Actes de la Conférence Internationale pour la Protection des Droits d'Auteur Réunie à Berne (8-19 Septembre 1884)**, Imprimerie K.-J. WYSS, Berne 1884, p.7-87.

³⁵ Konferans tutanakları ve 1885 taslağı için bk. **Actes de la 2me Conférence Internationale pour la Protection des Œuvres Littéraires et Artistiques Réunie à Berne (7-18 Septembre 1885)**, Imprimerie K.-J. WYSS, Berne 1885, p.7-81.

³⁶ **The Berne Convention, (For the Protection of Literary and Artistic Works from 1886 to 1986)**, p.19.

³⁷ Konferans tutanakları ve sözleşmenin orijinal metni için bk. **Actes de la 3me Conférence Internationale pour la Protection des Œuvres Littéraires et Artistiques Réunie à Berne (6-9 Septembre 1886)**, Imprimerie K.-J. WYSS, Berne 1886, p.7-44.

³⁸ Hikmet, a.g.m., S 1081, s.348-354.

³⁹ Sait Hikmet, "Mülkiyet-i Edebiye ve Fenniye Hakkında", **Servet-i Fünûn**, S 1089, 5 Nisan 1328, s.531-537.

vazgeçtiler⁴⁰. Almanya, Belçika, İspanya, Fransa, İngiltere, Haiti, İtalya, Tunus, İsviçre, Liberya devletleri 9 Eylül 1886'da Bern Sözleşmesi'ni imzaladı⁴¹. Liberya hariç bütün devletler 5 Eylül 1887'de Bern Sözleşmesi'ni onayladı ve 5 Aralık 1887'de de Bern Sözleşmesi yürürlüğe girdi⁴².

Bern Sözleşmesi; 15 Nisan-4 Mayıs 1896 tarihleri arasında düzenlenen konferans ile 4 Mayıs 1896 da Paris'te⁴³, 14 Ekim-14 Kasım 1896 tarihleri arasında düzenlenen konferans ile 13 Kasım 1908'de Berlin'de⁴⁴, 20 Mart 1914'de Bern'de⁴⁵, 7 Mayıs-2 Haziran 1928 tarihleri arasında düzenlenen konferans ile 2 Haziran 1928'de Roma'da⁴⁶, 5-26 Haziran 1948'de

⁴⁰ Hikmet, a.g.m., S 1081, s.348-354.

⁴¹ Ernst Hirsch, "Bern Sözleşmesi", **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C VII, S 1, 1950, s.134-137; **The Berne Convention, (For the Protection of Literary and Artistic Works from 1886 to 1986)**, p.19; 1886 tarihli Bern Sözleşmesi'nin tadilata uğramadan önceki hâli hakkında kısa bir değerlendirme için bk. Hikmet, a.g.m., S 1081, s.348-354.

⁴² İlhan Öztrak, "Fikir ve Sanat Eserleri Üzerindeki Hakların Korunması Yönünden Pozitif Hukuktaki Tarihi Gelişim", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C XXV, S 3, 1970, s.2.

⁴³ 1886 Bern Sözleşmesi ve 1896 Paris tadili orijinal Fransızca metni için bk. **Actes de la Conférence Réunie à Paris (15 Avril-4 Mai 1896)**, Bureau International de l'Union, Berne 1897, p.2-220; Bu tadilatla "Declaration Interpretive" ile "Acte Additional" isimli iki metin ortaya çıktı. "Acte Additional" metnini imza edip "Declaration Interpretive" metnini imza etmeyen devletler olduğu gibi "Acte Additional" metnini imzalamayıp "Declaration Interpretive" metnini imzalayan devletler de olmuştur. Örneğin Norveç "Declaration Interpretive" metnini imzalarlarken İngiltere ise "Acte Additional" metnini imzalamıştır. Buradan birlik kurmak için bir araya gelen devletlerin ayrıldığı sonucu çıkarılabilir. Birliğe dâhil devletlerarasında çeşitli ayrımlar yapılması buna örnektir. Fakat bazı esaslar üzerinde yine bir birlikten söz edilebilir. Bu iki metin hakkında değerlendirme için bk. Hikmet, a.g.m., S 1081, s.348-354.

⁴⁴ Konferansa ait dokümanlar, tutanaklar ve Berlin tadilatı için bk. **Actes de la Conférence Réunie à Berlin avec les Actes de Ratification (14 Octobre-14 Novembre 1908)**, Bureau de l'Union Internationale Littéraire et Artistique, Berne 1910, p.2-334. 1907'de Paris'te hazırlanan taslak metni için; **BOA**, Bâb-ı Alî Evrak Odası (BEO), nr: 3312/248332, lef 8 (Fransızca on sayfalık kitapçık olarak arşivlerimize girmiş bu belge "Avant-Projet de Revision Convention d'Union de Berne" başlığını taşımaktadır. Üzerindeki ifadeye göre 1907'de Paris'te hazırlanmıştır) Bern Sözleşmesi'nin Berlin tadilatı hakkında geniş bilgi için bk. Sait Hikmet, "Mülkiyet-i Edebiye ve Fenniye Hakkında", **Servet-i Fünûn**, S 1091, 19 Nisan 1328, s.584-591.

⁴⁵ 20 Mart 1914 Ek Protokolü için bk. **Convention de Berne Revisée (13 Novembre 1908), Protocole Additionnel (20 Mars 1914)**, Bureau de l'Union Internationale pour la Protection des Œuvres Littéraires et Artistiques, Berne 1929, p.23-26.

⁴⁶ Konferansa ait dokümanlar, tutanaklar ve Roma tadilatı için bk. **Actes De La Conférence Réunie A Rome (7 Mai-2 Juin 1928)**, Bureau de l'Union Internationale Pour la Protection des Œuvres Littéraires et Artistiques, Berne 1929, p.9-350.

düzenlenen konferans ile 26 Haziran 1948'de Brüksel'de⁴⁷, 11 Haziran-14 Temmuz 1967 tarihleri arasında düzenlenen konferans ile 14 Temmuz 1967'de Stockholm'de⁴⁸, 5-24 Temmuz 1971 tarihleri arasında düzenlenen konferans ile 24 Temmuz 1971'de Paris'te⁴⁹ ve 28 Eylül 1979'da değişikliğe uğradı⁵⁰. Sözleşmeye katılımcı sayısı da arttı⁵¹.

Osmanlı Devleti, yukarıda da bahsedildiği üzere 1884'teki konferansa davet olunmuş ve katılım reddolunmuştu. Bu tarihten 1908'e kadar düzenlenen konferanslara davet edildiğine dair de kayıt yoktur. Ancak 14 Ekim-14 Kasım 1908 tarihleri arasında toplanan Bern Sözleşmesi'nin yeniden ele alındığı Berlin Konferansı'na, Berlin ve Paris elçilikleri Osmanlı Devleti'nin de katılmasını istemişler, Osmanlı Devleti ise davet edildiği hâlde yine katılmamıştır⁵². Katılım, Sadaret tarafından kabul edilmediği halde konferansın görüşmeleri ve kararları hakkında haber almayla yetinilmesi istenmiştir⁵³. Böylece edebî eserler üzerindeki telif hakları konusunda Osmanlı Devleti uluslararası sözleşmelerden yoksun kalmıştır.

⁴⁷ Konferans tutanakları ve çeşitli dillerde sözleşme maddeleri için bk. **Documents de la Conférence Réunie à Bruxelles (5-26 Juin 1948)**, Bureau de l'Union Internationale pour la Protection des Œuvres Littéraires et Artistiques, Berne 1951, p.9-587; Bern Sözleşmesi'nin 26 Haziran 1948 Brüksel değişikliği metni için; **Bern Sözleşmesi**, Çev. İlhan Akipek, Millî Eğitim Basımevi, Ankara 1950, s.3-33; **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC)**, VII/9, (23 Mayıs 1951), s.6-16; **Resmî Gazete**, S 7824, 2 Haziran 1951, s.1257-1262.

⁴⁸ Konferansa ait dokümanlar, tutanaklar ve Stockholm tadilatı için bk. **Records of the Intellectual Property Conference of Stockholm (1967)**, C I-II, WIPO Publication, Geneva 1971, p.13-1485.

⁴⁹ Konferans dokümanları ve 1971 Paris tadilatı için bk. **Records of The Diplomatic Conference For The Revision of The Berne Convention (Paris, July 5 to 24, 1971)**, WIPO Publication, Geneva 1974, p.9-177.

⁵⁰ **Berne Convention for the Protection of Literary and Artistic Works, (Paris Act of July 24, 1971 as Amended on September 28, 1979)**, WIPO Publication, Geneva 1996, p.3-57.

⁵¹ 1884, 1885, 1886, 1896, 1908, 1928, 1948, 1967, 1971 konferans raporlarının İngilizce metinleri için bk. **The Berne Convention, (For the Protection of Literary and Artistic Works from 1886 to 1986)**, p.83-220.

⁵² **BOA**, BEO, nr: 3312/248332, lef 3 (12 Rabiulahir 1326/ 14 Mayıs 1908'de Hâriciye Nezâreti'nden Sadaret'e gönderilen telgraf) Berlin hükûmeti sadece Osmanlı Devleti'ni değil, Bern Birliğine dâhil olan olmayan birçok devleti davet etmişti. Birliğe dâhil olmayan ancak konferansa katılan devletler ise şunlardı; Arjantin, Şili, Çin, Kolombiya, Ekvador, Kuzey Amerika, Yunanistan, Guatemala, Meksika, Nikaragua, Hollanda, Peru, İran, Portekiz, Romanya, Rusya, Sisam, Uruguay, Venezüella. Bk. Hikmet, a.g.m., S 1089, s.531-537.

⁵³ **BOA**, BEO, nr: 3312/248332, lef 1 (12 Rabiulahir 1326/ 14 Mayıs 1908'de Sadaret'ten Hâriciye Nezâreti'ne gönderilen telgraf)

Servet-i Fünûn dergisinde, 1912 yılında, mülkiyet-i edebiye ve fenniye konusunu işleyen beş makale yayınlayan, daha sonraki dönemde Telif ve Tercüme Heyeti'nin 24 Aralık 1922 toplantısında Lozan Konferansı'ndaki Bern Sözleşmesi için görüş bildirip rapor yazan Mekteb-i Mülkiye Muallim Muavinliği yapmış Sait Hikmet Bey, Osmanlı Devleti'nin sözleşmelere katılmamasını yorumlamıştır. O, katılımın olmamasını "Zannedersem müellifin-i ecnebiyyenin hukuku tanınarak memleketimizde âsâr-ı ecnebiyyeden istifadeye mâni olacak tedâbire meydan vermek, bu suretle zaten memleketimizde pek zayıf bir surette tevsî ve intişâr etmekte olan maârif ve matbûâtın inkişâfını bir kat daha dûçâr-ı takyîd etmemek isteniliyordu. Böylece erbâb-ı kalemimize âsâr-ı ecnebiyyeden serbestçe istifâde edebilmek hakkını temin etmek arzu ediliyordu" diyerek açıklamaktadır. Ancak Sait Hikmet konferanslara, hatta sözleşmelere katılım sağlayarak da bunların sağlanabileceğini söyler. Osmanlı'da yabancı eserlerden faydalanmanın yegâne yolunun tercümeden geçtiğini, tercüme konusunun da ancak 1908 Berlin Konferansı'nda kesin olarak ifade edildiğini, önceki sözleşmelerde devletlerin yabancı eserlerden serbestçe ya da çok sınırlı kısıtlamalar ile istifade edebildiklerini belirtir. 1908 Berlin Konferansı'nda kabul gören bir usul ile de önceki sözleşmelerin çeşitli hükümlerinin aynen muhafaza edilebilecek olmasından dolayı Osmanlı'nın da eski mukavele usulünü muhafaza ederek tercüme hakkından yararlanmasının mümkün olduğu kanaatindeydi. Buna örnek olarak Japonya'yı verir, Japonya 1908 Berlin Konferansı itibarıyla serbest tercüme hakkı olan bir devlettir⁵⁴. İleride, Türkiye Cumhuriyeti hükûmetlerinin Bern Sözleşmesi'ne katılmaktan çekinmelerinin Osmanlı Devleti'ninki ile benzeşmekte olduğu görülecektir.

Osmanlı Devleti uluslararası bir telif sözleşmesine katılmayı gerekli görmezken Türkiye Cumhuriyeti ise Lozan Barış Antlaşması'nda Ticaret Sözleşmesi ile 9 Eylül 1886'da kabul edilen Bern Sözleşmesi ve 20 Mart 1914'de kabul edilen Bern Protokolü'ne katılmayı taahhüt etti. 5777 sayılı kanunla hükûmete Bern Birliğine katılma yetkisinin verildiği 28 Mayıs 1951'e kadar Türkiye'de birliğe katılmaya yönelik kanun çıkarılmadı. Çünkü Türkiye çeviri hakkındaki çekincesiyle birliğe dâhil olmak istiyordu.

⁵⁴ Sait Hikmet'in görüşü için bk. Hikmet, a.g.m., S 1089, s.531-537.

III. İdeolojiler, Politikalar ve Türkiye’nin Bern Sözleşmesi’ne Katılım Süreci

Konunun çeşitli alanlarda ve farklı zamanlarda gündeme gelmesinde en önemli etken Lozan Konferansı’dır. Burada konu ilk defa 6 Aralık 1922 tarihli Gümrük ve Ticaret Rejimi Alt Komisyonu oturumunda gündeme geldi. İngiliz, Fransız ve İtalyan temsilci heyetleri endüstri, edebiyat ve sanat yapıtları mülkiyetinin ve markaların korunmasına ilişkin hüküm teklifinde bulundular ve Türkiye’nin Paris ve Bern sözleşmelerine katılmayı yükümlenmesini istediler⁵⁵. Bu taahhütler Sevr Antlaşması’nın iki yüz yetmiş ikinci maddesinde aynen mevcuttu ve Müttelikler bunu olduğu gibi kabul ettirmek istiyorlardı⁵⁶. 15 Aralık 1922’de de bu hükümlerin detayları komisyona sunuldu⁵⁷. 16 Aralık 1922 tarihli oturum da ise Türk heyeti sözleşmeye katılmayacağını, ayrıca katılmakla yükümlü tutulmak istemediğini fakat görüşünü de ileriki bir tarihte belirtmek üzere saklı tuttuğunu bildirdi⁵⁸.

Lozan Konferansı’nda konunun gündeme gelmesi Türkiye’yi harekete geçirdi. Telif ve Tercüme Heyeti, Hariciye Vekâleti İktisâdiyât-ı Hariciye memuru Sait Hikmet Bey’e TBMM hükûmetinin Bern Sözleşmesi’ne katılmasının uygun olup olmadığı hakkında bir rapor hazırlaması için görev verdi. Hazırlanan rapor Telif ve Tercüme Heyetinin 24 Aralık 1922’deki toplantısında okundu. Raporun görüş kısmında “Mülkiyet-i edebiye ve fenniye gibi mühim bir madde hakkında beynelmilel bir ittifak tesis eden işbu mukavelenâmeye (Bern Sözleşmesi’ne) iştiraktan sûret-i kat’iyede imtinâ değil bilakis memleketimizin ahvâl ve şerâit-i ictimâiyyesine ve hâl-i hazır

⁵⁵ Teklif şöyleydi: “Türkiye, işbu sözleşmenin yürürlüğe girişinden başlayarak on iki aylık bir sürenin geçmesinden önce: 1- Endüstri mülkiyetinin korunmasına ilişkin olup, 2 Haziran 1911’de Washington’da değiştirilen 20 Mart 1883 tarihli Uluslararası Paris Sözleşmesi’ne, edebiyat ve sanat yapıtlarının korunmasına ilişkin olup Berlin’de 13 Kasım 1908’de değiştirilen 9 Eylül 1886 tarihli Uluslararası Bern Sözleşmesi ile edebiyat ve sanat yapıtlarının korunmasına ilişkin 20 Mart 1914 tarihli Bern Ek Protokolü’ne, öngörülen biçimde katılacağı yükümlenir. 2- Aynı sürenin sona ermesinden bu yana ve önce Türkiye, sözü geçen sözleşmelerdeki ilkeler uyarınca, öteki Bağlı Devletler uyruklarının endüstri, edebiyat ve sanat yapıtları mülkiyetini etkili kanunlarla tanıdığı ve korumağı yükümlenir.” **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler**, Cilt IV, Çev. Seha L. Meray, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001, s.310.

⁵⁶ İlgili Sevr hükmü için bk. Nihat Erim, **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri**, Cilt I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1953, s.623.

⁵⁷ **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler**, Cilt IV, s.362-364.

⁵⁸ **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler**, Cilt IV, s.361.

irfânına nazaran lazım gelen kuyûd-ı ihtirâzîyyenin, bilhassa tercüme maddesinde, dermeyânıyla TBMM hükûmetinin de ezher cihet ilhakı şâyân-ı temennidir” denilmektedir. Böylece raporu hazırlayan Sait Hikmet Bey, Türkiye’nin Bern Sözleşmesi’ne tercüme hakkındaki çekince⁵⁹ ile katılmasını tavsiye etti⁶⁰.

Bu raporun hazırlandığı günler Lozan Konferansı’nda mali konularda sonuca ulaşma yollarını tıkayan anlaşmazlığın olduğu günlere denk gelmişti. Öyle ki İsmet Paşa, 22 Aralık 1922’de Heyet-i Vekîle Riyâsetine gönderdiği telgrafta “Mesâil-i mâliye ve iktisâdiyye hakkında vârid olan mütâleât ve talimât ile burada müzâkerâtı ilerletmeye imkân yoktur” diyordu. Ayrıca Müttetiklerle her yeni temasta Ankara’nın emirlerine aykırı olan şeyleri kabul etmek tehlikesi ortaya çıkmıştı. Mali konular hakkında Ankara’dan detaylı talimata ihtiyaç vardı. Haberleşme ile bunun sağlanmasına imkân yoktu. İsmet Paşa, en iyi çareyi Hasan Bey’i “buradaki (Lozan’daki) vaziyeti ve bütün teferruât-ı müzâkerâtı arz” etmesi için Ankara’ya göndermekte gördü. Başbakan Hüseyin Rauf (Orbay), İsmet Paşa’nın teklifini kabul etti⁶¹. Yola çıkması ile İngilizleri ümitlendiren, vardığı yerde Avrupa’yı anlattıktan sonra Türk heyetinin yumuşayacağını ve yeni bir talimat alınacağı beklentilerini doğuran Hasan Bey, 30 Aralık 1922’de Ankara’ya vardı. Aynı gün Heyet-i Vekîle’yi (Bakanlar Kurulu)⁶², 1 Ocak 1923’te de TBMM’yi bilgilendirdi. Lozan’da olup bitenlere dair değindikleri arasında edebî, fennî ve artistik mülkiyet konusu da vardı. Hasan Saka, Bern Sözleşmesi’ne katılmayı kabul etmediklerini söyledi. Sebebini de “Avrupa’nın terakkiyât-ı fikriyesinden memleketimizi serbestçe müstefit etmek” diye açıkladı. Ayrıca bu sözleşmeye katılma durumunda karşı taraftan elde edilecek bir hak da yoktu. Türkçeden

⁵⁹ Çekince konusuna birliğin devletleri yabancı değillerdi. Bern Konferansı ve sonraki süreçte Bern Sözleşmesi’ni tadil etmek üzere yapılan konferanslarda tercüme hakkı bazı devletler tarafından savunulmaktaydı. Bu devletlerin başında Japonya gelmekteydi. Japonya, tercümenin herhangi bir şarta bağlanmamasını talep ediyordu. 1908 Berlin tadilatı ile tercümenin tekrar basımdan başka bir şey olmadığı kabul edilmesi üzerine bunu reddetti ve Bern Sözleşmesi’nin Paris tadilatında yerini aldı. Bk. Hikmet, a.g.m., S 1089, s.531-537; Hikmet, a.g.m., S 1091, s.584-591.

⁶⁰ Sait Hikmet, a.g.e., s.1-39. Sait Hikmet Bey, Mekteb-i Mülkiye muallim muavini görevindeyken Servet-i Fünûn dergisinde mülkiyet-i edebiye ve feniye konusunu işleyen beş makale yayınlamıştı. Telif ve Tercüme Heyeti’nin 24 Aralık 1922 toplantısında görüşülen bu raporunu da on yıl önce yayınladığı makalelerinden istifade ederek hazırladı.

⁶¹ **Lozan Telgrafları (1922-1923)**, Haz. Bilal N. Şimşir, Cilt I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1990, s.261-262.

⁶² **Lozan Telgrafları (1922-1923)**, Cilt I, s.296-308.

yabancı dillere çevrilen eserler de vardı fakat sözleşmeye katılım olursa şimdiye kadar yazarlarından izin almaksızın serbestçe çevrilen eserler, bundan sonra ancak müelliflerin rızasıyla çevrilecek dedi. Daha sonra konferansta söylediklerini anlattı. Türkiye'nin bu sözleşmeye katılmamasının, telif haklarının bir hak olarak tanınmaktan kaçınılması demek olmadığını, Batı'nın ilminden faydalanmanın asıl amaç olduğunu, yapılanın konu hakkında mülkiyet fikrini inkâr için olmadığını söylemişti. Ayrıca Türkiye'de yabancı eserlerin yayıncılığı, bu sözleşme hükümlerine göre yapıldığı takdirde yani yazarına, onu çevirenine ve yayıncısına ayrı ayrı bedel ödeyerek yapıldığı takdirde para kazandıracak bir iş değildi. Zaten çeviri sayısı azdı. Yazarın telifi ödenerek alındığında Batı, daha çok zarar ederd. Batı'nın dili, estetiği, fikirleri Türkiye'ye giriyordu ve Batı'nın lehinde muhabbet ve dostluk meydana getiriyordu. Bu durum Batı için çok büyük bir faydaydı. Ayrıca bu sözleşmeye Türkiye'nin katılması durumunda diğer ülkelerin eserlerini de ülkeye sokmak gibi bir durum ortaya çıkardı ki bu Batı'nın da istemediği bir durumdu. Öyleyse iki tarafın da çıkarına uygun gelenin yapılması gerektiğini söylediğini belirtti. Sözleşmeye eskiden olduğu gibi katılmamalıydı⁶³. Hasan Bey, 5 Ocak 1923'de Ankara'dan Lozan'a hareket üzere ayrıldı. 11 Ocak 1923'te buraya vardı⁶⁴.

6 Aralık 1922'de teklifle başlayan hüküm, Gümrük ve Ticaret Rejimi Alt Komisyonunun hazırladığı Türkiye ile Ticaret Rejimine İlişkin Sözleşme Tasarısı'nın on altı ve on yedinci maddelerine girdi⁶⁵. 27 Ocak 1923 genel oturumunda ise ilgili maddelere ilişkin Türk heyeti beyanatta bulundu. Türk tarafına göre on altıncı maddenin kayıtsız şartsız kabulü, Türkiye'nin Anglo-Sakson ve Latin kültüründen yoksun kalması sonucunu doğurabilirdi. Bu durum kendi dillerini ve edebiyatlarını yayma isteğine sahip müttefikler için tezattı. Sonuç olarak Türk heyeti on altıncı maddenin metinden çıkarılmasını teklif ederken on yedinci maddeyi kabul ettiklerini bildirdi⁶⁶. 31 Ocak 1923'te

⁶³ **TBMMZC**, Gizli Celse Zabıtları, III/1, 1 Kânunusani 1338 (1923), s.1169-1197.

⁶⁴ **Lozan Telgrafları (1922-1923)**, Cilt I, s.331-372.

⁶⁵ Taslağın 6 Aralık 1922'deki müttefik teklifinden tek farkı bir madde daha eklenmiş olmasıydı. On altıncı madde, 6 Aralık 1922 teklifi ile aynıyken 27 Ocak 1923 tarihli taslağa şu madde eklendi: "Madde 17- Endüstri, edebiyat ve sanat yapıtlarının mülkiyeti konusundaki işlere ilişkin arşivler, kütükler ve planlarla, bunların Türk dairelerinden kendilerine Türkiye'den toprak ayrılmış devletlerin dairelerine söz konusu olabilecek aktarımları ya da bildirilmeleriyle ilgili bütün sorunlar, ilgili ülkeler arasında yapılacak özel sözleşmelerle çözüme bağlanacaktır." **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler**, Cilt IV, s.137.

⁶⁶ **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler**, Cilt IV, s.88.

de on altıncı ve on yedinci madde, Türk tarafının itirazlarına rağmen aynı şekilde muhafaza edilerek Türkiye ile Ticaret Rejimine İlişkin Sözleşme Tasarısı'na alındı⁶⁷. Tarihler 4 Şubat 1923'ü gösterdiği sırada ise Lozan Konferansı'na tarafların uyuşmaması üzerine ara verildi. Bu, tasarının onaylanmaması anlamına geliyordu. Daha sonra 8 Mart 1923'te ise Türk tarafı, ilgili devletlere, sundukları antlaşma tasarısına karşı hazırladıkları metni bildirdiler. Türk tarafının hazırladığı karşı teklifte on yedinci madde aynen kabul edilirken on altıncı maddeye Sait Hikmet Bey'in raporunda belirttiği gibi bir çekince "ihtirâzî kayıt" ibaresi eklemişti⁶⁸. Yani Türk tarafı, ilgili sözleşmelere katılmayı, ancak çeviri hakkının kendisinde olması koşuluyla yükümleniyordu.

İkinci dönem Lozan Konferansı'nda konu 15 Mayıs 1923 tarihli oturumda tekrar gündeme geldi. Hasan Bey, Türk hükümetinin on altıncı maddede belirtilen çeviri hakkına ilişkin hükümler saklı kalmak üzere sözleşmeye katılmaya hazır olduğunu söyledi. Hasan Bey'e göre maddedeki çekince, Türk halkının Batı ülkelerinde gerçekleştirilmiş edebiyat ve bilim alanındaki ilerlemelerden yararlanması, yalnız Türkiye'nin değil, Batılı devletlerin çıkarlarına uygun düşmesiyle de alakalıydı. Türk tarafının isteği kabul edilirse Batı kültürünün Türkiye'ye girmesi için Batılı yazarların yapıtlarını Türkçeye çevirten yayınevlerinin, çeviri hakkı ödemekten başışık (muaf) tutulmaları zorunlu olacaktı. Müttefiklerin önerisinin kabul edilmesi durumunda ise Türkiye'nin Avrupa kültürüyle ilişki kurmaktan vazgeçmesi gerekecekti. Çünkü çeviri hakkı olmasa bile Batılı yapıtların Türkçe çevirileri yüksek fiyatlara varmaktaydı ve bir de çeviri hakkı ekleyerek maliyeti arttırmak düşünülemezdi. Türk heyeti, hukuk açısından böyle bir hükmün, özel haklara zarar verdiğini de kabul ediyordu ancak kural dışı olarak bu yazarların yapıtlarının Türkiye'de çevrilmesinin herhangi bir yükümlülüğe bağlı

⁶⁷ **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler**, Cilt II, s.126-127.

⁶⁸ Türk karşı teklifinde ilgili maddeler şöyleydi: Madde 16: Türkiye, iş bu sözleşmenin yürürlüğe girişinden başlayarak on iki aylık bir sürenin geçmesinden önce: 1- Endüstri mülkiyetinin korunmasına ilişkin olup 2 Haziran 1911'de Washington'da değiştirilen 20 Mart 1883 tarihli Uluslararası Paris Sözleşmesi'ne, edebiyat ve sanat yapıtlarının korunmasına ilişkin olup Berlin'de 13 Kasım 1908'de değiştirilen 9 Eylül 1886 tarihli Uluslararası Ben Sözleşmesi ile edebiyat ve sanat yapıtlarının korunmasına ilişkin 20 Mart 1914 tarihli Bern Ek Protokolü'ne -çeviri (tercüme) hakkına ilişkin hükümler saklı kalmak çekincesiyle (ihtirâzî kaydıyla)- öngörülen biçimde katılmağı yükümlenir. 2- Aynı sürenin sona ermesinden önce Türkiye, sözü geçen sözleşmelerdeki ilkeler uyarınca öteki bağıtlı devletler uyruklarının endüstri, edebiyat ve sanat yapıtları mülkiyetini etkili kanunlarla tanımağı ve korumağı -yukarıdaki çekinceyle- yükümlenir. Madde 17: (Olduğı gibi tutulmuştur), Bk. **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler**, Cilt V, s.57.

olmamasını istemekteydi. Türk teklifine General Pelle, eşitlik ilkesine zarar verdiği, uluslararası bir sözleşmeye çekinceler koyarak katılmanın hukuk açısından mümkün olmadığı, Bern Sözleşmesi’ni imzalayan çoğu devletin Lozan Konferansı’na katılmadığı, Türk teklifinin kabul edilmesi için ilgili bütün devletlerle yeni görüşmelerin yapılması gerektiği gibi nedenlerle karşı çıktı. Hasan Bey ise maddede öngörülen hükmün “çağırın devletler” bakımından bir değeri olduğunu söyledi. Ayrıca teklifi kabul edilmezse Türkiye, çeviri hakkı istemeden yapıtlarını verecek başka ülkelere başvurmak zorunda kalacaktı. Hasan Bey, bu sözlerle uyum sağlama düşünülen Batı sisteminin bir müttefikini kaybedeceğini politik nezaketle bildirmişti. Sir Horace Rumbold ile M. Montagna da sözleşmeyi imza eden tüm devletlerin kendilerine izin vermediği sürece Türkiye’nin isteğinin yerine getirilmesinin olanağı bulunmadığını belirtti. Hasan Bey buna karşılık Türkçeye çevrilmiş yapıtların yurt dışına gönderilmesinin yasaklanacağını söyledi. Çeviri hakkı verilmezse Türkiye karşı yaptırımını böylece açıklamış oldu. Sonuç olarak 15 Mayıs 1923’teki oturumdan konunun uzmanlara gönderilmesi kararı çıktı⁶⁹.

İktisat Sorunları Komitesince atanmış Uzmanlar Alt Komitesi, raporunu 26 Mayıs 1923’te hazırladı. M. Montagna bu raporu 31 Mayıs 1923’teki oturuma sundu. İlgili maddeler on altı ve on yedinci değil, on dört ve on beşinci maddeler olmuştu. Eski on yedinci madde aynen tutulup on beşinci madde olurken üzerinde tartışılan eski on altıncı, yeni on beşinci madde, Türk tarafının sunduğu teklifle bir noktada ayrıştıyordu. Türk tarafının çekincesi kabul edilmiş fakat Bern Sözleşmesi’ni imzalayan devletlerin buna itiraz etmemeleri koşuluna bağlanmıştı⁷⁰. Böylece Türkiye’nin çekincesi karşı bir şarta bağlanmış oldu.

⁶⁹ **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler**, Cilt VII, s.56-57.

⁷⁰ İktisat Sorunları Komitesince atanmış Uzmanlar Alt Komitesinin hazırladığı rapora göre ilgili maddeler şöyleydi: Madde 14- Türkiye, işbu sözleşmenin yürürlüğe girişinden başlayarak on iki aylık bir sürenin geçmesinden önce: 1- Endüstri mülkiyetinin korunmasına ilişkin olup 2 Haziran 1911’de Washington’da değiştirilen 20 Mart 1883 tarihli Uluslararası Paris Sözleşmesi’ne öngörülen biçimde katılacağı, 2- Edebiyat ve sanat yapıtlarının korunmasına ilişkin olup Berlin’de 13 Kasım 1908’de değiştirilen 9 Eylül 1886 tarihli Bern Sözleşmesi ile edebiyat ve sanat yapıtlarının korunmasına ilişkin 20 Mart 1914 tarihli Bern Ek Protokolü’ne de katılacağı yükümlenir. Yukarıda belirtilen sözleşmelerle protokolün çeviri (tercüme) hakkına ilişkin hükümlerine Türkiye’nin öne sürdüğü çekinceye (ihtirâzî kayda) bu sözleşmenin yürürlüğe konulmasını izleyen yıl içinde, yukarıda belirtilen sözleşmeleri ve protokolü birlikte imzalamış bulunan öteki devletlerce hiç bir itirazda bulunulmazsa işbu sözleşmeyi imzalamış öteki devletler de sözü geçen çekinceye işbu sözleşmenin süresi boyunca itiraz etmeyeceklerdir. İşbu sözleşmenin imzacısı devletler, çeviri hakkına ilişkin Türk çekincesine katılışlarını sürdürmezlerse

Türkiye'nin çeviri hakkına komite raporundan sonra Japonya itiraz etti. Hasan Bey ise vazgeçilmeyeceğini belirtti. General Pelle, yalnız Türkçeye çevirinin söz konusu olduğunun metinde iyice belirtilmesini istedi. Ona göre böyle bir açıklama, her çeşit kaçakçılığın ve hileli yollara başvurma önlenmesi için gerekiyordu. Hasan Bey bu öneriyi kabul etti. Böylece on dördüncü maddenin ikinci paragrafının ikinci fıkrasındaki “çeviri hakkına ilişkin yukarıda belirtilen sözleşmeler ve protokol” sözlerinden sonra ve üçüncü fıkradaki “çeviri hakkına ilişkin Türk çekincesi” sözlerinden sonra “Türk diline” (İlgili Lozan Antlaşması maddesinin Fransızcadan Türkçeye çevirisinde “Türkçe Lisâni” tabiri kullanılmıştır) tabirinin eklenmesi şartıyla kabul edilmesi kararlaştırıldı⁷¹. Böylece çeviri hakkı hususunda 31 Mayıs 1923 tarihi itibarıyla uzlaşıldı.

Nihayetinde 24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Antlaşması'nın Ticaret Sözleşmesi ile konu on dört ve on beşinci maddeler ile hükme bağlandı:

Türkiye de yukarıda sözü geçen sözleşmelere ve protokole katılmayı sürdürme zorunda tutulmayacaktır. 3- Aynı sürenin sona ermesinden önce Türkiye, sözü geçen sözleşmelerdeki ilkeler uyarınca öteki bağıtlı devletler uyruklarının endüstri, edebiyat ve sanat yapıtları mülkiyetini etkili kanunlarla tanımayı ve korumayı yükümlenir. Madde 15- Aynı hüküm. Bk. **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler**, Cilt VII, s.91.

⁷¹ **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler**, Cilt VII, s.72. Bu durum detayda, Türkiye'de yaşayan azınlıkların tercüme hakkından yararlanamamasını doğurabilirdi. Çünkü “Türk dili” kaydıyla Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı azınlıklar, bu haktan yararlanarak kendi dillerine çeviri yapamayacaklardı. Bu madde Türk tarafı açısından azınlıkların Türk kültürüne uyumunu kolaylaştırabilirken, Türkiye'deki yabancılar konusunda politikaları olan devletleri, konuyu diri tutmaya yönlendirebilirdi. Neticede Türk dili kaydını Türk tarafı değil yabancı bir temsilci istemişti. Örneğin Rıza Nur, anılarında Pelle'ye “Türkçe lisanına çeviri” fikrini kendinin verdiğini söylemektedir. Rıza Nur'a göre bir taşla iki kuş vurmak olan bu durumdan Türkiye'de çevirinin sadece Türkçe için geçerli olduğu sonucu çıkmaktadır. Telifsiz çeviri Rum, Ermeni ve Yahudi lisanı için serbest değildir. Bu da onların fikri bakımdan zayıf kalmaları ve Türkçeye yönelmelerine ya da Türk fikirlerini almaya mecbur olmalarına sebebiyet verecektir. Yalnızca “Türkçe lisanına çeviri” şartı konusunda bir diğer yorum da konferansa katılan gazetecilerden Velid Ebuziyya Bey tarafından yapılmıştır. O da tıpkı Rıza Nur gibi tercüme hakkından Ermeni, Rum ve Yahudilerin mahrum bırakıldıkları görüşünü savunur: “Yalnız şurasını tasrih edelim ki, hakk-ı tercüme yalnız Türkçeye mahsustur. Yani memleketimizde münhasıran Türkçeye tercüme edilen eser, hakk-ı telif vermeyeceklerdir. Diğer lisanlara yani Ermenice ve Rumca, Yahudice tercüme için müttelikler -ki ekalliyetlerin hamisi geçinirler- bu hakkı bahsetmekten istinkâf eylemişlerdir.” Bakınız: Rıza Nur, **Hayat ve Hatıratım**, C III, Altındağ Yayınevi, İstanbul 1967, s.1220; **Tevhîd-i Efkâr**, 20 Şevval 1341 (5 Haziran 1339), s.2.

“Madde 14- Türkiye işbu mukâvelenin mevki-i mer’iyyete vaz’ından itibâren on iki ay müddetin inkızâsından evvel:

1-Mülkiyet-i sanâiyenin himâyesine dair olup 2 Haziran 1911 tarihinde Washington’da tadil edilen 20 Mart 1883 tarihli beynelmilel Paris Mukavelenâmesi’ne, muamelât ve usûl-i mahsûsasına tevfikân iştirak etmeyi,

2-Kezalik edebiyata ve sanâyi-i nefiseye ait âsârın himayesine müteallik olarak 13 Teşrinisani 1908 tarihinde Berlin’de tekrar tadil edilen 9 Eylül 1886 tarihli beynelmilel Bern Mukavelenâmesi ile edebiyata ve sanâyi-i nefiseye ait âsârın himâyesine dair 20 Mart 1914 tarihli Bern munzam protokolüne iştirak eylemeyi taahhüt eder.

Bâlâda mezkûr mukavelenâmelerle protokolün Türkçe lisânına tercüme hakkına dair ahkâmına müteallik olarak Türkiye tarafından dermeyan edilen kayd-ı ihtirâziyye bu mukavelenâmenin mevki-i mer’iyete vaz’ını takip eden sene zarfında mezkûr mukavelenâmelerle protokolü müştereken imza etmiş bulunan diğer devletler tarafından hiç itiraz vukû’ bulmadığı takdirde işbu mukavelenâmeye vâziülümza bulunan düveli saire de salifü’z-zıkr kayd-ı ihtirâziyye işbu mukavelenâmenin müddeti devamınca îtiraz eylemeyeceklerdir.

3-Türkiye, ayni müddetin inkızâsından evvel, mezkûr mukâvelenâmeler esâsâtına tevfikân, düvel-i sâire-i akîde tebaasının sînâate, âsâr-ı edebiyeye ve sanâyi-i nefiseye ait mülkiyetini kavânîn-i müessire ile tasdik ve himâye etmeği taahhüt eyler.

Madde 15- Mülkiyet-i sanâiye, edebiyeye veya sanâyi-i nefise mülkiyeti umûruna müteallik evrâk, defâtir ve planlara ve bunların Türkiye devâirinden, lehlerine Türkiye’den arazi tefrik olunan devletler devâirine, muhtemel olan devir veya tebliğine dâir bilcümle mesâil alâkadâr memleketler arasında mahsûs mukavelenâmeler ile tanzîm edilecektir⁷².”

⁷² **Düstur**, III. Tertip, C V, s.199-201; “Madde 14- Türkiye, işbu sözleşmenin yürürlüğe girişinden başlayarak on iki aylık bir sürenin geçmesinden önce: 1- Endüstri mülkiyetinin korunmasına ilişkin olup 2 Haziran 1911’de Washington’da değiştirilen 20 Mart 1883 günlük uluslararası Paris Sözleşmesi’ne, 2- Bunun gibi edebiyat ve sanat yapıtlarının korunmasına ilişkin olup Berlin’de 13 Kasım 1908’de yeniden değiştirilen 9 Eylül 1886 günlük Uluslararası Bern Sözleşmesi ile edebiyat ve sanat yapıtlarının korunmasına ilişkin 20 Mart 1914 günlük Bern Ek Protokolü’ne yöntemine uygun biçimde katılmayı yükümlenir. Yukarıda anılan sözleşmeler ile protokolün Türkçeye çevrilmesi hakkına ilişkin hükümler konusunda Türkiye tarafından ileri sürülen çekinceye bu sözleşmenin yürürlüğe konulmasını izleyen yıl içinde söz konusu sözleşmeler ile protokolün ortak imzacısı

Maddelerden anlaşıldığı üzere Türkiye, endüstri mülkiyeti (patent hakları) ile alakalı olarak 20 Mart 1883’de kabul edilen uluslararası Paris Sözleşmesi’nin 2 Haziran 1911’de yapılan Washington değişikliğini ve edebiyat ve sanat yapıtlarının korunmasına ilişkin 9 Eylül 1886’de kabul edilen Bern Sözleşmesi ile 20 Mart 1914’de kabul edilen Bern Protokolü’ne Ticaret Sözleşmesi’nin yürürlüğe girdiği andan on iki ay sürenin son bulmasına kadar katılımı taahhüt etmiştir. Adı geçen sözleşmelere katılma yükümlülüklerinin Sevr Antlaşması’nın iki yüz yetmiş ikinci maddesinde olduğunu daha önce belirtmiştik. Fakat Bern Sözleşmesi ile alakalı olanında taahhüt, tercüme hakkındaki çekince hariç olmak üzere mevcuttu. Maddeye Türkiye’nin çıkarına bir hareket olmakla beraber bu durumu farklı yorumlayanların da olduğu⁷³, “kayd-ı ihtirâzî” diye tabir edilen ve çekince anlamına gelen bir şart konulmuştur ki bu, Türkiye’nin tercüme hakkını içermekteydi. Hükme göre taraf devletlerden biri çekinceye itiraz edecek

bulunan öteki devletlerce hiçbir itiraz olmazsa işbu sözleşmeyi imzalayan öteki devletler de o çekinceye işbu sözleşmenin süresince itiraz etmeyeceklerdir. İşbu sözleşmeyi imzalayan devletler, Türkiye’nin çeviriye ilişkin çekincesini kabulden vazgeçerlerse Türkiye yukarıda anılan sözleşmeler ile protokole katılma kararını sürdürmek zorunda tutulmayacaktır. 3- Türkiye, bu sürenin sona ermesinden önce sözü geçen sözleşmelerdeki ilkeler uyarınca, öteki bağıtlı devletler uyruklarının endüstri, edebiyat ve güzel sanat yapıtları mülkiyetini etkili yasalarla tanımayı ve korumayı yükümlenir. Madde 15- Endüstri, edebiyat ve sanat yapıtları mülkiyeti konusundaki işlere ilişkin arşivler, kütükler ve planlar ile bunların Türk dairelerinden kendilerine Türkiye’den toprak ayrılmış devletlerin dairelerine söz konusu olabilecek aktarılmaları ya da bildirilmeleriyle ilgili tüm sorunlar, ilgili ülkeler arasında yapılacak özel sözleşmelerle düzenlenecektir.” Sadeleştirilmiş metin için: İsmail Soysal, **Türkiye’nin Siyasal Antlaşmaları**, Cilt I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s.182.

⁷³ *Tevhîd-i Efkâr* gazetesinin imtiyaz sahibi ve yazı işleri sorumlusu olan Velid Ebuzyiya Bey, 23 Nisan 1923’te başlanan Lozan Konferansı’nın ikinci görüşmelerine katılan gazetecilerdendi. Yola çıldıktan sonra ve konferans devam ettiği sırada yazmış olduğu mektuplarını *Tevhîd-i Efkâr* gazetesine gönderiyor ve bu mektuplar gazetede peyderpey “Lozan Mektupları” başlığıyla yayınlanıyordu. Sıcağı sıcağına yaptığı bir yorumda konuyu “Avrupalılar tercüme hakkı istememekle bilhassa kendi müttefiklerine muvafık hareket etmiş oluyorlar. Çünkü eserlerinin tercümesi ile kendi lisanlarının ve irfanlarının memleketimizde intişarını temin eylemiş olacaklardır” cümleleriyle değerlendirmişti. Ebuzyiya, Türkiye’nin lehine Avrupalı devletlerin telif hakkından vazgeçmelerini takdire şayan görüyor, bir şey kaybetmiş olmadıklarını aksine birçok şey kazanmış olduklarını söylüyordu. Ayrıca Türkiye’nin telifsiz tercüme hakkının sadece Türkçeye yapılan çevirilere mahsus olduğunu, Türkçeye çevrilen eserlerin telif hakkı ödemeyeceğini ki Avrupalıların hamisi gördükleri Ermeni, Rum ve Yahudiler için Ermenice, Rumca ya da İbraniceye yapacakları çeviriler için bu haktan bahsetmekten kaçındıklarını da söylüyordu. Velid Ebuzyiya’nın değerlendirmeleri için: **Tevhîd-i Efkâr**, 13 Şevval 1341 (29 Mayıs 1339), s.2; **Tevhîd-i Efkâr**, 14 Şevval 1341 (30 Mayıs 1339), s.2; **Tevhîd-i Efkâr**, 20 Şevval 1341 (5 Haziran 1339), s.2.

olursa Türkiye, Bern Sözleşmesi’ne katılmak mecburiyetinde tutulamayacaktı. Diğer madde ile de hak sahibi devlet kurumlarına arşiv, kütük ve planların aktarılması söz konusu olduğunda bu işleri düzenlemek için tarafların aralarında sözleşme yapması kabul edildi.

Türkiye daha sonra Bern Sözleşmesi’ne katılmak için çeşitli adımlar attı. İlk yapılması gereken sözleşmeye katılmak için yetki kanunu yapılması ve sözleşme yükümlülükleri ile Türkiye’de uygulanan ilgili kanunun uyumunu sağlamaktı. Tam da bu noktada ikisi için adım atıldı. Bern Sözleşmesi’ne katılma ve telif haklarıyla alakalı kanun tasarıları hazırlandı. Bunlar, 1939’da hazırlanma emri verilecek olan tasarılarından önce ilkteler. Telif Hakları tasarısı 7 Mart 1926’da Başbakanlıkça onaylandı⁷⁴. 10 Nisan 1926’da TBMM’ye geldi ve Maarif ve Adliye Nezareti encümenlerine sevk edildi⁷⁵. Fakat 1926 içtima senesinde tasarı görüşülmedi. Bern Sözleşmesi’ne katılma ile alakalı kanun tasarısı ise 1 Mayıs 1927’de Başbakanlıkça onaylandı⁷⁶. 18 Mayıs 1927’de TBMM’ye geldi⁷⁷ ve 21 Mayıs 1927’de Maarif ve Hariciye Nezareti encümenlerine havale edildi. Aynı gün, 10 Nisan 1926’da TBMM’ye gelmiş Telif Hakkı kanun tasarısı da Maarif ve Adliye Nezareti encümenlerine havale edildi⁷⁸. Anlaşılacağı üzere konu uzuyordu.

Konunun uzaması Maarif Vekâletini harekete geçirdi. Maarif Vekili 14 Aralık 1927’de Başbakan İsmet İnönü’ye bir tezkere yazıp “edebî, ilmî ve bedî eserlerin himayesine müteallik beynelmilel mukavelelere Türkiye’nin de iştiraki” hakkındaki kanun layihası ile “Telif Hakkı” kanun layihasının 1927-28 yasama döneminde müzakeresini talep etti. Bu layihalar vekâletçe “matlup ve mültezem” idi⁷⁹. Başbakan İsmet İnönü de TBMM Başkanlığına Maarif

⁷⁴ **BCA**, Fon Kodu: 30.18.1.1., Yer No: 18.23.14; Kanun tasarısının bu veya daha sonraki yıllara ait metnine Zabıt Ceridelerinden ulaşılamamıştır. Arşivde ise tasarının sadece imza protokolüne ulaşılmıştır.

⁷⁵ **TBMMZC**, XXIV/2, 10 Nisan 1926, s.83-86.

⁷⁶ **BCA**, Fon Kodu: 30.18.1.1., Yer No: 24.27.6; Bu kanun tasarısının da bu veya daha sonraki yıllara ait metnine TBMM tutanaklarından ulaşılamamıştır. Arşivde ise Hakk-ı Telif Kanunu tasarısında olduğu gibi sadece imza protokolüne ulaşılmıştır.

⁷⁷ **TBMMZC**, VIII/3, 16 Şubat 1929, s.33.

⁷⁸ **TBMMZC**, XXXII/2, 21 Mayıs 1927, s.253-255.

⁷⁹ **BCA**, Fon Kodu: 30.10.0.0., Yer No: 20.118.1; Maârif Vekili’nin bu ricada bulunmasının sebebi, Bern Sözleşmesi’ne Türkiye’nin iştirakini öngören kanun layihısından bir yıl önce TBMM’ye 10 Nisan 1926’da ulaşan “Hakk-ı Telif Kanunu Layihası” olsa gerek. Hem bu tarihten 1927 sonuna kadar layihanın TBMM’de gündeme gelmemesi hem de 14 Şubat 1927’de Hükümet tarafından geri çekilmiş olması Maârif Vekili’ni böyle bir ricaya itmiş olabilir.

Vekilinin bu isteğini ilettili. 6/2042 numaralı tezkere ile 18 Mayıs 1927'de TBMM'ye gönderilmiş olan uluslararası sözleşmelere katılmayı öngören kanun layihası ile "Telif Hakkı" kanun layihasının yasama döneminde müzakeresini rica etti⁸⁰. TBMM'de ise 21 Mayıs 1927'de tasarılar ilgili encümenlere havale edilmişti. Başbakanlığa layihaların ilgili encümenlere gönderildiğine dair tezkere yazıldı⁸¹. Başvekâlet ise Maarif Vekâleti'ni bilgilendiren bir tezkere kaleme aldı ve resmî durumu haber verdi. Bundan başka araştırma neticesinde sözlü olarak da bir şeyler öğrenilmişti. Telif Hakkı kanun layihasının müzakeresi için vasıtalar temin edilmişti⁸². Fakat bu, şimdilik çok erken bir umuttu.

İlgili oldukları encümenlere gönderildikten sonra Bern Sözleşmesi'ne katılmayı öngören kanun layihası, Hariciye Nezareti tarafından "yeniden tetkik olunmak üzere" 4 Şubat 1929'da Başbakanlığa yazılan 250 numaralı tezkere ile geri çekilmek istendi. Durumu Başbakan, TBMM Başkanlığına ilettili. TBMM başkanı da layihayı "alelusul" iade etti⁸³. Telif Hakkı kanun tasarısı ise gönderildiği son encümeden çıkmadı, TBMM'de müzakere edilmedi.

Yukarıda orijinali ve sadeleştirilmiş metinlerini verdiğimiz konuyla alakalı Lozan Antlaşması'na bağlı Ticaret Sözleşmesi'nin maddelerinden anlaşılacağı üzere sadece Türkiye'nin on iki aylık süreden evvel Bern Sözleşmesi'ne katılım taahhüdü yoktu. Bundan başka antlaşmayı imzalayan diğer devletlerin de bir taahhüdü vardı. Bu, on iki ay içinde Bern Sözleşmesi'ni imzalayan diğer devletler Türkiye'nin bu sözleşmeye çekince ile katılımına itiraz etmezlerse Lozan Antlaşması'nı imzalayan devletlerin Ticaret Sözleşmesi'nin süresi bitinceye kadar Türkiye'nin çekincesine itiraz edemeyecekleriydi. Makaleyi kaleme aldığımız tarih itibarıyla Cumhuriyet Arşivi kayıtlarında Türkiye'nin Bern Sözleşmesi'ne katılım için Ticaret Mukavelesi'nin yürürlüğe girdiği tarihten on iki aylık süre içinde başvurusu yahut diğer devletlerin buna itirazı gibi bir kayda rastlayamadık. Konuyla ilgili ilk kayıt tam da Ticaret Sözleşmesi'nin süresinin dolduğu sıralarda Türkiye'nin tercüme hakkındaki çekincesine Avrupa'da yapılan bir konferansta itirazlar olduğu yönündedir. 27 Eylül 1928'de Belgrat'ta toplanan

⁸⁰ BCA, Fon Kodu: 30.10.0.0., Yer No: 20.118.1.

⁸¹ BCA, Fon Kodu: 30.10.0.0., Yer No: 20.118.1.

⁸² BCA, Fon Kodu: 30.10.0.0., Yer No: 20.118.1.

⁸³ TBMMZC, VIII/3, 16 Şubat 1929, s.33.

müellif hukukunun korunmasıyla alakalı konferansa Belgrat Elçiliği Başkâtibi İnyetullah Cemal Bey, müşahit sıfatıyla gönderilmişti⁸⁴. İnyetullah Cemal Bey, katıldığı konferanstan sonra Türkiye'ye raporlar gönderdi. Bu raporlarda Roma'da toplanan (7 Mayıs-2 Haziran 1928 tarihleri arasında yapılan Roma Konferansı) fakat orada söz konusu edilmeyen konuların Belgrat Konferansı'nda dile getirildiği yazıyordu⁸⁵. Konferansta Türkiye'den kanunlarını Bern Sözleşmesi'ne göre düzenlemesi istenmiş ayrıca Türkiye'nin tercüme hakkı konusundaki çekincesinin hiçbir memleket tarafından kabul edilemeyeceği söylenmişti⁸⁶. Böylece Lozan'ı imza eden devletlerin kabul ettiği çekince, Bern'i imza edenlerin itirazıyla karşılaştı.

Ancak konu ikili anlaşmalarda da gündeme gelmekteydi. 29 Ağustos 1929'da Türkiye ile Fransa arasında "Ticaret ve Seyrisefain Mukavelesi" yapıldı. Bu sözleşmenin 14. maddesi uyarınca taraflar "15 Teşrinisani 1908'de Berlin'de tadilat görmüş olan beynelmilel mukavele ile 20 Mart 1914 tarihli Bern munzam protokolünü tatbik eylemeği" taahhüt ettiler. Fakat bu sözleşmenin imza protokolü kısmına konulan başka bir taahhütle Türkiye'nin Lozan'da kabul edilen Türkçeye tercüme hakkı hususuna Fransa, iki yıl boyunca itiraz etmeyecekti⁸⁷.

Daha sonraki süreçte Bern Sözleşmesi'ne Türkiye, yine tercümedeki çekince hakkını koruyarak katılmaya çalıştı. 14 Mayıs 1930'da Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk imzasını taşıyan kararname, konu hakkında Türkiye'nin yaklaşımını yansıtmaya bakımdan önemlidir. Kararnamede Türkiye'nin tercüme hakkını muhafaza etmek istemesindeki gerekçe şu cümle ile izah edilmiştir: "...Memleketimizin daha bir müddet ecnebi eserlerinden istifadeye olan ihtiyacı nazara alınarak Lozan Muahedenâmesi'ne mülhak ticaret mukavelenâmesinin 14. maddesi ile

⁸⁴ **BCA**, Fon Kodu: 30.18.1.1., Yer No: 30.56.6.

⁸⁵ Bu konferansa temsilci göndermeyi Maarif Vekâleti, Hariciye Vekâletinden talep etmiş, İcra Vekilleri Heyeti de kabul etmişti. Konferansa Roma Büyükelçiliği Müsteşarı Vasfi Bey müşahit olarak katıldı. Konferansta bir itiraz vuku bulsaydı muhtemelen bunlar Ankara'ya bildirilirdi ki bu da arşiv kayıtlarına olayın geçmesi demekti. Fakat 2019 yazı itibarıyla bir kayıt tespit edemedik. Bu durum İnyetullah Bey'i desteklemektedir. Görevlendirmeler için bk. **BCA**, Fon Kodu: 30.18.1.1., Yer No: 27.74.17; **BCA**, Fon Kodu: Yer No: 28.17.19.

⁸⁶ **BCA**, Fon Kodu: 30.18.1.2., Yer No: 11.31.9.

⁸⁷ **Resmî Gazete**, S 1521, 16 Haziran 1930, s.9093-9101; Sözleşme, onay vesikalarının teatisinden on beş gün sonra yürürlüğe girecek, bir yıl geçerli olacak, bu sürenin bitmesinden en az altı ay önce taraflardan biri feshetmezse anlaşma hükümleri yürürlükte sayılacaktı. Türkiye'nin bir madde ile Bern Sözleşmesi'ni uygulamayı kabul etmesi, diğer bir hükümle buna şerh düşüp iki yıl süre istemesi diplomatik incelik barındırmaktadır.

lehimize konulmuş ihtirâzî kayıttan vazgeçmek suretiyle Bern Mukavelesi'ne iltihakımızın menfaatlerimize uygun olamayacağı bildirilmiştir...⁸⁸ Bu cümleden anlaşılacağı üzere Türkiye, tercüme hakkı konusunda tutumunu devam ettirmektedir.

Bu kararın üstünden çok geçmeden 26 Mayıs 1930'da Türkiye ile Almanya arasında ticaret sözleşmesi imzalandı, tercüme hakkı burada tekrar gündeme geldi. Tıpkı Türk-Fransız ticaret sözleşmesinde olduğu gibi Türk-Alman ticaret sözleşmesinde de taraflar 6. maddede belirtildiği üzere "13 Teşrinisani 1908'de⁸⁹ Berlin'de tadilat görmüş olan beynelmil mukavele ile 20 Mart 1914 tarihli Bern munzam protokolünü tatbik eylemeği" kabul ettiler. Ayrıca Türkiye'nin Lozan'da kabul edilen Türkçeye tercüme hakkı hususuna Almanya'nın iki yıl süreyle itiraz etmemesi de kabul edilenler arasındaydı⁹⁰. Tüm bu adımlardan da anlaşılacağı üzere Türkiye'nin tavrı, konu hakkında ulusal dış politika hâline geldi.

Türkiye, 26 Mayıs 1931 tarih ve 6/1762 numaralı İcra Vekilleri Heyeti kararınca Bern Birliğine, yabancı eserlerin Türkçeye tercüme hakkının saklı kalması koşuluyla katılma kararını inceledi. Türkiye'nin Bern Elçiliği karardan haberdar edildi ve elçilik de ilgili makamlara tebliğde bulundu. İsviçre Dışişleri Bürosu ise Türkiye'nin isteğini, Bern Sözleşmesi'nin yirmi beşinci madde ikinci fıkrası uyarınca bağışlarına gönderdi. Ayrıca İsviçre de bu sözleşmenin bağışlarından biriydi ve Türkiye'nin tercüme hakkını muhafaza ederek katılım talebi karşısında kendi görüşünü bildirdi. Türkiye'nin talebi, İsviçre'ye göre "iltihak" değil sözleşmeyi "tadil edecek" niteliğe sahipti. Sözleşmenin usul ahkâmının yirmi dördüncü maddesine uymadığından tadil talebi kabul edilemezdi. Ayrıca Türkiye'nin talebi sözleşmeye de aykırıydı⁹¹. Böylece İsviçre, Türkiye'nin talebine açıkça itiraz

⁸⁸ BCA, Fon Kodu: 30.18.1.2., Yer No: 11.31.9.

⁸⁹ Dikkat edilirse Türk-Fransız ticaret sözleşmesinde 15 Teşrinisani 1908, Türk-Alman ticaret sözleşmesinde 13 Teşrinisani 1908 tarihi kullanılmıştır. Doğrusu 13 Teşrinisani 1908'dir.

⁹⁰ **Resmî Gazete**, S 1530, 26 Haziran 1930, s.9143-9152; Sözleşme, onay vesikalarının teatisinden on dört gün sonra yürürlüğe girecek, bir yıl geçerli olacak, bu sürenin bitmesinden üç ay önce taraflardan biri feshetmezse anlaşma hükümleri yürürlükte sayılacaktı. Tıpkı Türk-Fransız sözleşmesinde olduğu gibi Türk-Alman sözleşmesinde de diplomasi dili hâkimdi. Gerek Türk-Fransız gerek Türk-Alman sözleşmelerinde konuyla ilgili yapılan taahhütler Türkiye'nin yumuşadığını gösterse de iki yıllık bir süre Üniversite Reformu'nun arifesinde kayda değerdi. Fesih yetkisinin olması ise zaten her zaman kullanılabilir çıkış kapısıydı.

⁹¹ BCA, Fon Kodu: 30.10.0.0., Yer No: 220.481.3.

etti.

On kadar devletin itiraz etmesiyle de Türkiye birliğe yine kabul edilmemiş oldu⁹².

Atatürk Dönemi’nde Türkiye’nin tercüme hakkını saklı tutarak sözleşmeye katılma çabası, Türk yayıncıların ya da Türk kurumlarının Bern Sözleşmesi’ne taraf olan devletlere ait eserleri Türkçeye çevirmesi durumunda iyelere hak vermeye mecbur tutulmamasıyla birinci derecede ilişkilidir. Batı medeniyetinde meydana getirilen eserlerden Türkiye’nin yararlanmasını sağlamak bir diğer temel amaçtır. Ayrıca bu amaç, konunun insani ve ilmî yönü ile alakadarlığının tercih edilmesi ve bunların ilerlemesini kolaylaştıracak adımlar atılmasına da bağlanabilir. Bu tutum, Cumhuriyetin ulusalcı politikasıyla birlikte değerlendirilebilir. Fakat Türkiye’nin tercüme hakkını saklı tutarak sözleşmeye katılma isteğinin “menfaati korumak” kavramı ile doğru ama tek boyutlu kalacağını belirtelim. Batı’dan faydalanmanın en kolay yolu olarak Tanzimat’tan itibaren tercümenin görüldüğünü unutmayalım.

Millî Mücadele yıllarında ve Cumhuriyet kurulduktan sonra da tercüme konusu önem arz etmiştir. Örneğin daha her şeyin başında olunan bir dönemde, 3 Mayıs 1920 İcra Vekilleri Heyeti Programı’nda eğitimde millî değerlere önem verilmesinin yanında “Garp ve Şark’ın müellafât-ı ilmiye ve fenniyesini dilimize tercüme ettirmek” cümlesi yer almıştır. Buradan batısı doğusu olmaksızın ilimden istifade anlamı çıkarılabilir. Hemen bu yıllarda Telif ve Tercüme Heyeti oluşturulmuştur. Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp’in de başkanlık yaptığını gördüğümüz 1926’ya kadar devam eden ve daha sonra yerini Talim ve Terbiye Dairesine bırakan Telif ve Tercüme heyetlerinde okul kitaplarını derleme ve bazı eserlerin çevirisi yapılmıştır⁹³. Bu heyetin yaptığı ve yapacağı çeviriler için seçtiği eserler kültürel inşa hakkında ipuçları verir, eserlerin ideolojiye uyumluluğu göze çarpar. Yani kaynak metin de amaç çerçevesinde kullanılır. Burada menfaatten ne anlaşıldığı, kurtuluşun nasıl gerçekleşebileceği konusunda Cumhuriyet kadrolarının düşünceleri de önemlidir. Unutulmamalıdır ki medeniyetin sıket merkezi olarak Batı görülmektedir. Cumhuriyet dönemindeki tercüme anlayışı bu noktada Tanzimat Dönemi ile benzeşir. Fakat 1950’lerden itibaren bir ayrışma söz

⁹² Hirsch, “Bern Sözleşmesi”, s.139.

⁹³ Kayaoğlu, a.g.e., s.195-276.

konusudur. Bu farklılık, 1950'lere kadar, siyasi-ideolojik dönüşümde tercümenin yeridir. Batılı müelliflerinin eserlerini Türkçeye çeviren yayıncıları, iyelere ücret ödemekten muaf tutmanın Türkiye'ye Batı kültürünün aktarımını kolaylaştıracağı gerçeğinden hareketle Batı eserlerinden istifadenin yanında Batı kültürüyle de bütünleşmek istemenin bir diğer amaç olduğu ortadadır.

IV. Bern Birliğine Katılım İçin Hükûmete Yetki Kanunu'nun Verilmesi

Atatürk'ten sonra da bir vakte kadar tercüme konusundaki tutum devam ettirilmiştir. Fakat hâlâ yürürlükte olan 1910 Hakk-ı Telif Kanunu ihtiyaçlara cevap veremiyor, Türk yazarların dünyada tanınmasıyla uluslararası düzeyde haklarının korunması için seslerini yükseltmeye başlamaları aynı zamana denk geliyordu. Hatırlanacağı üzere telif haklarıyla alakalı 1926'da Bern Sözleşmesi'ne katılım için de 1927'de kanun taslakları gündeme gelmişti. Aradan yıllar geçtikten sonra 1-5 Mayıs 1939 tarihleri arasında toplanan Birinci Türk Neşriyat Kongresi'nde konu ile ilgili ciddi adımlar ancak atılabildi. Burada başka birçok konuya değinilirken konumuzla alakalı Bern Birliğine katılım ve telif haklarıyla ilgili yeni bir kanun yapılmasına ilişkin kararlar alındı⁹⁴. Maarif Vekili Hasan Ali Yücel, kongrenin kapanış konuşmasında, alınmış kararların çoğunun kanunlaşacağını beyan etti⁹⁵. Bu, yeni bir umuttu. Beş gün sonra gazetelerde telif hakları düzenlenmesi ve tercüme hakkı saklı kalmak koşuluyla Bern Sözleşmesi'ne katılım sağlanacağı ile ilgili yeni kanun düzenlemeleri için harekete geçildiği haberleri çıktı⁹⁶. Bunlar doğrudu. 10 Mayıs 1939'da 81/3710 numaralı tezkere ile Maarif Vekâleti, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesine bir yazı gönderdi. "Hukuk Fakültesinin alakalı profesör ve doçentlerinden bir komisyon teşkil edilerek esbâbımücibesi ile birlikte yeni ve tam bir telif hakkı kanununun yapılması" talimatı verildi. Ayrıca "Müellifin haklarının ve kitabın haysiyeti ile müellifin mesleki şerefine korunmasına dikkat edildiği kadar ammenin istifadesi ve kanunun tatbik kabiliyeti ile müeyyideleri de düşünölmeli ve tercüme hakkı mahfuz kalmak sureti ile beynelmilel konvansiyona (Bern Birliğine) iltihak

⁹⁴ Kongre raporları, teklifler ve müzakere zabıtları için bk. **Birinci Türk Neşriyat Kongresi**, Edebiyatçılar Derneği Yayınları, Ankara 1997, s.3-125.

⁹⁵ **Cumhuriyet**, 6 Mayıs 1939, s.9; **Ulus**, 6 Mayıs 1939, s.6; **Vakit**, 6 Mayıs 1939, s.3.

⁹⁶ **Cumhuriyet**, 12 Mayıs 1939, s.3; **Ulus**, 12 Mayıs 1939, s.2; **Vakit**, 12 Mayıs 1939, s.3.

etmemiz göz önünde tutulmalıdır” deniyordu⁹⁷. Anlaşılacağı üzere çeviri hakkındaki tutum devam ettirilmekteydi. Hazırlanacak kanun, Hakk-ı Telif Kanunu'nun tadili olmayacak “yepyeni” bir kanun olacaktı⁹⁸. Kanun taslağı için Dekan Ali Fuat Başgil'in başkanlığında Ebül'ula Mardin, Andreas B. Schwarz, C. Crozat, Ernst Hirsch, Yavuz Abadan ve Halil Aslanlı'dan oluşan komisyon kuruldu. Proje taslağı görevi Ernst Hirsch'e verildi ve bir taslak hazırlandı⁹⁹. 1941'de ise Maarif Vekâletine taslak teslim edildi ancak taslağı hazırlayan Ernst Hirsch'in ifadesi ile “Millî Eğitim Bakanlığının yazı masası çekmecelerinde unutulup gitti¹⁰⁰.” Böylece konuyla alakalı ikinci kanunlaştırma hareketi de başarısız oldu.

Ernst Hirsch her ne kadar unutulup gitti dese de bu planlı bir erteleme hareketiydi. Çünkü 1938'in sonunda Maarif Vekilliğine atanan ve bu makamda 1946'ya kadar kalacak olan Hasan Ali Yücel, çeviriye büyük önem verecekti. Maarif Vekilliği bünyesinde bir Tercüme Heyeti oluşturulmuş, bu heyet 28 Şubat 1940'da ilk toplantısını yapmış ve tercüme işi plana bağlanmıştı¹⁰¹. Çünkü Hasan Ali Yücel'in 1940'da Tercüme Dergisi'nin ön sözünde belirttiği gibi “Bir asırdır nice nice eserleri tercüme ve basma için emek verildiği halde, dünya şaheserlerinden başlıcalarının millî kütüphanemizde bulunmayışı” gelişigüzel çalışıldığının acıklı bir deliliydi. Bu cümle, çeviriye neden bu kadar önem verildiğinin cevabı niteliğinde olabileceken tek sebep dünya şaheserlerinden yoksun oluş değildi. Aynı satırlardaki “Kültür tanışkanlığının fikri manzarası, her zaman ve her yerde, dil ve yazılı eser alışverişi ile olmuştur. Bizde de aynı hal vaki oluyor” cümlesi, çevirinin bir kültür planlayıcısı olarak düşünüldüğünü de göstermektedir. Yine aynı satırlarda tercümenin zihni, fikri ve medeni bir uyum olduğunun belirtilmesi, çevirilerin hem büyük bir eksiğe cevap verme hem de kültürel ve fikri bir inşa olarak düşünüldüğünü ortaya koyar¹⁰².

⁹⁷ Ernst Hirsch, “Fikri Eserler Hakkında Kanun Projesi”, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, C VII, S 2-3, 1941, s.429.

⁹⁸ Ernst Hirsch, **Hatıralarım, Kayzer Dönemi-Weimar Cumhuriyeti-Atatürk Ülkesi**, Sevinç Matbaası, Ankara 1985, s.303.

⁹⁹ Hazırlanan kanun taslağı için bk. Hirsch, “Fikri Eserler Hakkında Kanun Projesi”, s.456-504; Ernst Hirsch, **Hukuki Bakımdan Fikri Say**, Cilt II, İktisadi Yürüyüş Matbaası, İstanbul 1943, s.5-65.

¹⁰⁰ Hirsch, **Hatıralarım, Kayzer Dönemi-Weimar Cumhuriyeti-Atatürk Ülkesi**, s.307.

¹⁰¹ İsmet İnönü Dönemi Tercüme Bürosu faaliyetleri hakkında detaylı bilgi için bk. Kayaoğlu, **a.g.e.**, s.277-310.

¹⁰² Hasan Ali Yücel'in önsözü için bk. **Tercüme**, C I, S 1, 19 Mayıs 1940, s.1-2.

Gerçekleştirilmek istenen “Türk Hümanizmi”nin bir ayağının çeviri eserlerde olması, Bern Sözleşmesi’ne katılmamak için yeter sebeptir.

Hasan Ali Yücel’in Ağustos 1946’da görevinden istifa etmesinin ardından yerine Haziran 1948’e kadar Reşat Şemsettin Sirer, ondan sonra da Mayıs 1950’ye kadar Hasan Tahsin Banguoğlu getirildi. Değişen sadece bu isimlerle zihniyetler değildi. II. Dünya Savaşı’ndan sonra gerek Türkiye’nin gerek dünyanın yüzü yeni bir çehreye büründü. Ayrıca Türk yazarlar da artık haklarının uluslararası düzeyde korunmasını istemeye ve serbest çeviri etkinliğinin Türk kültürü üzerindeki olumsuz etkilerini tartışmaya başlamışlardı. İşte tam da bu sıralarda sonuç alınacak bir adım atıldı. 1948’de Ernst Hirsch’e yeniden konuyla alakalı bir başvuru yapıldı. Bu kere Millî Eğitim Bakanlığı değil Adalet Bakanlığı başvurdu¹⁰³. Adalet Bakanı Fuat Sirmen, elindeki eski taslağı gözden geçirmesini ve “en zorunlu olan hacme indirmesini”, yani “eser sahibinin eserinden ekonomik yarar sağlamasıyla ilgili sözleşmelere ait hükümleri çıkarmasını” ve taslağı Bern Sözleşmesi’nin Brüksel’de gözden geçirilmiş metnine uydurmasını Ernst Hirsch’den istedi. Ernst Hirsch gerekli düzeltmeleri yaptıktan sonra 1948 yılı sonunda taslağı Adalet Bakanlığına teslim etti. Fakat taslak, o yıl ya da sonraki yıl değil ancak 1950 seçimlerinden sonra 27 Eylül 1950’de hükümet tasarısı olarak TBMM’ye sunuldu¹⁰⁴. Telif haklarıyla alakalı bir kanun kabul edilmeden, daha doğrusu bu arada 5777 sayılı kanun, 28 Mayıs 1951’de kabul edildi. Bu kanun “Edebiyat ve sanat eserlerini koruma için kurulan Bern Birliğine katılma hususunda Hükûmete yetki verilmesine dair” kanundu¹⁰⁵. 5777 sayılı

¹⁰³ Ernst Hirsch bu başvurunun sebebini hatıralarında 16 Haziran 1948’de *Cumhuriyet* gazetesinde çıkan Halide Edip Adıvar’ın bir yazısına dayandırmaktadır. Esasında bu yazı değil bir mektuptu ve *Cumhuriyet* gazetesi bunu sütunlarına taşımıştı. Halide Edip Adıvar, “kabinenin muharrir ve edip olarak bilinen bakanlarına ve Millet Meclisi azalarına” gönderdiği bu mektupta Hakk-ı Telif Kanunu’nun yetersizliğinden bahsettiği gibi “serbestçe tercüme” hakkının da artık terk edilmesi gerektiği üzerinde duruyor ve Türkiye’nin Bern Birliğine katılmasını istiyordu. Bk. **Cumhuriyet**, 16 Haziran 1948, s.1-4.

¹⁰⁴ Hirsch, **Hatıralarım, Kayzer Dönemi-Weimar Cumhuriyeti-Atatürk Ülkesi**, s.430-434.

¹⁰⁵ 5777 sayılı kanun şöyledir: “9 Eylül 1886’da imzalanarak 4 Mayıs 1896’da Paris’te, 13 Kasım 1908 Berlin’de, 20 Mart 1914’de Bern’de, 2 Haziran 1928’de Roma’da ve 26 Haziran 1948’de Brüksel’de tadil ve itimam edilmiş olup da aslının örneği ve Türkçe metni bu kanuna ilişik bulunan edebiyat ve sanat eserlerini koruma için kurulan Bern Birliği Sözleşmesi’ne; bu sözleşmenin sekizinci maddesi yerine, Türkçeye yapılacak tercümelere ilgilendirmesi nispetinde, 1896’da Paris’te yeniden gözden geçirilmiş olan 1886 Birlik Sözleşmesi’nin beşinci maddesinin hükümleri konmak kaydıyla 1 Ocak 1952 gününden itibaren hüküm ifade etmek üzere katılmak ve sözleşme hükümlerinin gerektirdiği işlemleri

kanun Bern Sözleşmesi’ne, Türkçeye yapılacak çevirileri ilgilendirmesi nispetinde, 1948 Brüksel tadilatının sekizinci maddesi yerine 1896’da Paris’te yeniden gözden geçirilmiş olan 1886 birlik sözleşmesinin beşinci maddesinin hükümlerinin konulması kaydıyla katılma yetkisi veriyordu. Fakat kanunun Bern Sözleşmesi’nin maddesini açıklayan bölümüne “Bern Anlaşmasının 1896’da Paris’te tadil edilen 5inci maddesi” başlığı atılmış, 1886 maddesi aynen geçirilmiştir¹⁰⁶. Hükûmete verilen bu yetki kanunun ardından ise Ernst Hirsch’in taslağı, üzerinde yapılan birkaç küçük değişiklikle 5 Aralık 1951’de 5846 numaralı “Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu” adı ile kabul edilmiştir¹⁰⁷.

Lozan Antlaşması’nda aynı maddede kabul ettiği taahhütlerden sınaî mülkiyete dair olanını, 8 Ekim-6 Kasım 1925’te Lahey’de düzenlenen uluslararası sınaî mülkiyet konferansına katılarak bundan beş yıl sonra 15 Mayıs 1930’da 1616 sayılı kanunla hükme bağlayan Türkiye’nin edebî

yapmak ve tedbirleri almak için Hükûmete yetki verilmiştir.” Bk. **Resmî Gazete**, S 7824, 2 Haziran 1951, s.1257-1262.

¹⁰⁶ 1886 metni beşinci madde İngilizce metin üzerinden tarafımızca şöyle çevrilmiştir: “(1. Fıkra) Birlik ülkelerinden birisinin vatandaşı olan yazarlar veya unvan olarak onların vârisleri, Birlik ülkelerinden birisinde orijinal çalışmanın yayınlanmasından on yıllık bitim süresine kadar diğer ülkelerde eserlerinin çevirisinin yapılması veya yetkili olmalarının özel haklarına sahip olacaklardır. (2. Fıkra) Bitmemiş hâlde yayınlanan eserler için (fasiküller), on yıllık bir süre orijinal eserin son parçasının yayınlanma tarihinden itibaren başlayacaktır. (3. Fıkra) Özel kişiler, edebiyat veya bilim toplulukları tarafından yayınlanan bülten veya koleksiyonlara ek olarak aralıklarla yayınlanan birkaç ciltten oluşan çalışmalar için, her bir cilt, bülten ve koleksiyon, on yıllık bir dönem içerisinde ayrı bir eser olarak kabul edilecektir. (4. Fıkra) Bu maddenin ön gördüğü durumlarda ve koruma şartları veya hesaplamalar için eserin yayınlandığı 31 Aralık eserin tarihi olarak kabul edilecektir.” Bu maddenin ilk fıkrası 1896’da Paris’te tadil edilmiştir. 1896 tadilatı Türkçeye şöyle çevrilebilir: “İttihada dâhil memleketlerden birine mensup olan müellifler yahut bunların halefleri, asıl eser üzerindeki hakkın devamı müddetince diğer memleketlerde, eserlerini bizzat tercüme etmek hakkını münhasıran haizdirler. Bununla beraber bu tercüme hakkı asıl eserin ilk defa aleniyet kesbetmesinden itibaren on senelik bir müddet zarfında müellifi tarafından ittihat memleketlerinden birinde himayesi talep olunan lisanda bir tercüme neşredilmek veyahut ettirilme suretiyle istimal olunmamışsa sakit olur.” 1886 Bern Sözleşmesi ve 1896 Paris tadili orijinal Fransızca metni için bk. **Actes de la Conférence Réunie à Paris (15 Avril-4 Mai 1896)**, p.2-220; İngilizce çeviriler için bk. **The Berne Convention, (For the Protection of Literary and Artistic Works from 1886 to 1986)**, p.228; 1896 tadilatı beşinci maddesinin tercümesi için bk. Ernst Hirsch, “Türkiye’de Tercüme Hakkının Veçhi Tekâmülü”, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C V, 1939, s.61-62.

¹⁰⁷ **Resmî Gazete**, S 7824, 2 Haziran 1951, s.1257-1262.

mülkiyet konusunda 1951'e kadar somut adımlar atmaması, bize göre yukarıda açıklamaya çalıştığımız nedenlerden ötürüdür¹⁰⁸.

¹⁰⁸ Bu kanun ile Türkiye, geçerlilik tarihini Lahey Konferansı'na kadar dayandırıp, sınıî mülkiyet ile ilgili Paris Sözleşmesi'nin ve fabrika ve ticaret markalarının uluslararası tescili için 14 Nisan 1891 Madrid Anlaşması'nın 6 Kasım 1925 Lahey tadilatına katılımına dair yetki vermiştir. Kanunun yayımlandığı *Resmî Gazete* için bk. **Resmî Gazete**, S 1506, 29 Mayıs 1930, s.8989-8995. Lahey Konferansı için bk. **Actes de la Conférence Réunie à La Haye (8 Octobre-6 Novembre 1925)**, Bureau International de l'Union, Berne 1926, p.9-631.

SONUÇ

Türkiye edebî, ilmî ve artistik eserlerin himayesini öngören Bern Sözleşmesi’ne katılmayarak belirli bir süre bu sözleşmenin yükümlülükleri dışında kalmıştır. Tabi bu yükümlülüklerin dışında kalmak, yükümsüzlükten kendi menfaatine göre faydalanmak anlamına gelmektedir. Bu menfaatlerin çerçevesi siyasi, adli, kültürel, ekonomik ve ideolojik birçok alanda yeniden yapılanma sürecine girilen yıllarda, medeniyetin ağırlık merkezi olarak görülen Batı’yla uyum ile çizilir. Ancak menfaat tek taraflı, sadece Türkiye’nin değil, medeniyetine erişilmeye çalışılan Batı’nındır da denilebilir. Çünkü bu erişim hareketi, Batı’nın yazını vasıtasıyla kültürü ve düşüncü ile beraber birçok kavramının da ülkeye girmesinin hızlanması demektir.

Kültürün taşıyıcısı ve alışverişinin hızlandırıcısının dil olduğu düşünülürse medeniyetin ağırlık merkezi Türkçe konuşmadığı için çevirinin ön plana çıkması olağandı. Medeniyetin bir bütün olduğu düşüncesiyle çeviri etkinliğine hız kazandırmak kültürel amacın bir parçası olmuştur. Türkiye’nin bu bütünlükteki yerini alması kendiliğinden olmasının beklenemeyeceği bir durumdu ve inkılabın doğası gereği hızlı ve etkili çözüm gerekiyordu. Kültürlerarası iletişim araçlarının önemlilerinden biri çeviriydi. Türkiye, medeniyetin ağırlık merkezi olarak Batı’yı, bu medeniyetten en kolay şekilde istifade olarak da onların yazınlarından yararlanmayı görmüştü. Buradan da çevirinin bir ideoloji planlayıcısı olarak düşünüldüğü söylenebilir. Halka mal edilmesi aşamasında serbest çeviri etkinliği ya da bu etkinliğin önündeki engellerin kaldırılması, ideolojiyi kitlelere taşıma konusunda kolaylık sağladı. Bu durum Türkiye’nin siyasi-ideolojik tutumuyla birlikte değerlendirilmeli, yenileşmenin kurumsal ve toplumsal alanda ivme kazandığı bir dönemle birlikte düşünülmelidir. Unutulmamalıdır ki devlet eliyle tercüme edilen eserlerin hepsi bilinçli tercihler çerçevesindedir. Atatürk dönemi itibariyle Bern Sözleşmesi’ne katılmak için herhangi bir kanunun çıkarılmamasının nedenleri, ideolojinin kuruluşu ve halka mal edilmesi çabası dairesinde değerlendirilmelidir.

Atatürk’ten on iki yılı aşkın bir zaman sonra sözleşmeye katılım ve telif hukuku konusunda nihayet kanun yapılmasının da nedenleri vardır. Bu, onun ölümünden sonra Ağustos 1946’ya kadar Millî Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel’in politikaları ile alakalıdır. Bilindiği üzere bu dönemde çeviri etkinliği hız kazanmıştır. Bu hızın düşmesine neden olabilecek herhangi bir

yükümlülüğün kabulünde ağırdan alınması olağandır. Onun istifasından sonra aradan çok geçmeden Adalet Bakanlığı 1948'de konuyla alakalı kanun taslakları hazırlanması için adım atmış, taslaklar hazırlanmış ve ilgili oldukları encümenlere gönderilmiş, ilgili kanunlar ancak Demokrat Parti döneminde yapılmıştır. 1946 sonrasının Türkiye'de ideolojinin yeni bir dönemeci olduğunu hatırdan çıkarmamak gerekir.

İktisadi amaç ortadadır. Konuyla alakalı herkesin üzerinde birleştiği en önemli nokta yapılacak çeviriler için müelliflerin ya da yayınevlerinin, bunlar özel ya da tüzel kişiler olsun, çevirmeyi düşündükleri eserlerin hak sahiplerine bedel ödemelerinin önüne geçmektir. Aksi hâlde diğer dillerden ülkeye eser kazandırma yavaşlayacaktı. Telif ve Tercüme Heyeti'nin, Talim Terbiye Dairesi'nin ya da Tercüme Bürosu'nun yaptığı her çeviri için hak sahiplerine bedel ödemesi, bütçeye külfet oluşturacaktı. Fakat serbest çeviri etkinliği bir süre sonra Türk müellifler tarafından Türk eserlerin dünyanın çeşitli yerlerinde az çok rağbet görmeye başlamasıyla paralel olarak eleştiri konusu yapıldı. Bern Sözleşmesi'ne katılma sürecinde bu itirazlar önemliydi. Buradan Türkiye'de çeviri etkinliğinin dönemsel ihtiyaçlar doğrultusunda geliştiği sonucu ortaya çıkmaktadır.

Bern Sözleşmesi, Türk Telif Hakkı Kanunu'nun şekillenmesinde de rol oynamıştır. Çünkü sözleşmeye katılım ile telif hukuku aynı anlarda gündeme gelmiş, birlikte ele alınmış, birbirinden bağımsız düşünülmemiştir. Gecikmeye dair yapılan bazı yorumlarda ise gecikmenin nedenlerinden ziyade doğrudan gecikmenin kendisi ele alınmış, konuyu tarihi-siyasi-ekonomik ve ideolojik boyutuyla birlikte yorumlamak yerine sadece ilgili yasanın çıkarılmaması eleştirilmiştir. Hatta ilgili yasanın çıkarılmasındaki gecikmeden Türkiye'nin fikir-sanata verdiği değere dair bazı çıkarımlar bile yapılmıştır. Gecikmeye bakarak Türkiye'nin fikir-sanata verdiği öneme dair çıkarım yapılması, yanlış ve haksız bir çıkarımdan öteye gidemeyeceği gibi konunun geçmişi incelendiğinde Türkiye'nin birçok sebebi olduğu görülecektir.

KAYNAKÇA

Actes de la 2me Conférence Internationale pour la Protection des Œuvres Littéraires et Artistiques Réunie à Berne (7 Au-18 Septembre 1885), Imprimerie K.-J. WYSS, Berne 1885.

Actes de la 3me Conférence Internationale pour la Protection des Œuvres Littéraires et Artistiques Réunie à Berne (6 Au-9 Septembre 1886), Imprimerie K.-J. WYSS, Berne 1886.

Actes de la Conférence Internationale pour la Protection des Droits d'Auteur Réunie à Berne (8 Au 19 Septembre 1884), Imprimerie K.-J. WYSS, Berne 1884.

Actes de la Conférence Réunie à Berlin avec les Actes de Ratification (14 Octobre-14 Novembre 1908), Bureau de l'Union Internationale Littéraire et Artistique, Berne 1910.

Actes de la Conférence Réunie à Paris (15 Avril-4 Mai 1896), Bureau International de l'Union, Berne 1897.

Actes de la Conférence Réunie à Rome (7 Mai-2 Juin 1928), Bureau de l'Union Internationale pour la Protection des Œuvres Litteraires et Artistiques, Berne 1929.

Bern Sözleşmesi, Çev. İlhan Akipek, Millî Eğitim Basımevi, Ankara 1950.

Berne Convention for the Protection of Literary and Artistic Works, (Paris Act of July 24, 1971, as Amended on September 28, 1979), WIPO Publication, Geneva 1996.

Birinci Türk Neşriyat Kongresi, Edebiyatçılar Derneği Yayınları, Ankara 1997.

Bulletin de l'Association Littéraire Internationale, Numéro 14, Paris, Avril 1882.

Bulletin de l'Association Littéraire Internationale, Numéro 18, Paris, Novembre 1883.

Convention de Berne Revisée (13 Novembre 1908), Protocole Additionnel (20 Mars 1914), Bureau de l'Union Internationale pour la Protection des Œuvres Litteraires et Artistiques, Berne 1929.

Cumhuriyet, 12 Mayıs 1939.

Cumhuriyet, 16 Haziran 1948.

Cumhuriyet, 6 Mayıs 1939.

Documents de la Conférence Réunie à Bruxelles (5 Au-26 Juin 1948), Bureau de l'Union Internationale pour la Protection des Œuvres Littéraires et Artistiques, Berne 1951.

Düstur (Tertip Dışı), Matbaa-i Amire, İstanbul 1282.

Düstur, I. Tertip, Cilt I.

Düstur, I. Tertip, Cilt II.

Düstur, II. Tertip, Cilt II.

Erim, Nihat, **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri**, Cilt I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1953.

38

Hikmet, Sait, "Mülkiyet-i Edebiye ve Fenniye Hakkında", **Servet-i Fünûn**, S 1072, 8 Kânunuevvel 1327, s.131-140.

Hikmet, Sait, "Mülkiyet-i Edebiye ve Fenniye Hakkında", **Servet-i Fünûn**, S 1075, 19 Kânunuevvel 1327, s.196-199.

Hikmet, Sait, "Mülkiyet-i Edebiye ve Fenniye Hakkında", **Servet-i Fünûn**, S 1081, 19 Kânunuevvel 1327, s.348-354.

Hikmet, Sait, "Mülkiyet-i Edebiye ve Fenniye Hakkında", **Servet-i Fünûn**, S 1089, 5 Nisan 1328, s.531-537.

Hikmet, Sait, "Mülkiyet-i Edebiye ve Fenniye Hakkında", **Servet-i Fünûn**, S 1091, 19 Nisan 1328, s.584-591.

Hikmet, Sait, **Mülkiyet-i Edebiye ve Fenniye**, Hâkimiyet-i Milliye Matbaası, Ankara 1339 (1923).

Hirsch, Ernst, "Bern Sözleşmesi", **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt XII, S 1, 1950, s.130-145.

Hirsch, Ernst, "Fikri Eserler Hakkında Kanun Projesi", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Cilt VII, S 2-3, 1941, s.429-504.

Hirsch, Ernst, "Türkiye'de Tercüme Hakkının Veçhi Tekâmülü", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt V, 1939, s.46-62.

Hirsch, Ernst, **Hatıralarım, Kayzer Dönemi-Weimar Cumhuriyeti-Atatürk Ülkesi**, Sevinç Matbaası, Ankara 1985.

Hirsch, Ernst, **Hukuki Bakımdan Fikri Say**, Cilt II, İktisadi Yürüyüş Matbaası, İstanbul 1943.

Kayaoğlu, Tacettin, **Türkiye’de Tercüme Müesseseleri**, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1998.

Kumsar, İsmail Alper, “Servet-i Fünûn’a Muhalif Bir Süreli Yayın: İrtika”, **Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi**, S 38, 2015, s.179-200.

Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler, Çev. Seha L. Meray, Cilt I-VIII, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.

Lozan Telgrafları I (1922-1923), Haz. Bilal N. Şimşir, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990.

Nur, Rıza, **Hayat ve Hatıratım**, Cilt III, Altındağ Yayınevi, İstanbul 1967.

Öztrak, İlhan, “Fikir ve Sanat Eserleri Üzerindeki Hakların Korunması Yönünden Pozitif Hukuktaki Tarihi Gelişim”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt XXV, S 3, 1970, s.1-7.

Records of The Diplomatic Conference For The Revision of The Berne Convention (Paris, July 5 to 24, 1971), WİPO Publication, Geneva 1974.

Records of The Intellectual Property Conference of Stockholm (1967), Cilt I-II, WİPO Publication, Geneva 1971.

Resmî Gazete, 13 Aralık 1951.

Resmî Gazete, 16 Haziran 1930.

Resmî Gazete, 2 Haziran 1951.

Resmî Gazete, 26 Haziran 1930.

Resmî Gazete, 29 Mayıs 1930.

Röthlisberger, Ernst, **Gesetze über das Urheberrecht in allen Ländern, nebst den darauf bezüglichen Internationalen Verträgen und den**

Bestimmungen über das Verlagsrecht, Verlag von G. Hedeler, Leipzig 1902.

Schwarz B., Andreas, “Yabancı Memleketlerde Telif Hukukunun Bugünkü Durumu”, Çev. Bülent Davran, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Cilt VII, S 2-3, 1941, s.519-540.

Soysal, İsmail, **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları I**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

Tercüme, 19 Mayıs 1940.

Tevhîd-i Efkâr, 13 Şevval 1341 (29 Mayıs 1339).

Tevhîd-i Efkâr, 14 Şevval 1341 (30 Mayıs 1339).

Tevhîd-i Efkâr, 20 Şevval 1341 (5 Haziran 1339).

The Berne Convention, (For the Protection of Literary and Artistic Works from 1886 to 1986), International Bureau of Intellectual Property, Geneva 1986.

40

Türkçe Sözlük, Cilt II, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1998.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, 10 Nisan 1926.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, 16 Şubat 1929.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, 21 Mayıs 1927.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, 23 Mayıs 1951.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Gizli Celse Zabıtları, 1 Kânunusani 1338 (1 Ocak 1922).

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 30.10.0.0., Yer No: 20.118.1.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 30.10.0.0., Yer No: 220.481.3.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 30.18.1.1., Yer No: 18.23.14.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 30.18.1.1., Yer No: 24.27.6.

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 30.18.1.1., Yer No: 30.56.6.**

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 30.18.1.1., Yer No: 27.74.17.**

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 30.18.1.1., Yer No: 28.17.19.**

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 30.18.1.2., Yer No: 11.31.9.**

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Osmanlı Arşivi (BOA), Bâbı-ı Alî Evrak Odası (BEO), 3312/248332.**

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezâreti İdare (HR. İD.), nr: 1850/1.**

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezâreti Tahrîrat Kalemi (HR. TH.), nr:
52/79.**

Ulus, 12 Mayıs 1939.

Ulus, 6 Mayıs 1939.

Vakit, 12 Mayıs 1939.

Vakit, 6 Mayıs 1939.

DÜN'Ü GAZETEDE ARAMAK, ANLAMAK: BEYÂNÜ'L-HAK GAZETESİ

(Kuruluşu, Siyasi ve Dinî Mecrası, Ele Aldığı Konular)*

MURAT ALANDAĞLI**

ÖZ

Beyânü'l-Hak gazetesi II. Meşrutiyet döneminin dinî, ilmî ve edebî muhtevalı oldukça önemli bir gazetesi olmasına rağmen Türkiye'de pek az akademik çalışmaya konu olmuştur. Mustafa Sabri'nin başyazar olduğu gazetede, Elmalılı Hamdi ve İskilipli Mehmet başta olmak üzere birçok farklı yazarın siyasi, dinî ve kültürel duruşlarına tesadüf edilmektedir. Gazetenin İslam birliği ve kardeşliğini ön plana alarak temelde bu düşüncenin karşısındaki kişi veya grupları hedefe aldığı anlaşılmaktadır. Oldukça geniş bir okuyucu kitlesi bulunan *Beyânü'l-Hak* gazetesinin en önemli özelliklerinden biri, II. Abdülhamid, İttihâd ve Terakkî Cemiyeti ile İslamcı kimliğe haiz kişiler arasında yaşanan fikir ayrılıklarını resmetmesidir. Gazetenin ilk birkaç sayısı istisna tutulur ise hemen hemen her sayısında bu ayrılığın izlerine tesadüf etmek mümkündür. Bu çalışmanın iki temel gayesi bulunmaktadır. Bunlardan ilki yukarıda bahsedilen üç grup arasındaki fikir ayrılıklarıyla oluşan resmi ortaya koyabilmektir. İkincisi ise 182 sayılı bir gazetenin satırlarından hareketle II. Meşrutiyet döneminin dinî, siyasi, edebî ve içtimai konularına İslamcı kalemlerin bakış açılarını ortaya koyabilmektir.

Anahtar Kelimeler: II. Abdülhamid, II. Meşrutiyet, Beyânü'l-Hak, İttihâd ve Terakkî , Mustafa Sabri.

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. / There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

Bu çalışma, Hakkari Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Komisyonu tarafından desteklenen SB19BAP3 numaralı "Tarih ve Edebiyat Araştırmalarına Kaynak Olarak Beyânü'l-Hak Mecmuası" başlıklı proje verilerine dayanmaktadır.

** Dr. Öğr. Görevlisi, Hakkari Üniversitesi, Hakkari/TÜRKİYE, alandagli19@hotmail.com
ORCID: 0000-0001-5136-4910

**SEARCHING AND UNDERSTANDING YESTERDAY IN THE
NEWSPAPER: BEYÂNÜ'L-HAK NEWSPAPER**

**(Its Establishment, Political and Religious Course and the Topics
It Addressed)**

ABSTRACT

Beyânü'l-Hak Newspaper, although it was a very important newspaper of the Constitutional Period II with its religious, scientific and literary content, it has been the subject of very few academic studies in Turkey. In the newspaper, where Mustafa Sabri was the chief writer, the political, religious and cultural stances of many different writers, especially Elmalılı Hamdi and İskilipli Mehmet, are encountered. It is understood that the newspaper, by putting the Islamic unity and brotherhood at the forefront, basically targeted people or groups who were against this idea. One of the most important features of the *Beyânü'l-Hak* newspaper, which has a very large readership, was that it portrayed the differences of opinion between Abdülhamid II, the Committee of Union and Progress and those who had an Islamic identity. If a few of the first issues of the newspaper are excepted, it is possible to find the traces of this separation in almost every issue. This study has two main aims. The first of these is to be able to present the picture formed by the differences of opinion between the three groups mentioned above. The second is to reveal the perspectives of Islamic writers on the religious, political, literary and social issues of the Constitutional Period II based on the lines of this 182 issues newspaper.

Keywords: II. Abdülhamid, II. Meşrutiyet, Beyânü'l-Hak, İttihâd ve Terakkî , Mustafa Sabri.

GİRİŞ

Bu çalışmada II. Meşrutiyet döneminin önemli bir yayın organı olan *Beyânü'l-Hak* gazetesinin tetkik edilmesi amaçlanmaktadır. *Beyânü'l-Hak* gazetesi dönemin havasından etkilenen diğer gazetelerden farklı olarak İslamcılık akımının etkisinde ortaya çıkmış, II. Abdülhamid (1876-1909) politikalarını şiddetle eleştirmiş bir ulema zümresi tarafından kurulmuştur. II. Abdülhamid döneminde vazifelerini yapamadıklarını ifade eden bu zümre, Meşrutiyet'in ilanı ile âdeta bir kurtuluşa erişeceklerine inanmışlardır. Osmanlı Devleti'nin devamını, bir çatı olarak gördükleri İslamcılık akımının sürdürülmesinde arayan ulema, giderek başta imparatorluk Müslümanları olmak üzere dünya Müslümanlarının meselelerine kulak kabartmaya başlamıştır. Bu nedenle dönemin önemli siyasal hareketi olan İttihâd ve Terakkî Cemiyetiyle ortak payda da birleşmeyi başarmıştır. Fakat çok geçmeden cemiyet ile ulema arasında kimi fikrî ayrılıkları ortaya çıkmıştır. Her şeye rağmen bu birliktelik ve ayrılıklar ile dönem olaylarının gazete tarafından ele alınması meselesi oldukça dikkat çekicidir. Nitekim gazete, ele almış olduğu iç ve dış siyasal olaylara yaklaşımı ile tarih ve edebiyat camiası başta olmak üzere farklı bir bakış açısı arayanlara muazzam bir malzeme sunmaktadır.

I. İttihâd ve Terakkî Cemiyeti ve Osmanlı Basın Dünyasına Etkisi

II. Meşrutiyet'in ilanı ile beraber yaşanan serbestlik sivil toplumda ciddi bir hareketlenmeye sebep olmuştur. Gerek gayrimüslim gerekse müslim tebaa çeşitli cemiyetler kurmuşlardır¹. Şüphesiz bu cemiyetler basın önemli bir araç olarak görmüşler ve kullanmışlardır. Benzer yaklaşım hükümetler için de geçerlidir. Nitekim hükümetlerin kendi başarılarını yaymakta basın önemli bir araçtır. Fakat bu durum hükümet nezdinde basının sıkı bir denetim mekanizmasından geçmesine asla mani değildi². Gerekli ıslahatların yapılmamasından dolayı eldeki toprakların kaybedileceğini düşünen İttihâd ve Terakkî Cemiyeti nezdinde basının etkin kullanılması da bu durumun en güzel örneklerinden biridir³. Nitekim bu dönemde basın-parti ve düşünce ile siyaset ilişkileri birleşmeye başlamıştır. Bu yönüyle siyasal katılımın en temel

¹ Ali Birinci, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası: II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar**, Dergâh Yayınları, İstanbul 1990, s.24-27.

² M. Nuri İnuğur, **Basın ve Yayın Tarihi**, Der Yayınları, İstanbul 2002, s.136.

³ Mevhibe Savaş, "İkinci Meşrutiyet Döneminde İttihat ve Terakki ve Basın", **Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi**, Ankara 1998, s.2-24.

yollarından birisi olan basının etkisini II. Meşrutiyet dönemi İstanbul basını üzerinden takip etmek mümkündür⁴.

II. Abdülhamid döneminde yayıncılık alanında esas önemli olan olay, bilindiği üzere İttihâd ve Terakkî Cemiyetinin kurulmasıdır. Nitekim cemiyetin kurulması belli bir ideolojik aidiyete sahip gazetelerin de kurulmasına zemin hazırlamıştır. Son dönem Osmanlı Devleti'nin sosyo-ekonomik ve kültürel tarihi hakkındaki saptamaları ile dikkat çeken Kieser; 1880'li yıllarda özellikle Askerî Tıbbiye Mektebine girmiş gençlerin, devletin o dönemde yaşamış olduğu Rusya travmasının tazyikinde kaldıklarının altını önemle çizer. Ona göre 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşındaki ağır mağlubiyet, binlerce insanın Anadolu'ya doğru sıkıntılı ve yıpratıcı bir şekilde geri dönüşü, başkent İstanbul'un bile Rusların eline geçmesinin an meselesi olduğu bu dönem, gençlerin her birinin devleti kurtarmak için seçilmiş birer kişi oldukları düşüncesine kapılmalarına neden olmuştur. Bu düşünce İttihâd ve Terakkî Cemiyetini kurmalarına da vesile olmuştur⁵. Benzer bir durum bir süre sonra 1908 devriminin merkezi olan Balkanlar'da görülecektir. Bir çoğunun kurucusu emekli asker olan ve bu nedenle genellikle “silah, kılıç, süngü, mermi ve yıldırım” şeklinde isimlendirilen gazeteler bu siyasal akımları takiben ortaya çıkmış ve bölgelerindeki siyasi, sosyal ve kültürel değişimlere farklı ölçülerde cevap vermeyi hedeflemişlerdir⁶.

İttihatçılar İngiltere, Fransa, Avusturya, Belçika, Mısır ve Amerika'nın da içerisinde yer aldığı on iki ülkede Türkçe, Almanca, Fransızca, Arapça ve İbranice gazete çıkarmışlardır⁷. Yurt dışında çıkarılan bu gazeteler gizlice Osmanlı sınırlarından geçirilmiş ve ilgilisiyle buluşturulmuştur. Bu gazetelerin II. Abdülhamid idaresi karşısında kamuoyu oluşturulmasına ve bu

⁴ Bu hususta önemli bir çalışma için bk. Oya Dağlar, “II. Meşrutiyet'in İlanının İstanbul Basını'ndaki Yansımaları (1908)”, **İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, 38, Mart 2008, s.141-159.

⁵ Hans Lukas Kieser, **İskalanmış Barış, Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet, 1839-1938**, İletişim Yayınları, İstanbul 2008, s.53-54.

⁶ Bu cevaplardan biri Bulgaristan'da yayımlanan *Silah* gazetesinde, “Biz kiminle istersek onunla dost oluruz. Ancak eşkıyalıkta devam ettiği sürece Bulgaristan ile dost olmayız. Aslanlar ancak kaplanlar ile akran olur. Aslanlardan oluşan bir ülke, bir büyük güç, Bulgaristan gibi bir kedi yavrusu ile arkadaşlık edemez.” şeklinde yer almaktadır. Bk. Ahmet Emin Yalman, **Modern Türkiye'nin Gelişim Sürecinde Basın (1831-1913)**, Çev. Birgen Keşoğlu, İş Bankası Yay., İstanbul 2008, s.100.

⁷ “Meşveret, Ezan, Mizan, Osmanlı, Terakki, Şura-yı Ümmet, Hürriyet, Kanun-ı Esasi, Hakikat, Enin-i Mazlum, İntikam, Yıldırım, La Foudre, Selâmet ...”, Hıfzı Topuz, **100 Soruda Türk Basın Tarihi**, I. Baskı, Mart 1973, Gerçek Yay. İstanbul s.40,41.

vesileyle döneminin sonlanmasına büyük katkı sağladıkları anlaşılmaktadır. Diğer yandan basın hayatında bu dönemde yaşanan zenginliği Ahmet Bedevi Kuran'ın düşünceleri dâhilinde yeniden ele almak gerekmektedir. Nitekim Kuran, paraya ihtiyaç duyan kimi kişi ya da çevrelerin bu dönemde hemen bir gazete çıkararak istediğine kavuştuğunun altını önemle çizmektedir. O, gelinen raddede ne zaman yeni bir gazete çıksa, toplumun “para için çıkarıyor, yarın on beş para aldığı gibi susar” şeklinde bilindik düşünceye kapıldığını belirtir⁸. II. Meşrutiyet dönemi İslamcılık ideolojisi, Küçük Sevil'in çalışmasında ifade ettiği üzere, bir yandan geçmişin değerlerini ön plana çıkarıp savunurken; diğer yandan döneminin akım ve eleştirilerine cevap vermekle meşgul olmuştur. Bu çerçevede Batı temelli bazı fikrî cereyanların sade bir lisanla halka sunulması temel amaç ve uğraş olarak karşımıza çıkmaktadır⁹. II. Meşrutiyet dönemi yayın organlarının çıkış maksatları tam olarak bilinmese de Koloğlu'nun “toplumun, halkın gerçeklerine kulak kabartma açılığını bir nebze dindirmiş olmaları” şeklinde ifade ettiği faydaları asla inkar olunamaz¹⁰.

Bu arayış ve çıkmazların sürdüğü dönemde bir kısım düşünür, yazar ise din ve şeriat kavramlarını ön plana çıkararak âdeta bunların bekçiliğini üstlendiklerini ilan etmişlerdir. *Beyânü'l-Hak* gazetesini de bu düşüncelerini ifade etmek ve yaymak maksadıyla çıkarmışlardır. II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi gerektiği yönündeki fikir birliği, ilk başlarda gazete uleması, yazarları ile İttihâd ve Terakkî Cemiyeti mensuplarının kol kola girmesini sağlamıştır. Bu ittifak, isyanın kan dökülmeden neticelenmesi için kışlalara “dinî hiciv yapacak kudrette heyetler” gönderilmesi şeklindeki uygulamayla devam etmiştir¹¹. Çok geçmeden Hamdi Yazır vesilesiyle isyanda “şeriat” tabirinin kullanılması ile kendi mecralarına girildiği yönündeki düşünceyle birlikte bu ittifak bozulmaya başlamıştır. Gazetede bu dinî argümanın, esas maksadı gizlemek amacıyla kullanıldığından dem vurulmuştur¹². Böylece II.

⁸ Ahmet Bedevi Kuran, **İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakki**, İstanbul 1948, s.120.

⁹ Hülya Küçük Sevil, **İttihat ve Terakki Döneminde İslamcılık Hareketi, 1908-1914**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2005, s.13-14.

¹⁰ Orhan Koloğlu, **Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi**, Pozitif Yay., İstanbul 2006, s.86-87.

¹¹ “Asker Evlatlarımıza Hitabımız”, **Beyânü'l-Hak**, 11/29, s.668-673, 6 Nisan 1325 (19 Nisan 1909).

¹² Küçük Hamdi, “31 Mart Hadisesi”, **Beyânü'l-Hak**, II/34, s.789, 6 Temmuz 1325, (19 Nisan 1909).

Abdülhamid'i tahttan indirmek için ortak hareket edilen partinin, tahttan indirme sürecinde izlediği yol ve kullandığı argümanlar nedeniyle gazete tarafından sert bir şekilde eleştirildiği anlaşılmaktadır. Bu eleştirinin dozu ve sonuçları yukarıda bahsedilen dirsek temasının da kopmasına yol açmıştır¹³.

I.1. II. Abdülhamid'e İslamcı Muhalefet

1856 Paris Kongresi'nde Osmanlı topraklarının bütünlüğünün korunmasından yana olacakları teminatına rağmen İngiltere ve Fransa'nın Cezayir, Fas, Tunus, Kırım, Kıbrıs, Girit, Mısır ve Şarkî Rumeli'nin elden çıkmasına ses çıkarmadıkları hatta sebep oldukları görülmektedir. Bu durum her iki devlete olan güvenin de azalmasına neden olmuştur. Söz konusu toprakların kaybedilmesi bir tarafa, buralardaki Müslümanların görmüş oldukları eza ve zulme son vermek maksadıyla çare olarak İslam birliğinin tesis edilmesi görülmüştür. Dönemin şartları dahilinde bu vazife Osmanlı Devleti'ne düşmekteydi. Zira İslam devletleri içerisinde en güçlü yapıya sahip olanı Osmanlı Devleti'ydi. II. Abdülhamid bu düşüncenin etkisiyle her yıl binlerce Müslümanın ortak amaç, düşünce uğruna birleştiği Hac ibadetinde İslam birliği ve bu birliğin lideri anlayışına dair figürler kullanmaya başlamıştır. Ayrıca birlik ruhuna uygun ve basımına hız verilen dinî yayınlar en kısa sürede ilgili mahallere gönderilmiştir. Yıldız Sarayı'nın hafiyeleri, dünyada Müslümanların yaşadığı diğer uzak mahallere bu düşünce ve eserlerin taşınmasına aracılık etmiştir. Amaç oldukça basitti. Açık bir düşman hâline gelmiş, Haçlı dünyasına karşı Osmanlı sınırları dışındaki dünya Müslümanları ile zihinsel ve duygusal bir bağ tesis edilecekti¹⁴. Bu bağ, halk arasında “yedi evliya” kudretinde olarak zikr edilen II. Abdülhamid sayesinde sağlanacaktı¹⁵.

Bu süreçte II. Abdülhamid'in, Şeyh Ebu'l-Huda el-Şayyadî ve Ebu'l-Hasan Miraç Kaçar gibi önemli İslamcı düşünürlerince desteklendiği anlaşılmaktadır. Bunlardan ilki Arapların II. Abdülhamid'e yaklaşması noktasında çaba sarf etmiştir. Osmanlı hâkimiyeti altında yaşayan ve aynı

¹³ Ramazan Boyacıoğlu, “Beyanü'l-Hak'ta Ulema, Siyaset ve Medrese”, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S 2, Sivas, 1998, s.51-91.

¹⁴ Caner Arabacı, “II. Abdülhamid'e İslamcı Muhalefet”, **Sultan II. Abdülhamid Dönemi, (Siyaset-İktisat-Dış Politika-Kültür-Eğitim)**, Edt. M. Bulut, M.E. Kara vd., İZÜ. Yayınları, No:26, İstanbul 2019, s.217-219.

¹⁵ Süleyman Kocabaşoğlu, **Sultan II. Abdülhamid, Şahsiyeti ve Politikası**, Vatan Yayınları, İstanbul 1995, s.321.

inanca sahip bir kavim olarak Araplar, İslam birliğinin tesisinde şüphesiz önemli bir yer işgal etmekteydi. İkincisi ise özellikle Şii-Sünni ayrımının giderilmesi, İslam dünyasında Osmanlı-İran birliğinin sağlanması amacı gütmüştür. Bu maksatla Farsça “İttihâd-ı İslâm” isimli bir risale dahi kaleme almıştır¹⁶. Ona göre İslam dünyasının bu iki kuvveti mezhep ayrımlarını bir kenara bırakıp birlikte hareket etmelidir.

II. Abdülhamid'e yönelik Osmanlı sınırları dışında yükselen bu tür desteklerin içerdeki İslamcı zümre tarafından sergilenmediği anlaşılmaktadır. Aslında tüm dünya Müslümanlarının içerisinde yer aldığı muazzam bir birlikteliği amaç edinen bu İslamcılar ile II. Abdülhamid ortak bir payda da birleşmekteydi. Fakat II. Abdülhamid'in ulemaya olan tutumu bu desteğin önünü kesmiştir. Elmalılı Ahmed Hamdi, Babanzâde Ahmed Naîm, Bediüzzaman Said-i Nursî ve Mehmed Akîf gibi pek çok İslamcı düşünceye sahip kişi II. Abdülhamid'i şiddetle eleştirmişlerdir. İstibdattan kurtuluşun çaresi olarak ise İttihâd ve Terakkî Cemiyeti'yle bir olmayı görmüşlerdir. Hakikatte Abdülhamid'in hallinde başarılı olmuşlarsa da kısa sürede *Volkan* gazetesinde ifade edildiği üzere “cemiyet istibdâdına” giden yeni bir sıkıntılı süreçle karşı karşıya kalmışlardır¹⁷.

II. Beyânü'l-Hak Gazetesi

II.1. Kuruluşu

Şerif Mardin'in de ifade ettiği üzere II. Abdülhamid, ilmiye mensuplarına özel bir güven duymamaktaydı¹⁸. Onun bu tutumu şüphesiz ilmiye sınıfı mensuplarınca oluşturulmuş bir savunma mekanizmasına yol açmıştır. Bugün kafamızı kurcalayan İslamcı, ilmiye sınıfına mensup kişiler ile İttihâd ve Terakkî Cemiyeti arasındaki dirsek temasının¹⁹ temel nedeni de bu ince tutum ve ona karşı geliştirilen politikadan ibarettir. Dolayısıyla Abdülhamid'in tahttan indirilmesi gizli saklı bir çok yayın organının günyüzüne çıkmasına fırsat vermiştir. Otuz yıl aradan sonra ilk kez 25 Temmuz 1908 tarihinde basın sansürsüz bir şekilde okuyucuyla buluşmuştur²⁰. II. Abdülhamid'in tahttan

¹⁶ Küçük Sevil, **a.g.t.**, s.33-34.

¹⁷ “millet eskiden esir-i istibdâd iken şimdi de esir-i cemiyet mi olacak”, **Volkan**, S 63, 04 Mart 1909.

¹⁸ Şerif Mardin, **Jön Türkler'in Siyasi Fikirleri**, İletişim Yay., İstanbul 1992, s.70-72.

¹⁹ İsmail Kara, **İslamcıların Siyasi Görüşleri**, İz Yay., İstanbul 1994, s.99-100.

²⁰ Server İskit, **Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları**, Başvekalet Basın Yayın Müdürlüğü Yay., İstanbul 1943, s.142.

indirilmesi, ulemânın da hoşuna gitmiş, çok geçmeden yeni idareyi desteklemeye başlamışlardır. Bu husustaki kanıyı en iyi Manastırlı İsmail Hakkı'nın “bitiyorduk, mahvoluyorduk, fakat elhamdülillah nusret-i ilahiye yetişti. Kahramanlar ortaya atıldı. Bir nesîm-i seher bütün meşâmm-ı ümmete hürriyet kokuları getirdi, kalpler galeyâna geldi, zâlimler şaşırıldı. Rüya zannettiler, yerden insanlar, gökten melekler hep birlikte çalıştı. O melunların hepsini sernigûn etti...²¹” şeklindeki düşünceleri ortaya koymaktadır. Bu düşüncedeki ulemanın büyük bir kısmı Mustafa Sabri öncülüğünde birleşip Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye'yi kurdu²². Mardin'in, *Volkan ve İttihâd-ı Muhammediyye* ile birlikte zikrettiği ve “klasik İslamcılar ile çevresi” şeklinde adlandırdığı²³ bu üçüncü grubun yayın organı *Beyânü'l-Hak*'tır. 22 Eylül 1324 (M. 5 Ekim 1908) tarihinde ilk sayısı çıkan gazetenin çeşitli dönemlerde kapatılmakla birlikte varlığını 22 Teşrinievvel 1328 (M. 4 Kasım 1912) tarihine kadar devam ettirdiği anlaşılmaktadır²⁴. Maksatları ise oldukça açıktı. İttihâd ve Terakkî Cemiyetine (1908-1918) siyaseten bağlı olmak kaydıyla II. Abdülhamid döneminde görevini tam olarak ifa edememiş ulema artık harekete geçecek, Müslümanların dinî ihtiyaçlarını karşılayacak, medreselerin gelişmesine katkı sunacak, yanlış kimi düşünce ve davranışların ortadan kalkmasına zemin hazırlayacaktı²⁵.

II.2. Cemiyetten Gazeteye Geçiş

Osmanlı Devleti'nde basın ile alakalı iş ve işlemlerin takibi maksadıyla Maarif Nezaretine bağlı Matbuat Müdürlüğü kurulmuştur. Mevcut düzenlemeye göre açılması düşünülen dergi ya da gazeteye dair bilgileri içeren başvuru dilekçelerinin önce Matbuat Müdürlüğünden, akabinde ise Maarif Nezaretinden olumlu cevap alması şarttı. Bu durumdakilerin ise ancak padişahın onay alabilenleri yayın hayatına başlayabiliyordu²⁶.

I. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte tüm bu bürokratik işler hükûmete devredilmişti. Herhangi bir basın yayını organının açılmasına dair istekler

²¹ Kara, a.g.e., s.50-66.

²² **Türk Ansiklopedisi**, “Beyan'ül-Hak”, VI. Cilt, İstanbul 1968, s.270; Halis Ayhan, “Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiyye”, **DİA**, VII. Cilt, İstanbul 1993, s.332.

²³ Şerif Mardin, **Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişme Bediüzzaman Said Nursi Olayı**, Çev. Metin Çulhaoğlu, İletişim Yay., İstanbul 1992, s.78.

²⁴ Bk. Tablo 2.

²⁵ Mehmet Fatın Efendi, **Beyânü'l-Hak**, 1/1, 22 Eylül 1324 (M.5 Ekim 1908).

²⁶ Hasan Refik Ertuğ, **Türk Basını Nasıl Doğdu ve Gelişti**, Yeni Türkiye (Nebioğlu Yayınevi), İstanbul 1959, s.181.

hükûmete iletilecek ve ilgisine on beş gün içinde olumlu ya da olumsuz bir cevap verilecektir²⁷. Fakat bu durum oldukça kısa sürmüştür. Nitekim Mebusan Meclisinin kapatılması ve basına sansür uygulanması gibi olumsuzluklar basım faaliyetleri için gerekli olan izinlerin alınmasını zorlaştıran engeller izledi. Fakat II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte söz konusu olumsuzluklar ortadan kalktı; çok daha kolay bir dönem başladı. Öyle ki bir gazete ya da dergi çıkarmak için Matbuat İdaresinden izin almak yeterli hâle gelmiştir²⁸. Cemiyet-i İlmîye-i İslamiye de bu kolaylıktan hareketle II. Meşrutiyet'in ilanından sonra *Beyânü'l-Hak* gazetesini kurmuştur. Cemiyet devletin meşruiyetini korumak, hükûmeti dinî konularda desteklemek, halifeliğin yaşatılması, şeriatın devlet hayatında çok daha etkin uygulanması, İslam ahlak ve terbiyesinin yaşatılması, din öğretiminin yaygınlaştırılması, merkez ve taşra medreselerinin dönemin gereklerine göre ıslahî şeklindeki amaçlarını bu gazete vesilesiyle ifade etmeyi hedeflemiştir.

Tüm medrese öğrencilerinin tabii üyesi sayıldığı cemiyet, çok geçmeden ilim adamı, askeriye, mülkiye, maarif, teknik ve ticaret ile sanayi alanlarında pek çok üyesinin bulunduğu bir merkez hâline gelmiştir²⁹. Bu renklilikten mütevellid cemiyet, amaçları doğrultusunda ilim adamları başta olmak üzere askerî, mülki, adli, maarif, teknik, ticari ve sanayi alanında ehil kişilerin genel merkez üyesi sıfatıyla yönetimde yer almasını uygun bulmuştur³⁰. Bu durum cemiyetin döneminin sosyal, siyasi, ekonomik, idari ve elbette dinî konulara kulak kabarttığı bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

Beyânü'l-Hak gazetesinin kuruluş maksadı bizzat Mehmet Fatin'in "Cemiyetimiz" başlıklı yazısında da ifade edildiği üzere kendilerine meşrutiyeti ilan eden ve bu hâliyle mutluluk veren İttihâd ve Terakkî Cemiyetine bağlı farklı düşüncelerin bir araya getirilerek ortak bir paydada birleştirilmesi, tüm Müslümanlara inancın esasının anlatılması, Müslümanların yaşadıkları ahlaki çöküntüden kurtarılması şeklinde özetlenebilir. Kısaca gazete meşrutiyetin ilanından dolayı duyulan sevinç ve gurur, bu durumun doğal bir gereği olarak ifadenin hür bir şekilde sergilenmesi ve nihayet en büyük boşluklardan biri olarak görülen İslami

²⁷ "Gazete çıkarmak için hükûmetten izin istenir. Hükûmet de 15 gün içinde izin verip vermeyeceğini bildirir" Bk. Topuz, **a.g.e.**, s.53.

²⁸ Bu hususta geniş bilgi için bk. Topuz, **a.g.e.**, s.97-101.

²⁹ Ayhan, **a.g.m.**, s.332.

³⁰ Ayhan, **a.g.e.**, s.332-333.

inanç ve akidenin var olan olumsuzluklarını gidermeyi düstur edinmiştir. Gazetede II. Abdülhamid döneminin pek çok olumsuzluğundan bahsedildikten sonra, bu dönemde en çok Müslümanların zarar gördüğünün altı çizilmiştir. Ermeni ve Rum tebaanın patrikhanelerinin varlığı nedeniyle çok daha rahat ve refahlı bir hayat sürdürdükleri belirtilerek âdeta Müslümanların öz yurtlarında garip kaldıkları ifade edilmiştir. Patrikhane gayrimüslüm tebaayı pek çok olumsuzluktan korumuş, kollamıştır. Bir bakıma gazete, Müslümanların da bu yönde bir savunmaya ihtiyaç duyduklarını ifade ederek bu rolü kendisine yüklemiştir³¹. Bunu elbette tek başlarına ifade edemeyeceklerini biliyorlardı. Bu nedenle gazetenin ilk sayısında cemiyetin kuruluş gayesi ve amaçları ile ilgili açıklamalar yapan Mehmet Fatin Efendi, öncelikle “Cem’iyet-i Siyâsiye-i Vatanîyye” olduklarını, ayrıca “İttihâd ve Terakkî Cemiyeti’ne” bağlı olduklarının altını çizmektedir³². Dolayısıyla siyaseten tüm Osmanlı vatanını kucaklayan ve bu maksatla İttihâd ve Terakkî ile aynı yolda yürüyen bir görünüm vermektedirler.

13 Nisan 1909 tarihinde vuku bulan ve tarihte 31 Mart Olayı³³ olarak adlandırılan hadise, İttihâd ve Terakkî Cemiyeti ile ulema arasındaki fikir ayrılığının da ilk işareti olmuştur. Nitekim Kara’nın da işaret ettiği üzere ilk sayılarda “Osmanlı İttihâd ve Terakkî Cemiyeti’ne merbû” olarak gösterilen cemiyet vurgusu, üç ay sonra “Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye’nin İttihâd ve Terakkî Cemiyeti’ne rabitası olmadığı ilânı” ile noktalanmıştır³⁴. Gazetede “Asker Evladlarımıza Hitâbımız” başlıklı yazı ile asker sükûnete davet edilmiştir. Askerlerin temel görevinin cihat olduğu ve bunun da meydana, serhatte olması gerektiğinin altı çizilmiştir. Oysa gazeteye göre 31 Mart’ta olan biten, meşruti yönetimi sonlandırmayı hedefleyen irticai bir harekettir. Asla dinî bir hareket değildir³⁵. İttihatçılar ile İslamcılar arasında yukarıda kısaca özetlendiği üzere oluşan kavga, her ne kadar iki grubun da sonunu getirmişse de günümüze kadar gelen ve bu çalışmada incelenmeye çalışılan siyasi, sosyal ve kültürel pek çok çıkmazın da oluşmasına sebep

³¹ Mehmet Fatin, “Cemiyetimiz”, *Beyânü'l-Hak*, C 1, S 1, s.6-7, 10-11.

³² *Beyânü'l-Hak*, 1/1, s.2.

³³ Ayrıntılı bilgi için bk. Sina Akşin, *Şeriatçı Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı*, İmge Yayınları, Ankara 1994.

³⁴ Kara, *a.g.e.*, s.52.

³⁵ Ayhan, *a.g.m.*, s.332-333.

olmuştur³⁶. Bu ayırım gazete yazılarına da sirayet etmiştir. Öyle ki Mehmet Fatin Efendi, ilmî hüviyette bir cemiyet, “cemiyet-i dîniyye” olduklarını ifade etmiştir. Ayrıca gazetede yer yer risale ve vaazlar ile nasihatler vermek suretiyle Müslümanların dinlerine olan bağlılıklarının arttırılması amaçlanmıştır³⁷. Bu açıklamalardan sonra *Sırât-ı Müstakîm* ve *Şûrâ-yı Ümmet* gibi aynı çizgide yer alan bazı basın organlarından gelen tebrik mesajlarına ve bunlara verilen cevaplara rastlanmaktadır³⁸. Dolayısıyla *Beyânü'l-Hak* gazetesinin 31 Mart Olayı'nın başından beri takınmış olduğu tutum, hareketi tanımlama ve şiddetle eleştirmesinin, dönemin aynı çizgide yayın faaliyetinde bulunan gazetelerini de etkilediği söylenebilir. Bu yönüyle âdetâ bir öncü vasfiyle olay hakkında *Sırât-ı Müstakîm*, *Sabah*, *Tercümân-ı Hakikat* ve *Yeni Gazete* gibi yayın organlarının yazılar kaleme almasına vesile olmuştur³⁹.

II.3. Bir Gazete Adı Olarak “Beyânü'l-Hak”ın Etimolojik Tahlili

Köken bakımından bu ismin irdelenmesi elbette güç değildir. Beyân kelimesi “anlatma, açık bir şekilde söyleme, bildirme” manasına gelmektedir⁴⁰. Hak ise “doğru, gerçek, her sabit ve doğru olan şey” anlamındadır. Ayrıca “bir şeyi hikmetin gereğine uygun olarak icat eden, bundan dolayı hak Allah'ın bir ismi veya sıfatı” ile “bir şeye aslına uygun ve doğru olarak inanma, bu şekilde kazanılmış inanç, bilgi” şeklinde İslam inancını kastettiği görülmektedir⁴¹. O hâlde *Beyânü'l-Hak*, “sözün doğru ifadesi” ve “Hak kelâmı İslam'a bağlılık ve layıkıyla inanma” şeklinde açıklanabilir. Bu izah, gazetenin ilk sayısında da gayet açık bir şekilde ifade edilmektedir. “...Beyânü'l-Hak... hasılı, hayrı şerden tefrik ve temyîzde açıkça beyân husûsunda çekinmemelidir... hak beyânından asla uzak ve sâkit olmamalıdır... el-hasıl Beyânü'l-Hak, hak ve hakîkatten asla sükût etmemeli...” şeklinde gazetenin daima doğruyu söylemesinin gerekliliği üzerinde durulmaktadır⁴². Gazete, her ne olursa olsun hak için daima doğruyu

³⁶ Şerif Demir, “Beyânü'l-Hak Mecmuası ve Hamdi Efendi”, *Türkiyat Mecmuası Dergisi*, S 32, Konya 2012, s.321-322.

³⁷ *Beyânü'l-Hak*, 1/1, s.11, 22 Eylül 1324 (5 Ekim 1908).

³⁸ “Beyânü'l-Hak'ın yayınlanması vesilesiyle tebriklerini ileten “Sırât-ı Müstakîm” ve “Şûrâ-yı Ümmet” mecmualarına teşekkür yazısıdır.”, *Beyânü'l-Hak*, 1/2, s. 15, 29 Eylül 1324 (12 Ekim 1908).

³⁹ Ayhan, a.g.m., s.332-333.

⁴⁰ “beyân”, Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat (Eski ve Yeni Harflerle)*, 19. Baskı, Aydın Kitabevi Yay., Ankara 2002, s.94.

⁴¹ Mustafa Çağrıncı, “Hak”, *DİA*, 15. Cilt, İstanbul 1997, s.150-151.

⁴² *Beyânü'l-Hak*, 1/1, s.9-10, 22 Eylül 1324 (5 Ekim 1908).

söyleme ve İslami inanç esaslarını aslına uygun bir şekilde yaşatma kaidesiyle kurulmuştur. Haftalık olarak yayımlanan gazete toplamda 7 cilt, 182 sayıdan ibarettir. Gazetenin imtiyaz sahipleri 1. sayıdan 44. sayıya kadar Şehrî Ahmed Râmiz, 44-182 sayıları için Nasuh Efendizâde Mustafa Asım Efendi'dir. 5 Ekim 1908 tarihinde ilk sayısı çıkan gazetenin çeşitli dönemlerde kapatılması gündeme gelmişse de varlığını 4 Kasım 1912 tarihine kadar devam ettirmiştir⁴³.

Öte yandan gazetenin 7 cilt mi, 8 cilt mi olduğu hususu tartışmalı bir durumdur. Duman ve Akbaba'nın çalışmalarında 8. ciltten bahs olunmaktaysa da bu cilde dair bir bilgiye erişilememiştir. Nitekim gazetenin 7. cildinin sonlarında "Karîn-i Kirâma İhtâr" başlıklı yazıda okuyuculara 7. cildin sona erdiği ve 183. sayı ile birlikte 8. cilde geçecekleri beyan edilmişse de gazete sayılarının yer aldığı arşiv ve merkezlerde 8. cilt ve 183. sayıya tesadüf edilmemiştir⁴⁴.

Yazarlarını müderris, medrese talebesi, din adamı ve muallimlerin oluşturduğu gazete; dinî, ilmî, edebî, siyasi ve fennî konularda işlenmiş makale ve şiirlerden müteşekkildir. Gazete "Makalât-ı dîniyye, ictimâiyye ve târihiyye, kısm-ı edebî ve müteferrika" olmak üzere toplam üç ana bölümden ibarettir. Bu bölümlerde Mahmud Kemal [İnal], Mehmed Esad, Mehmed Arif, Bursalı Mahmed Tahir, Elmalılı Hamdi [Yazır], Konyalı Mehmed Vehbi, Mustafa Sabri, Mehmed Fatin ve Ömer Nasuhi [Bilmen] gibi dönemin oldukça güçlü sayılacak İslamcı kalemlerinin yazıları yer almaktadır⁴⁵. Bu yönüyle *Beyânü'l-Hak* gazetesi İslami kimliğiyle ön plana çıkan kişilerin altında toplandıkları bir şemsiye rolünü üstlenmiştir. Ayrıca gazetenin Fatma Mağrube, Fatma Nazihe ve Şerife Naim isimli üç kadın yazarı da bulunmaktadır⁴⁶.

Gazetenin basımında kendisine ait bir matbaasının olmaması nedeniyle o dönemde pek çok dergi ve gazetenin yaptığı gibi İstanbul'daki çeşitli matbaalardan faydalandığı görülmektedir. Sayılarının tamamı incelendiğinde gazetenin aşağıdaki tabloda görüleceği üzere dokuz farklı matbaada basıldığı anlaşılmaktadır.

⁴³ Ayhan, a.g.m., s.332.

⁴⁴ *Beyânü'l-Hak*, 7/182, s.3191.

⁴⁵ Ekrem Bektaş, "Beyânülhak", *DİA*, VI. Cilt, İstanbul 1992, s.34-35.

⁴⁶ Fatma Mergübe, "İttihâd Edelim", *Beyânü'l-Hak*, 1/4, s.70.

Tablo 1. *Beyânü'l-Hak* Gazetesinin Basıldığı Matbaalar.

Sıra No	Gazete Sayıları	Gazetenin Basıldığı Matbaalar
1	1-20. Sayılar	Mahmut Bey Matbaası
2	21-32. Sayılar	Vezirhan Bekir Efendi Matbaası
3	33-39. Sayılar	Dersaâdet Ahmed Saki Bey Matbaası
4	40-47. Sayılar	Dersaâdet Ruşen Matbaası
5	48-58. Sayılar	Tanin Matbaası
6	59-95. Sayılar	Mahmut Bey Matbaası
7	96-115. Sayılar	Şirket-i Tabiiyye Matbaası
8	116-133. Sayılar	Dersaâdet Vezirhan Matbaası
9	134-140. Sayılar	Osmanlı Meziyyeti İktisadiyye Matbaası
10	141-182. Sayılar	Tevsîi Tıbaat Matbaası

II.4. Beyânü'l-Hak Gazetesine Dair Bazı Teknik Bilgiler

II.4.1. Gazetenin Dili

Beyânü'l-Hak gazetesinin dili Osmanlı Türkçesi idi. Osmanlı Türkçesi, dil yapısı gereği yazıların pek çoğunda Arapça, Farsça tamlama ve ibareler yer alsa da genelde dönemin yaygın olarak kullanılan dil ve anlatım üslubuna uygundur. Bu nedenle zaman zaman gazetede dil kaideleri ile ilgili yazılara da rastlanmaktadır⁴⁷. Ayrıca siyasi, sosyal ve askerî meseleleri konu edinen haberlere dair gazeteye gönderilen telgraf ve mektupların da farklı dillerde olduğu anlaşılmaktadır. Diğer taraftan gazetede okunmasının uygun görüleceği düşünülen kimi Arapça yazılara da tesadüf edilmektedir. Bunların çeviri metinler oldukları, başlıklarının Arapça, metinlerinin ise Türkçe olmasından anlaşılmaktadır. Gazetenin Arapça'ya özel bir ilgi duyduğu muhakkaktır. Bu ilgi elbette sebepsiz değildi. Nitekim dinin temeli olan Kur'an'ın tam olarak anlaşılabilmesi için Arapça'nın iyi derecede bilinmesi

⁴⁷ “Medeniyet, Müessis-i Medeniyet Olan İslam–Ulema Meslek İlmi”, *Beyânü'l-Hak*, 1/10, s.212; Ayrıca bk. “Tarîk-i Tadrîsin Ber-Vech-i Âtî Islâh ve Tesviyesine”, *Beyânü'l-Hak*, 1/15, s.322.

elzemdi⁴⁸. Gazetede yer yer Arapça-Farsça metin, şiir ve manzumelere yer verilmesinin nedeni de budur⁴⁹.

II.4.2. Haber Kaynakları

Gazetenin genellikle haber kaynağı bakımından “Osmanlı Ajansı”nın telgraflarından istifade ettiği söylenebilir⁵⁰. Akbaba’nın tespit ettiği üzere kaynaklığına başvurulmuş diğer gazete ve dergiler arasında; *Levant Herald*⁵¹, *El-Müeyyed*⁵², *Frankfurt*⁵³, *Times*⁵⁴, *El-Arab*⁵⁵, *Daily Telgraf*⁵⁶, *El-İlim*⁵⁷, *el-Mukattam*⁵⁸, *el-Hilal*⁵⁹, *Odia Veremia*⁶⁰, *El-Mukattam*⁶¹, *Azadamard*⁶² gibi uluslararası yayın organları da yer almaktadır⁶³. *Maşrık-ı İrfan*⁶⁴, *Sabah*⁶⁵, *Tanin*⁶⁶, *Müsavat*⁶⁷ başta olmak üzere *Tan*, *Yeni*, *Balkan*, *Rumeli*, *İttihad*, *Hakikat*, *İkdam*, *Ahenk*, *Yeni Asır*, *Sırat-ı Müstakim*, *Hak Yolu*, *Mizan*, *Bursa*, *Serbesti* gibi Osmanlı topraklarında yayın yapan pek çok gazete de yer yer haber kaynağı olarak kullanılmıştır. Bu gazetelerin özellikle uluslararası nitelikte olanlarında “Müslümanlar” ana başlığı altında meşrutiyetin ilanı başta olmak üzere değişik siyasi, sosyal ve dinî konular haber olarak seçilmiştir.

⁴⁸ “Arapçanın Tahsilindeki Mecbûriyet”, **Beyânü'l-Hak**, 4/104, s.1930; “Medrese”, **Beyânü'l-Hak**, 4/104, s.1934.

⁴⁹ **Beyânü'l-Hak**, C I, s.172, 215, 560, C II, 839, C III, 1251, 1463, 1510, C IV, 1576, 1589 vb. sayfalar.

⁵⁰ **Beyânü'l-Hak**, 6/137, s.2459, 4 Teşrinisani 1327 (11 Kasım 1911); Şeref Akbaba, **II. Meşrutiyet Dönemi Türk Basın Tarihinde Beyanül Hak Gazetesi**, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Gazetecilik Bölümü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1997, s.45.

⁵¹ **Beyânü'l-Hak**, C I, s.14.

⁵² **Beyânü'l-Hak**, C I, s.22.

⁵³ **Beyânü'l-Hak**, C I, s.73.

⁵⁴ **Beyânü'l-Hak**, C I, s.174, 342; **Beyânü'l-Hak**, C V, 2618.

⁵⁵ **Beyânü'l-Hak**, C III, s.1279.

⁵⁶ **Beyânü'l-Hak**, C III, s.1358.

⁵⁷ **Beyânü'l-Hak**, C IV, s.1835.

⁵⁸ **Beyânü'l-Hak**, C V, s.2001.

⁵⁹ **Beyânü'l-Hak**, C V, s.2225.

⁶⁰ **Beyânü'l-Hak**, C V, s.2285.

⁶¹ **Beyânü'l-Hak**, C V, s.2347.

⁶² **Beyânü'l-Hak**, C VI, s.2490.

⁶³ Akbaba, a.g.t., s.52.

⁶⁴ **Beyânü'l-Hak**, C III, s.1492.

⁶⁵ **Beyânü'l-Hak**, C I, s.146.

⁶⁶ **Beyânü'l-Hak**, C II, s.714-718; **Beyânü'l-Hak**, C VI, s.2602-2605; **Beyânü'l-Hak**, C VII, s.3094.

⁶⁷ **Beyânü'l-Hak**, C VII, s.2868.

II.4.3. Gazete Sayılarının Yer Aldığı Merkezler

Ülkemiz, genellikle tarihsel hüviyete sahip Osmanlı dönemi arşiv vesikasının yanı sıra edebiyat dalında da oldukça fazla eserin bulunduğu kütüphane, merkez ve arşive sahiptir. Bu arşivlerin her birindeki maddî, manevî kültür envanteri farklılık göstermektedir. Fakat muhtemel eksik nüshaların tamamlanması veya bir serinin oluşmasındaki faydaları yadsınamaz. *Beyânü'l-Hak* gazetesi nüshaları bu bakımdan ele alındığında Duman'ın çalışmalarıyla⁶⁸ öğrendiğimiz üzere başvuru merkezlerinin kimisinde eksik, kimisinde ise tamdır.

Tablo 2. Beyânü'l-Hak Gazetesi Sayılarının Ülkemizde Yer Aldığı Merkezler.

Beyânü'l-Hak Cemiyet-i İlmiye-i Osmâniyenin neşr-i efkârıdır. Pazartesi günleri neşrolunur. Dinî, edebî, siyasi ve fennî haftalık gazetedir. Çıkaran: Cemiyet-i İlmiye-i Osmâniye. Sâhib-i imtiyâz: Şehrî Ahmed Efendi-Nasuh Efendizade Mustafa Âsım. Müdür-i Mes'ûl: Ahmed Fatîm Efendi-Muammerzâde Mehmed Ali-Kilisli Münir. Sermuharriri: Mustafa Sabri. İstanbul, Yeni İkdâm Matbaası, Mahmut Bey Matbaası. 19x27 (Haftalık) 22 (Eylül 1324 R.1325; H.22 Teşrin I 1328 R./1330 H., I-V, 1-182						
Sayfa No	Sıra No	Arşiv Adı	Fon Kodu	Sayfalar	Tarih	Not
181	0234	AEK ⁶⁹	38	I-V, 1-182	22 Eylül 1324/R 1325 H-22 Teşrin I 1328 R/1330H	Teşrin I: Ekim
182	0234	BDK ⁷⁰	0.579	I-VI, 1-42, 57- 78,88; 121,122; 124-126; 128-135	22 Eylül 1324R/1325H- 1327	R: Rumi H: Hicri
		BİHK ⁷¹	6700	I-IV, 1-67, 78-85, 88-90, 101, 105, 108, 111, 122-130, 132, 136-139	22 Eylül 1324- 1327	
		BK ⁷²	0.106	I-III, 1-182	22 Eylül 1324 R/1325 H22 Teşrin I 1328 R/1330H)	

⁶⁸ Hasan Duman, **Başlangıcından Harf Devrimine Kadar Osmanlı-Türk Süreli Yayınları ve Gazeteler Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu, 1828-1928**, Cilt I, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara 2000, s.181-182.

⁶⁹ AEK: Atıf Efendi Kütüphanesi, İstanbul.

⁷⁰ BDK: Beyazıt Devlet Kütüphanesi, İstanbul (B: Mecmua Bölümü, G: Gazete Bölümü, K: Mecmua Bölümü (Küçük Boy), Kit: Kitap Bölümü, NSS: Necmeddin Sahir Sılan Koleksiyonu, O: Mecmua Bölümü (Orta Boy).

⁷¹ BİHK: Bursa İl Halk Kütüphanesi, Bursa.

⁷² BK: Atatürk Kitaplığı (Belediye Kütüphanesi), İstanbul.

MURAT ALANDAĞLI

	EAÜ ⁷³	126	1-52, 55-56, 58-62, 76-79, 82-83, 89, 104-112, 114-140, 142-153, 173	22 Eylül 1324R/1325H-1327R	
	HTU ⁷⁴	16/1-7	I-V, 1-182	22 Eylül 1324R/1325H/22 Teşrin I 1328R/1330H	Yayın 5 yılda 7 cildir. I-II. 1-52 ve V-VII. 105-182'nin fihristleri vardır.
	İÜE ⁷⁵	SA112 (63/6092, 6363)	1, 1-52	22 Eylül 1324R/1325H-1326	27-52. sayılar 6/6363'tedir.
	İMK ⁷⁶	3.3113 / 9.26	1-50, 51-104	22 Eylül 1324-22 Şubat 1325/ 1 Mart 1326-21 Mart 1327	1-50'ler 3.3113'te /51-104'ler 9.26'dadır.
	İSAM ⁷⁷	524	I-V, 1-182	22 Eylül 1324 R/1325H-22 Teşrin I 1328R/1330H	
	MİL ⁷⁸	1956 SB 350	I-V, 1-182	22 Eylül 1324-22 Teşrin I 1328	
	MK ⁷⁹	488-490	I-III, 1-78	22 Eylül 1324- Eylül 1326	
	SK ⁸⁰	HIG.2471-72	I-II, 1-59	22 Eylül 1324- Eylül 1326	
	TGK ⁸¹	-	I-VIII, 1-182	22Eylül 1324R/1325; H-22Teşrin I 1328 R/1330H	
	TİTE ⁸²	-	6, 20, 27, 29	Eylül 1324-23 Mart 1325	
	TTK ⁸³	-	I-VII, 1-51, 54-63, 66-72, 76, 78-87, 89-100, 102-104, 108-112, 115-116, 125-126, 128, 132-135, 137-164, 166	Eylül 1324R/1325H-1328R/1330H	

⁷³ EAÜ: Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi, Erzurum.

⁷⁴ HTU: Hakkı Tarık Us Kütüphanesi, İstanbul.

⁷⁵ İÜE: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul.

⁷⁶ İMK: İzmir Milli Kütüphane, İzmir.

⁷⁷ İSAM: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul.

⁷⁸ MİL: Millî Kütüphane, Ankara.

⁷⁹ MK: Millet Kütüphanesi, İstanbul.

⁸⁰ SK: Süleymaniye Kütüphanesi.

⁸¹ TGK: Akşam Gazetesi Kütüphanesi (Tercüman Gazetesi), İstanbul.

⁸² TİTE: Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Kütüphanesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara.

⁸³ TTK: Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Ankara.

Gazete, meraklıları için her biri 26 sayı olan 7 cilt ve 3192 sayfalık bir külliyyattır. 1, 2. ile 35'ten 182. sayıya kadar olan nüshaları 16; 3'ten 34. sayıya kadar olanları ise 24 sayfa olacak şekilde yayımlanmıştır. Logosunda “dinî, siyasî, edebî, fennî (meselelerde) pazartesi günleri neşr olunur haftalık gazetedir” şeklinde izahın yapıldığı gazetenin Ramazan ve Kurban Bayramı haftalarında basılmadığı anlaşılmaktadır⁸⁴.

Akbaba, yukarıdaki tabloda yer verilen başvuru merkezleri haricinde ülkemizde gazete sayılarının yer aldığı bazı başka koleksiyonları da tespit etmiştir⁸⁵. Ayrıca gazetenin bir sayısının nüshası olması muhtemel bir örneğine de Devlet Arşivleri Yıldız Perakende Gazete Fonu'nda tesadüf edilmiştir. Tam olmayan bu nüshasının mündericatinin tetkikiyle söz konusu belgelerin 170. sayıya ait gazete sayfaları olduğu anlaşılmıştır⁸⁶.

Tablo 3. Ülkemizde *Beyânü'l-Hak* Gazetesi Nüshalarının Tespit Edildiği Diğer Kataloglar.

Sıra No	Arşiv Adı	Sayıları	Tarih	Not
1	Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Ansiklopedisi	I-VII, 1-182	22 Eylül 1324R/1326H-22 Teşrin 1329R/1330H	
2	Ali Haydar Haksal Özel Kütüphanesi	I-VIII, 1-182	22 Eylül 1324R/1326H-15 Teşrin 1329R/17 Zilkade 1330H	Bu koleksiyonda 172, 129, 171, 173, 174, 175 ve 182. Sayılar mevcut değildir.
3	Ali Haydar Haksal Özel Kütüphanesi	I-II, 1-52	22 Eylül 1324R/1326H- 8Mart 1326R/9 R.Evvel 1328H	

⁸⁴ “Gazetemiz gelecek nüshası yevm-ı arifeye tesadüf edeceğinden bir hafta intişar etmeyecektir”, *Beyânü'l-Hak*, 4/79, s.1528, 13 Eylül 1326 (26 Eylül 1910).

⁸⁵ Akbaba, *a.g.t.*, s.32.

⁸⁶ **Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)**, Yıldız Perakende Gazete (Y.PRK. GZR), 57/28, 1-6, (T.05.08.1912).

En az 16 ve en çok 32 sayfa olarak yayımlanan gazetede cilt, sayı ve takvim bilgileri mündericat bölümünün girişinde verilmiştir. Tüm ciltlerin sonunda gazetenin genel fihrist bilgileri yer almaktadır. Gazetede 141. sayıya kadar yazıların kaçınıcı sayıya ait oldukları belirtilmezken; bu sayıdan sonra sayfaların üstünde sayı bilgisine yer verilmiştir. 27x30 ebadındaki bu sayfaların tamamı iki sütun olacak şekilde tasarlanmıştır. Fakat dikkatle incelendiğinde son sayfasının tek sütun şeklinde yayımlandığı görülmektedir.

II.4.4. Gazetenin Tasarım, Fiyat ve Tirajı

Gazetenin mizanpajına, yani tasarım ve düzenlenmesine bakıldığında kapağın ortasına *Beyânü'l-Hak* ibaresinin yazıldığı görülmektedir. Bunun solunda “rütbelerin en üstünü ilim rütbesidir” anlamındaki “Rütbetü'l-ilm-i ale'l-rütebi”, sağında ise “hikmetin başı Allah korkusu” anlamındaki “Re'sü'l-hikmeti mehâfullah” ibarelerine yer verilmiştir. Dönemin şartları dâhilinde ancak çizgi motiflerle ayrıştırılan alt ve üst kısımlarda ise “Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye'nin nâşir-i efkârıdır” ve “dinî, ilmî, siyasî, edebî haftalık gazetedir” şeklinde bilgilere yer verilmiştir. Sayfalardaki yazılar, bazen bir çizgi ile ayrılmış bazen de simetrik bir bakış açısıyla herhangi bir çizgiye gerek kalmadan ayarlanmıştır. Kimi zaman bazı yazıların sonuna çiçek resimleri konulmuştur. Yazar isimleri ise her yazının sonuna eklenmiştir.

Gazete yazıları iç-dış meseleler ile edebî ve dinî muhtevalılar gibi önemli ana başlıklar çerçevesinde sınıflandırılmıştır. 182. sayı gazetede resmin kullanıldığı tek sayıdır⁸⁷. Gazetenin hitap etmiş olduğu okuyucu kitlesinin resimlere yer verilip verilmemesi konusundaki düşüncesini dikkate aldığı anlaşılmaktadır. Nitekim tek bir resmin gazetede basılması üzerine takipçilerinden kısa sürede tepkiler gelmiş ve yöneticileri açıklama yapmak zorunda kalmıştır⁸⁸.

Gazetenin fiyatı ve iletişim adresine dair bilgileri bugün de olduğu gibi ilk sayfadan edinmek mümkündür. İstanbul'da adedinin 50 para olduğu öğrenilen gazetenin merkez, taşra ve yabancı devletler dâhilinde frank bazında uygulanan üç ayrı fiyat etiketine rastlanılmaktadır. Bu etiketlerde abonelik

⁸⁷ *Beyânü'l-Hak*, 5/114, s.2010, 30 Mayıs 1327 (12 Haziran 1911).

⁸⁸ Beyân-ı mazeret başlığıyla “Beyânü'l-Hak'ın (114 nolu nüshasında kuş resmi bulunduğu, gayri münasip olduğuna dair bazı ihtarlar aldık. Okurlarımızın ihtarına teşekkür eder ve mezkur resmin, sehvi mürettip olarak konulduğu ve pek küçük olduğu için görülemediğinden beyan-ı mazurat eyeriz.” şeklindeki yazı derginin 113. nüshasında yer alan kuş resmi ile ilgili okuyucuların aydınlatılması hususunu ele almaktadır.

fiyatları altı aylık ve yıllık olmak üzere iki ayrı kategoride değerlendirilmiştir. Bu çerçevede İstanbul için 6 aylık abonelik fiyatının 40, bir yılının ise 75 kuruş olduğu görülmektedir. Vilayetler yani taşra için bu rakamlar 45 ve 85 kuruş olacak şekilde değişmiştir. Yabancı ülkelerdeki satış fiyatı ise frank cinsinden belirlenmiştir⁸⁹. Gazetenin bu fiyatları elbette yayım hayatı boyunca sabit kalmamıştır. 27. sayıdan itibaren oldukça önemli sayılabilecek oranda bir indirim gerçekleştirilmiştir. Bu indirim devletin içinde bulunduğu şartlar göz önüne alındığında yeni okuyucuları cezbetme ve alım gücü düşen abonelerini en azından elde tutma maksadından kaynaklanmış olmalıdır.

Tüm basın organlarında olduğu gibi *Beyânü'l-Hak* gazetesinin de bazı etkin gelir kalemleri vardı. Abone ücretleri ve haftalık satış hasılatından oluşan bu gelirler dışında (en azından tetkik ettiğimiz ölçüde) reklam veya ilan gelirleri bulunmamaktadır. Reklam ve ilan alımı, ücretlendirilmesi gibi hususlara dair herhangi bir açıklamanın olmadığı gazetenin arka sayfasında yer yer bazı kitap tanıtımlarına yer verildiği görülmektedir. Fakat bu tanıtımlardan herhangi bir ücret alınıp alınmadığı anlaşılamamaktadır. Gazetenin yayın ilke ve politikaları gereği kendi ilmî ve itikadî düşüncesine yakın yayınlara dair haberleri bedelsiz olarak okurlarıyla buluşturduğu düşünülebilir. Diğer taraftan zaman zaman tirajı arttırmak amacıyla gazetenin abone teşvik yarışmaları düzenlediği görülmektedir. Bu yarışmalarda okuyuculara Arapça beyitler sorulmuş ve doğru cevaplayanlar arasında çekiliş yapılmıştır⁹⁰.

Okur sayısı tam olarak tespit etmek mümkün olmasa da Akbaba'ya göre gazetenin on beş bin civarında bir okuyucu ve taraftar grubu bulunmaktadır. Kendisi bu tahmine, gazetenin Cemiyet-i İlmiyenin yayın organı olması ve

⁸⁹ Yabancı devletler açısından bakıldığında altı aylık 6.5 frank ve yıllık ise 18 frank şeklinde etiketlenmiştir. Söz konusu dönemde bir frank 4,39 lira/22,44 kuruşa karşılık gelmektedir. Vedat Eldem, **Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay, Ankara 1971, s.210-211.

⁹⁰ “İnegöl'den Saraybosnalı Semizzade Elhac Mehmed Efendi tarafından Beyânü'l-Hakk'ın idarehanesine bir buçuk senelik abone bedeli ile iki beyit gönderildiği; bu beyitlerden ilkini sarf ve nahiv kaidelerine en güzel şekilde uygulayarak Osmanlı Türkçesine tercüme eden kişiye bir senelik, ikinci beyti ise نالنى (nâleni) kelimesinin failini bulmak şartıyla tercüme eden kişiye altı aylık abonelik verileceği, iki beyit bir kişi tarafından en iyi şekilde cevaplanırsa o zaman cevabı verene bir buçuk senelik abone verileceği bildirilmektedir”, **Beyânü'l-Hak**, 4/101, s.1878, 21 Şubat 1326 (6 Mart 1911).

medrese öğrencilerinin bu cemiyetin doğal üyeleri olmasından hareketle eriştiğini vurgulamaktadır⁹¹.

III. Beyânü'l-Hak Gazetesinde Ele Alınan Konulara Bakış

Özetleri dâhilinde gazetede ele alınan sosyal, kültürel, siyasi, dinî ve edebî muhtevalı yazıların tamamı burada başlıklar hâlinde ele alınamamıştır. Bu nedenle daha ziyade dönemin ruhuna sirayet etmiş ve kalem vesilesiyle vücut bulmuş bazı önemli olaylar ön plana çıkarılmıştır. Bu durum gazete yazılarının iyi-kötü, önemli-önemsiz şekilde kategorize edildiği anlamına gelmemelidir. Sadece gazetede çok daha sık dile getirilen olayların belirli bir disiplin dâhilinde incelenmesi zaruretinin bir sonucu olarak görülmelidir.

III.1. İç Politikaya Dair Konular

III.1.1. İstibdat'a Bakışı

Gazete, I. Meşrutiyet'in ilanından II. Meşrutiyet'in ilanına kadar olan dönemi "İstibdâd dönemi" olarak ifade eder. II. Abdülhamid'in 93 Harbi nedeniyle Meclis'i kapatması olayından II. Meşrutiyet'in ilanına kadar süren bu dönem elbette basın üzerinde de derin yaralara neden olmuştur. Nitekim daha ilk sayısının "Beyânü'l-Hak'ın Mesleği" başlıklı yazısında Mustafa Sabri, istibdada karşı olduklarını ifade etmektedir⁹². II. Abdülhamid ise "müstebid" olarak görülmüştür. "Devr-i Hamîdi de ahâli hükûmet me'mûrlarından görmüş olduğu zulümden bîzâr ve şiddet-i mu'âmeleden son derece müte'essir olmuşlardı... Adâlet ve müsâvâta ri'âyet olunmadığı gibi, hürriyet-i kelâm dahi yok idi. Hafıyye belâsından kimse ağız açamaz, hakkı söyleyemez, hatta iki ahbâb birbiriyle serbestçe konuşamazdı..."⁹³ şeklinde dönemin sıkıntılı yanlarına dikkat çekilmiştir.

"Hükûmet-i istibdâd adaleti bir cinayet olarak addetmektedir. Vatani sevenleri, hatta vatan lafını ağızına alanları cinayetle itham etmekte, erbâb-i namusu hafıyyeliğe teşvîk ve mecbûr, beytü'l-mâli hafıyyelere tahsîs ediyordu. Kitapların yağma, kitapçıların mahv olduğunu seyrediyordu. Rüşvet meşrû' idi"⁹⁴ diyerek istibdat döneminde adalet kavramının işlemediği, vatan, yurt kavramının ağza alınmasının dahi yasak olduğu, dürüst insanların

⁹¹ Akbaba, a.g.t., s.13-14.

⁹² **Beyânü'l-Hak**, 1/1, s.2.

⁹³ **Beyânü'l-Hak**, 3/77, s.1485.

⁹⁴ **Beyânü'l-Hak**, 1/3, s.13.

etraflarındaki baskılar nedeniyle hafiyeliğe zorlandıkları, devlet hazinesinin âdeta hırsızların elinde olduğu belirtilmiştir.

Gazete, istibdat karşıtlığı politikasını bazen de edebî bir yolla sergilemiştir. Nitekim Mehmet Zeki'nin bir şiirinde sokaklarda günlük rızkını çıkarmaya çalışan dilencilerin istibdat taraftarı oldukları düşünülen kişilerce hor görülmesi ve hakaret edilmesi ele alınmıştır. Böylece edebî bir dille istibdat taraftarlarının insanların geçimlerinin tesisine mani oldukları vurgulanmaya çalışılmıştır⁹⁵. Ermenekli Safvet'in "Düşünceler" isimli yazısından da anlaşılacağı üzere gazetenin istibdat eleştirisi, köylüden alınan ağır vergiler, iş, meslek ahlakı ve becerisi olmayan devlet memurları ile özgürlük kavramı çerçevesinde belirginleşmiştir⁹⁶. Bu durumun elbette Müslümanların itikadî hayatlarına olan etkileri de unutulmamalıdır. Nitekim istibdat düzeni ve uygulamalarının memleketi getirdiği durum ve mecradan din-i İslam'ın sorumlu görülmesinin de oldukça sakıncalı olduğu dile getirilmiştir⁹⁷. Haliyle dinî itikadın değil, siyasi merci ve makamın tüm olan bitenden mesul olduğu vurgulanmıştır.

III.1.2. 31 Mart Olayı'nın Ele Alınışı

31 Mart Olayı, Selanik'ten gelen Avcı Taburları'nın 13 Nisan 1909 tarihinde ayaklanarak II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesine giden süreci başlattıkları tarih olarak bilinir. Bu olay hâliyle basın hayatını da etkilemiştir. Nitekim bu çerçevede *Beyânü'l-Hak* gazetesi de yayın hayatına iki ay ara vermiştir. Sükûnetin sağlanmasını müteakip yayınlanan 29., 30. ve 31. sayılarda olaya dair yazılar geniş bir yer kaplar. Gazetede "Asker Evlatlarımıza Hitabımız" başlığıyla yayımlanan yazıda özellikle "şeriat isteriz" şeklindeki hitap eleştirilir. Askerin bu yöndeki talebinin daha ziyade ulemanın işi olduğu belirtilir. Askerin işi, bilindiği üzere Hak yolunda cenk etmektir. "Şeriatı bilmenin, istemenin yolu vardır, şeriat isteriz diye memleket-i ihtilale mi verirler. Vatanımız istibdat devrinin tahrip edici sadmeleri ile pek hasta düşmüştür... Şimdi âdeta can çekişen... Ölüm hâlindeki hastanın başında en mukaddes kelimeler ile gürültü patırtı etmeye gelmez..."⁹⁸ şeklindeki açıklamayla askerlerin hareketlerini tasvip etmediklerini belirtirler. Gazete daha ziyade Osmanlı ülkesinde barış ve huzur

⁹⁵ *Beyânü'l-Hak*, 4/90, s.1706.

⁹⁶ *Beyânü'l-Hak*, 4/94, s.1762.

⁹⁷ *Beyânü'l-Hak*, 4/95, s.1779.

⁹⁸ *Beyânü'l-Hak*, 2/29, s.669-670.

ortamını bozmak isteyen bazı çevrelerin olduğunu belirtmekte ve bu çevrelerin askerî kesimi kendi amaçlarına alet ettiklerinden yakınmaktadır. 31 Mart Olayı'nı konu edinen hemen hemen tüm yazılarda istibdatın oluşan kargaşa ortamından hareketle yeniden gelmesinden duyulan endişe hissedilir derecededir⁹⁹.

Beyânü'l-Hak gazetesi ayrıca yobaz ve softa tabirleriyle pek çoğu kendi okuyucusu ya da gönülâşı olan medrese talebelerinin hedef gösterilmesini de şiddetle eleştirir. Özellikle Tokat Mebusu İsmail Paşa'nın "İttihâd-ı Muhammedi diye Divânyolu'na toplanan bir milyon softaya ne dersin?, Senin gibi onların da başı sarıklıdır" şeklindeki izahı bu konuda iyi bir örnektir¹⁰⁰. Gazete olayların, bir ay gibi oldukça kısa bir zaman sonra okullarda, ders kitaplarına alınarak anlatılmasından hareketle bazı asi asker ve softa gurubunun II. Abdülhamid'den para alarak bu ayaklanmayı başlattıkları gibi oldukça keskin ve iddialı görüşünü ileri sürer¹⁰¹. Bu nedenle gazete ulema taifesinin suçsuz olduklarını her defasında vurgulayarak haksız yere tutuklandıklarını ve bir an önce serbest bırakılmaları gerektiğini dile getirmiştir¹⁰².

64

Gazetenin yukarıda ortaya konulduğu üzere olaylardan bizzat II. Abdülhamid'i sorumlu tutması, bu hususta araştırma yapan modern tarihçiler tarafından doğrulanmış değildir. Aksine bu konuda yapılan çalışmalar II. Abdülhamid'in çok kan dökülmesini istemediğinden sessiz kaldığına işaret etmektedir¹⁰³. O hâlde tam olarak tetikleyicisini bilmesek de her iki kesimin birbirlerini suçladıkları anlaşılmaktadır. Akbaba, olayın gerçekleştiği dönemde mebus olan Küçük Hamdi'nin dört sayı devam eden ve "devamı var" dediği olaya dair gözlem ve bilgilerini içeren yazı dizisinin bilmediğimiz nedenlerle sürdürülememesinin olayın nedenleri, müsebbibleri hakkında önemli bilgilere erişmemize mani olduğunu belirlemektedir¹⁰⁴.

⁹⁹ *Beyânü'l-Hak*, a.g.m., 2/29, s.671-672; 2/29, s.627.

¹⁰⁰ *Beyânü'l-Hak*, 4/104, s.1922; 4/104, s.1922.

¹⁰¹ *Beyânü'l-Hak*, 4/101, s.1876.

¹⁰² *Beyânü'l-Hak*, 7/176, s.3088.

¹⁰³ Feroz Ahmet, *İttihatçılıktan Kemalizme*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1986, s.60-61; İsmet Bozdağ, *Abdülhamid'in Hatıra Defteri*, Kervan Yay., İstanbul 1975, s.115-116.

¹⁰⁴ Akbaba, *a.g.t.*, s.71-72.

III.1.3. Partiler ve Seçimlere Dair Düşünceleri

Beyânü'l-Hak gazetesi ile İttihâd ve Terakkî Cemiyetinin bağı üç ay gibi kısa bir sürede kopmuştur. Bu kopuş “Ahass-i âmâlî meşrûtiyeti ve meşrû'ayı muhâfaza ile İslâmiyet'in terakkî ve te'âlîsine hizmetten ibaret bulunan Cemiyet-i İlmiyye-i İslâmiyye'nin İttihâd ve Terakkî Cemiyetine rabıtası olmadığı ilan olunur...¹⁰⁵” şeklinde ifade edilmiştir. Fakat gazete üyelerinin pek çoğunun duygusal bir bağının bulunduğu Cemiyet-i İlmiyye-i İslâmiyye'den dolayı İttihâd ve Terakkî ile arasına tam olarak mesafe koyamadığı da görülür. Diğer taraftan gazete, İttihatçılara muhalif olarak ortaya çıkmış olan Hürriyet ve İtilaf Fırkasına da sempati duymuştur. Bu nedenle gazetede cemiyetin kuruluşu oldukça büyük bir ümitle kapak resmi olarak ilan edilmiş böyle bir partiye olan ihtiyaca vurgu yapılarak ona başarı dilenmiştir¹⁰⁶.

Başından beri İslamcı bir kimliğe sahip olan *Beyânü'l-Hak* gazetesi kendisi gibi İslamcı bir hüviyete sahip olmayan Hürriyet ve İtilaf Fırkasını neden desteklemiştir? Bu soru üzerinde en çok kalem oynatanlardan birisi olan Kara'ya göre; öncelikle gazete ve hitap ettiği kesimin önemli bir siması olan yazarlarından Mustafa Sabri'nin yeni kurulan Hürriyet ve İtilaf Fırkasının kurucuları arasında olması, İttihatçıların bazı dinî yaklaşımlarından duyulan hoşnutsuzluk gibi cevaplar sıralanabilir¹⁰⁷. Gazete bu kararıyla aslında siyaseti bir kenara bırakıp dinî, ilmî faaliyetler yoluyla toplumu etkileme politikasından da vazgeçmiştir. Yavaş yavaş siyasi mecrada daha aktif olmaya başlamıştır. Hatta dinî, kültürel bazı konularda siyasal idarenin ilgisini çekmek ve komuoyu oluşturmak maksadını gütmeye başladığı anlaşılmaktadır. Özellikle tabanından gelen bazı serzenişleri de dikkate alarak siyasal idareyi baskı altına almaya, fikrî istek ve beklentileri çerçevesinde adım atmaya zorlamıştır¹⁰⁸. Gazete'nin “Yalova Tenezzühü, Tahaddî-i Ağrâzkârâne” ve “Teessüf” başlıklı yazılarında bu uğraşı görmek mümkündür. Sıradan bir okul gezisinde kızlı-erkekli içki içildiği yönündeki söylenceleri nasıl ciddiye alarak köşesine taşıdığı ve merkezi idarenin olaya

¹⁰⁵ *Beyânü'l-Hak*, 1/14, s.298.

¹⁰⁶ *Beyânü'l-Hak*, 6/137, s.2459.

¹⁰⁷ Kara, a.g.e., s.219-221.

¹⁰⁸ Gazetenin kendi inanç ve akideleri bağlamında siyasal idareyi etkileme ve çözüm üretme noktasındaki tazyiki hakkında bk. Murat Alandağlı, “‘Beyânü'l-Hak Gazetesi Örneğinde Osmanlı İmparatorluğu’nda Basının Politik Gündem Yaratma ve Sürdürmedeki Etkinliği”, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 9 (4), 2020, s.109-122.

eğilmesine vesile olduğu ortadadır¹⁰⁹. Yine Hz. Ömer'in Suriye vilâyetinin Kerek bölgesinde inşa ettiği düşünülen camii ve medresesine dair tutumu da aynı şekildedir. İdarenin dinî söylemleri ile eylemlerinin uyuşmadığı açık bir şekilde bu olay bazında ifade edilmiştir¹¹⁰.

Gazete, Meşrutiyetin ancak çok partili bir sistemle ayakta durabileceğini savunmuş bu noktadaki duruşunu ise, devletin özellikle seçim sistemini Avrupa'daki sistemle karşılaştırıp hükûmet idare sistemini eleştirerek ortaya koymuştur. Onlara göre Avrupa'da seçim, iş ehli, mahir kişilerin seçilmesine vesile olmaktadır. Diğer taraftan Osmanlı'da ise seçim sistemi maalesef işlememektedir. İyi de olsa kötü de olsa bir şekilde idare varlığını sürdürmektedir. Nihayet Mustafa Saffet imzalı yazıda, "...hatır için, menfa'ât için rey vermenin, memleketi satmak kadar günâh olduğunu, vatana, dine en büyük ihânet olduğunu bilelim¹¹¹" şeklinde dinî ve siyasi duyguları okşayan eleştirel bir yaklaşım sergilenmektedir.

Şıranlı Ahmed, Hocaşâde Osman ve Alaşehirli Ahmed Necati gibi kalemler seçimlerin demokratik bir ortamda yapılması gerekliliğini sık sık dile getirirler. Onlar ayrıca camilerin seçimlerde propaganda merkezi yapılmasını şiddetli bir şekilde eleştirmişlerdir¹¹². Ulema ve din adamlarının bu tür oyunlara gelmemeleri noktasında ikazlarını zaman zaman tekrarlamışlardır. Bu hususlarda etkin ve yetkin bir kurum olarak şeyhülislamlık makamına da gerektiğinde vazifesini yapmak maksadıyla ikazda bulunulmuştur¹¹³.

III.1.4. Medreseler ve Eğitimlerine Bakış

Gazete yayın hayatına başladığından beri inanç ve itikadi olarak kendi temel değerler bütünlüğünün ana eksenini oluşturan medrese ve hâliyle öğrencilerine büyük önem vermiştir. Yazılarda İslam tarihinin en başından beri bilim, ilim irfan merkezi olarak medreselerin ön plana çıktıkları, İslam rönesansının bu vesileyle gerçekleştiği fikri sık sık dile getirilir. Fakat medreselerin dönemin gereklerine göre kendilerini yenileyemediklerinden dem vurulur. Pek çok eksiklikleri olan bu kurumların şayet gerekli olan değişim ve dönüşümü sağlayamazlarsa eğitim ve toplum hayatından

¹⁰⁹ **Beyânü'l-Hak**, 3/71:1400.

¹¹⁰ **Beyânü'l-Hak**,1/12:271.

¹¹¹ **Beyânü'l-Hak**, 6/145, s.2587.

¹¹² **Beyânü'l-Hak**, 6/151, s.2694; 7/171. s.3009; 6/148, s.2642.

¹¹³ **Beyânü'l-Hak**, 6/149, s.2654-2655.

silinecekleri dile getirilir¹¹⁴. Gazete yazarlarına göre medreselerin bu dönüşümü hem mimari hem de müfredat odaklı bir şekilde olmalıdır¹¹⁵. Kimi medrese hocalarının Arapça lisanına tam olarak vakıf olamadıkları, bir gazete yazısını dahi tercüme edemeyecek hocaların talebeye verecekleri eğitimin kalitesinin de sorgulanması gerektiği ifade edilir¹¹⁶.

Medreselerle ilgili gazetede en çok dikkat çeken yazılardan biri Ermenekli Mustafa Sabri imzasını taşımaktadır. Bu yazıda medreselerde yetişen talebenin fûnûna pek vakıf olmadıkları, skolastik düşünce çerçevesinde eğitim aldıkları dile getirilmektedir. Ona göre medrese talebesi, ilmî ve itikadî derslerin yanında fûnûnu da bilmelidir¹¹⁷. Akbaba, Beyânü'l-Hak'ın bir bakıma izlemiş olduğu politika ve bilgilendirmeler vesilesiyle II. Meşrutiyet döneminde sayıları 2490'ı bulan medreselere özellikle "Medâris-i İlmiyye Nizâm-nâmesi"¹¹⁸ bağlamında yapısal ve eğitim politikalarındaki değişimlerine katkı sunduğunu belirtmektedir¹¹⁹. Hakikaten "İslâh-ı Medâris" isimli yazı dizisinde medreseler, verilmesi gereken dersler, öğrenciler, işleri hatta mezuniyet sonrası çalışabilecekleri yerlere dair oldukça önemli tavsiyelere yer verilmiştir¹²⁰. Bu bağlamda gazetenin medreselerin hemen hemen tüm meselelerine kulak kabartan, öğrencilerinin eğitim-öğretim ile okul ve sonrası hayattaki şartları hakkında bilgiler veren bir eğilim içinde olduğu anlaşılmaktadır.

III.1.5. Tiyatro'ya Dair Düşünceler

İtalya ve Fransa elçiliklerinde zaman zaman tertip edilen oyunlardan hareketle Osmanlı Devleti'nde özellikle saray ve çevresinin tiyatroya olan ilgisi XVII. yüzyıla kadar geriye gitmektedir¹²¹. And'ın çalışmalarına göre bu ilgi III. Selim (1789-1807) ve II. Mahmut (1808-1839) gibi reformist hükümdarlar zamanında giderek artmıştır¹²². Bu rağbet II. Abdülhamid (1876-1909) döneminde azalsa da II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte tekrar artmaya

¹¹⁴ **Beyânü'l-Hak**, 1/12, s.250-251, 1/13, s.274-276.

¹¹⁵ **Beyânü'l-Hak**, 1/15, s.322-324.

¹¹⁶ **Beyânü'l-Hak**, 3/71, s.1403.

¹¹⁷ **Beyânü'l-Hak**, 7 /164, s.2896.

¹¹⁸ **Beyânü'l-Hak**, 3/64, s.1285-1288; 3/65, s.1300-1304.

¹¹⁹ **Beyânü'l-Hak**, 5/120, s.2185; 1/9, s.198; Akbaba, **a.g.t.**, s.79-80.

¹²⁰ **Beyânü'l-Hak**, 1/15, s.324-325; 1/13, s.275-276; 1/12, s.250-251.

¹²¹ Metin And, **100 Soruda Türk Tiyatrosu Tarihi**, Gerçek Yayınları, İstanbul 1970, s.80.

¹²² Metin And, **Tanzimat ve İstibdat Döneminde Türk Tiyatrosu: 1839-1908**, Ankara 1972, s.19-23.

başlamıştır. 1840'lı yıllardan sonra gezgin kumpanyalar aracılığıyla Osmanlı kentinin düşünsel dünyasına dokunan “gezgin tiyatrolar” ortaya çıkmaya başlamıştır¹²³.

Gazete hem takipçilerinden gelen ikaz mektupları hem de yazarlarının gözlemlerine dayanarak sayıları hayli artmış olan tiyatroların toplumda ahlaksızlığı tetiklediğini dile getirir. Gazetenin tiyatro vesilesiyle “toplumu ahlâksızlaştırma” kaygısını iyi tetkik etmek gerekmektedir¹²⁴. Nitekim bu hususta tiyatro önemli bir tehdit olarak görülmektedir. Manastır Müftüsü Kalkandelenli Recep imzalı bir yazı, Firuz Bey Cemiyetini bölgede elde ettiği ormanlık bir arazide tiyatro açmak ve havalideki ecnebleri buraya toplamakla suçlamaktadır. Bu, bölge müftüsü için önemli bir olay olarak görülmektedir. Zira kulaktan kulağa dolaşan haberlere göre Firuz Bey tiyatrosu için yirmi otuz bin kişi toplanmaktadır¹²⁵. Benzer bir şikayet halkı ayaklanmaya teşvik edici nüanslar barındırdığı gerekçesiyle Çorum'da tertip edilen bir tiyatro oyunu için gelmiştir¹²⁶. Gazete tiyatroya olan rağbeti önlemek için tarihî sahifelerden dizeler arar. Güncel olarak Avrupa ile Osmanlı tiyatro anlayışını karşılaştıran M. Safvet, memleketteki tiyatrolarda genellikle kızların rol almasını eleştirir. Ayrıca Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u kuşattığı esnada Bizans İmparatoru'nun tiyatroya olan düşkünlüğünden dolayı kendisini ikaza gelenleri dinlemediği aktarılır. Bu tarihsel nüans ile okuyucusuna âdeta “tiyatronun havasına kapılıp kendinizi kaybetmeyin aksi hâlde çok değer verdiğiniz şeyleri kaybedebilirsiniz” tembihi yapılır¹²⁷.

Gazetenin tiyatrolar hususunda göstermiş olduğu tepkinin kanımızca iki temel nedeni bulunmaktadır. Bunlardan ilki dinî inanç ve hususiyetten kaynaklanan reflektir. Bu refleks elbette kendiliğinden oluşmamıştır. Çevreden gelen haberlere göre bırakın normal günleri, bayram günlerinde dahi halk tiyatroları camilere tercih etmektedir¹²⁸. Bu durum aslında halkın dinî inaçtan uzaklaşması olarak görülmektedir¹²⁹. Tiyatroya olan rağbet öyle bir raddeye varmıştır ki Alaaddin Camii'nin bitişiğinde bile açılmasında herhangi

¹²³ Münir Hayri, “Gezgin Tiyatrolar”, *Ülkü Dergisi*, C VI, S 34, Aralık 1935, s.314-315.

¹²⁴ *Beyânü'l-Hak*, 7/159, s.2815; 7/160, s.2832.

¹²⁵ *Beyânü'l-Hak*, 1/24, s.558.

¹²⁶ *Beyânü'l-Hak*, 3/76, s.1478; 3/77, s.1493.

¹²⁷ *Beyânü'l-Hak*, 3/78, s.1504.

¹²⁸ *Beyânü'l-Hak*, 3/78, s.1512.

¹²⁹ *Beyânü'l-Hak*, 7/174, s.3058.

bir rahatsızlık duyulmamıştır¹³⁰. Hele hele aynı günlerde başı açık kadınların ortalıkta dolaşması tahammülü mümkün olmayan bir durumdur. Bu nedenle eleştiri okları keskin bir şekilde siyasal idareye yöneltilir¹³¹. İslamın temel esaslarının tiyatrolarda konu edinmesi bir saygısızlık olarak görülür¹³². Ayıntâbî imzalı bir yazıda bu yöndeki kanaatimizi güçlendiren bir başka fikir ileri sürülmektedir. Yazar “şarap” ve “tiyatro” kavramlarının dinî bakımdan yasaklanan iki kavram olduğunu ve bunun nedeni olarak Müslümanların ahlak ve itikadını bozduğundan dem vurur¹³³. Ünyeli Ali Rıza ise tiyatro ve din konusunu daha derin bir izah ve üç soru etrafında dönen yazısında açıklamaya çalışır. O da diğer yazarlar gibi tiyatronun ahlaken toplumu bozduğunu büyük ve tarifi mümkün olmayan yozlaşmalara yol açtığını savunur¹³⁴. Onun yazısında üzerinde durduğu bir diğer düşünce ise gazetenin tiyatrolara yaklaşımını belirleyen siyasi düşünceyle ilgilidir. Nitekim Almanya, Fransa örnekleri üzerinden bu düşüncesine açıklık getirmeye çalışmıştır¹³⁵. Selanik'te oynanan ve 31 Mart'ı konu edinen bir tiyatrodaki “şeri'ât isteriz” şeklindeki hitabın toplumu kışkırtmak için kullanıldığından dem vurulur. Her ne kadar tarihsel gerçeklere dayalı bir oyun tasarlanırsa da gazete, bir zamanlar kendisi ya da hitap sınıfının mesul tutulduğu gerici bir olayın tekrar dile getirilmesinden rahatsızlık duymaktadır¹³⁶. Uslu'nun çalışması bu türden oldukça önemli örnekler barındırmaktadır¹³⁷. Son olarak gazetenin tiyatro temalı yazılarında dönemin en çok tartışılan konularından biri olan çok eşli

¹³⁰ **Beyânü'l-Hak**, 7/174, s.3064.

¹³¹ **Beyânü'l-Hak**, 3/80, s.1536.

¹³² **Beyânü'l-Hak**, 5/122, s.2216.

¹³³ **Beyânü'l-Hak**, 6/150, s.2674.

¹³⁴ “...tiyatrolar dinen yasak mıdır?, tiyatroların ahlaka ne gibi dahli vardır? ve İslamiyeti gerici olarak değerlendirenlerin İslamiyet'in ruhundan haberleri var mı?”, **Beyânü'l-Hak**, 7/160, s.2815.

¹³⁵ “Bir tiyatrodaki Almanları yenik göstererek halkı galeyana getirdiği ve Almanların Fransızları yendiği örneği verilir. Burada bu zaferin tiyatrodan değil siyasetin güzelliğinden olduğunun altını çizen yazar, tiyatronun bizlere vereceği bilginin, intiharlar, düellolar, ilan-ı aşklardan başka bir şey olmadığını bunun da memlekete bir menfaati olmadığını vurgular...”, **Beyânü'l-Hak**, 7/160, s.2815.

¹³⁶ **Beyânü'l-Hak**, 4/80, s.1536; 3/59, s.1208; 3/78, s.1504-1505; 7/159, s.2815.

¹³⁷ Mehmet Fatih Uslu, **Melodram ve Komedi: Osmanlı'da Türkçe ve Ermenice Modern Dramatik Edebiyatlar**, Bilkent Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2011. Ayrıca “Moğolları Anlatmak: Madalyonun Aynı Yüzünde Kara Topraklar ve Celâleddin Harzemşah”, s.143-154, <http://www.thesis.bilkent.edu.tr/0005019.pdf>, Erişim Tarihi: 13.07.2020.

hayat, neslin devamı, iffetin korunması ve gayrimeşru hayatın önlenmesi şeklinde sıralanabilecek meseleler ele alınmıştır¹³⁸.

III.2. Dış Politikaya Dair Konular

III.2.1. Bulgaristan'ın Bağımsızlığı ve Bosna Hersek'in İlhakı

Beyânü'l-Hak gazetesinin yayınlandığı yıllar aynı zamanda Osmanlı Devleti'nden kopuşların yaşandığı, büyük toprakların kaybedildiği bir dönemdir. Bu durumun iç ve dış politikadaki yankılarını da gazetede görmek mümkündür. Bulgaristan, Doğu Rumeli Valisi Ferdinand başkanlığında bağımsızlığını ilan etmiştir. Çok geçmeden Avusturya-Macaristan bir eyalet konumunda olan Bosna-Hersek'i ilhak ettiğini açıklamıştır. Osmanlı Devleti dönemin şartları dâhilinde her iki olayı da sonuçlarıyla birlikte kabul etmek zorunda kalmıştır. Dönemin İslami düşünce çizgisinde yer alan bir gazete olarak *Beyânü'l-Hak*, Mehmed Fatih imzalı yazıdan da anlaşılacağı üzere özellikle devletin batı hududunda yaşanan tüm olumsuzlukların temelini otuz yıllık bir geçmişinin olduğunu belirterek, meydana gelen olumsuzluklardan II. Abdülhamid ve istibdatı sorumlu tutmuştur¹³⁹. Gazete özellikle Avusturya-Macaristan'ın gerçekleştirmiş olduğu bu hareketinin siyasi ve ekonomik cemahtan karşılıksız kalmaması noktasında ses yükseltir. Bu nedenle hiç olmazsa Avusturya ile yapılan ufak çaplı ve fes üretimini esas alan kimi ticaret anlaşmalarının askıya alınması, boykot edilmesi tavsiye edilmiştir¹⁴⁰. Bu satırlarla ayrıca Osmanlı yönetimini yaşananlara karşı sessiz kalmak, idari ve siyasi bir manevra gösterememiş olmakla itham eder. Gazete, ilhaktan önce kimi politikaları veya pasif duruşu nedeniyle II. Abdülhamid'e yönelik suçlamayı, bu sefer Avusturya'ya da yöneltir. Nitekim onlara göre şayet Bosna ilhak edilmemiş olsaydı meşrutiyet onlar içinde bir umut olacaktı¹⁴¹.

III.2.2. Trablusgarp'ın İşgali

Eylül 1911'de değişik ekonomik, siyasi ve kültürel nedenlerle Trablusgarp'ı işgal eden İtalya, bölgede ciddi bir direnç ile karşılaşmayınca Kasım 1911'de Trablusgarp ve Bingazi'yi ele geçirmiştir. Gazete, "İtalya'nın

¹³⁸ *Beyânü'l-Hak*, 3/75, s.1459; 4/104, s.1935.

¹³⁹ "...Bulgaristan'ın istiklalini, Bosna-Hersek'in ilhak'ını ani bir vak'a gibi telakkiye mahal olmadığı otuz sene devam eden istibdad'ın seyyiati neticesi olduğunu kabul etmeyecek kimse yoktur..." *Beyânü'l-Hak*, 1/2, s.13.

¹⁴⁰ *Beyânü'l-Hak*, 1/4, s.70-71.

¹⁴¹ *Beyânü'l-Hak*, 1/4, s.72.

Trablusgarp'ı 'hak kuvvetlinindir' düsturunu rehber alarak Trablusgarp ahalisinin üzerine mermiler yağdırdığı” serzenişi ile işgalin aslında gerekçe ve şeklini açıklar¹⁴². Gazetede İtalyanların uzun süreden beri Trablusgarp üzerinde türlü emellerinin varlığı ve maalesef bunun fark edilmemiş olmasının bir siyasi başarısızlık olduğu vurgulanır. Ayrıca bu işgalin sadece İtalya tarafından değil onu destekleyen dönemin güçlü devletlerinin etki ve desteğiyle gerçekleştiğinin altı çizilir¹⁴³. Gazete, öncelikle İtalyanların Trablusgarp'ta yapmak istedikleri kültür erozyonuna dikkati çeker. Yerelde Recep Paşa gibi dirayetli bir valinin çabalarının ise pek işe yaramadığı ifade edilir. Kaldı ki Bâbıalî her nedense anlaşılmaz bir şekilde vali paşanın görevine son vermiştir¹⁴⁴. Gazete özellikle İtalyan idarecilerin de savaş hakkındaki demeçlerine kulak kabartmıştır. İttihâd ve Terakkî'nin bu haksız işgale karşı içerde başlattığı propagandanın halk nazarında oldukça yoğun yer edindiğini ifade eden İtalyan büyükelçisinin düşünceleri bu konuda önemli bir örnektir. Nitekim büyükelçi halk nazarında oluşan bu coşkunun Osmanlı tebaası arasında İtalyanlara yönelik bir karşı harekete dönüşeceği, onların can ve mallarına zarar verilebileceği noktasındaki endişesini paylaşmıştır¹⁴⁵. Bu arada “El-Muakattan Gazetesi” örneğinde tesadüf edildiği üzere Arap basınının kimi üyeleri “şayet İstanbul ikili ya da çoklu anlaşmalarla Trablusgarp'ı elden çıkarırsa biz kanımızla savunmasını biliriz” şeklinde demeçler vermiştir. *Beyânü'l-Hak* gazetesi, söz konusu yayınların bu yöndeki ifadelerini desteklediğini belirtmiştir¹⁴⁶. Nitekim Mısır'dan Bingazi'ye İtalyanlara karşı bölgeyi müdafaa etmek için dört bin kahraman askerin gittiği yönündeki haber bu mahiyettedir¹⁴⁷. Dolayısıyla Trablusgarp'ın elden çıkmasına karşı Arap ve Müslüman dünyasında gösterilen askerî, maddi-manevi tepkilere dair satırlara da tesadüf edilmektedir.

Ahmet Şirani, Trablusgarp işgalini bir toprak parçasının işgali olarak görmeyen büyük bir gaflet olduğunu belirtir. Ona göre bu olay kocaman bir imparatorluğu ve İslam birliğini bitirme planının parçası olarak ele alınmalıdır¹⁴⁸. İşgal şekli ve maksadı hayli açık iken gerekli adımları atmayan

¹⁴² *Beyânü'l-Hak*, 5/132, s.2378.

¹⁴³ *Beyânü'l-Hak*, 5/129, s.2327; 5/126,s.2279.

¹⁴⁴ *Beyânü'l-Hak*, 5/126, s.2279.

¹⁴⁵ *Beyânü'l-Hak*,5/129, s.2328.

¹⁴⁶ *Beyânü'l-Hak*, 5/130, s.2347.

¹⁴⁷ *Beyânü'l-Hak*,5/130, s.2347, Ayrıca bk. 6/131, s.2363-2366.

¹⁴⁸ “...Trablusgarp'ın İtalya tarafından işgalinin sadece bir arazi kavgası olmadığını altını çizen Ahmet Şirani, yapılanların İslâm'ı bitirme amacı taşıdığını ifade etmiştir. Ona göre

kabine ve tabii ki İttihâd ve Terakkî Partisi “hain” olarak gazetede yerini alır¹⁴⁹. Savaş tüm acımasızlığıyla sürerken gözler bu sefer “Şeyhülislam Efendinin” dinî hitap ve gücünü kullanarak halktan mücahitler, gaziler için yardım toplanması talebine tesadüf eder¹⁵⁰. Böyle bir girişimin olduğu zaman zaman gazetede yer verilen iane listelerinden anlaşılmaktadır. Tarblusgarb için Kavala Medresesi, Talebe-i Ulûm¹⁵¹ ve Hilal-i Ahmer kuruluşları başta olmak üzere büyük yardım kampanyalarının başlatıldığı görülmektedir. Sadece İnegöl’de Hilâl-ı Ahmer’in Tarblusgarp’a yardım amacıyla başlatmış olduğu kampanyada 6.480 kuruşun toplanmış olması yerelde halkın bu tür girişimlere vermiş olduğu desteğin anlaşılması noktasında önemli bir örnektir¹⁵².

III.2.3. Arnavutluk Olayları

İttihâd ve Terakkî ’nin idari bakımdan liyakatı esas almayan kayırmacı tutumu ülke ve dünya gerekleriyle uyuşmayan kimi beklenti ve uygulamaları nedeniyle devletin Arnavutluk’tan Yemen’e kadar olan bölgelerinde pek çok ayaklanma ve isyan hareketleri baş göstermiştir¹⁵³. Sultan Reşad (1909-1918) döneminde Arnavutluk’ta bazı ciddi karışıklıklar ortaya çıkmıştır. Osmanlı idaresinin bölgedeki kimi hatalı uygulamalarının yol açtığı bu karışıklığı gidermek için Mahmut Şevket Paşa, 82. Piyade Taburuyla isyanları bastırmak istemiş ve bunun sonucunda bölgede büyük maddî ve manevî yıkım ortaya çıkarmıştır. Sultan Reşad oluşan bu havayı yumuşatmak maksadıyla bölgeye bir gezi düzenlemiştir¹⁵⁴. Bu geziye dair bilgilere *Beyânü’l-Hak* gazetesinde

başta Papa olmak üzere İtalyanların bizzat Tarblusgarp’a getirmiş olduğu Papazların davranışları bu maksadın en açık ifadesidir”, *Beyânü’l-Hak*, 5/133, s.2401.

¹⁴⁹ *Beyânü’l-Hak*, 5/133, s.2406.

¹⁵⁰ *Beyânü’l-Hak*, 5/136, s.2454.

¹⁵¹ *Beyânü’l-Hak*, 5/139, s.2504, 2536.

¹⁵² *Beyânü’l-Hak*, 5/136, s.2456.

¹⁵³ Bazı kişiler bu dönemde hürriyet ve meşrutiyet perdesi arkasına gizlenerek şahsi çıkarlarını sağlamaya çalışıyor ve iktidara sahip olanları da etkileri altına alıyorlardı. Bu durum beklenen huzur ve istikrarı getirmede. İttihatçılar ise fırkacılık davası güderek kendilerinden olmayanları istifaya zorlamışlardır. Bu vesileyle pek çok beceriksiz ve bilgisiz kişi mevki sahibi olmuştur. Cevdet Küçük, “Mehmed V”, *DİA*, 28. Cilt, s.419.

¹⁵⁴ “İttihatçılar, bölge halkını sakinleştirmek ve yeniden devlete kazandırmak ümidiyle padişahı Rumeli gezisine çıkardılar (5-26 Haziran 1911)”, Küçük, a.g.m., s.419; Osmanlı Padişahları XIX. yüzyılda artan milliyetçilik akımının etkisi ve Rusya’nın kıskırtmasıyla hareketlenen Balkanlar’a geziler tertip etmişlerdir. Bu gezilerin amacı bölgede sükûneti, halkın birlik ve beraberliğini sağlamaktır. Sultan Reşat’ın gezisi de bu çerçevede değerlendirilebilir. Nitekim Osmanlı Sultanı Reşat’ın gezisinin farklı unsurların bulunduğu Makedonya’da halkın idaresine bağlılığının devamı ve buna inanması, Arnavutluk’taki

tesadüf edilmektedir. Nitekim 5 Haziran 1911 tarihinde Barbaros Zırhlısı ile İstanbul'dan ayrılan Sultan Reşad'ın sırasıyla Çanakkale, Selanik, Üsküp, Priştine, Kosova ve Manastır güzergâhını takip ettiği anlaşılmaktadır. Sultan yolculuk sırasında din, dil farkı gözetmeksizin durduğu her durakta yüz binlerden oluşan kalabalığa hitap etmiştir. Padişahın oldukça geniş bir kalabalık grup ile Cuma namazı kıldığı da gazete haberinden öğrenilmektedir. Osmanlı padişahının bu anlamlı ziyareti, her geçen gün gerilen Arnavutluk ve Osmanlı siyasi ilişkilerinin bir nebze de olsa gevşemesine vesile olmuştur¹⁵⁵.

III.2.4. Balkan Savaşları

Gazete, Balkan Savaşları'nı tüfenk ve silahlardan ziyade “kalplerin savaşı” olarak tarif etmiştir¹⁵⁶. Savaşların başladığı dönemde yayın hayatına son verdiği için savaşın seyri ve sonucuna dair pek fazla malumat gazete sayfalarında bulunmaz. Ancak henüz yayın faaliyetlerinin devam ettiği dönemde olası bir savaş tehlikesinin sık sık dile getirildiğini belirtmek gerekmektedir. Bu çerçevede idare ve halkı bilgilendirme faaliyetlerine ağırlık verilmiştir¹⁵⁷. Gazetenin son dört sayısında Avrupa ve Balkan siyasetini konu edinen yazılara yer vermesi dönemin siyasi havasını takip etmedeki başarısının göstergesi olarak görülebilir. Nitekim Ayıntablı Abbas Lutfî örneğinde olduğu gibi halkı cihada davet eden manzumeler kaleme alınmıştır¹⁵⁸. Savaştan sonra Yunan, Bulgar, Sırp ya da Karadağlıların elinde esir bir hayat sürmektense savaşçı ölmenin çok daha doğru bir duruş ve karar olacağı belirtilir¹⁵⁹. Bu yöndeki düşünce genellikle “dinimizi, yurdumuzu, şanımızı muhafaza etmeye mecburuz” şeklindeki ifadelerle topluma yansıtılır¹⁶⁰. Bu çetin savaş için Hz. Peygamber'in düşmana karşı ümmetinin yanında yer almasıyla dua ve temennisi de dile getirilir¹⁶¹. Dolayısıyla gazetenin yaklaşmakta olan bir savaşa âdeta halkı hazırlamak için askerî, millî

kargaşaya son vererek sükûneti sağlamak gibi oldukça önemli maksatları vardı. Mevlüt Çelebi, **Sultan Reşad'ın Rumeli Seyahati**, Akademi Kitabevi, İzmir 1999, s.4-5.

¹⁵⁵ **Beyânü'l-Hak**, 5/116, s.2118-2120.

¹⁵⁶ **Beyânü'l-Hak**, 7/179, s.3137.

¹⁵⁷ **Beyânü'l-Hak**, 7/178, s.3114; 7/179, s.1331; 7/180, s.3146; 7/181, s.3182, 3170 ve 3148.

¹⁵⁸ 20 beyitlik bir manzumedir. Manzumede yer alan “Yağsın âteş berk-i satvet parlasın Balkanlara”, **Beyânü'l-Hak**, 7/179, s.3143.

¹⁵⁹ **Beyânü'l-Hak**, 7/181, s.3170, 3171, 3174.

¹⁶⁰ **Beyânü'l-Hak**, 7/182, s.3184.

¹⁶¹ **Beyânü'l-Hak**, 7/182, s.3289.

ve itikadi duyguları ön plana çıkaran yazılara sık sık yer verdiği anlaşılmaktadır.

III.2.5. Önemli Bir İslam Devleti Olarak İran

İran 1908 yılında kimi iç karışıklıklarla karşı karşıyadır. Yönetimi elinde bulunduran Şah ve uygulamalarına dair beliren kimi eleştirilerin gazetede yerini aldığı görülmektedir¹⁶². Kendisini İslami bir çizgide gören *Beyânü'l-Hak* gazetesi bu olaylara da kulak kabartmıştır. Gazete, olayların bizzat sorumlusu olduğunu dile getirdiği İran yönetiminin ortaya koyduğu kötü idare ve yönetim anlayışının olayları bu raddeye getirdiğinin altını çizer. Nitekim gazeteye göre 1907'de kurulan idare halk iradesiyle değil, askerî bir ihtilal sonucu kurulmuştur¹⁶³. İran şahının başta İngiltere ve Fransa gibi bazı devletlerden borç alması da gazetede yer bulmuştur. Bu durumun İran'da daha büyük karışıklık ve kayıplara yol açacağı dile getirilmiştir¹⁶⁴.

İran ayrıca İngiltere ile Rusya'nın Orta Asya ve Yakın Doğu politikalarının kesişiminde bulunan oldukça önemli bir konumdadır. Bu konumunu güçlendirmesi için bir diğer Müslüman devlet olan Afganistan ile politik çıkarlar bağlamında birleşmelidir¹⁶⁵. Aksi hâlde özellikle Rusya'nın taarruzuyla İran'ın yıkılacağı ve Osmanlı Devleti'nin doğu komşusunun Rusya olacağı endişesi dile getirilir¹⁶⁶.

III.3. Fikir Akımları

Gazete yazarlarının II. Meşrutiyet döneminde görülen bazı fikir akımlarının etkisinde kaldığı anlaşılmaktadır. Bu akımlar aşağıdaki şekilde açıklanabilir.

III.3.1. Osmanlılık

Beyânü'l-Hak gazetesinde rastlanılan ilk fikir akımı Osmanlılıktır. Gazete temelde Osmanlılık ile İslam'ı bir bütün olarak görür. Hatta

¹⁶² *Beyânü'l-Hak*, 1/2, s.14; 5/124, s.2258.

¹⁶³ "...İran şahının bir seneden beri İran halkına eylemekte olduğu mezalim bütün insanların nazar-i nefretini İran üzerine celb etmiştir... Mebusan-i Milleti Tahran'da içtima ettiler. Taraftarını bulur bulmaz teşkil ettiği mebusanı topla dağıttı, bütün milletvekillerini mahv ve talan etti. Usul-i Meşrutiyet'in şer-i şerife mugayir olduğunu beyan ile...", *Beyânü'l-Hak*, 1/10, s.221.

¹⁶⁴ *Beyânü'l-Hak*, 3/60, s.1220; 4/97, s.1865.

¹⁶⁵ *Beyânü'l-Hak*, 3/74, s.1440-1441.

¹⁶⁶ *Beyânü'l-Hak*, 5/123, s.2241.

Osmanlı'nın İslam çatısı altında büyüüp gelişmesini tavsiye eder. Osmanlıların bugünkü mevki ve mertebesine İslam harcının payı sayesinde eriştikleri unutulmamalıdır. Diğer taraftan İslam'ı Osmanlılıktan ayırmak da mümkün değildir. Bu yönde uğraş sergileyenler hiç şüphesiz memleketin en büyük düşmanlarıdır¹⁶⁷.

Ayrıca Osmanlılık konusunda özellikle Avrupa'da eğitim öğretim gören gençlere de önemli tavsiyelerde bulunulmuştur. Talebelerin öncelikle inanç bakımından mümin ve tabiiyet olarak da Osmanlı olduklarını asla unutmamaları ve gittikleri her yerde bu iki kimliğe yaraşır davranmaları gerektiğinin altı çizilir¹⁶⁸. Zaman zaman yaşanan kötü gidişe karşı vatandaşın devlet ve millet için hizmet ve gayrette geri durmamasına vurgu yapılır¹⁶⁹. Osmanlılık ile ilgili yazılarda ise İslam ile Osmanlı ikileminde fikirlerin oluşturulduğu görülmektedir. Bu fikirlerde inanç üst bir kimlik olarak görülmüş, Osmanlılık ise bu kimliği tamamlayan önemli bir unsur olarak tarif edilmiştir. Zamanla her ikisinin ayrılmaz bir bütüne dönüştüğüne de vurgu yapılmıştır¹⁷⁰.

III.3.2. İslamcılık

Gazete, Osmanlı harcının esasının din olduğu tespitiyle konuya yaklaşır. Şayet imparatorluk şemsiyesi altında “Laz, Tatar, Arap, Arnavut ve Türk” kardeş gibi yaşamışsa bunun tek etkeni din-i İslam'dır¹⁷¹. Yazılarda hilafet makamı ve halifelik ile ilgili düşüncelere de yer verilmektedir. Bu husustaki temel yaklaşımları ise Osmanlı Devleti'nin aynı zamanda hilafet makamını da bünyesinde barındırmasından dolayı hiç şüphesiz dünyada var olan üç yüz elli milyon Müslümanın temsilcisi ve onlar üzerinde nüfuz sahibi bir güç olduğu şeklindedir¹⁷². Umûm-ı İslamiyye Cemiyetinin kurulması, Hindistan Müslümanlarının İngiltere'den ziyade Osmanlı'ya meyilli olduklarına dair kimi yazı örneklerinde bu düşüncenin izlerine rastlanmaktadır¹⁷³. Ayrıca Mecelle örneğinde olduğu gibi atılan yeni kimi ticari ve hukuki adımlarla

¹⁶⁷ **Beyânü'l-Hak**, 6/134, s.2416-2417.

¹⁶⁸ **Beyânü'l-Hak**, 5/109, s.2008-2009.

¹⁶⁹ **Beyânü'l-Hak**, 2/44, s.968.

¹⁷⁰ **Beyânü'l-Hak**, 6/134, s.2416.

¹⁷¹ **Beyânü'l-Hak**, 5/121, s.2206.

¹⁷² **Beyânü'l-Hak**, 3/66, s.1314.

¹⁷³ **Beyânü'l-Hak**, 1/13, s.284.

aşlında Osmanlıcılık ve İslamcılık düşüncesinin temel argümanlarından önemli tavizlerin verildiği belirtilir¹⁷⁴.

III.3.3. Batılıcılık

Gazetenin Batılılaşma konusunu dinî, kültürel ve siyasi bağlamlar dâhilinde ele aldığı anlaşılmaktadır. Mustafa Necati imzalı yazıdan da anlaşılacağı üzere Avrupa ile Osmanlı Devleti'nin ittifak etmesinin mümkün olamayacağı farklı dinî inançlara sahip olma gerçeği üzerinden açıklanır. Bu çerçevede “batının soğuk eldivenlerini giymek ellerimizi üşütür, bize ancak doğunun sıcak dostluğu gereklidir” şeklindeki görüş dile getirilir¹⁷⁵. Diğer taraftan II. Meşrutiyet'in ortaya çıkarmış olduğu barış ve huzur ortamından yararlanan yabancı okullar da mercek altına alınır. Gazetede bu okulların asıl maksatlarını gizledikleri üzerinde durulmaktadır¹⁷⁶.

Batılılaşma bir ilimden, irfandan istifade etme, değerler silsilesini bozmadan gerekli ölçülerde faydalanma ya da tamamen olduğu gibi alıp süzgeçten geçirmeden değişme gibi her zaman eleştirildiği boyutuyla irdelenir. Gazetede özellikle ikincisinin olmasından korkulmaktadır. Çünkü hem kültür hem de inancın ortadan kalkmasına neden olacağı düşünülür¹⁷⁷. Fatma Mergube imzalı bir yazıda İslam toplumlarının Batı'yı yanlış anlayıp yorumladıkları üzerinde durulur. Hz. Ayşe örneğinden hareketle İslam tarihinin başından itibaren kadınların toplumda ilim, irfan bakımından ön planda olduğuna vurgu yapılarak Avrupa'nın bu dönemlerde medeniyet olarak çok daha gerilerde olduğu belirtilmektedir¹⁷⁸.

III.3.4. Türkçülük

Gazete o dönemde zaman zaman dillendirilen “Türklerin dine pek önem vermedikleri” yönündeki söylentilerin karşısında durur. Özellikle Edirne mebusu Rıza Tevfik'in Türkler hakkındaki beyanatları üzerinden Türkçülüğe dair düşüncelerine açıklık getirir. Bu minvalde “Cengiz Han'ın yıkıcı, yok edici özelliğiyle İslâm Medeniyetine zarar verdiği” yönündeki söylentilerin doğru olmadığı belirtilir¹⁷⁹. Diğer taraftan gazetede ayrıca Times gazetesinde

¹⁷⁴ “Ey Osmanlılar! Osmanlılığı terk etmeyince size hakk-ı hayat yoktur!”, **Beyânü'l-Hak**, 2/48, s.1024.

¹⁷⁵ **Beyânü'l-Hak**, 5/119, s.2170.

¹⁷⁶ **Beyânü'l-Hak**, 4/81, s.1552.

¹⁷⁷ **Beyânü'l-Hak**, 7/168, s.2954.

¹⁷⁸ **Beyânü'l-Hak**, 3/75, s.1455.

¹⁷⁹ **Beyânü'l-Hak**, 1/13, s.294.

Osmanlı topraklarının paylaşılarak Türklerin önce Balkanlar akabinde de Anadolu'dan atılmasını esas alan “Şark Meselesi”ne dair yazılara da tesadüf edilmektedir¹⁸⁰. Gazetede Avrupa'da farklı nedenlerle bulunanların giderek artan Osmanlı-Türk düşmanlığının aksine kimliklerini koruyarak şapka yerine fes giymeleri gerektiği üzerinde de durulmaktadır¹⁸¹.

Bu hususta son olarak Sarıcalı Saltık Gazi ya da Sarıca Baba gibi bazı Horasan Erenlerinden de bahsedildiği belirtilebilir¹⁸². Bu minvaldeki yazıların Osmanlı-Türklük kategorisinde iki ayrımı belirgin bir şekilde yansıttıkları görülmektedir. Bu husustaki yazılar olay ya da hitap grubuna göre bazen Osmanlı bazen de Türklük ruhunu ön plana çıkarmaktadır. Fakat Türklerin hem Osmanlı'nın ve hem de İslamın ayakta kalmasını sağlayan “millet-i hâkime” oldukları da belirgin bir şekilde hissettirilir¹⁸³. Gazete yazıları dikkatle tetkik edildiğinde Türkçülük hususunun diğer dönem fikir akımlarına göre çok daha az işlendiği söylenebilir.

IV. Kavramlarla Gazetenin Düşünsel Dünyasına Bakış

Bu bölümde mevcut tüm sayılarında yer alan başlıklardan hareketle elde edilen kavramsal kelime ve öğelerin gazetenin düşüncel yapısına dair kimi ipuçları verip vermediği yönündeki sorulara cevap aranacaktır. Daha önce de ifade edildiği üzere gazete, her biri 26 sayı olan 7 cilt, 182 sayı ve 3192 sayfalık bir hazine oluşturmaktadır. Bu hazineye ait yazıların başlıkları öncelikli olmak üzere özetlerindeki tekrarlı kelimeler esas alındığında gazetenin yukarıda belirttiğimiz; temiz ve ahlaklı bir İslam toplumunun yaratılması, hoş görülme ve inanç sahibi kişilerin sayısının artırılması gibi pek çok yönü karşımıza çıkmaktadır. Elde edilen kavramsal veriler sayesinde öncelikle gazetenin İslamcı bir çizgide olduğu teyit edilmektedir. En çok tekrarlanan kelimelerin “İslâm, dîn, medrese ve müslümân” olması da bu durumun göstergesidir (Bk. Tablo 4).

¹⁸⁰ **Beyânü'l-Hak**, 1/8, s.174.

¹⁸¹ **Beyânü'l-Hak**, 3/67, s.1331.

¹⁸² **Beyânü'l-Hak**, 5/123, s.2242.

¹⁸³ **Beyânü'l-Hak**, 1/12, s.259.

Tablo 4. *Beyânü'l-Hak* Gazetesinin Başlık ya da Özetlerinde Sık Tesadüf Edilen Kelimeler ve Tekrar Sayıları

Sıra No	Özetlerde Aranılan Kelime	Tesadüf Edilen Sayı, Tekrar
1	İslam	615
2	Din	703
3	Osmanlı	184
4	Medrese	167
5	Müslüman	162
6	Kanun	160
7	Avrupa	149
8	Meşrutiyet	137
9	Kadın	115
10	Terakki	97
11	Trablus/Trablusgarp	89
12	Dersiam	73
13	İstibdat	71
14	Hukuk	60
15	Kur'an	58
16	Garp/Batı	(44+24)=68
17	Şark/Doğu	(33+24)=57

Dönemin siyasi atmosferi dâhilinde artık bir coğrafî bölge olarak tabir olunan “Avrupa, Osmanlı, Şark, Garp” gibi siyasi idare ya da kültürel unsurları içeren bölge, bölüm ifadeleri ise sık tesadüf edilen ikinci grup kategoride değerlendirilebilir. Sık sık bu bölgelerde meydana gelen gelişmeler, yarattıkları etki üzerinde durulmaktadır. Kültürel yozlaşma vurgusu en çok bu sahalara ait yazılarda dile getirilir. Özellikle çalışmanın ilgili bölümlerinde de dile getirildiği üzere dönemin yazın ve siyasi literatürüne nüfûz etmiş “kadın” kelimesi ile ilgili yazılar da gözlerden kaçmamaktadır. Kadının davranışları, eş, çocuk, aile ve toplum hayatındaki yeri genellikle eski tarihî dönem ve karakterler üzerinden açıklanır. Nihayet dönemin siyasi, kültürel ve dinî çıkmazının âdeta göstergesi olmuş

“Trablusgarp, Bosna ve Arnavutluk” gibi kaybedilen bölgeler ile buraları işgal eden ve tehditkâr olarak algılanan devletler¹⁸⁴ silsilesi de gazete de sıklıkla telaffuz edilmektedir. Bu bölgelerdeki Osmanlılık-İslamcılık fikrî yapısının devamı, geçmişteki parlak dönemler çerçevesinde aktarılır ve bugün neden olmasın ki? sorusu ortaya atılır. Yaşanan olumsuzluklara dair eleştirilerde Batı'nın yayılmacı ve misyoner yönü ön plana çıkarılır. Ayrıca bu duruma bir karşı duruş, pozisyon getirememiş hükûmet, idare de tüm olup bitenden sorumlu tutulmuştur. Bir yönüyle gerekli ilgi ve itinanın gösterilmediği, başkaca gereksiz konu, hususlarla uğraşılmasının, söz konusu bölgelerin kaderlerine terk edilmesine sebep olduğu ifade edilir.

V. Kapatılması

Daha önce de ifade edildiği üzere Cemiyet-i İlmiyye-i İslamiyye gazetesinin temel yapısını teşkil etmekteydi. Yayın politikası, esasları, faaliyetleri, olaylar karşısında takınacağı tavır gibi pek çok konuda cemiyet âdeta gazetesinin lokomotifiydi. Cemiyet üyelerinin dört yıl boyunca sürdürdükleri ahenk, İttihâd ve Terakkî gönüllüleri ile düşülen siyasi anlaşmazlıkla bozulmaya başladı. Cemiyetten bazılarının İttihâd ve Terakkî'ye karşı bir duruş sergileyen Hürriyet ve İtilâf Fırkasını desteklemeleri ise bu durumu iyice içerisinden çıkılmaz bir hâle getirmiştir. Hâliyle eskisi gibi belli bir düstur dâhilinde olayların ele alınması, tartışılması, amaçlar doğrultusunda değerlendirilerek gazeteye yön verilmesi durumu da ortadan kalkmıştır. Bu durum gazetesinin sonunu hazırlayan oldukça önemli bir olay olarak karşımıza çıkmaktadır. Öyle ki zaman zaman yükselip alçalan siyasi atmosferin durumuna göre üyeler takibata maruz kalmış, kimi şube ve birimlerinin kapatılmasına giden süreç başlamıştır. İttihâd ve Terakkî üyeleri âdeta eski müttefikleri olan Cemiyet-i İslamiyye ulemasını artık “softa, sarıklı, ilerlemeye engel kara kuvvet” olarak görmeye başlamışlardır¹⁸⁵. Diğer taraftan gazete ise İttihâd ve Terakkî'nin bu tutumunu “iyiliği emredip kötülüğü menetme” düstur ve söylemiyle eleştirmiş, çizgilerinin doğru olduğunu savunmuştur.

Gazete, Bursa ve Kütahya'daki medreselerin yıkılıp satıldığı ya da yerine dükkânların yapıldığına dair haber üzerine “şerriatsızlık” yerine “kanunsuzluk” şeklindeki izahı nedeniyle 144. sayıdan sonra iki hafta

¹⁸⁴ Rusya: 36, İran: 29, Bulgar: 16, Yunan: 13, Bosna: 24.

¹⁸⁵ **Beyânu'l-Hak**, C IV, s.1498 ve 1922; C V, s.236.

kapatma cezası almıştır. Gazetenin 7. cildinin 3.191. sayfasında “Kârîîn-i Kirâma İhtâr” başlığıyla 7. ciltlerinin sona erdiği 8. ciltten devam edileceği belirtilmektedir. Ayrıca bu ciltteki yazıların da her daim takip edilen yol ve esaslar dâhilinde olacağı ifade edilmiştir. En ufak bir kapanma, kapatılma ibaresine tesadüf edilmeyen bu son nüshadan anlaşıldığı üzere gelecek sayı ve sayıların habercisi durumundadır. Hâliyle ne olduğunu bilmediğimiz oldukça keskin bir olay, neden veya gerekçeyle yayın hayatına bir anda son vermiştir. Benzer durumlarda gazetelerden, ya çıkarttıkları son sayıda ya da başka gazeteler aracılığıyla bu durumdan okuyucuları başta olmak üzere kamuoyunu bilgilendirmeleri beklenir. Fakat bu bilinmezliğin gazete hayatında yarattığı derin etki o kadar keskin olmuş olmalı ki, okuyucusuna kapatılma gerekçe ve nedenlerini belirtip en azından teşekkür etme fırsatı dahi verilmemiştir. Hâliyle Balkan Savaşları’nın başlamasıyla yayın faaliyetlerine son verdiği yönündeki düşünceler, bu bağlamda ele alındığında biraz sığ kalmaktadır¹⁸⁶. Gerçek olan ise son iki sayısında adım adım yaklaştığını gördüğümüz “hak ile batıl’ın”¹⁸⁷, “esarete yaşamaktansa ölmenin hak olduğu savaş” şeklinde tarif edilen Balkan Savaşları’nın başlaması, seyri ve yaratmış olduğu duruma dair gazetenin bakışına maalesef sahip olamayışımızdır¹⁸⁸.

¹⁸⁶ Bektaş, a.g.m., s.34-35.

¹⁸⁷ Kal’a-i Sultanî İbnü’r-Rahmî’nin “Mücâhidîn-i İslâm’a” isimli yazısında da Balkan Savaşları’nın “hak ve batıl’ın savaşı olduğu”, **Beyânü’l-Hak**, C VII, s.3184.

¹⁸⁸ Ahmed-i Şîrânî’nin “Bugünkü ölüm yarın ki sağlıktan hayırlıdır”, **Beyânü’l-Hak**, C VII, s.3170.

SONUÇ

II. Meşrutiyet'in basın-yayın faaliyetlerindeki özgürlükçü havası içerisinde yayın hayatına başlayan *Beyânü'l-Hak* gazetesi; dinî, siyasi ve sosyal mevzular başta olmak üzere dönemine dair oldukça önemli konulara ışık tutmuştur. 22 Eylül 1324 (5 Ekim 1909) tarihinden 22 Teşrin I 1328 (4 Kasım 1912) tarihine kadar yayın faaliyetlerini sürdüren gazete 7 cilt ve 182 sayılı bir yekûna ulaşmıştır. Bu yekûn çerçevesinde gazetenin genelde “İslâmcı” bir altyapısına sahip olduğu söylenebilir. Gazete, bu düşüncenin de etkisiyle inanç esaslarının korunmasını arzulamış, İslam inanç ve esaslarına aykırı olduğunu düşündüğü heykel ve resim gibi sanatların ise palazlanmasının karşısında durarak onları şiddetle eleştirmiştir. Yine “batılılaşma”nın inanç üzerindeki etkisine kulak kabartmış, her ne olursa olsun kendi dinî inanç ve itikadın korunmasını dile getirmiştir.

Gazete, “Osmanlılık mı? İslamcılık mı?” tercihinde İslamcılığı seçmiş ve konu örüntülerini bu bağlamda oluşturmuştur. Başta Osmanlı Devleti bünyesindeki Müslümanlar olmak üzere dünyanın farklı bölgelerinde yaşayan Müslümanların sahiplenilmesi, doğru yola sevk edilmesi, meselelerinin dile getirilmesi ve çözümünü noktasında uğraş sergilemiştir. Osmanlı Devleti'nin son zamanlarda yaşamış olduğu ve aslında büyük bir travmaya yol açan, toprak kayıpları, savaş mağlubiyetleri, zorunlu göç ve iskân gibi olayların temelini de inançtan ve itikattan uzaklaşmaya bağlamıştır.

II. Abdülhamid ve dönemini şiddetle eleştiren, II. Meşrutiyet'in ilanını özgürlüğün doğuşu olarak tarif eden gazetenin sütunlarında Trablusgarp'ın kaybedilmesinin İslam aleminde yaratmış olduğu derin üzüntünün etkilerine de rastlanmaktadır. Bu nedenle oradaki din kardeşlerine uzatılan eller, bazı talebe ve sivil toplum kuruluşlarının oluşturdukları yardım sandıkları, toplanan paralar gibi bilgilere de yer verilmiştir. Ayrıca Balkan topraklarındaki tebaanın başkalarının etkisiyle Osmanlı idaresine karşı cephe almaları, yaşanan çekişmeler ve can kayıpları da tüm açıklığıyla resmedilmiştir.

Medrese ve etrafında şekillenen kurum ve/veya kişiler başta olmak üzere siyaset-toplum katmanlarının farklı birimlerinde okuyucularının olduğu anlaşılabilir gazete, Balkan ve I. Dünya Savaşı'na dair fikrî, siyasi ve sosyal düşüncelerini tam olarak aktarmadan kapanmıştır. Nitekim bu denli keskin bir inanç ve siyasal pencereden dönemin olaylarını ele alan gazetenin İttihâd

Terakkî'nin Alman hayranlığı ile Arapların Osmanlı kuvvetlerini İngilizlerle birleşerek gafletle çökertmeleri üzerine neyi, nasıl yazacağı sorusu; gazetesinin yukarıda belirtildiği üzere önceden kapanmış olmasından dolayı cevaplanamamaktadır. Fakat kapatılmasından sonra tüm yaşananlara rağmen gazetesinin meşhur yazarlarından bazılarının savaş sonrası Anadolu'da ortaya çıkan Millî Mücadele ve Mustafa Kemal Atatürk aleyhine Balkanlar ile Mısır'da kimi propaganda faaliyetleri yaptıkları göz önüne alındığında Osmanlı Devleti'nin devamı ve kendi inandıkları akidelerin tazyikinde dinî hassasiyetlerin savunuculuğu rolünde ısrarcı oldukları anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

Ahmet, Feroz, **İttihatçılıktan Kemalizme**, Kaynak yayınları, İstanbul 1986.

Akbaba, Şeref, **II. Meşrutiy e Dönemi Türk Basın Tarihinde Beyanü'l-Hak Gazetesi**, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Gazetecilik Bölümü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1997.

Akşin, Sina, **Şeriatçı Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı**, İmge Yayınları, Ankara 1994.

Alandağlı, Murat, “Beyânü'l-Hak Gazetesi Örneğinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Basının Politik Gündem Yaratma ve Sürdürmedeki Etkinliği”, **Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi**, 9 (4), 2020, s.109-122.

And, Metin, **100 Soruda Türk Tiyatrosu Tarihi**, Gerçek Yayınları, İstanbul 1970.

And, Metin, **Tanzimat ve İstibdat Döneminde Türk Tiyatrosu: 1839-1908**, Ankara 1972.

Ayhan, Halis, “Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye”, **DİA**, 8. Cilt, İstanbul 1993, s.332-333.

Bektaş, Ekrem, “Beyânülhak”, **DİA**, VI. Cilt, İstanbul 1992, s.34-35.

“Beyan'ül-Hak”, **Türk Ansiklopedisi**, VI. Cilt, İstanbul 1968, s.270.

Birinci, Ali, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası: II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar**, Dergâh Yay., İstanbul 1990.

Boyacıoğ lu, Ramazan, “Beyanü'l-Hak'ta Ulema, Siyaset ve Medrese”, **Cumhuriyet Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, S 2, Sivas 1998, s.51-91.

Bozdağ, İsmet, **Abdülhamid'in Hatıra Defteri**, Kervan Yay., İstanbul 1975.

Çağrı cı, Mustafa, “Hak”, **DİA**, 15. Cilt, İstanbul 1997, s.150-151.

Çelebi, Mevlüt, **Sultan Reşat'ın Rumeli Seyahati**, Akademi Kitabevi, İzmir 1999.

Dağlar, Oya, “II. Meşrutiyet’in İlanının İstanbul Basımı’ndaki Yansımaları (1908)”, **İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, 38, Mart 2008, s.141-159.

Demir, Şerif, “Beyânü’l-Hak Mecmuası ve Hamdi Efendi”, **Türkiyat Mecmuası Dergisi**, S 32, Konya 2012, s.309-325.

Devellioğlu, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat (Eski ve Yeni Harflerle)**, 19. Baskı, Aydın Kitabevi Yay., Ankara 2002.

Duman, Hasan, **Başlangıcından Harf Devrimine Kadar Osmanlı-Türk Süreli Yayınları ve Gazeteler Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu, 1828-1928**, Cilt I, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara 2000.

Eldem, Vedat, **Osmanlı İmparatorluğun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara 1971.

Ertuğ, Hasan Refik, **Türk Basımı Nasıl Doğdu ve Gelişti**, Yeni Türkiye (Nebioğlu Yayınevi), İstanbul 1959.

84

Hakkı Tarık Us Koleksiyonu, “Beyanü’l-Hak: Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye’nin neşr-i efkârıdır, pazartesi günleri neşr olunur, dinî, edebî, siyasî ve fenni haftalık gazetedir”, **270-HTU no:0221, Sayılar 1-182 (22 Eylül 1324-1325/22 Teşrîn-i Evvel 1328-1330)**

Hayri, Münir, “Gezgin Tiyatrolar”, **Ülkü Dergisi**, C VI, S 34, Aralık 1935, s.314-315.

İnuğur, M. Nuri, **Basın ve Yayın Tarihi**, Der Yayınları, İstanbul 2002.

İskit, Server, **Türkiye’de Matbuat İdareleri ve Politikaları**, Başvekalet Basın Yayın Müdürlüğü Yay., İstanbul 1943.

Kara, İsmail, **İslamcılarının Siyasi Görüşleri**, İz Yay., İstanbul 1994.

Kieser, Hans Lukas, **İskalanmış Barış, Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet, 1839-1938**, İletişim Yay., İstanbul 2008.

Kocabaşoğlu, Süleyman, **Sultan II. Abdülhamid, Şahsiyeti ve Politikası**, Vatan Yayınları, İstanbul 1995.

Koloğlu, Orhan, **Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi**, Pozitif Yay., İstanbul 2006.

Kuran, Ahmet Bedevi, **İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakki**, İstanbul 1948.

Küçük, Cevdet, "Mehmed V", **DİA**, 28. Cilt, s.418-422.

Mardin, Şerif, **Jön Türkler'in Siyasi Fikirleri**, İletişim Yay., İstanbul 1992.

Mardin, Şerif, **Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişme Bediüzzaman Said Nursi Olayı**, Çev. Metin Çulhaoğlu, İletişim Yay., İstanbul 1992.

Millî Kütüphane, **1959 SB 350, I-V, 1-182, 22 Eylül 1324, 22 Teşrin I 1328**.

Savaş, Mevhibe, "İkinci Meşrutiyet Döneminde İttihat ve Terakki ve Basın", **Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi**, Ankara 1998, s.2-24.

Sevil, Hülya Küçük, **İttihat ve Terakki Döneminde İslamcılık Hareketi, 1908-1914**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2005.

Topuz, Hıfzı, **100 Soruda Türk Basın Tarihi**, I. Baskı, Gerçek Yay., İstanbul 1973.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Gazete (Y.PRK. GZR), 57/28, T.05.08.1912.

Uslu, Mehmet Fatih, **Melodram ve Komedi: Osmanlı'da Türkçe ve Ermenice Modern Dramatik Edebiyatlar**, Bilkent Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2011.

Volkan, S 63, 04 Mart 1909.

Yalman, Ahmet Emin, **Modern Türkiye'nin Gelişim Sürecinde Basın (1831-1913)**, Çev. Birgen Keşoğlu, İş Bankası Yay., İstanbul 2008.

ALMAN-OSMANLI SAĞLIK MİSYONU* MUTTALİP ŞİMŞEK**

ÖZ

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'na girdikten sonra Alman Kızılhaçı (Das Deutsche Rote Kreuz) ve Alman-Osmanlı Sağlık Misyonu (Deutsch-Osmanische Sanitätsmission) gibi kuruluşlar Osmanlı cephelelerinde mücadele eden Alman askerlerine sağlık hizmeti sağlamak amacıyla İstanbul, Gelibolu, Bağdat ve Tekirdağ vd. bölgelerde askerî hastaneler açmışlardı. Bu kuruluşlar aynı zamanda Osmanlı Hilal-i Ahmer (Kızılay) Cemiyeti, Harbiye Nezareti Sıhhiye Dairesi ve Sahra Sıhhiye Müfettişliğinin savaş esnasında yürüttüğü sağlık çalışmalarına da yardımcı olmuşlar; özellikle yaralı Türk askerlerinin sağlık birimlerine sevk ve tedavilerinde Türk sağlık heyetlerine destek vererek onların yüklerini hafifletmeye çalışmışlardı. Alman-Osmanlı Sağlık Misyonu 1915 yılının Nisan-Kasım ayları arasında, yani Çanakkale'de kara muharebelerinin en yoğun geçtiği süreçte, İstanbul Zeynep Kamil Hastanesi ile Tekirdağ'da oluşturulan Alman Askerî Hastanesinde Gelibolu'dan gelen yaralı Alman ve Türk askerlerinin tedavileriyle ilgilenerek önemli bir sağlık hizmetinde bulunmuştur.

Bu çalışmada ilk olarak Alman-Osmanlı Sağlık Misyonunun Alman ordusunda görev yapan Yüzbaşı Fritz Trützscher von Falkenstein tarafından 1915 yılının başlarında hangi şartlar altında kurulduğu, Misyonun çalışmaları için gerekli olan kaynağın nasıl temin edildiği ve İstanbul'a gidecek ekibin kimlerden oluşturulduğu izah edilecek; daha sonra İstanbul Zeynep Kamil Hastanesinin Sahra Sıhhiye İdaresinden teslim alınarak çalışmaların başlaması, Tekirdağ Alman Askerî Hastanesinin kuruluş süreci ve her iki hastanede yürütülen sağlık faaliyetleri hakkında bilgi verilecektir. Son olarak

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. / There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Dr., Millî Eğitim Bakanlığı (Öğretmen), Konya/TÜRKİYE, mutsimsek@gmail.com
ORCID: 0000-0003-1184-2345

MUTTALİP ŞİMŞEK

Ekim (1915) ayından itibaren misyon içerisinde yaşanan sorunlar ve her iki hastanenin Kasım ayı ortalarında kapatılması gibi hususlar, Alman ve Osmanlı arşiv belgeleri iŐıĐında değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Almanya, Birinci Dünya Savaşı, Fritz Trüttschler von Falkenstein, Osmanlı Devleti, Tekirdağ Alman Askeri Hastanesi, Zeynep Kamil Alman Askeri Hastanesi.

GERMAN-OTTOMAN HEALTHCARE MISSION

ABSTRACT

After the Ottoman Empire entered the First World War, organizations such as the German Red Cross (Das Deutsche Rote Kreuz) and the German-Ottoman Healthcare Mission (Deutsch-Osmanische Sanitätsmission) opened military hospitals in areas such as Istanbul, Gallipoli, Baghdad, and Tekirdag etc. to provide healthcare services to German soldiers fighting on the Ottoman fronts. These organizations also helped with the healthcare activities carried out by the Ottoman Red Crescent Society, Ministry of War Health Department and Field Medical Inspectorate during the war; they tried to reduce their works by supporting Turkish healthcare personnel, especially in the referral and treatment of injured Turkish soldiers to health units. The German-Ottoman Healthcare Mission served an important healthcare service by dealing with the treatment of injured German and Turkish soldiers from Gallipoli at Istanbul Zeynep Kamil Hospital and German Military Hospital established in Tekirdag, between April and November of 1915, that is, during the most intense period of land battles in Gallipoli.

In this study firstly, it will be explained that under which conditions the German-Ottoman Healthcare Mission in early 1915 was founded by Captain Fritz von Trützschler-Falkenstein, who served in the German army, how the resource required for the mission's activities was created and from whom the team going to Istanbul was formed; afterwards, information will be given about the start of the works after the delivery of the Istanbul Zeynep Kamil Hospital from the Field Medical Administration, the establishment process of the Tekirdag German Military Hospital and the health activities carried out in both hospitals. Finally, the issues experienced in the mission since October (1915) and the closure of both hospitals in mid-November will be evaluated in the light of the German and Ottoman archive documents.

Keywords: Fritz Trützschler von Falkenstein, Germany, Rodosto German Military Hospital, The First World War, The Ottoman Empire, Zeynep Kamil German Military Hospital.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti, Balkan Savaşları'ndan sonra ordunun yeniden organize edilmesi için Almanya'dan askerî bir misyon oluşturulması yönünde talepte bulunmuştu. Yürütülen istişareler neticesinde Osmanlı ve Alman idarecileri arasında 14 Aralık 1913 tarihinde varılan antlaşma ile Liman von Sanders başkanlığında “Askerî Misyon (Militärmission)”¹un kurulması kararı alındı². Misyonun teşkili ve hazırlıkların tamamlanmasının ardından Liman von Sanders ve ekibi İstanbul'a gelip çalışmalara başladı. Ancak, 1 Ağustos'ta Almanya'nın harbe girmesi üzerine askerî misyondaki subayların ülkelerine geri dönmesi gündeme gelince iki devlet arasında imzalanan gizli ittifak antlaşmasına (2 Ağustos 1914) ek bir pasaj eklendi ve askerî misyonun görevine devam etmesi kararı alındı³.

Osmanlı Devleti'nin savaşa dâhil olmasıyla birlikte Almanya gizli antlaşma uyarınca taahhüt ettiği askerî uzman, silah ve demiryolu yapım ekiplerini Osmanlı topraklarına göndermeye başladı. Bunun yanında Almanya, Osmanlı cephelerinde mücadele edecek Alman subay ve askerlerine sağlık hizmeti vermek amacıyla yüzlerce sağlık personelini de göndereceğini duyurmuştu ki, Osmanlı topraklarındaki sağlık çalışmalarını işte bu Alman Askerî Misyonu koordine edecekti. Savaşın ilk yılında Osmanlı topraklarındaki Alman sağlık çalışmaları sadece gönüllü hemşirelik hizmetleriyle sınırlı iken 1915 (Sonbahar) yılından itibaren başta İstanbul olmak üzere pek çok yerde hastane, poliklinik ve laboratuvar gibi sağlık birimleri tesis edilmeye başlandı. Savaşın ilerleyen aylarında Alman sağlık personeli İstanbul dışında Gelibolu, Erzincan, Bağdat, Adana, İzmir, Halep,

¹ Sanders Misyonu olarak da bilinen bu birimin resmî adı “Heyet-i Islahiye-i Askeriye” idi. Mesut Uyar, “Sanders Askerî Yardım Misyonu (1913-1918)”, **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Yıl 15, S 30, Güz 2019, s.30.

² Alman Askerî Misyonu, İstanbul Alman Büyükelçiliği bünyesinde faaliyet yürütecekti ve misyona Otto Liman von Sanders başkanlık edecekti. Başlangıçta misyonda görev alacak Alman subay sayısı 42 iken daha sonra misyonun mevcudu 70'e ve savaşın sonuna kadar da 800'e ulaşmıştı. L. von Sanders dışında Erich Falkenhayn ve Colmar von der Goltz Paşa (1883 yılından itibaren Osmanlı ordusunun modernleştirilmesi çalışmalarına büyük katkılar sağlamıştı) gibi tecrübeli Alman subaylar da hem misyon içerisinde hem de Osmanlı ordusunda önemli görevler almışlardı. Ulrich Trumpener, **Germany and Ottoman Empire 1914-1918**, Princeton University Press, Princeton 1968, s.13-14; Carl Mühlmann, **Der Kampf um die Dardanellen 1915**, Druck und Verlag von Gerhard Stalling, Oldenburg İ.D./Berlin 1927, s.15.

³ Otto Liman von Sanders, **Fünf Jahre Türkei**, Druck von August Scherl, Berlin 1920, s.33, vd.

Şam, Nablus, Kudüs ve Kafkasya'ya kadar oldukça geniş bir alanda hizmet vermeye başlamış; buna bağlı olarak Alman sağlık birimlerinde çalışmak üzere yaklaşık 250 Alman hekim ve yüzlerce hemşire, hastabakıcı ve diğer yardımcı personel de Osmanlı topraklarına gönderilmişti⁴.

Alman Askerî Misyonu Çanakkale Cephesi'nde kara savaşlarının başlamasıyla birlikte Alman askerler⁵ için sağlık birimleri oluşturma kararı almıştı. Misyon, ilk olarak Gelibolu'da bulunan Alman ve Avusturyalı askerler için Bigalı Köyü yakınlarında bir sahra hastanesi⁶ kurmayı ve ayrıca Gelibolu'da yaklaşık 1.500 Alman askeri (bunlara 41 Alman subayı da dâhil) doğrudan savaşın içinde yer alacağından bu Alman askerler için Gelibolu'nun pek çok noktasında sağlık personeli bulundurmaya planlamıştı⁷.

Aslında Askerî Misyon, 1915 yılı başlarında sadece Alman ve Avusturyalı subay ve askerler için sağlık hizmeti sunmayı hedeflemişti. Ancak daha sonra bu hizmetler Türk askerini de kapsayacak şekilde genişletildi. Bu kararın alınmasında askerî ittifakın diğer alanlarda da işbirliğini gerektirmesi kadar Sonbahar (1915) aylarında Sırpların yenilmesiyle birlikte Berlin-İstanbul arasındaki kara/demir yolu serbest kaldığı için Almanya'dan Osmanlı topraklarına personel ve sağlık malzemesinin daha rahat sevk edilebilir hâle gelmesi de etkili olmuştu. Diğer yandan Harbiye Nezareti Sıhhiye Dairesi, Sahra Sıhhiye Müfettişliği Umumisi ve Hilal-i Ahmer Cemiyeti, Çanakkale Cephesi'nde ve daha da önemlisi yaralıların tedavi edilebileceği çevre bölgelerde sağlık birimleri

⁴ Gerd Machalett und Ernst-Jürgen Finke, "Die Medizinische Versorgung der Deutschen Militärmission in Vorderasien 1914-1918", **Wehrmedizinische Monatschrift**, 59/2015, Heft 8, s.249-253.

⁵ Savaş boyunca Osmanlı cephelerinde Alman ve Avusturya-Macaristan ordularına mensup yaklaşık 25.000 asker görev yapmıştı. Bu yüzden Almanya, bu savaşta Akdeniz bölüklerinin gemi mürettebatı ve pek çok özel uzmanın desteğiyle Türk ordusu için mühimmat imalatının yanında sağlık hizmetleri ve personel değişimi gibi hususlarda Osmanlı Devleti'ne destek vermiştir. Carl Mühlmann, **Das Deutsch-Türkische Waffenbündnis im Weltkriege**, Koehler&Amelang, Leipzig 1940, s.125 und 150.

⁶ Bigalı Alman Sahra Hastanesi (Deutsches Feldlazarett Bighali), Alman Askerî Misyonu tarafından Mayıs (1915) ayında hizmete sokulmuş ve savaşın sonuna kadar faaliyetine devam etmişti. Askerî Misyon bu sahra hastanesini başlarda kendisi idare ederken daha sonra buranın sorumluluğunu Alman Kızılhaçı'na bırakmıştı. Maltepe yakınlarında bulunan hastane alanı kaynaklarda "Gelibolu Alman Kızılhaç Kampı (Feldlager der Deutschen Expedition des Roten Kreuz auf Gallipoli)" olarak yer almaktadır. <https://www.gallipoli1915.de/feldlazarett-bighali>, Erişim Tarihi: 25.06.2020.

⁷ Mühlmann, **Der Kampf um die Dardanellen 1915**, s.164; Hans Kannengiesser, **Gallipoli: Bedeutung und Verlauf der Kämpfe 1915**, Schlieffen Verlag, Berlin 1927, s.62.

teşkil etmiş, tahsis edilen vapurlarla ağır yaralıların İstanbul'daki donanımlı hastanelere düzenli bir şekilde naklini sağlamaya çalışmıştı. Bu dönemde Osmanlı Devleti, askerî sağlık hizmetleri hususunda tecrübeli personele sahipti. Ancak cepheden ağır yaralı olarak getirilen askerlere cerrahi müdahalede bulunabilecek uzman doktor sayısı kimi zaman yetersiz kalıyordu. Bu yüzden Osmanlı cephelerinde sağlık hizmeti yürüten personele etkili silahlar nedeniyle ağır yaralanan askerlerimizin ameliyatı ve tedavisi sürecinde aseptik ve antiseptik cerrahi uygulamalarında büyük tecrübeye sahip Alman sağlık çalışanlarının yardımı büyük destek olacaktı⁸.

Neticede Almanya, iki ülke arasında yapılan anlaşma gereğince müttefiki Osmanlı Devleti'ne askerî desteğin yanında çok sayıda doktor, hemşire ve hastabakıcı gibi personel göndermek suretiyle sağlık alanında da destek sağlayacaktı. Alman Kızılhaç'ının Birinci Dünya Savaşı esnasında Osmanlı Devleti'ne destek sağlama kararı alması üzerine Askerî Misyon, Berlin'den gelen sağlık ekiplerini Erzincan, Bağdat, Gelibolu ve İstanbul'da açılan hastanelerde istihdam ettiği gibi bu bölgelerde yürütülen çalışmaları da her bakımdan (personel, malzeme vb.) desteklemiştir. Alman Kızılhaç ile Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti arasında Cenevre Sözleşmesi'nden kaynaklanan işbirliği anlayışına bağlı olarak Almanya'da Hilal-i Ahmer yararına bir de yardım toplama komitesi (Alman Yardım Komitesi) kurulmuş ve Alman halkının bağışladığı aynı ve nakdî yardımlar bu komite tarafından İstanbul'a ulaştırılmıştır⁹.

⁸ Almanlar, savaş esnasında yaralı ve sakat askerlerin rehabilitasyonu ve yeniden eğitimi yönünde plan ve olanakları iyi olan orduların başında geliyordu. Savaşın başlamasıyla birlikte Almanya sahra sıhhiye hizmetlerini mükemmel bir şekilde uygulamaya koymuştu. Özellikle cephe cerrahisi, ayırma istasyonları, gelişmiş yaralı tahliye sistemi ve sahra hastanelerinin çalışma düzeni büyük bir disiplin içerisinde yürütülüyordu. Almanlar 1914 yılında bu sistemi oluşturmuş olmalarının yanında aseptik ve antiseptik cerrahi uygulamalarını da yaygın olarak kullanıyorlardı. Planlamaya olan yatkınlıkları nedeniyle Almanlar, Birinci Dünya Savaşı'ndan on yıl önce, genel personel ve sağlık personelinin, sağlık ihtiyaçlarını, stoklarını ve yaralı taşınması ile ilgili planlarını yapmışlardı. Richard A. Gabriel und Karen S. Metz, **A History of Military Medicine, From Ancient Times to The Middle Ages**, Band I-II, Greenwood Pres, New York 1992, s.243-244; Helmut Becker, **Äskulap zwischen Reichsadler und Halbmond: Sanitätswesen und Seuchenbekämpfung im Türkischen Reich während des Ersten Weltkriegs**, Murken-Altrogge, Herzogenrath 1990, s.137.

⁹ Alman Yardım Komitesi, Berlin merkezli olarak çalışacaktı ve toplanacak yardımlar Berlin'deki Osmanlı Sefareti aracılığıyla İstanbul'a gönderilecekti. Toplanacak yardımların muhafaza ve nakil işleriyle Alman Yardım Komitesi veya yardımların toplandığı yerlerdeki Alman Kızılhaç şubeleri ilgilenecekti. **Kızılay Arşivi (KA)**, 94/105; 599/26, Lef.13. Alman

Savaş yıllarında Osmanlı topraklarında sağlık hizmeti yürüten bir diğer yardım kuruluşu da Alman ordusunda görevli olan Yüzbaşı Fritz Trützscher von Falkenstein'in kurduğu "Alman-Osmanlı Sağlık Misyonu (Deutsch-Osmanische Sanitätsmission)¹⁰" idi. Bu çalışmada evvela F. Trützscher'in misyonu hangi şartlarda kurduğu ve yapılacak çalışmalar için nasıl yardım topladığı hakkında bilgi verilecek, daha sonra DOSM'ye bağlı sağlık ekibinin İstanbul'a gelişi ve Üsküdar Zeynep Kamil Hastanesi¹¹nde çalışmalara başlamasıyla ilgili gelişmeler ortaya konacaktır. Ayrıca Misyon'un hangi amaçla Tekirdağ (Rodosto)'da bir askerî hastane açtığı ve her iki hastanede çalışmalar devam ederken Kasım (1915) ayı ortalarında sağlık hizmetlerini birden sonlandırmasının nedenleri, Alman ve Osmanlı arşivi belgelerinin ışığında detaylı bir şekilde değerlendirilecektir.

I. Alman-Osmanlı Sağlık Misyonunun Kuruluşu ve İstanbul'a Gelişi

Alman-Osmanlı Sağlık Misyonunun kuruluşuyla ilgili ilk adım, Aralık (1914) ayında Berlin Türk Büyükelçiliğinin Dr. Hans von Bleichröder¹² aracılığıyla Alman Savaş Bakanlığı (Kriegsministerium)na bir telgraf göndermesi ile atılmıştır. Türk Büyükelçiliği bu telgrafta Osmanlı topraklarına bir sağlık misyonu gönderilmesini talep etmiş, Bleichröder de bu

Kızılhaç'ın Birinci Dünya Savaşı esnasında sağlık çalışmaları dışında yaptığı yardımlar için ayrıca bk. **Kızılhaç Arşivi Belgelerinde Birinci Dünya Savaşı**, Ed. Recep Karacakaya, Z. Mete, H. Genç, F. Bal, İstanbul 2018, s.145.

¹⁰ Bundan sonraki atıflarda misyonun Almanca ismine bağlı kalınarak kısaca "DOSM" şeklinde bir kullanım tercih edilecektir.

¹¹ Zeynep Kamil Hastanesi, Sadrazam Yusuf Kamil Paşa (1808-1876) ile eşi (Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın kızı) Zeynep Hanım (1825-1884)'a ait özel bir mülk üzerinde inşa edilmiş ve 2 Mart 1882 tarihinde hizmete açılmıştı. Üsküdar'da bulunması nedeniyle daha çok Anadolu Yakası'nda yaşayan halka sağlık hizmeti veren hastane Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı esnasında askerî hastane olarak kullanılmıştır. Şeref Etker, F. Günergun, A. Köşe, "Zeynep Kamil Hastanesinin Kuruluşu ve Vakfiyesi", Osmanlı Bilimi Araştırmaları, C 5, S 2, 2004, s.1-8. Alman-Osmanlı Sağlık Misyonu ayrıldıktan sonra da Zeynep Kamil Askerî Hastanesi olarak kullanılmaya devam ettiğine dair bk. **Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)**, İ.DUİT, 73/69.

¹² Bleichröder ailesi Almanya'nın tanınmış ve finans sektöründe sözü geçen ailelerindendi. Yahudi asıllı Alman Gerson von Bleichröder'in Berlin'de kurduğu ve ileride bir aile şirketi hâine gelen banka (Bankhauses S. Bleichröder) sayesinde ailenin nüfuzu Alman siyaset ve finans çevrelerinde, özellikle Bismarck döneminde, oldukça artmış; bazı çevrelerde bu aile Almanya'nın Rothschild'i olarak adlandırılmıştır. Gerson von Bleichröder'in dört çocuğundan biri olan Hans von Bleichröder (1853-1917) de babası gibi Alman yöneticilerinin itibar ettiği isimlerden birisiydi. Fritz Stern, **Gold und Eisen: Bismarck und sein Bankier Bleichröder**, Verlag C.H. Beck, München 2008, s.9-13.

telgrafi tanıdıkları vasıtasıyla Savaş Bakanlığına iletmişti. Bleichröder, böyle bir misyon kurulduğu takdirde para konusunda yardımcı olacağını da belirtmişti. İstanbul’da sağlık çalışması yürütmek amacıyla “Deutsche Sanitäts-Mission für das Ottomanische Reich/Osmanlı Devleti için Alman Sağlık Misyonu” adıyla bir teşkilatın kurulması ve bütün işleriyle Alman ordusunda görevli Yüzbaşı Fritz Trützscher von Falkenstein’in ilgilenmesi düşünülmüştü. Yabancı ülkede askerî bir hastane teşkili ve burada personel istihdam etmenin önemli bir maddi kaynak gerektireceği hesabıyla Almanya’nın tanınmış şirketlerinden (Siemens, M. G. Schmidt gibi) yardım talep edilecekti. Neticede 30 Aralık 1914 tarihinde Mannheim şehrinde bir büronun açılmasıyla yardım toplama çalışmaları resmen başlamış oldu¹³.

Misyon, Alman Başkomutanlığı (Oberkommando)nın bilgisi dâhilinde faaliyet yürütecek ancak bütçe ve yardım toplama çalışmaları bakımından bağımsız hareket edebilecekti. Nitekim Trützscher Ocak (1915) ayında çalışmalara başladı ve 26 Şubat 1915 tarihinde Savaş Bakanlığı (Kriegsministerium)na gönderdiği bir mektupta, İstanbul’da donanımlı bir askerî hastane kurmayı düşündüklerini, hastanenin 50 yatak kapasitesine (enfeksiyon hastaları için tahsis edilecek yataklar hariç) sahip olacağını, planlamaya göre başhekim¹⁴ dışında hastanede personel olarak 8 hemşire, 2 hastabakıcı ve 4 askerî doktorun görev alacağını; ayrıca hastanenin nerede kurulacağı ve nasıl bir çalışma yürütüleceği gibi hususlarda bilgi almak ve buna göre hazırlık yapmak amacıyla İstanbul’a gitmek için 5 Şubat’ta bağlı olduğu askerî birime izin başvurusunda bulunduğunu belirtmişti¹⁵.

F. Trützscher, Alman Başkomutanlığına verdiği 3 Eylül 1915 tarihli raporda misyonun kuruluş amacıyla ilgili olarak Almanya’nın Osmanlı ile ittifak yaptığını, yüzlerce Türk askerinin ağır yaralanmışken yardım edilmemesi hâlinde Osmanlı’nın saf dışı kalacağını ve bunun da Alman menfaatleri için hiç de iyi olmayacağını ifade etmişti. Trützscher, raporunda ayrıca bu yardım seferberliğinin Alman hizmet anlayışının bir tezahürü

¹³ Çalışmaların başlangıcıyla ilgili tutulan raporlarda kurulacak misyondan Türk Büyükelçiliğinde görevli Harbiye Nezareti temsilcisi Hikmet Bey’in de haberdar edildiği belirtiliyordu. **Bundesarchiv (BArch)**, PH 23/104, Gouvernements, Festungen und Kommandanturen der Preußischen Armee, 1915-1916, (Blatt nr. 115).

¹⁴ Hastaneye başhekim olacak doktorun askerî cerrah olması şartı koşuluyordu ve Askerî Sağlık İdaresi izin verdiği takdirde bu görev için Prof. H. Coenen’in düşünüldüğü belirtiliyordu.

¹⁵ **BArch**, PH 23/104, (22-23).

olduğuna, Türklere örnek teşkil edecek bir çalışma ortaya koymayı amaçladıklarına ve misyona ait birimlerde çalışacak personelin Alman itibarını iyi temsil edeceklerine yer vererek yakında İstanbul'a gidecek ekipteki (Expeditions-Mitglieder) isimleri kuruma bildireceğini belirtiyordu¹⁶.

Misyunun İstanbul'da verimli bir faaliyet yürütülebilmesi için yeterince yardım toplanması gerekiyordu ve neyse ki misyon için en büyük yardımı F. Trützscher'in yakın arkadaşı olan Alman İşadamı Kurt Glogowsky 80.000 mark gibi yüksek bir miktar bağışlayarak yapmıştı. Ayrıca misyonun mali işlerini takip etme görevini de üstlenen Glogowsky, çalışmaları boyunca Trützscher'in en büyük destekçisi olacaktı¹⁷.

Mannheim'deki büro aracılığıyla Deutschen Bankta misyon için bir hesap açılmış ve çalışmaların başlatılmasına yetecek kadar para birkaç ay içerisinde toplanmıştı. Askerî hastanenin teşkili ve sağlık çalışmaları için gerekli malzemeler ise Alman Kızılhaçı'nın da ihtiyaçlarını karşıladığı Berlin'deki "Simons Kimya Fabrikası ve İhracat Şirketi (Simons Chemische Fabrik und Export-Geschäft)"nden satın alınmıştı. Ekipte yer alacak personele gelince Trützscher bu hususta oldukça hassas davranmış, uyum içerisinde çalışacağı ekibi titizlikle seçmeye çalışmıştı. Nitekim K. Glogowsky'den sonra ekibe Alman Kızılhaçı'na¹⁸ kayıtlı gönüllü hastabakıcılardan Gräfin Edith zu Dohna Schlodien ile Margot Lewy alındı. Bunların dışında Toni Bodenstein, Ruth von Kries, Irma Oehme, Alice Wiedemer, Olga Nissel, Gräfin Margarete

¹⁶ F. Trützscher'in raporu için bk. **BArch**, PH 23/104, III a 16837, Berlin, den 3. September 1915, (18-20).

¹⁷ 1890'da Berlin'de doğan K. Glogowsky, anne tarafından oldukça zengindi ve ailenin sahip olduğu şirketin adı "Glogowsky u. Co. K.u.K. Hoflieferanten des Kaisers von Österreich-Ungarn" idi. Şirket ağırlıklı olarak her ikisi de Amerikan markası olan Remington marka daktilo ve Burrough marka hesap makinesi ticaretiyle uğraşıyordu. Elfriede Grunwald, "Die Deutsch-Osmanische Sanitätmission", **Leipziger-Illustrierten Zeitung**, Nr. 3761, Leipzig, den 29. Juli 1915, s.146.

¹⁸ Bilindiği gibi Birinci Dünya Savaşı yıllarında Alman Kızılhaçı (DRK) da Osmanlı topraklarında çalışma yürütmüştü. DOSM ve Alman Kızılhaçı, İstanbul'daki Askerî Misyonuna bağlı olarak faaliyette bulunuyorlardı ve Alman Kızılhaçı, DOSM'ye personel desteğinde bulunuyordu. Bu hususla ilgili Alman Kızılhaçı Merkez Komitesi Genel Sekreteri L. Kimmle tarafından Alman Polis İdaresine gönderilen yazı için bk. **BArch**, PH 23/104, Nr. IV/4518, Berlin, den 3. August 1915, (74).

Gersdorff, Marga von Bonin ve Diakonie Misyoner Kuruluşu'ndan Hilde Ahlburg ise hemşire olarak ekibe dâhil edildi¹⁹.

Misyona doktor olarak alınan ilk isim, yukarıda belirttiğimiz gibi (bk. dipnot 13), kendisi aynı zamanda Balkan Savaşları esnasında Alman Kızılhaçı'nın Yunanistan'a gönderdiği ekipte yer alan Prof. Hermann Coenen idi. Alanında (askerî cerrah) uzman olan H. Coenen hâlihazırda Breslau Üniversitesinde görev yapıyordu ve Trützscher'in ifadesiyle onun İstanbul'a gidişi ekip için büyük bir şanstı. Misyonda görev yapacak diğer bir doktor Almanya'nın Baden-Baden şehrinden Prof. von Düring idi. Bu şekilde ekipte yer alacak isimleri de belirleyen Trützscher son olarak Trachenberg Dükü Fürst Hatzfeld ile görüşüp onun da desteğini aldıktan sonra Savaş Bakanlığının bilgisi dâhilinde personel ve satın alınan malzemelerle birlikte Nisan (1915) ayının ortalarında Berlin'den İstanbul'a hareket etti. Ekip, İstanbul'a gelince burada ilk olarak Alman Büyükelçiliğinden von der Goltz Paşa'yla daha sonra Sıhhiye Nezareti yetkilileriyle görüşüp nerede çalışacaklarına dair bilgi almışlardı. Alınan ortak karar doğrultusunda Alman-Osmanlı Sağlık Misyonunun Üsküdar'da bulunan Zeynep Kamil Hastanesinde çalışmalarına başlaması uygun bulundu²⁰.

Aslında düzenli bir hastanede çalışmaya başlamak DOSM için oldukça olumlu bir durumdu. Çünkü Almanya'dan sağlık malzemesi getirilmiş olsa bile yeni bir düzen kurmak kolay değildi ve misyon üyeleri de bu karardan memnun olmuşlardı. Yeni bir hastane teşkili için getirdikleri malzemeler ekibin daha sonra işine yarayacaktı. Zira Çanakkale Cephesi'nde ağır yaralanan askerlerin tedavisi için Tekirdağ'da bir askerî hastane kurulmasının büyük faydası olacağından F. Trützscher'e burada da bir sağlık birimi oluşturması yönünde talimat verilecekti²¹.

II. Üsküdar Zeynep Kamil Hastanesinde Yürütülen Çalışmalar

Alman Askerî Misyonu ile bağlantılı olarak çalışacak olan DOSM ekibi 27 Nisan'da Üsküdar'a geçmiş ve Sıhhiye Dairesi Reisi Süleyman Numan

¹⁹ Alman-Osmanlı Sağlık Misyonunda görevli hemşirelerin listesi için bk. **BOA**, İrade Dosya Usulü (İ.DUİT), 73/69, Lef.3, 15 Ağustos 1332/28 Ağustos 1916. Bu hemşirelerin tamamı daha sonra Hilal-i Ahmer Tunç Madalyası ile taltif edilmişlerdir. **BOA**, Meclis-i Vükela (MV), 244/78, 30 Ağustos 1916.

²⁰ **BArch**, PH 23/104, III a 15/18202, An das Auswärtige Amt, Berlin den 14. September 1915, (33-34).

²¹ **Deutsche Levante-Zeitung**, Band 5.1915, 15/16, Hamburg, den 1. August 1915, s.373.

Bey tarafından Zeynep Kamil Hastanesine götürülmüştü. Aynı gün hastanenin idaresi Trützscher'e bırakıldığı gibi hastane ve çevresindeki ikamet alanları da tamamen Alman sağlık ekibine tahsis edilmişti. Misyon binayı devraldığında hastanede bir din adamı, bir yazıcı, bir eczacı, yedi Avusturyalı hemşire²², bir aşçı, bir hizmetli ve bir de yardımcı vardı. Trützscher bu personeli de çalışmalara dâhil etti ve 28 Nisan'da Alman sağlık ekibi hastanede çalışmalara başladı. Hastanenin ismi kayıtlarda artık "Zeynep Kamil Alman Askerî Hastanesi (Zeineb Kiamil Deutsch-Lazarett)" olarak geçmeye başlamıştı²³.

Başhekim Prof. H. Coenen yönetimindeki hastaneye ikinci gün (29 Nisan) Çanakkale Cephesi'nden 42 yaralı getirildi. Yaraların büyük bir kısmı hafifti ve askerler genelde piyade mermisi veya süngü ile yaralanmışlardı. Hastaneye 2 Mayıs'ta 30 yeni yaralı daha geldi. Bu gelenlerin cephede ağır silahlarla yaralanmaları ve hastaneye olumsuz şartlarda nakledilmeleri nedeniyle durumları biraz ağırdı. El bombası ve mayınların neden olduğu yaralanmalar genelde enfeksiyon kapmış vaziyette geliyordu. Ağır ameliyatlarda genellikle kloroform kullanılıyor, lokal anestezilerde ise herhangi bir madde kullanılmıyordu. Bu dönem Çanakkale'de mücadelenin en yoğun günleri yaşanıyor ve 7 Mayıs'ta 140 yaralı daha getirildi. Hastanede günün her saati yoğun geçiyordu. Sağlık personeli nöbet usulüne göre çalışmasına rağmen acil durumlarda istirahat edenler de göreve çağrılıyordu. Bu yüzden hemşire ve hastabakıcıların hastanenin bahçesinde yer alan evlerde veya hastaneye oldukça yakın olan bir Ermeni okulunda ikameti sağlanmıştı. Zeynep Kamil Hastanesinde yatak kapasitesi sınırlı olduğu için cepheden gelen yaralıların tedavilerini aksatmamak amacıyla

²² 1898 yılında Said Halim Paşa hastanenin bakım ve onarımı için Operatör Cemil Paşa'dan ricada bulunmuş, gerekli tahsisatı da yapmıştı. Cemil Paşa bu sayede hastanede önemli değişiklikler yaptığı gibi bir de binaya kalorifer tesisatı kurmuş ve St. Georges Hastanesinden Avusturyalı yedi hemşire getirtmişti. Etker, vd., a.g.m., s.7.

²³ Kızılay Arşivi belgelerinde hastanenin ismi "Zeynep Kamil Alman Salib-i Ahmer Hastanesi" olarak geçmektedir (KA, 73/54; 578/67). Oysa Alman arşiv belgelerinde bu tabirin pek kullanılmadığı görülüyor. Her ne kadar Alman Kızılhaçı, Alman-Osmanlı Sağlık Misyonuna personel desteğinde bulunmuşsa da mali konularda fazla bir yardım sağlayamamıştır. Çünkü Alman Kızılhaçı, savaş yıllarında Osmanlı'nın farklı bölgelerinde kurduğu istasyonlardaki sağlık çalışmalarını bile kimi zaman finanse etmekte zorlanıyordu. Dolayısıyla Alman-Osmanlı Sağlık Misyonunun Alman Kızılhaçı'yla kısmi bir bağı olmakla birlikte faaliyetlerinde bağımsız hareket ettiği söylenebilir.

Ermeni okulu da sağlık hizmeti verebilecek şekilde düzenlenmişti ki cepheden 7 Mayıs'ta gelen 140 yaralı asker işte bu okulda tedavi edilmeye başlandı²⁴.

Hastaneye getirilen yaralı asker sayısı beklenenin üzerinde olduğu için F. Trützscher, ekibe yeni doktorları dâhil etme gereği duymuştu. Böylece Dr. Schwalbe ve Dr. Aschheim²⁵ Mayıs'ın ilk haftasında göreve başladı. Dr. Schwalbe sağlık çalışmaları dışında hastanenin idari işleriyle de ilgilenecekti. 9 Mayıs'ta hastaneye 85 yaralı daha gelince yeni bir mekân arayışına giren hastane yönetimine yine yakınlarda bulunan iki Rum okulu tahsis edildi ve bu son gelen yaralı askerler burada tedavi edilmeye başlandı. Bu okulların her biri 60 yatak kapasitesine sahip olacak şekilde askerî hastaneye çevrildi. Böylece Zeynep Kamil Alman Askerî Hastanesi dört ayrı binada hizmet vermeye başladı. Hastanede tedavi edilen asker sayısı artınca Sıhhiye Nezareti buraya iki Türk doktor (cerrah) ile tıbbiyede beş yıl eğitim almış birkaç öğrenci göndermişti. Hastane yönetimi çalışma düzeninde yeni bir planlama yapmış ve artık cepheden gelen ağır yaralıların Zeynep Kamil Hastanesine alınacağını, hafif yaralı gelenlerin ise Ermeni ve Rum okullarına yönlendirileceğini duyurmuştu. Bu düzenle çalışmaya devam eden hastaneye 9-22 Mayıs tarihleri arasında toplam 49 yaralı ağır bir vaziyette (bunların büyük bir kısmı enfeksiyon kapmıştı) gelmişti²⁶.

Savaş yıllarında askerî hastanelerde tedavi önceliği cepheden yaralı veya hasta olarak getirilen askerlere verilmekle birlikte kimi zaman halkın da hastanelerden istifade edebilmeleri sağlanıyordu²⁷. Zeynep Kamil Hastanesi de savaş yıllarında yaralı ve hasta askerlerin dışında halka sağlık hizmeti vermişti. Aslında bu yöndeki talep Birinci Kolordu Başhekimliği tarafından Hilal-i Ahmer Cemiyetine iletilmiş, cemiyet yönetimi de bunu uygun görerek hastane yönetimiyle fikir birliği içerisinde başta şehit, yaralı ve harpte bulunan

²⁴ **BArch**, PH 23/104, (87).

²⁵ Dr. Schwalbe ve Dr. Aschheim Charlottenburg'tan birbirlerini tanıyorlardı ve her iki doktorun İstanbul'a gelmesi bu yüzden kolay olmuştu. Dr. Aschheim İstanbul'a geldikten sonra bir süre hastanenin başhekimliğini de yapacaktır. **KA**, 13/62, 24 Eylül 1915.

²⁶ Ağır kemik kırığı vakası (21), akciğer yaralanması (15), karından yaralanma (3), eklem yaralanması (2) ve sinir, damar vb. yaralanması (7). **BArch**, PH 23/104, (88).

²⁷ **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hilal-i Ahmer İcraat Raporları 1914-1918**, Yay. Haz. Murat Uluğtekin, M. Gül Uluğtekin, Türk Kızılayı Yay., Ankara 2013, s.105-108.

askerlerin aileleri olmak üzere çevre bölgedeki halkın ayakta tedavi edilebilecek sağlık sorunları için bir muayenehane açmışlardı²⁸.

Hastanede tedavi edilen yaralı sayısı yüksek olduğu için sağlık malzemelerine ihtiyaç kimi zaman en üst seviyeye çıkıyordu. Bu hususta Sıhhiye Nezareti ve Sahra Sıhhiye Müfettişliği imkân nispetinde hastane yönetimine yardımcı oluyordu. Zeynep Kamil Hastanesinde başta pamuk olmak üzere sargı malzemeleri, oksijen, emniyet iğnesi, alkol, eter, pens, makas vb. her türlü sağlık malzemesine ihtiyaç vardı²⁹. Bunlardan başka Alman sağlık personeli özellikle ameliyatlarda kullanılmak üzere eldiven, ameliyat önlüğü, uzun pens, ekartör³⁰ ve drenaj için gerekli elastik (en incesinden) gibi malzemelerin de eksik olduğunu belirtmişlerdi³¹.

Hastanenin ihtiyacı kimi zaman fazla oluyordu ve Başhekim Dr. Aschheim İstanbul'da bulunan Hilal-i Ahmer Cemiyeti depolarından sağlık malzemesi temin etmeye çalışıyordu. Hastane yönetimi, 25 Temmuz 1915 tarihli talep listesinde cemiyete ait depodan 25 m. tülbent, 25 kg. beyaz pamuk (hidrofil³²), 10 kg. sargılık Amerikan bezi, 10 kg. adi pamuk, 12 adet flaster, 16 litre alkol, 6 kutu emniyet iğnesi, alçı sargısı ve 2 çift lastik eldiven istemiş; cemiyet de bu talebi karşılamaya çalışmıştı³³.

F. Trützscher, Almanya'da topladığı bağışlarla bir süre hastaneyi idare etmişti. Ancak hastane ve okullardaki tedavi masrafları artınca Almanya'ya dönüp yeniden bağış toplaması gerekiyordu. Ayrıca Alman Savaş Bakanlığı, Trützscher'e İstanbul'da yürüteceği çalışmalar için sadece üç ay izin vermişti. Bu izin Temmuz ayının ortalarında sona erince Bakanlık, İstanbul'daki elçilik vasıtasıyla Trützscher'e acilen Berlin'e dönmesi gerektiğini bildirdi.

²⁸ KA, 111/22, 7 Teşrinisani 1331/20 Kasım 1915. Aynı şekilde 1915 yılının başlarında askeriyenin uhdesine verilmesi nedeniyle Üsküdar halkının mağduriyet yaşaması üzerine hastanenin idaresi bir süre Şehremanetine bırakılmıştı. BOA, Bâb-ı Ali Evrak Odası (BEO), 4332/324847, 16 Safer 1333/3 Ocak 1913.

²⁹ KA, 13/21; 13/26; 13/43; 13/54; 13/56; 13/61; 13/62; 73/55; 73/61.

³⁰ Ameliyatlarda cerrahın rahat çalışabilmesi ve çevre dokunun korunması amacıyla çevredeki dokuların çekilerek uzaklaştırılmasında kullanılan alet.

³¹ KA, 13/44, 2 Temmuz 1331/15 Temmuz 1915.

³² Tıpta ve en çok cerrahide medikal sarf malzemeleri olarak kullanılmaktadır. Hidrofil pamuk yumuşak destek, tampon, taşıyıcılık, emici ve koruyucu olma gibi özellikleri sayesinde organlara zarar vermediği için cerrahi müdahalelerde tercih edilmektedir. E. İzgü, N. Dikmen, N. Evren, "Türkiye'de İmal Edilen Hidrofil Pamuk ve Cerrahi İpek İpliklerin Kaliteleri Üzerinde Araştırma", *Ankara Eczacılık Fakültesi Mecmuası*, 5/114 (1975), s.144-145.

³³ KA, 13/49, 11 Temmuz 1331/25 Temmuz 1915.

Trützscher talimata uymuş ve Temmuz ayının sonlarında Berlin'e dönmüştü. Almanya'ya dönüşünde kendisine ekipten Gräfin von Gersdorff ile Margot Lewy de eşlik ediyordu. Ağustos ayının başlarında Frankfurt'a geçen Trützscher ve bu iki sağlık görevlisi³⁴ halktan misyon için tekrar bağış toplamaya başladı. Hastane yönetimi, Alman halkını bilgilendirmek amacıyla yapılan çalışmaların anlatıldığı bir de broşür³⁵ hazırlamıştı ve Frankfurt'ta bağış toplanırken halka bu broşürler dağıtılıyordu. Diğer yandan Osmanlı topraklarındaki çalışmalara ve sağlık birimlerine ait fotoğraflar Almanya'daki bazı yerel gazetelere gönderilerek haber yapılması sağlanıyordu. Bu girişimler sayesinde İstanbul'daki hastane için önemli miktarda bağış toplanıyordu. Örneğin "Maggi Gesellschaft Schmidt" adlı bir şirket misyona 10.000 mark bağışta bulunmuştu³⁶.

Trützscher, İstanbul'da yürütülen sağlık hizmetini devam ettirebilmek için Alman şehirlerini dolaşarak yeterli bağış toplamıştı. Hastane için gerekli malzemelerin de temin edilmesiyle Trützscher ve iki sağlık görevlisi tekrar İstanbul'a döndü. Onlar yokken Zeynep Kamil Alman Askerî Hastanesindeki çalışmalar aksatılmadan yürütülmüştü. Prof. H. Coenen bir müddet sonra Almanya'ya dönünce ekibe yeni doktorların katılması gerekiyordu. Alman Kızılhaçı tarafından İstanbul'a gönderilen ve bir süre Erzincan Alman Kızılhaç Hastanesinde görev yapan Dr. Colley ile görüşen Trützscher onun bir süre hastanede çalışmasını sağlamıştı. Aynı şekilde Alman Kızılhaçı'na mensup olan Dr. Ernst Gündelfinger ise birkaç ay Tekirdağ (Rodosto) Alman Askerî Hastanesinde çalışacaktı. Trützscher'in misyona dâhil ettiği bir diğer isim de Armin T. Wegner olmuştur. Wegner, hastanenin bütün işleriyle ilgilenecek, hususiyetle de Almanya'dan İstanbul'a gelecek veya burada görevi sona erip tekrar Almanya'ya dönecek personele rehberlik edecek ve onların yol masraflarını ödeyecekti³⁷.

³⁴ Frankfurt Polis İdaresi, Frankfurt sokaklarında yardım toplarken Trützscher'in Türk ordusuna ait yeşil renkli bir asker üniformasıyla hemşirelerin de Hilal-i Ahmer'in işaretini (hilal) taşıyan elbiseler giyerek dolaştıklarını rapor etmişti. **BArch**, PH 23/104, Nr. IV/4410, Frankfurt/M, den 7. August 1915, (3-4).

³⁵ Broşürün kapak sayfası için bk. Ek-1.

³⁶ **BArch**, PH 23/104, III a 16233, Berlin, den 24. August 1915, (24-25); Auswärtiges Amt, Berlin, den 13. April 1916, (234).

³⁷ **BArch**, PH 23/104, (157-169). Armin Theophil Wegner, Breslau Üniversitesinde edebiyat ve hukuk eğitimi almış ve Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Alman Kızılhaçı'na gönüllü sağlık personeli olarak katılmıştı. Çanakkale ve Irak cephelerindeki mücadelelere yakından şahit olan Wegner, bu sayede birçok Türk subayı ile tanışma fırsatı

III. Tekirdağ (Rodosto) Alman Askerî Hastanesindeki Çalışmalar

Alman-Osmanlı Sağlık Misyonu, Osmanlı topraklarına gelirken sadece bir hastanede hizmet vermeyi planlamış ve ona göre hazırlık yapmıştı. Sağlık ekibi İstanbul'a gelince kendilerine yukarıda da belirttiğimiz gibi hazır bir hastane tahsis edilmişti. Dolayısıyla yeni bir hastane teşkilinde kullanılacak malzemeler hâlâ mevcuttu. Çanakkale Cephesi'nde mücadelenin şiddetini artırdığı günlerde (Nisan'ın sonları ile Mayıs'ın başları) Sahra Sıhhiye Müfettişliği ve 5. Ordu Komutanı Liman von Sanders'in bilgisi ve tavsiyesi doğrultusunda Trützscher küçük bir ekip oluşturarak (beş hemşire ve bir hastabakıcıyla) cepheye gitti. Ancak burada ne L. von Sanders ile ne de Sahra Sıhhiye Müfettişliğinden Georg Meyer ile yüz yüze görüşebilmişti. Daha sonra G. Meyer ile telgrafla iletişim kuran Trützscher acilen Tekirdağ'a gitmesi ve burada bir askerî hastane kurması emrini aldı. İstanbul'dan ayrılırken Gelibolu'da geçici bir sağlık birimi oluşturma olasılığını düşünen ekip gerekli malzemeleri de yanlarına almıştı ancak malzemeler plan değişikliğine bağlı olarak Tekirdağ'a götürüldü. Bölgede yapılan istişareler neticesinde misyonun burada bir sahra hastanesi (Feldlazarett³⁸) kurması kararı alındı ve bunun için kendilerine metruk bir bina tahsis edildi³⁹.

Kuruluş aşamasında hastanenin idaresi misyon yönetimi tarafından Alman ordusunun sağlık biriminde görevli personelden Karl Dahlerbruch'a verilmişti. Ayrıca misyonun en tecrübeli isimlerinden Edith Dohna-Schlodien

bulmuştu. Wegner, Zeynep Kamil ve Tekirdağ Alman hastanelerinde bir süre görev yaptıktan sonra Alman Askerî Misyonu bünyesinde Bağdat'taki 6. Ordu Komutanı von der Goltz Paşa'nın emrine atanmıştı. Burada geçirdiği birkaç ay zarfında Alman personeliyle anlaşamadığından görevine son verilerek Almanya'ya gönderilmişti. Bazı kayıtlarda Armin T. Wegner'in Zeynep Kamil Hastanesinde doktor olarak çalıştığı belirtilmektedir. Oysa kendisi tıp eğitimi almadığı gibi hastanelerdeki sağlık çalışmalarına da aktif olarak katılmamış, geri hizmetlerde yer almıştır. Hatta kendisiyle ilgili tutulan raporlarda, misyon için pek elverişli olmadığı şeklinde kayıtlar mevcuttur. Wolfgang U. Eckart, **Medizin und Krieg Deutschland 194-1918**, Ferdinand Schöning, Paderborn 2014, s.320; Volker Hartmann, H. Bettin, G. Machalet, "Armin T. Wegner: Ein Sanitäter der deutschen Armee als Augezeuge und Ankläger des Genozids an den Armeniern im Ersten Weltkrieg", **Wehrmedizinische Monatschrift**, 60/11, 2016, s.318-326.

³⁸ Sahra hastaneleri genelde açık alanlara çadır veya barakalardan oluşacak şekilde kuruluyordu. Tekirdağ Alman Sahra Hastanesi ise metruk bir binada hizmete açılmıştı ve imkânları sınırlı olduğu için hastaneye bu isim verilmiştir. Hastane binası için bk. Ek-3.

³⁹ **BArch**, PH 23/104, (87-88). Bu dönemde Tekirdağ'da Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne ait bir hastane bulunuyordu. Seçil Karal Akgün, Murat Uluğtekin, **Yeni Belgelerin Işığında Hilal-i Ahmer'den Kızılay'a**, Cilt I, Ankara 2020, s.320-321.

ile dört hemşire de burada görevlendirilmişti. Binanın hazır hâle getirilmesi birkaç günü aldıysa da Çanakkale Cephesi'nden Tekirdağ'a yaklaşık bine yakın yaralı asker geleceğinin konuşulduğu günlerde bütün eksiklikler hızlı bir şekilde tamamlandı. Bu günlerde en büyük eksiklik hastanede cerrahi müdahalede bulunacak bir doktorun olmaması idi. Hastanenin açıldığı gün cepheden 25 ağır yaralı asker geldi ve hemşireler bunları tedavi altına aldılar. Bir hafta sonra hastaneye Sahra Sıhhiye Müfettişliği tarafından gönderilen bir doktorun (Türk) gelmesiyle çalışmalar hızlandı ve hastanenin yatak kapasitesi 100'e çıkarıldı. Hastanede düzen tamamen bir "Alman sahra hastanesi" modeline uygun olarak düzenlenmişti. Kısa bir süre sonra ağır yaralıların tedavisi için hastanede ameliyathane de oluşturuldu. İlerleyen günlerde ameliyathane donanımlı hâle getirildi ve Tekirdağ'daki diğer hastanelerde tedavi edilemeyen ağır yaralıların bir kısmı da sonradan buraya nakledildi. Mayıs ayının ortalarında Dr. Ernst Gundelfinger'in gelişiyle hastanede çalışmalar daha disiplinli ve yoğun geçmeye başlamıştı⁴⁰.

Çanakkale Cephesi'nden Tekirdağ Alman Sahra Hastanesine yaralıların daha rahat taşınmasını sağlamak için bir vapur tahsis edilmişti. Misyonun "Olga Askerî Hastane Vapuru/ Lazarettschiff Olga" adını verdiği bu vapur sayesinde yüzlerce Türk ve Alman yaralı askeri buraya taşınmış ve tedavileri sağlanmıştı⁴¹.

Çalışmaların düzene girmesiyle hastanenin idaresi Mayıs ayının ortasından tamamen Hemşire Edith Dohna-Schlodien'e bırakıldı. Dr. E. Gundelfinger dışında ekipte hemşireler Marga von Bonin, Hilde Ahlburg, Toni Bodenstein ve Olga Nissel yer alıyordu. Trützscher buraya ekibin tecrübelilerini göndermişti ve ilerleyen aylarda Tekirdağ Alman Askerî Hastanesinde Dr. Schwalbe, Dr. Aschheim ve Dr. Ahmed Bey (Sıhhiye Nezareti) gibi cerrahi alanda uzman personel de görev yapacaktı. Mayıs ayının sonlarında Trützscher, Edit Dohna-Schlodien'i misyona para toplaması için Almanya'ya gönderince yerine Marga von Bonin bakmıştı⁴².

Edit Dohna-Schlodien Almanya'da bulunduğu günlerde hastanenin ihtiyaç duyduğu malzemelerin İstanbul'dan temin edilmesi gerekiyordu. Dr. E. Gundelfinger İstanbul Alman Kızılhaç Hastanesinde de görev yaptığı için

⁴⁰ **BArch**, PH 23/104, (88-89).

⁴¹ **Deutsche Levante-Zeitung**, Band 5.1915, 15/16, Hamburg, den 1. August 1915, s.373.

⁴² Edit Dohna-Schlodien Almanya'dan dönüşünde hastanenin ihtiyaç duyduğu sağlık malzemelerini de beraberinde getirmişti. **BArch**, PH 23/104, (35-40).

Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti yöneticileriyle bir tanışıklığı olmuştu. Buna bağlı olarak İstanbul'a giderek Hilal-i Ahmer merkezinden bazı taleplerde bulununca kendisine ihtiyaç duyduğu malzemelerin bir kısmı verilmişti⁴³. Tekirdağ Alman Askerî Hastanesi, Üsküdar Zeynep Kamil Hastanesinin yönetimine tabi olduğu için malzeme ihtiyacı ortaya çıktığında gerekli olan malzeme listesi buraya bildirilirdi. Zeynep Kamil Hastanesi yönetimi de acil durumlarda Hilal-i Ahmer Cemiyetinin İstanbul'daki deposundan malzeme talebinde bulunurdu⁴⁴. Diğer yandan hastaneye kimi zaman Alman subayları, konsolosluk görevlileri ve elçilikten Alman memurlar da ziyarete geliyordu. Bu gelenler hastanedeki yoğun çalışmaları ve sağlık hizmeti için gerekli olan malzemelerin eksikliğini yakından gördükleri için Alman Askerî Misyonu ile irtibat kurarak yardımcı olmaya çalışıyorlardı⁴⁵.

Her iki hastanede sağlık çalışanları Alman askeri yanında çok sayıda Türk askerinin tedavisiyle de ilgileniyordu ve bu sayede Türk askerinin metanetini daha yakından tanıma olanağı bulmuşlardı. Onlara göre her şeyden önce Türk askerleri cesur ve sabırlıydı. Ağır yaralılar bile metanetlerini büyük bir özveriyle koruyordu. Alman sağlık personeli, her türlü olumsuzluğa rağmen mukavemetini yitirmeyen askerlere hizmet etmekten memnundu. Aynı şekilde Türk askerleri de "Aleman" diye tabir ettikleri sağlık personelinin muamelesinden memnundu. Hatta tedavisi uzun süren bazı Türk askerlerinin sağlık personeliyle rahat iletişim kurabilmek için Almanca kelimeler öğrendikleri bile oluyordu. Sağlık çalışanlarının gözlemlerine göre askerlerin büyük bir kısmı yatakta istirahat etmekten pek hoşlanmıyordu ve bazıları bağdaş kurarak yatağında uzun süre öylece oturuyordu. Türk askerleri genelde sigaraya oldukça düşküdü. Öyle anlar oluyordu ki bu sigaraya düşkünlük sağlıklarının bile önüne geçiyor, ameliyat sonrasında birkaç gün yatakta fazla

⁴³ **BArch**, PH 23/104, (44) (Hemşire Marga von Bonin'in Almanya'ya yardım için giden Edit Dohna-Schlodien'e 4 Haziran 1915 tarihinde yazdığı mektuptan).

⁴⁴ Tekirdağ Alman Askerî Hastanesi, 29 Eylül 1915 tarihinde Zeynep Kamil Hastanesinden 40 kg. pamuk (hidrofil), şırınga, doktorlar için 6 adet ameliyat gömleği ve 5 düzine emniyet iğnesi istemişti. Neticede bu malzemeler Hilal-i Ahmer Cemiyeti deposundan temin edilmiştir. **KA**, 13/63.

⁴⁵ **BArch**, PH 23/104, (51-52) (Almanya'ya yardım için giden Edit Dohna-Schlodien'e Diakonie hemşirelerinden Hilde Ahlburg tarafından 3 Temmuz 1915 tarihinde yazılan mektuptan).

hareket etmeden istirahat etmesi gereken bazı askerlerin bunu pek dikkate almadığı görülüyordu⁴⁶.

IV. Misyonun Çalışmalara Son Vermesi ve Sağlık Ekibinin Durumu

İstanbul ve Tekirdağ'daki sağlık çalışmaları misyon açısından Nisan-Ekim (1915) ayları arasında sorunsuz bir şekilde devam etmişti. Ancak Ekim ayının ortalarından itibaren misyon içerisinde bazı sorunlar ortaya çıkmaya başladı. Bunların başında hastanenin giderleri için Almanya'dan gerekli bağışların gelmemesi ve Alman Askerî Misyonunun maddi destekte bulunmamasıydı. Aslında Alman Kızılhaçı ile Protestan Diakonie Birliği (Berlin-Zehlendorf) sağlık personeli desteğinde bulunmuşlardı. Fakat bu yeterli değildi. Yüzlerce yaralı askerın günler süren tedavi ve bakımı külliyetli bir kaynak gerektiriyordu. Alman-Osmanlı Sağlık Misyonu başlangıçta sadece 100 askerın tedavisiyle ilgilenecek şekilde planlama yapmıştı ancak Çanakkale Cephesi'nde mücadelenin en şiddetli olduğu Mayıs ayı başlarında, yerine göre aynı anda 400 yaralı askerın tedavisiyle ilgilenecek finansal programa uymamıştı. Savaş yaralılarına cephe ve cephe gerisinde yoğun bir sağlık hizmeti veren Hilal-i Ahmer Cemiyetinin de bu dönemde misyona maddi destek sağlaması mümkün değildi⁴⁷.

Diğer bir sorun da misyonun yöneticisi F. Trützscher'in belirtilen ekonomik sorunlar nedeniyle çalışma düzeninin bozulmuş olması ve bazı personelle anlaşmazlık yaşamasıydı. Savaş Bakanlığının yaptığı tahkikat neticesinde Trützscher'in son zamanlarda disiplinsiz hareketlerde bulunduğu, personeline iyi davranmadığı, İstanbul'dan Almanya'ya giderken hiçbir makama bilgi vermediği, misyona ait kaynakları uygun bir şekilde kullanmadığı ve sorumlu olduğu Alman Askerî Misyonuna çalışma raporlarını zamanında iletmediği tespit edilmişti⁴⁸. Bu dönemde İstanbul ve Viyana Alman büyükelçilikleri de Dışişleri Bakanlığına sundukları raporlarda Trützscher hakkında olumsuz değerlendirmelere yer vermişler ve kendisinin kimi zaman İstanbul'daki Alman Büyükelçiliğine veya Berlin'e⁴⁹, kimi zaman

⁴⁶ Grunwald, "Die Deutsch-Osmanische Sanitätmission", **Leipziger-Illustrierten Zeitung**, s.147; **BArch**, PH 23/104, (88).

⁴⁷ **BArch**, PH 23/104, III a 21308, Konstantinopel, den 29. Oktober 1915, (134).

⁴⁸ **BArch**, PH 23/104, III a 17732/136810, Berlin, den 22. September 1915, (15); III a 186/24/143441, Berlin, den 5. Oktober 1915 (54).

⁴⁹ **BArch**, PH 23/104, III a 18264, Wien, den 28. September 1915, (55).

da Osmanlı makamlarına⁵⁰ tabi olmadığı yönünde ifadeler kullandığını; buna rağmen Trützscher ve ekibinin Nisan (1915) ayının sonlarından itibaren yürüttüğü sağlık hizmetlerinin de değerli olduğunu belirtmişlerdi.

Her ne olursa olsun Sağlık Misyonu, Kasım ayının ortalarına kadar yaklaşık 6-7 aylık süre zarfında İstanbul ve Tekirdağ'da 3.000'e yakın Osmanlı ve Alman yaralı askerine hizmet etmişti. Trützscher'in gayretlerine yakından şahit olan Liman von Sanders Paşa da sağlık çalışmalarının sona erdiği günlerde kendisine bir teşekkür mektubu yazarak 5. Ordu için ortaya koyduğu gayret ve özellikle Çanakkale'de çetin mücadelelerin olduğu esnada yaralanan askere Üsküdar ve Tekirdağ'daki hastanelerde ameliyat ve tedavi olanağı sunduğu için minnet duyduğunu ifade etmişti⁵¹.

F. Trützscher, 30 Ekim 1915 tarihinde İstanbul Alman Büyükelçiliğinden Alman Dışleri Bakanlığına gönderdiği telgrafta Osmanlı topraklarındaki çalışmaları 15 Kasım'da sona ereceğini resmî olarak belirtmiş⁵² ve hastanenin Osmanlı makamlarına devredilmesi için hazırlıklara başlanması talimatını vermişti. Sağlık Misyonu belirtilen tarihte, 15 Kasım 1915'te, Zeynep Kamil Hastanesini Sahra Sıhhiye Müfettişliğine devretti. Tekirdağ Alman Askerî Hastanesindeki çalışmaları ise bundan birkaç gün önce sona erdirmişti. Zeynep Kamil Hastanesinde Misyon'a ait malzemeleri Beyoğlu'nda hizmet veren Alman Askerî Hastanesine, Tekirdağ Alman Askerî Hastanesindeki malzemeleri de Ağaderesi'nde kurulması düşünülen 100 yatak kapasiteli bir sahra hastanesi için Sahra Sıhhiye İdaresine bağışladı⁵³.

Trützscher'in her iki hastanede görev yapan Alman sağlık personelinden Osmanlı topraklarında göreve devam etmek isteyenlere müsaade edileceğini beyan etmesi üzerine Dr. Aschheim Uzunköprü'de, Dr. Schwalbe, Ağaderesi'ndeki askerî hastanede, Marga von Bonin (kendisiyle birlikte iki hemşire de) Beyoğlu'nda bulunan Alman Askerî Hastanesinde, Bakteriyolog Olga Nissel Harbiye Hastanesinde ve Wegner ise von der Goltz Paşa'nın maiyetinde hizmete devam edeceklerdi. Diakonie'ye mensup olan üç hemşireden ikisi Haydarpaşa Hastanesinde, biri de Beyoğlu'nda Türk subayları için oluşturulan Sağlık Evinde çalışacaktı. Hastanelerin ve

⁵⁰ **BArch**, PH 23/104, III a 18840, Konstantinopel, den 4. Oktober 1915, (57).

⁵¹ **BArch**, PH 23/104, III a 22929, A.H.Q.5. Armee, den 11. November 1915, (142).

⁵² **BArch**, PH 23/104, III a 20654, Konstantinopel, den 30. Oktober 1915, (123).

⁵³ **BArch**, PH 23/104, III a 22929, Konstantinopel, den 26. November 1915, (143).

MUTTALİP ŞİMŞEK

malzemelerin devir işleri bitince F. Trützscher, Almanya'ya dönmek isteyen hemşirelerle birlikte 26-27 Kasım 1915 tarihinde İstanbul'dan ayrıldı⁵⁴.

⁵⁴ A.y.

SONUÇ

İstanbul ve Tekirdağ'daki sağlık çalışmalarını 15 Kasım 1915 tarihinde tamamlayan Alman-Osmanlı Sağlık Misyonu ile ilgili İstanbul Alman Büyükelçiliği tarafından Savaş Bakanlığına gönderilen raporda⁵⁵, misyonun Türk topraklarında önemli bir vazife icra ettiği, Çanakkale Cephesi'ndeki çarpışmalar esnasında Trützscher ve ekibinin yaptığı yardımların büyük fayda sağladığı ve bu sayede Sahra Sıhhiye İdaresi ile Hilal-i Ahmer Cemiyetinin yükünün bir nebze de olsa hafiflediği beyan edilmişti. Alman ordusunda görevli Yüzbaşı F.— Trützscher tarafından kurulan ve Türk topraklarında yaklaşık 6-7 ay (27 Nisan-15 Kasım 1915) sağlık hizmeti veren Alman-Osmanlı Sağlık Misyonu bu süre zarfında Üsküdar Zeynep Kamil Hastanesi ve Tekirdağ Alman Askerî Hastanesinde, Gelibolu'da yaralanan 3.000'e yakın Türk ve Alman askerinin tedavisiyle ilgilenmiştir.

Misyon, İstanbul ve Tekirdağ'daki sağlık birimlerinde görevlendireceği hastabakıcı ve hemşire gibi yetişmiş personeli temin etmekte pek sorun yaşamamış ancak cerrahi alanda uzman doktor bulmakta kimi zaman zorlanmıştı. Bu eksikliği de Alman Kızılhaçı tarafından Anadolu'ya gönderilen doktorlarla karşılamaya çalışmıştı (Dr. Colley ve Dr. Gundelfinger). Misyon yöneticisi F. Trützscher'in bu süreçte yaşadığı en büyük sorun yeterli mali desteğin olmamasıydı. Almanya'nın farklı şehirlerinden toplanan bağışlar sağlık çalışmaları için yeterli olmamış ve büyük Alman şirketleri de düzenli bir destekte bulunmadıklarından Misyon, Osmanlı topraklarındaki faaliyetlerine son vermek zorunda kalmıştır. Diğer yandan gerek Zeynep Kamil Alman Askerî Hastanesi, gerekse Tekirdağ Alman Askerî Hastanesinin ihtiyaç duyduğu sağlık malzemelerinin bir kısmı Hilal-i Ahmer Merkez-i Umûmîsinden talep edilmiş ve cemiyetin İstanbul'daki depolarından gönderilen malzemeler sayesinde bu hastanelerdeki sağlık çalışmaları bir süre rahat bir şekilde yürütülebilmisti.

Netice itibarıyla Alman halkından toplanan bağışlarla kurulan ve Çanakkale'de kara savaşlarının en şiddetli olduğu aylarda Türk ve Alman askerlere sağlık hizmeti sunan Alman-Osmanlı Sağlık Misyonu üyelerinin bir kısmı “mütevekkil, sabırlı, cesur, metanetli ve daima müteşekkîr” olarak vasıflandırdıkları Türk askerine hizmet etmekten duydukları memnuniyeti dile getirerek Kasım ayının sonlarına doğru İstanbul'dan ayrılmış; aralarında

⁵⁵ **BArch**, PH 23/104, s. III a 22929, Konstantinopol, den 26. November 1915, (143).

MUTTALİP ŞİMŞEK

uzman (cerraĥ) doktorların da bulunduğu hemşire ve hastabakıcıların bir kısmı ise Osmanlı topraklarında kalarak farklı hastanelerde hizmete devam etmiŐilerdir.

KAYNAKÇA

Akgün, Seçil Karal, Uluğtekin, Murat, **Yeni Belgelerin Işığında Hilali Ahmer'den Kızılay'a**, Cilt I, Ankara 2020.

Becker, Helmut, **Äskulap zwischen Reichsadler und Halbmond: Sanitätswesen und Seuchenbekämpfung im Türkischen Reich während des Ersten Weltkriegs**, Murken-Altrogge, Herzogenrath 1990.

Bundesarchiv (BArch), PH 23/104, Gouvernements, Festungen und Kommandanturen der Preußischen Armee, 1915-1916.

Deutsche Levante-Zeitung, Band 5.1915, 15/16, Hamburg, den 1. August 1915.

Eckart, Wolfgang U., **Medizin und Krieg Deutschland 194-1918**, Ferdinand Schöning, Paderborn 2014.

Etker, Şeref, Günergün, F., Köşe, A., “Zeynep Kamil Hastanesi'nin Kuruluşu ve Vakfisi”, **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, C 5, S 2, 2004, s.1-37.

Gabriel, Richard A., Metz, Karen S., **A History of Military Medicine, From Ancient Times to The Middle Ages**, Band I-II, Greenwood Pres, New York 1992.

Grunwald, Elfriede, “Die Deutsch-Osmanische Sanitätmission”, **Leipziger-Illustrierten Zeitung**, Nr. 3761, Leipzig, den 29. Juli 1915, s.146-147.

Hartmann, Volker, Bettin, Hartmut, Machalet, Gerd, “Armin T. Wegner: Ein Sanitäter der deutschen Armee als Augezeuge und Ankläger des Genozids an den Armeniern im Ersten Weltkrieg”, **Wehrmedizinische Monatschrift**, 60/11, 2016, s.318-326.

<https://www.gallipoli1915.de/feldlazarett-bighali>, Erişim Tarihi: 25.06.2020.

İzgü, Enver, Dikmen, Necati, Evren, Namık, “Türkiye’de İmal Edilen Hidrofil Pamuk ve Cerrahi İpek İpliklerin Kaliteleri Üzerinde Araştırma”, **Ankara Eczacılık Fakültesi Mecmuası**, 5/114 (1975), s.144-170.

Kannengiesser, Hans, **Gallipoli: Bedeutung und Verlauf der Kämpfe 1915**, Schlieffen Verlag, Berlin 1927.

Kızılay Arşivi (KA), 13/21; 13/26; 13/43; 13/44; 13/49; 13/54; 13/56; 13/61; 13/62; 13/63; 73/54; 73/55; 73/61; 94/10; 111/22; 578/67; 599/26.

Kızılay Arşivi Belgelerinde Birinci Dünya Savaşı, Ed. Recep Karacakaya, Zekai Mete, Hamdi Genç, Faruk Bal, İstanbul 2018.

Machalett, Gerd, Finke, Ernst-Jürgen, “Die Medizinische Versorgung der Deutschen Militärmission in Vorderasien 1914-1918”, **Wehrmedizinische Monatschrift**, 59/2015, Heft 8, s.249-253.

Mühlmann, Carl, **Das Deutsch-Türkische Waffenbündnis im Weltkrieg**, Koehler&Amelang, Leipzig 1940.

Mühlmann, Carl, **Der Kampf um die Dardanellen 1915**, Druck und Verlag von Gerhard Stalling, Oldenburg İ.D./Berlin 1927.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hilal-i Ahmer İcraat Raporları 1914-1918, Yay. Haz. Murat Uluğtekin, M. Gül Uluğtekin, Türk Kızılayı Yay., Ankara 2013.

Sanders, Otto Liman v., **Fünf Jahre Türkei**, Druck von August Scherl, Berlin 1920.

Stern, Fritz, **Gold und Eisen: Bismarck und sein Bankier Bleichröder**, Verlag C.H. Beck, München 2008.

Trumpener, Ulrich, **Germany and Ottoman Empire 1914-1918**, Princeton University Press, Princeton 1968.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Bâb-ı Ali Evrak Odası (BEO), 4332/324847.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Dosya Usulü (İ.DUİT), 73/69, Lef.3, 15.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Meclis-i Vükela (MV), 244/78.

Uyar, Mesut, “Sanders Askerî Yardım Misyonu (1913-1918)”, **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Yıl 15, S 30, Güz 2019, s.29-84.

EKLER

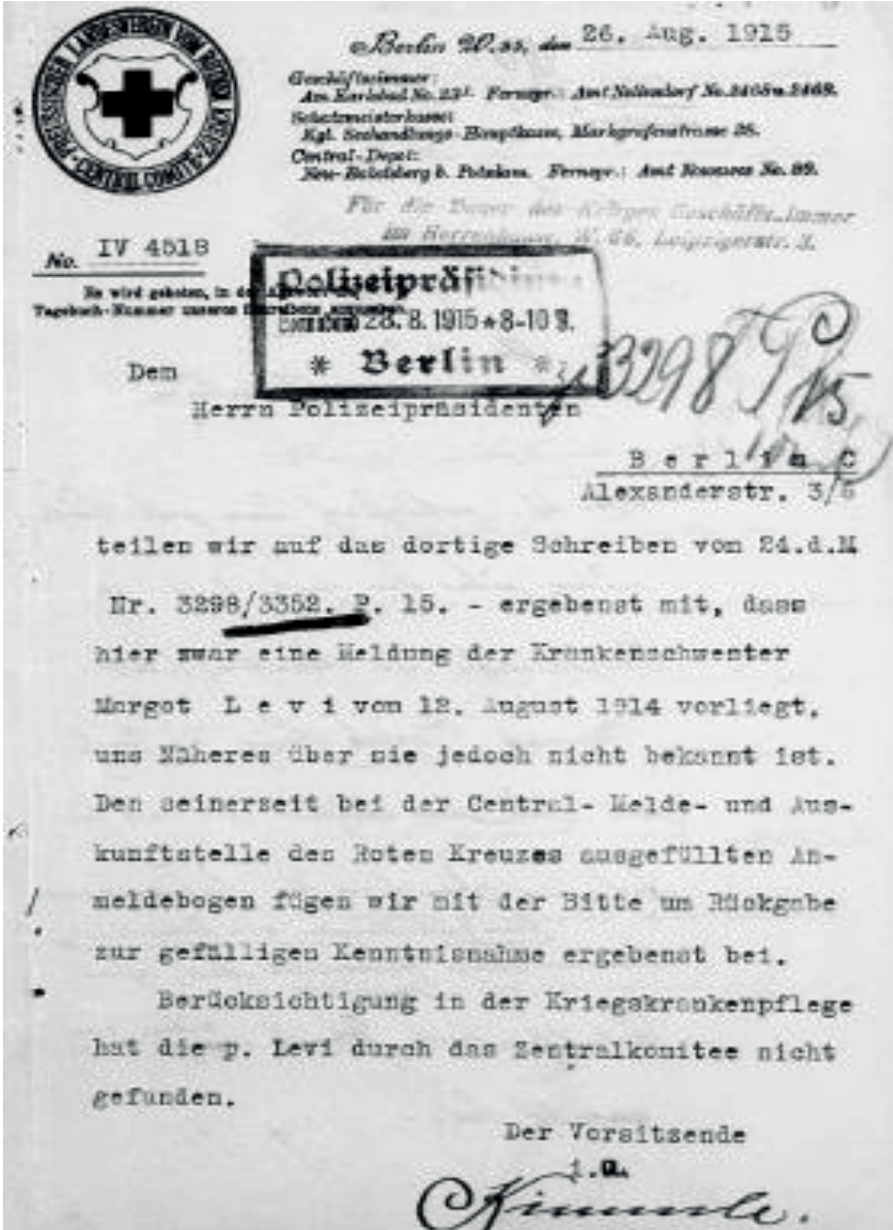
Ek-1. Zeynep Kamil Hastanesinin faaliyetlerini anlatmak için Trützscher tarafından hazırlanan broşürün kapak sayfası.

(Kaynak: Bundesarchiv, PH 23/104, Bl. nr. 85)

MUTTALİP ŞİMŞEK

Ek-2. Misyon üyelerinden Margot Lewy hakkında Alman Kızıllaçı Genel Sekreteri Ludwig Kimmle tarafından Polis İdaresi'ne gönderilen yazı.

(Kaynak: Bundesarchiv, PH 23/104, Bl. nr. 74)

Ek-3. Tekirdağ (Rodosto) Alman Askerî Hastanesi.

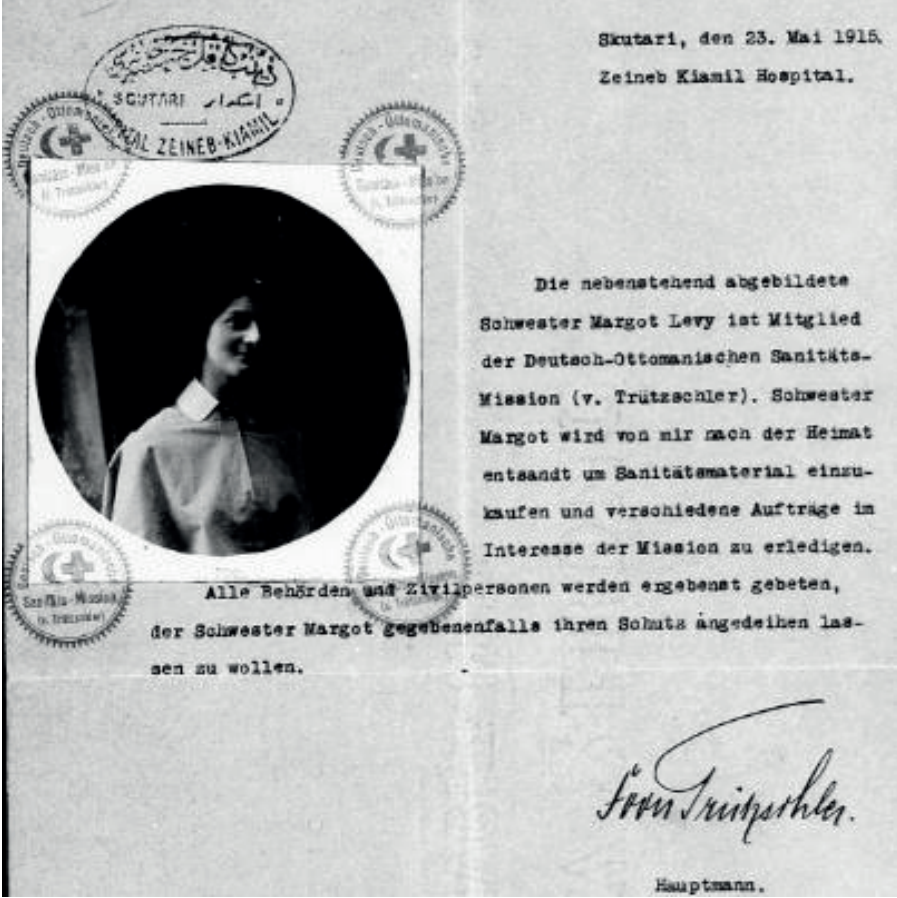
Ek-4. Alman-Osmanlı Sağlık Misyonu tarafından Zeynep Kamil Hastanesi yakınlarındaki bir Ermeni Okulu'nda yürütülen sağlık çalışmaları (Hasta Salonu).

Kaynak (Ek 3-4): Leipziger-Illustrierten Zeitung, Nr. 3761, Leipzig, den 29. Juli 1915, s.146-147.

MUTTALİP ŞİMŞEK

Ek-5. Margot Lewy için Zeynep Kamil Alman Askerî Hastane yönetimi tarafından sağlık malzemesi satın almak amacıyla Almanya'ya gideceğine dair verilen izin belgesi.

(Kaynak: Bundesarchiv, PH 23/104, Bl. nr. 101)

MUSTAFA KEMAL ATATÜRK DÖNEMİ TÜRKİYE MADENCİLİĞİ*

MUSTAFA HAYDAR TERZİ**

ÖZ

Anadolu coğrafyası, zengin doğal kaynaklara ve önemli bir jeopolitik konuma sahip olmasından dolayı eski çağlardan günümüze kadar birçok ilk çağ medeniyetinin yanında Bizans, Selçuklu ve Osmanlı gibi imparatorluk ve devletlere ev sahipliği yapmıştır. Anadolu’da altı yüz yılın üzerinde hüküm süren Osmanlı Devleti madenciliği, devletin yükselme döneminde uygulanan başarılı politikalar sonucu 15. ve 16. yüzyıllarda Avrupa devletleri ile rekabet edebilecek bir durumda olmasına rağmen 17. ve 18. yüzyılda dünyada ortaya çıkan gelişmeler sonucunda gerilemeye başlamıştır. Osmanlı Devleti madenciliği, 19. yüzyıldan sonra ve özellikle Tanzimat Fermanı’nın ilanı ile başlayan dönemde madencilik sektörünü dolaylı ve doğrudan ilgilendiren nizamnamelerin yürürlüğe girmesi sonucunda, devletin yıkılışına kadar yabancıların ve azınlıkların kontrolünde kalmıştır. Cumhuriyet’in ilanı ile başlayan dönemde madencilik sektöründe Osmanlı Devleti’nden intikal eden eksiklik ve yanlışlıklar giderilmeye çalışılmıştır. Bu dönemde uygulanan politikalar, çıkarılan birçok kanun ve düzenlemelerin yanında kurulan kurum, kuruluş, işletme ve fabrikalar ile madencilik faaliyetleri yeniden düzenlenmiştir. Cumhuriyet’in ilk yıllarında yapılan düzenlemeler sonucunda yeni maden yatakları keşfedilmiş, bilinen maden yataklarının rezervleri ve çeşitliliği artırılmış, madenlerin üretiminde, ihracatında ve madencilik katma değerinde önemli artışlar sağlanmıştır. Bu çalışmada Cumhuriyet’in ilanı ile başlayan 1923 yılından 1938 yılına kadar olan on beş yıllık dönemde Mustafa Kemal Atatürk’ün önderliğindeki

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. / There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Dr., Aksaray Üniversitesi, Aksaray/TÜRKİYE, mhaydarterzi@aksaray.edu.tr
ORCID: 0000-0003-4224-6482

MUSTAFA HAYDAR TERZİ

madencilik sektörünün genel bir değerlendirilmesinin yapılması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Atatürk, Atatürk Dönemi Madenciligi, Cumhuriyet, Madencilik, Osmanlı Dönemi Madenciligi.

THE MINING OF TURKEY IN THE PERIOD OF MUSTAFA KEMAL ATATURK

ABSTRACT

The Anatolian geography, in which our country is located, has been host to many ancient civilizations as well as empires and states such as the Byzantine, Seljuk and Ottoman from ancient times to the present due to its rich natural resources and important geopolitical position. The Ottoman Empire, which ruled in Anatolia for more than 600 years, was able to compete with Europe during its rising period in the 15th and 16th centuries as a result of the successful policies implemented in the mining sector. However, as a result of the developments that emerged after the 17th and 18th centuries, the mining sector in the Ottoman Empire started to fall behind. After the 19th century and especially in the period that started with the Tanzimat Reform Edict, the mining sector in the Ottoman Empire remained under the control of foreigners and minorities until the collapse of the empire as a result of regulations that were directly and indirectly related to the mining sector. In the period starting with the declaration of the Republic, the deficiencies and mistakes in the mining sector inherited from the Ottoman Empire were tried to be eliminated. In addition to this, mining activities were reorganized through the many policies, laws, regulations and newly established institutions, organizations, enterprises and factories. As a result of the regulations were made in the first years of the Republic, new mineral deposits were discovered, the reserves and diversity of known mineral deposits were increased, and significant increases were achieved in the production and export of the mines and mining added-value. In this study, it is aimed to make a general evaluation of the mining sector under the leadership of Mustafa Kemal Atatürk in the fifteen year period from 1923 to 1938, which started with the declaration of the Republic.

Keywords: Atatürk, Atatürk-Period Mining, Mining, Ottoman-Period Mining, Republic.

GİRİŞ

Eski çağlardan günümüze kadar madencilik faaliyetleri insanoğlunun yaşamında çok önemli bir yere sahip olmuştur. İnsanoğlunun madenleri işlemeyi ve kullanmayı öğrenmesiyle işlevsellik kazanmış ve yeni keşfedilen her bir maden ile bir çağ kapanmış yeni bir çağa geçilmiştir¹. Yapılan jeolojik ve arkeolojik araştırmalar, madenciliğin Anadolu'dan başlayıp diğer bölgelere yayıldığını ve Anadolu coğrafyasında antik dönemlerde işletilmiş bakır, altın, gümüş ve kurşun gibi binlerce maden yatağının varlığını göstermektedir². Zengin doğal kaynaklara ve önemli bir jeopolitik konuma sahip olan Anadolu coğrafyasının tarih öncesi zamanlardan günümüze kadar Hititler, Urartular, Lidyalılar gibi birçok ilk çağ medeniyetinin yanında Bizans, Selçuklu ve Osmanlı gibi imparatorluk ve devletlere ev sahipliği yapması, madencilığe ait birçok tarihi kaydı da içerisinde barındırmasına vesile olmuştur.

Maden kaynakları açısından zengin olan Anadolu coğrafyasında altı yüz yılın üzerinde hüküm süren Osmanlı Devleti, madencilik sektöründe yükselme döneminde uyguladığı başarılı politikalar, devletin idari, askerî ve mali bunalımlar yaşaması ile her geçen dönem giderek azalmıştır. Özellikle 1839 yılında Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile başlayan dönemde madencilik sektörünü dolaylı ve doğrudan ilgilendiren nizamnamelerin yürürlüğe girmesi ile Osmanlı Devleti'nin madencilik sektöründeki rolü, maden haklarını mümkün olduğunca yüksek fiyatlarla satmak ve vergi almak şeklinde gelişmiştir. Uzun vadeli imtiyazlar sonucunda yabancı ve azınlıkların kontrolünde kalan madencilik sektörü, devletin endüstriyel gelişmesine faydalı olamamış, ayrıca millî servetin israf ve ziyan edilmesine yol açarak devlet için zararlı olmuştur³.

Osmanlı Devleti'nden madencilik sektöründe intikal eden problemler ve olumsuzluklar Cumhuriyet'in ilanı ile başlayan dönemde giderilmeye çalışılmıştır. Bu dönemde uygulanan politikalar, çıkarılan birçok kanun ve düzenlemelerin yanında kurulan kurum, kuruluş, işletme ve fabrikalar ile

¹ Ahmet Kartalkanat, "Osmanlılarda Madencilikle İlgili Yasal Düzenlemeler ve Madencilik Politikası", **Jeoloji Mühendisliği**, 36, 1990, s.65.

² Erkan Fidan, "Tarih Öncesi Dönemlerde Anadolu'da Kullanılmış Olan Maden Yatakları", **MT Bilimsel Yer Altı Kaynakları Dergisi**, 9, 2016, s.50; Ünsal Yalçın, "Anadolu Madencilik Tarihine Toplu Bir Bakış", **MT Bilimsel Yer Altı Kaynakları Dergisi**, 9, 2016, s.4.

³ "Umumi Maden Durumu: Saltanatın Son ve Cumhuriyetin İlk 22 Yılında Türk Madenciliği", **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 34, 1945, s.247-248.

madencilik faaliyetleri yeniden düzenlenmiştir. Yapılan düzenlemeler sonucunda Cumhuriyet'in ilk yıllarında yeni maden yatakları keşfedilmiş, bilinen maden yataklarının rezervleri ve çeşitliliği artırılmış, madenlerin üretiminde, ihracatında ve madencilik katma değerinde önemli artışlar sağlanmıştır. Hazırlanan bu çalışmayla Cumhuriyet'in ilanı ile başlayan 1923 yılından 1938 yılına kadar olan on beş yıllık dönemde Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğindeki madencilik sektörünün genel bir değerlendirilmesinin yapılması amaçlanmıştır. Bu çalışma; Osmanlı Devleti dönemi, Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM)'nin kuruluşu ile Cumhuriyet'in ilanı arasındaki dönem (1920-1923) ve Cumhuriyet'in ilanı ile başlayan dönem (1923-1938) olmak üzere üç bölüme ayrılarak değerlendirilmiştir.

I. Osmanlı Devleti Döneminde Madencilik Sektörünün Değerlendirilmesi

Osmanlı Devleti'nde madencilik, hazinenin önde gelen gelir kaynaklarından biri olmasının yanında ordunun cephane ve tedavüldeki para ihtiyacının karşılanması açısından da önemli bir yere sahip olmuştur⁴. Fatih Sultan Mehmet döneminde (1451-1481) Balkanlar ve Anadolu'daki Osmanlı fetihleri, askerî ve siyasi kazançların yanında maden rezerv ve çeşitliliğinin de artmasına da olanak sağlamıştır⁵. Bu dönemde madencilik sektöründe idari ve kurumsal açıdan bazı düzenlemeleri içeren kanunnameler ile madenlerde çalışanların yükümlülükleri, madenlerin çıkarılması, ayrıştırılması ve nakliyesi gibi konularla ilgili hükümler uygulanmıştır⁶. Sultan II. Beyazıt döneminde (1481–1512) “Kanunname-i Ber Müceb-i Örf-i Osmani” adıyla yayınlanmış ve farklı alanları ilgilendiren kanunname ile ilk kez madencilik sektörü ile ilgili açıklamalara yer verilmiştir. Bu kanunnamenin yanında Osmanlı madenciliği ile ilgili olarak Kanuni Sultan Süleyman döneminde (1520–1566), 1525 ve 1536 tarihli iki maden kanunu yapılmıştır. 1536 tarihli

⁴ Özkan Keskin, “Osmanlı Devletimde Yabancı Maden Mühendislerinin İstihdamı ve Osmanlı Madenciliğine Hizmetleri”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 11, 2007, s.80.

⁵ Özkan Keskin, “Osmanlı Devleti'nde Maden Hukukunun Tekâmülü (1861-1906)”, *OTAM*, 29, 2011, s.126.

⁶ Keskin, a.g.m., 2011, s.126.

maden kanunu, eski Saksonya kanunlarının Osmanlı Devleti şartlarına uyarlanması sonucu oluşturulmuştur⁷.

Madencilik sektörünü ilgilendirmesi açısından Kanuni Sultan Süleyman'ın 1534 Doğu Seferi için Canca (Gümüşhane) Darphanesinde bastırılan gümüş ve bakır paralar ile sefer masraflarını karşıladığı, asker ve memur maaşların ödediği bilinmektedir. Bu durum II. Selim (1566-1574) ve III. Murad (1574-1595) dönemlerinde de devam etmiştir⁸.

16. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Anadolu'da Ergani, Keban, Gümüşhane ve Küre ile Rumeli'de Kratova, Sidre Kapsa, Novobrde, Samakoy gibi zamanına göre büyük maden işletmelerinin yanında oldukça küçük teşkilatlı görünen Bilecik demir madeninde altı bine yakın işçinin çalıştığı belirtilmektedir. Bu dönemde büyüklü küçüklü yüzü geçen maden ocağında çalışan işçilerin ve bunlara hizmet sağlayan diğer sektörlerde çalışanların dâhil edilmesiyle toplam çalışanın büyük bir rakam oluşturduğu anlaşılabilir. Bununla birlikte bu dönemde sadece Gümüşhane madeninin devletin yıllık gelirinin yaklaşık %5'inden fazlasını oluşturduğu ifade edilmektedir⁹.

Osmanlı Devleti madenciliği, 15. ve 16. yüzyıllarda Avrupa Devletleri ile rekabet edebilecek bir durumda olmasına rağmen¹⁰ özellikle 17. yüzyıldan itibaren İspanya üzerinden düşük ayarlı Amerikan altın ve gümüşünün Osmanlı topraklarına girmesi sonucunda, Osmanlı maliyesi fiyat krizi ile karşılaşmış ve oldukça sarsılmıştır¹¹. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nde özellikle toprak kayıplarının başladığı 18. yüzyılda yaşanan idari, askerî ve mali bunalımlar her alanda olduğu gibi madencilik sektöründe de kendini göstermiş ve gerilemeye yol açmıştır¹². 19. yüzyıla gelindiğinde ise hemen her alanda çöküntü içine giren Osmanlı Devleti'nin dünyadaki gelişmelerden

⁷ Fahrettin Tızlak, "Osmanlı Maden İşletmeciliğinde Kanunnâmeden Nizamnâmeye Geçiş ve 1861 Tarihli Maden Nizamnâmesi", **Türk Dünyası Araştırmaları**, 98, 1995, s.76.

⁸ Adnan Güngör Üçüncüoğlu, Eren Kömürlü, "Osmanlı Dönemi Gümüşhane İli Madencilik Tarihine Genel Bir Bakış", **MT Bilimsel Yeraltı Kaynakları Dergisi**, 9, 2016, s.98.

⁹ Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Maden İşletme Hukuku", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 2, 1, Ankara, 1943, s.117-118.

¹⁰ Keskin, a.g.m., 2011, s.126.

¹¹ Savaş Dilek, "Anadolu Coğrafyası'ndaki Madencilik Politikaları ve Tarih Bilinç(i)(sizliği)", **TMMOB Jeoloji Mühendisleri Odası Haber Bülteni**, 1998/1-2, Ocak-Haziran 1998, s.140.

¹² Mehmet Bayartan, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Madenlerinin Coğrafi Dağılışı", **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, X-1, 2008, s.137.

uzak kaldığı görülmüştür. Çünkü 19. yüzyılın başlarından itibaren sanayileşmenin artması, tarımda yeni teknolojilerin ortaya çıkması, ticaret ve nakliyat işlemlerinde serbestlik, sermayenin kullanımında başarılı organizasyonların kurulması, demir, bakır ve kömür gibi madenlerin sanayide kullanılması dünyada şaşırtıcı gelişmelere yol açmıştır¹³. Ancak bu gelişmeler için gerekli ham maddenin tamamını kendi topraklarından karşılama imkânı olmayan Avrupa ülkeleri, geniş topraklara, önemli bir konuma, zengin ham madde kaynaklarına ve iyi bir pazara sahip olan Osmanlı topraklarına yönelmiştir. Nitekim 1838 yılının Ağustos ayında imzalanan ve 1 Mart 1839'da yürürlüğe giren Osmanlı-İngiliz Ticaret Sözleşmesi ile İngilizler dış politikaları doğrultusunda, Osmanlı sanayisini yıkmaya ve Osmanlı Devletine ucuz ham madde sağlama olanağı elde etmiştir¹⁴. Bu sözleşmenin ardından üç yıl gibi kısa bir sürede diğer sömürgeci Batı ülkeleri ile aynı özde yapılan ticari sözleşmeler ile Osmanlı Devleti'nin Batı sanayisine açılma süreci tamamlanarak imparatorluk Batı sanayisinin açık pazarı hâline gelmiştir¹⁵.

İç pazarı yabancı devletlere açılan Osmanlı Devleti, hızlı bir dış borçlanmaya girmiştir. Osmanlı Devleti ilk dış borcunu 1854 yılında almış ve bu yıldan itibaren 1874 yılına kadar 3.030.882.000 değerinde altın frank borçlanmıştır. Borçlanmanın yanında dış ticaret açığı da giderek artmıştır. 1878 yılından 1918 sonuna kadar Osmanlı Devleti'nin ithalatı 685.501.000 altın Türk Lirası ve ihracatı 521.039.000 altın Türk Lirası iken dış ticaret açığı 164.462.000 altın Türk Lirası olmuştur¹⁶.

Osmanlı Devleti döneminde 19. yüzyılın ortalarına kadar madencilik sektöründeki faaliyetlerin 1525 ve 1536 tarihli maden kanunlarının yanında, bazen şeri, bazen örfî adetler ve bazen de devletin menfaatlerini göz önünde bulundurarak oluşturulan bir hukuk sistemi ile yürütüldüğü ifade edilebilir¹⁷. Tanzimat Fermanı'nın ilanından itibaren ise madencilik sektörünü dolaylı ve

¹³ Abdullah Saydam, "Osmanlı Madenciliği ve XIX. Yüzyılın Ortalarında Trabzon'daki Maden Ocakları", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6, 1, 1991, s.255.

¹⁴ Yalçın Çilingir, "Madenciliğimizin Evrimine Toplu Bir Bakış", *Türkiye Madencilik Bilimsel ve Teknik 4. Kongresi*, Ankara 1975, TMMOB Maden Mühendisleri Odası Yayını, s.52-53; Kartalkanat, a.g.m., 1990, s.68.

¹⁵ Çilingir, a.g.m., s.53; Murat Turan, "Madenciliğimizin Tarihsel Gelişimi", *Türkiye Madencilik Bilimsel ve Teknik 7. Kongresi*, Ankara 1981, s.50; Kartalkanat, a.g.m., 1990, s.68.

¹⁶ "Türkler ve Madencilik", *Maden Tetkik ve Arama Dergisi*, MTA, 5, 1936a, s.10.

¹⁷ Tızlak, a.g.e., 1995, s.77.

doğrudan ilgilendiren nizamnameler çıkarılmaya başlanmıştır. Bu doğrultuda; 1858’de Arazi Kanunnâmesi, 1861’de Maâdin Nizamnamesi, 1869’da Maâdin Nizamnamesi, 1887’de Maâdin Nizamnamesi, 1887’de ve 1901’de Taş Ocakları Nizamnameleri ile 1906’da Maâdin Nizamnamesi yayımlandı. Bu nizamnameler ile madenlerin sınıflandırılması, mülkiyet ve ruhsat hakları, imtiyaz süreleri, alınacak vergiler, çalışanların durumu gibi madencilik sektörünü ilgilendiren çeşitli hükümler uygulanmıştır¹⁸. Bunlardan 1861 Maâdin Nizamnamesinde, maden işletme imtiyazlarının hem şahıslara hem de şirketlere verilebileceği, fert veya şirketlerin istenilen teminatı gösterdiği takdirde birden fazla maden işletme imtiyazı alabilecekleri kabul edilmiştir. Bununla birlikte yabancı fert ve şirketlere imtiyaz verilmeyeceği, fakat yabancı tabiiyette olanların Osmanlı tebaası tarafından kurulan şirketlere ortak olarak girebilecekleri belirtilmiştir¹⁹. Bu nizamname ile bu tarihe kadar sıkı bir şekilde korunan maden mülkiyet hakkı düşüncesi değişmiş, yabancılara ilk defa Osmanlı vatandaşları tarafından kurulan maden şirketlerine ortak olma imkânı tanınmıştır²⁰.

1861 Maâdin Nizamnamesi ile birlikte 1856 yılında imzalanan Paris Antlaşması’nın içerdiği: “Emlâkin alım ve satım ve tasarrufu hakkındaki bütün kanunlar tebaa için eşit olduğundan, devletin kanunlarına ve belediye zabıtası nizamlarına uymak ve asıl yerli halkın verdiği vergi ve resimleri vermek üzere, Osmanlı Devleti’yle yabancı devletler arasında sureti tanzimiye’den sonra ecnebiye dahi emlâke tasarruf müsaadesi verilecektir” hükmü ile yabancılara ayrıcalıklar tanınmıştır. Söz konusu düzenlemeler ve antlaşmalar gereği, 1865’te Balıkesir’de bulunan boraks madenlerinin işletme hakkı Compagnie Industrielle des Mazures adlı bir Fransız şirketine verilmiştir²¹. Bu düzenleme ve gelişmeleri takiben 1867 yılında yürürlüğe giren “Tebaa-i Ecnebiyyenin Emlak-i İstimlakine Dair Nizamname” ile yabancılar, Hicaz vilayeti dışında her yerde taşınmaz mal edinme imkânı da kazanmıştır²².

¹⁸ Nizamnâmeler ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Saydam, a.g.m.; Kartalkanat, a.g.m., 1990; Tızlak, a.g.e.; Bayartan, a.g.m.; Turgut İleri, **Türkiye Cumhuriyeti'nin Madencilik Politikaları (1923-1960)**, Ondokuzmayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Samsun 2009; Keskin, a.g.m., 2011.

¹⁹ Saydam, a.g.m., s.257-258.

²⁰ Bayartan, a.g.m., s.138; Keskin, a.g.m., 2011, s.129.

²¹ Çilingir, a.g.m., s.54.

²² Bayartan, a.g.m., s.138.

1869 yılında yürürlüğe giren Maâdin Nizamnamesiyle daha önceleri tercihen ortalama on yıllık verilen imtiyaz süresinin, asli madenlerde 99 yıl, yüzey madenlerinde ise süresiz olarak verilmesi kararlaştırılmıştır²³. 1861 Maâdin Nizamnamesinde sadece Osmanlı tebaası tarafından kurulan şirketlere ortak olmak suretiyle madencilik sektöründe yer alan yabancılara, 1869 Maâdin Nizamnamesiyle tek başlarına ve kendi adlarına maden ihalelerine girebilme hakkı verilmiş, ayrıca maden imtiyaz hakkının diğer mal ve eşyalar gibi başkalarına satılabilmemesine veya varislere intikal edebilmesine yönelik imkânlar tanınmıştır²⁴.

Son olarak yabancı devletlerin baskı ve istekleri doğrultusunda hazırlanarak 1906 yılında yürürlüğe giren Osmanlı Devleti'nin son Maâdin Nizamnamesi ile de yabancıların imtiyaz işlemlerinin uzun sürmesi nedeniyle yaptıkları şikâyetleri ortadan kaldırmaya yönelik olarak bürokratik işlemler bir yıl ile sınırlandırılmış, vilayet valiliklerince verilen maden arama ruhsatının uygun görülmemesi durumunda mültezim veya maden şirketine Bâbiâlî'ye müracaat etme hakkı tanınmıştır²⁵.

19. yüzyılın başından itibaren yabancı devletler ile yapılan ticari antlaşmalar, yabancılara verilen imtiyazlar, Paris Antlaşması'nın taşıdığı ayrıcalıklar, 1867 yılında yürürlüğe giren yabancıların mülk edinmelerine dair kanun ve yürürlüğe giren maâdin nizamnamelerinin sağladığı haklar sonucunda, yabancı ve azınlıklara çok sayıda maden ruhsatı ve imtiyazı verilmiştir²⁶. Sonuçta Osmanlı Devleti maden üretiminde yabancı ve azınlıkların toplam payı, 1902 yılında yaklaşık %57 iken, 1911 yılında yaklaşık %80 olmuştur (Çizelge 1)²⁷.

²³ Kartalkanat, a.g.m., 1990, s.67; Keskin, a.g.m., 2011, s.131.

²⁴ Keskin, a.g.m., 2011, s.131.

²⁵ Keskin, a.g.m., 2011, s.135-136.

²⁶ Yabancı ve azınlıklara verilen maden ruhsatı ve imtiyazların ayrıntılı detayları için bk. Saydam, a.g.m., s.260-261.

²⁷ Saydam, a.g.m., s.261.

Çizelge 1. Osmanlı Devleti Maden Üretiminde Türk, Azınlık ve Yabancı Payları (%)²⁸

Yıllar	Türkler	Azınlıklar	Yabancılar
1902	42.7	7.25	50.05
1903	43.76	3.56	52.68
1904	38.49	1.85	59.66
1905	33.43	2.13	64.44
1906	45.84	1.32	52.84
1907	37.66	2.16	60.18
1908	22.33	4.1	73.57
1909	23.33	5.2	71.47
1910	19.27	3.43	77.3
1911	20.11	4.61	75.28

II. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Kuruluşu ile Cumhuriyet'in İlanı Arasındaki Dönemde (1920-1923) Madencilik Sektörünün Değerlendirilmesi

Osmanlı Devleti özellikle 19. yüzyılın ortalarından itibaren yukarıdaki bölümlerde değinilen maâdin nizamnamelerini yürürlüğe koysa da madencilik sektörünün ülke lehine gelişmesini sağlayacak bir madencilik programı oluşturamamış, maden imtiyazlarının büyük çoğunluğunu yabancı ve azınlıkların oluşturduğu şirketlere vererek vergi alma yoluna başvurmuştur. Sonucunda madencilik sektörü büyük ölçüde sömürgeci Batı ülkelerinin kolayca ürünlerini satabilme ve ucuz ham madde sağlayabilme politikasına paralel olarak yabancıların kontrolünde kalmıştır. Nitekim yabancıların kontrolündeki madencilik sektörünün durumu ile ilgili olarak dönemin TBMM Başkanı Mustafa Kemal Paşa, daha Cumhuriyet ilan edilmeden önce 1 Mart 1921 tarihinde TBMM I. Dönem 2. Yasama Yılı Açılış Konuşmasında bu durumu özetler şekilde şu ifadeleri söylemiştir: "...Ateşkesten sonra, yabancılar gelir kaynaklarımıza tümüyle el koymak için girişimlerde bulundular, İstanbul'daki zorbaların sözlerine dayanarak, maden aramak için

²⁸ A.y.

gerekli izin belgelerinin verilmesini yasakladılar...²⁹” Çünkü Osmanlı Devleti’nde yürürlüğe konulan maâdin nizamnameleri, yabancıların maden işletmeciliğinde bulunabilmelerine ve zaman geçtikçe tanınan haklar ile madencilik sektöründe hâkim konuma gelmelerine izin vermiştir. Örneğin yapılan hukuki düzenlemeler ile Fransız Ereğli Şirketi ve diğer yabancı sermayeli şirketler Zonguldak Kömür Havzasında birçok madenin imtiyaz hakkını kolayca edinmiş, böylece Fransızlar Birinci Dünya Savaşı sonunda yatırdıkları sermayeyi koruma bahanesiyle Zonguldak Havzası’nı Ereğli’ye kadar işgal etmiştir³⁰.

TBMM’nin kuruluşu ile başlayan bu dönemde madencilik sektörü ile ilgili olarak 1921 yılında, maden kömürlerinin ülke ihtiyacını karşılamasından sonra kalanının ihraç edilmesi, ayrıca 14 Şubat 1921’de Ereğli-Zonguldak havzasından çıkarılan kömürlerden yıkanmış olan kömürlerden üç lira, yıkanmamış olanlardan ise iki lira ihracat resmi alınmasına dair kanun kabul edilmiştir³¹. Yine bu dönemde Zonguldak’a gönderilen Celal (Bayar) Bey’in yapmış olduğu incelemeler sonucunda maden işçilerinin çalışma koşullarına ilişkin Türkiye Cumhuriyeti devletindeki ilk yasal düzenleme olan 151 sayılı “Ereğli Havza-i Fahmiye Maden Amelesinin Hukukuna Müteallik Kanun” 10 Eylül 1921 tarihinde yürürlüğe girmiştir. On beş maddeden oluşan bu kanunda işçilerin çalışma yaşı, süreleri ve koşulları, mesleki eğitimleri, sağlık durumları ve kaza durumunda yapılması gerekenler gibi konular yer almaktadır³².

²⁹ Atatürk’ün Türkiye Büyük Millet Meclisinin I. Dönem 2. Yasama Yılı Açış Konuşmaları, https://www.tbmm.gov.tr/tarihce/ataturk_konusma/1d2yyl.htm, Erişim Tarihi: 26.03.2021.

³⁰ Mustafa Topaloğlu, “Dünyada Maden Hukukuyla İlgili Yeni Yaklaşımlar ve Bu Bağlamda Türk Maden Hukukunun Gelişimi”, 2016, s.3, <http://www.mtopaloglu.av.tr/img/makaleler/du-nyada-maden-hukukuyla-I-llgili-yeni-yaklas-imler-ve-bu-bag-lamda-turk-maden-hukuku-740.pdf>, Erişim Tarihi: 26.03.2021.

³¹ Turgut İleri, “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Türkiye’de Madencilik’in Genel Durumu ve Atatürk’ün Madencilikle İlgili Düşünceleri”, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 19, 1, 2011, s.290.

³² Topaloğlu, *a.g.e.*, s.4; Özkan Demir, “Cumhuriyet Döneminde Maden İşletmelerinde İşçi Haklarını Belirlemeye Yönelik Bazı Düzenlemeler (Ergani Bakır İşletmesi ve Ereğli Kömür İşletmesi Örnekleri)”, *MT Bilimsel Yer Altı Kaynakları Dergisi*, 18, 2020, s.45.

Gazi Mustafa Kemal Paşa, 1 Mart 1922 tarihinde TBMM I. Dönem 3. Yasama Yılı Açılış Konuşmasında madencilik ile ilgili olarak şu ifadelerle yer vermiştir³³:

“...Ekonomik politikamızın önemli amaçlarından biri de genel yararı doğrudan doğruya ilgilendirecek kurumlar ve iktisadi teşebbüslerin mali kudretimizin ve teknolojimizin izni oranında devletleştirilmeleridir. Özet olarak, topraklarımızın altında kullanılmadan duran maden hazinelerinin kısa sürede işletilerek milletimizin yararına sunulması da ancak bu yöntemle mümkündür. Bununla birlikte, sadece ekonomik yararlanma amacı ile gerek madenlerimizde, gerek diğer ekonomik konularda, bayındırlık hizmetlerinde çalışmak isteyen sermaye sahiplerine Hükümetimizce her türlü kolaylığın gösterileceği şüphesizdir. Bu sermayelerin kanunlarımıza uygun şekilde kullanılması gereklidir...”

Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın daha Cumhuriyet ilan edilmeden önceki yıllarda ülkeye ait maden kaynaklarının ülke lehine değerlendirilmesi ve ekonomiyi doğrudan ilgilendiren kurum ve kuruluşların devletleştirilmesi gibi düşüncelere değinmesi, madenciliğin ülke kalkınmasındaki öneminin daha o yıllarda anlaşıldığını net bir şekilde göstermektedir. Gazi Mustafa Kemal Paşa hem ülkenin hem de madenlerin içerisinde bulunduğu durumu Batı Anadolu seyahati sırasında da 22 Ocak 1923'te Bursa'da Şark Sineması'nda halkla yaptığı konuşmasında özetle; şehir ve köylerin oldukça kötü bir durumda olduğunu, ülkenin yol, liman ve fabrikalarının mevcut olmadığını, ülkenin madenleri işletmediğini ve işletecek durumda olmadığını ifade etmiştir³⁴.

TBMM'nin kuruluşu ile başlayan süreçte ve akabinde Cumhuriyet'in ilan edilmesi ile madencilik sektöründeki eksikliklerin giderilmesi, yabancı ve azınlıkların sektördeki egemenliğinin kırılması ve diğer tüm alanlarda olduğu gibi yeni bir anlayışın oluşturulmasına yönelik yeni düzenlemelerin yapılması zorunluydu. Çünkü Cumhuriyet'in yeni kadroları, durağan endüstri ve savunma ihtiyaçlarından soyutlanmış bir madencilik düzeninin getirdiği eksiklik ve acıları hem Birinci Dünya Savaşı hem de İstiklal Savaşı yıllarında hissetmişlerdir. Cephede kazanılan başarıların ekonomi sahasında da

³³ Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisinin I. Dönem 3. Yasama Yılı Açılış Konuşmaları, https://www.tbmm.gov.tr/tarihce/ataturk_konusma/1d3yy.htm, Erişim Tarihi: 26.03.2021.

³⁴ **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II (1906-1938)**, Cilt II, 5. Baskı, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006, s.69, <https://atam.gov.tr/wp-content/uploads/SÖYLEV-ORJINAL.pdf>, Erişim Tarihi: 26.03.2021.

gösterilmesi gerektiği düşüncesinden hareket eden dönemin idarecileri, bu duruma çareler aramaya başlamışlardır³⁵.

II.1. Türkiye İktisat Kongresi'nde Madencilik Meselesi ve Alınan Kararlar

Türkiye İktisat Kongresi veya diğer bilinen adıyla İzmir İktisat Kongresi, Lozan'da yapılan barış görüşmelerinin özellikle iktisadi konulardaki uyuşmazlık nedeniyle kesintiye uğradığı sıralarda 17 Şubat-4 Mart 1923 tarihleri arasında İzmir'de yapılmıştır. Kongre'nin toplanmasında büyük çaba harcayan dönemin İktisat Vekili Mahmut Esat (Bozkurt) Bey, kongrenin toplanma amacını 13 Şubat tarihinde verdiği demeçte: “Bu kongreyi millet ve memleketimizin kaabiliyet ve ihtiyacat-ı iktisadiyesini el birliği ile tetkik ederek ona göre bir say ve ittila usulü vaz ve tetkik eylemek ve aynı zamanda memleketimizin muhtelif ve şimdiye kadar yekdiğerine yabancı kalmış iktisat amillerini birbirleri ile tanıştırmak için açıyoruz” şeklinde açıklamıştır. Bu amaca uygun olarak kongreye çiftçi, tüccar, sanayi erbabı ve işçiler ile bütün şirket, banka, borsa ve diğer iktisadi kurumlar davet edilmiştir³⁶. Kongrede yapılan konuşmalarda; “Ülkemizin kalkınmasını sağlamak için, önce ekonomik yönden kalkınmanın sağlanması, yer altı ve yerüstü doğal kaynaklarımızı kendimizin işleyerek, milletimizin çağdaş medeniyetin sahip olduğu düzeye eriştirilmesi” temel amaç olarak benimsenmiştir³⁷.

Türkiye İktisat Kongresi'nde “Misak-ı İktisadi Esasları” kapsamında madencilik sektörü ile ilgili olarak “Madde 5- Türkiye halkı, servet itibariyle bir altın hazinesi üzerinde oturduğu vakıftır... Madenleri kendi millî istihsali için işletir ve servetlerini herkesten fazla tanımaya çalışır” maddesi kabul edilmiştir³⁸. Bununla birlikte Kongrede “Maden Mes'eleleri” kapsamında madencilik ile ilgili olarak kabul edilen maddelerden özetlersek³⁹:

Madde 1: Madenlerin bolluk ve yakınlıklarına göre birkaç havzaya ayrılması, mümkün olduğunca ülkenin kendi ilim adamlarının katılımı ve

³⁵ İleri, a.g.e., 2009, s.43.

³⁶ **İzmir İktisat Kongresi (17 Şubat-4 Mart 1923)**, Stil Matbaacılık, İstanbul Mayıs 2004, s.4.

³⁷ İleri, a.g.m., 2011, s.289.

³⁸ İzmir İktisat Kongresi, a.g.e., s.11.

³⁹ İzmir İktisat Kongresi, a.g.e., s.19-20; Ahmet Kartalkanat, “Cumhuriyet Döneminde Madencilüğümüzün Gelişimi ve Türkiye Madencilik Politikası”, **Jeoloji Mühendisliği**, 38, 1991, s.51.

yardımıyla araştırılması ve önemli olanların da millî menfaatlere göre kullanımı ve maden haritalarının bir an evvel yapılması,

Madde 2: Madenlerin değeri ve üretimi hakkında toplanılan bilgilerin ve istatistiklerin düzenli olarak yayınlanması,

Madde 3: Keşfedilen madenlerin maliyesi yeterli olanların taliplilerden tercihen millî olanlara hemen ihale edilmesi,

Madde 4: Savaş ve işgal yüzünden işletilmesi mümkün olmayan madenlerden hükûmet tarafından alınacak verginin yalnız Türkiye halkına affı,

Madde 5: Zımpara madeni hususunda Yunanistan ile rekabete geçilmesi,

Madde 6: Kok ve antrasit dışında kalan maden kömürlerinin yabancı maden kömürleri rekabetine karşı korunması,

Madde 7: Ülkedeki mevcut kükürtlerin ilmen uygun olduğu ve ihtiyaca yeterli geldiği takdirde yabancı rekabetine karşı korunması,

128

Madde 8: Ülkenin en önemli ve zengin kömür havzası olan Ereğli-Zonguldak ile Soma ve diğer kömür havzalarının mevcut durumlarını iyileştirecek çarelerin kabulü, Zonguldak havzasındaki demiryollarının geceli-gündüzlü işletilmesi ve bütün millî müesseseler, demiryolları, yerli fabrikalar, gemiler ve ziraat makinelerinde yerli kömürün kullanılması,

Madde 9: Ereğli-Zonguldak havzası için;

a) Haritaların iyice tespit edilmesi,

b) Maden ocaklarının mevcut durumdaki sınır ve hukuki durumlarının tespit edilmesi,

c) Bu konuların yerinde inceleyecek uzmanların görevlendirilmesi gibi konular yer almaktadır.

Kongrede madencilik sektörüyle ilgili olarak alınan kararlar, ülke madenciliğinde ülke çıkarları doğrultusunda millî bir yapının kurulmasının planlandığını göstermektedir. Bununla birlikte kongrede yabancı sermaye konusunda da kararlar alınmıştır. Bu hususta “Misak-ı İktisadi Esasları” kapsamında “Madde 9: Türk, dinine, milliyetine, toprağına, hayatına ve müessesatına düşman olmayan milletlere daima dosttur. Ecnebi sermayesine aleyhtar değildir. Ancak kendi yurdunda kendi lisanına ve kanununa uymayan

müesseselerle münasebette bulunmaz. Türk ilim ve sanat yeniliklerini nerede olursa olsun, doğrudan doğruya alır ve her türlü münasebette fazla mutavassıt istemez” maddesi kabul edilmiştir⁴⁰. Yabancı sermaye ile ilgili olarak Gazi Mustafa Kemal Paşa 17 Şubat 1923’te kongrede yaptığı konuşmasında şu ifadelere yer vermiştir⁴¹;

“...Efendiler, iktisadiyat sahasında düşünürken ve konuşurken zannolunmasın ki, biz ecnebi sermayesine hasım bulunuyoruz. Hayır, bizim memleketimiz vasidir. Çok say ve sermayeye ihtiyacımız vardır. Binaenaleyh kanunlarımıza riayetkâr olmak şartıyla ecnebi sermayelerine lazım gelen teminatı vermeye her zaman hazırız ve şayanı arzudur ki, ecnebi sermayesi bizim sayimize ve servet-i sabitemize inzımam etsin. Bizim için ve onlar için faydalı neticeler versin; fakat eskisi gibi değil. Filhakika mazide ve bilhassa Tanzimat devrinden sonra, ecnebi sermayesi memlekette müstesna bir mevkie malik oldu. Ve ilmî manasıyla denebilir ki, devlet ve hükümet ecnebi sermayesinin jandarmalığından başka bir şey yapmamıştır. Artık her medeni devlet gibi, millet gibi, yeni Türkiye dahi buna muvafakat edemez. Burasını esir ülkesi yaptırılmaz”.

Gazi Mustafa Kemal Paşa bu sözleri ile geçmişte özellikle Tanzimat sonrası dönemde yabancıların birçok alanda elde ettikleri hakların sonucunda Osmanlı Devleti’nde gerçekleşen olayların tecrübesine dayanarak yabancı sermaye konusunda, ülke kanunlarına uyulması ve kanunların tanıdığı haklardan fazlasını elde etmeye çalışılmaması koşuluyla ılımlı yaklaşmıştır. Özetle Cumhuriyetin ilk yıllarında ülkeyi kuran kadrolar yabancı sermayeye değil kapitüler ayrıcalıklar isteyen yabancı sermayeye karşı olmuştur⁴².

III. Cumhuriyet’in İlanı ile Başlayan Dönemde (1923-1938) Madenciliğin Değerlendirilmesi

III.1. Bankaların Kurulması ve Madencilik Sektöründe Teşvikler Dönemi

Türkiye İktisat Kongresi, ana çizgileriyle dileklerden ibaret olmasına rağmen bu dönemin başlangıcında egemen olan iktisadi felsefeyi ve görüşleri temsil etmesi bakımından önem taşımaktadır. Kongrede yapılması hedeflenen yeni iktisat politikası için çizilen millî duruş madencilik sektörü için de

⁴⁰ İzmir İktisat Kongresi, a.g.e., s.11.

⁴¹ ATAM, a.g.e., s.108.

⁴² Kartalkanat, a.g.m., 1991, s. 52.

geçerlidir⁴³. Kongreden yaklaşık altı ay sonra madenciliğin ülke ekonomisindeki önemini göstermesi açısından 5 Eylül 1923 tarihinde IV. İcra Vekilleri Heyetinin Programının okunması sırasında İcra Vekilleri Heyeti Reisi Ali Fethi (Okyar) Bey şu ifadelerle yer vermiştir⁴⁴:

“... Memleketin muvazene-i iktisadiyesi öteden beri aleyhimizdedir. Daima ithalât büyük nispetlerle ihracata galebe etmiştir... Bunun için bugünkü vaziyetimize göre memlekette hammaddelerin istihsalâtını tezyid etmek lazımdır. Ham maddelerin istihsali tezyid edildikçe birtakım menabi dahi kendi kendine inkişaf edilecektir, istihsalâtı tezyid edeceğimiz ham maddeler başlıca üç kısma ayrılabilir; Mevaddı ziraiye, ormanlar ve madenler”... “Madenlerimizin en mühimmi ve memleketin feyyaz bir memba-ı serveti olan Zonguldak kömür madenlerinde istihsali temin edecek bir kanun teklif olunacaktır. Kömür ve diğer madenlerin fazla işletilmesi ve harice ihracı için mevcut Maden Nizamnamesinin tadili suretiyle ve suveri saire il âzami teshilât gösterilecektir”.

Ali Fethi (Okyar) Bey’in bu ifadeleri ile daha Cumhuriyetin ilk yılında madencilik sektörünün ekonomik kalkınma için önemli olduğu görülmüş, madenlerin daha fazla işletilmesi ve ihracının yapılarak gelir elde edilmesi düşünülmüştür. Ancak o yıllarda tüm sektörlerde olduğu gibi madencilik sektörünün ve sanayinin gelişmesi için sermaye konulması ve yatırımların yapılması dolayısıyla bankaların kurulması gerekmektedir. Bu hususta Türkiye İktisat Kongresi’nde “Bankalar” bölümü kapsamında:

Madde 1- Uygun bir isim altında bir ticaret ana bankası kurulması,

Madde 3- Çıkarılacak hisse senetlerinin Türkiye halkına ve Türk Anonim vesaire şirketlere tahsisi,

Madde 4- Hükûmetin dâhil bankaya bir sermaye koyarak hissedarlığa iştiraki ve ancak hükûmet aldığı bu hisseleri talep vuku’unda föy ihraciyle halka satarak yavaş yavaş alâkasının kat’ı maddeleri kabul edilmiştir⁴⁵.

⁴³ Nejat Tamzok, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Döneminden Çok Partili Döneme Madencilik Politikaları, 1861-1948”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 63, 4, 2008, s.185.

⁴⁴ *Başbakanlarımız ve Genel Kurul Konuşmaları*, TBMM, TBMM Basımevi, Cilt 1, Ankara 2014a, s.399-400.

⁴⁵ İzmir İktisat Kongresi, *a.g.e.*, s.23.

Kongrede bir ticaret bankasının kurulması gerekliliğinin yanında ayrıca sanayileşmek için Heyet-i Faale'nin hazırladığı raporda sanayi bankalarının kurulması gerekliliği de belirtilmiştir. Bu doğrultuda özel kesimin finansmanını üstlenen, yarı resmi nitelikteki Türkiye İş Bankası 26 Ağustos 1924'te ve Türkiye Sanayii ve Maadin Bankası 19 Nisan 1925'te 633 sayılı yasa ile kurulmuştur⁴⁶. Türkiye İş Bankası ticarî konularda etkin olmak için kurulmuştur. Ancak bunun yanında millî sanayinin gelişmesi için şeker, cam, madencilik, dokuma gibi alanlardaki kuruluşları yabancı şirketlerden devralarak, bu kuruluşların millileştirilmesini sağlayacaktır⁴⁷. Türkiye Sanayii ve Maadin Bankası'nın görevleri arasında ise bankaya devredilen sanayi kuruluşlarını idare etmek, sanayi kuruluşlarına katılmak ve bu kuruluşları işletmek, maden imtiyazı almak ve maden işletmek, Türk sanayici ve madencilerine kredi vermek gibi hususlar vardır⁴⁸.

Bankaların kuruluşlarını takiben Gazi Mustafa Kemal Paşa, 1 Kasım 1925 tarihinde TBMM II. Dönem 3. Yasama Yılı Açılış Konuşmasında: "Ekonomik durum söz konusu olduğunda, bugünkü uygarlığın güçlü temeli olan maden sanayine özellikle önem vermenizi ve yönelmenizi isterim. Sanayi fabrikalarına, maden endüstrisine yönelik genel ilgi ve atılımları desteklemek için çözüm yolu ve önlemler bulmak, çok gerekli ve hayati gereksinimlerimiz arasındadır⁴⁹" şeklindeki ifadesi ile ekonomide olmazsa olmaz sektörler arasında madencilik ve sanayinin önemini vurgulamıştır. Gazi Mustafa Kemal Paşa 1 Kasım 1926 tarihinde TBMM II. Dönem 4. Yasama Yılı açılış konuşmasında ise madencilik ile ilgili olarak şu ifadelere yer vermiştir⁵⁰:

"Demir sanayi kurmak ve demir madenleri işletmek için uzmanların çeşitli alanlardaki incelemeleri olumlu sonuçlar vermiştir. Ereğli kömür bölgesi doğusunda yeniden uygun nitelikli zengin kömür damarları ortaya çıkarılmıştır. Kömür üretimi bu yıl şimdide kadar üretilen miktarın üstündedir. Bununla birlikte, bu sonuç bizim amaçladığımız

⁴⁶ Kartalkanat, a.g.m., 1991, s.51.

⁴⁷ Özkan Demir, "İkinci Dünya Savaşı'na Kadar Türkiye'de Madencilik Alanındaki Gelişmeler", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5, 40, 2017a, s.481.

⁴⁸ Kartalkanat, a.g.m., 1991, s.51.

⁴⁹ **Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisinin II. Dönem 3. Yasama Yılı Açılış Konuşmaları**, https://www.tbmm.gov.tr/tarihce/ataturk_konusma/2d3yy.htm, Erişim Tarihi: 26.03.2021.

⁵⁰ **Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisinin II. Dönem 4. Yasama Yılı Açılış Konuşmaları**, https://www.tbmm.gov.tr/tarihce/ataturk_konusma/2d4yy.htm, Erişim Tarihi: 26.03.2021.

ve kaynaklarımızın sağlayabileceği miktardan henüz çok uzaktır. Üretimi artırmak için sürekli olarak yeni önlemler alınmaktadır. Bu amaçla, yeni maden kanunu tasarısı yüce Meclise sunulmak üzere hazırlanmış bulunmaktadır. Vatanda büyük fabrikaların kurulması için genel ve övgüye değer çabalar görülmektedir. Bu sosyal dönemde yeni sanayi özendirme kanunu ve yeni iş kanunu yüce Meclise sunulacaktır”

Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın madencilik sektörü ile ilgili bu ifadeleriyle demir ve kömür madenlerindeki gelişmeleri, yeni maden kanunu tasarısı ve yeni sanayi özendirme kanununun hazırlandığını görüyoruz. Bu düşüncelerin sonucudur ki, özel sanayi girişimcilerini ve maden işletmeciliğini teşvik etmek ve geliştirmek amacıyla 28 Mayıs 1927 tarihinde 1055 sayılı Teşvik-i Sanayi Kanunu kabul edilmiştir⁵¹. Bu yasa hem devletçiliğin anlamını ortaya koyması, hem de millî sanayileşme politikasının başlatıcısı olması açısından çok önemlidir⁵². Bu kanunun 44. maddesinde teşvik tedbirlerinin 1942 yılına kadar geçerli olacağı, bu tarihten sonra ise teşvike gerek olmayacağı düşünülmüştür. Bu kanun kapsamında ücretsiz arazi tahsisi, vergilerden muafiyet ve nakliyede daha ucuz tarife gibi teşvik unsurları devreye konulmuştur⁵³. Bununla birlikte yine bu dönemde kurulan ve kurulacak sanayi kuruluşlarının verimini ve ülke menfaatine olan etkisini ölçmek, teknik ve hukuki cepheden gereken tedbirleri almak amacıyla Sanayi Tetkik Heyeti adında bir birim kurulmuştur⁵⁴.

Türkiye İktisat Kongresi'nde alınan kararlar doğrultusunda yapılan uygulamalar ile özellikle 1925 yılından itibaren madencilik sektöründe şirketleşme hareketleri başlamış olup, yabancı sermaye bu sektöre Türk vatandaşlarıyla ortaklıklar kurmak suretiyle girebilmiştir⁵⁵. Nitekim 1920 ile 1930 yılları arasında anonim şirketleşme hareketinin bankacılık sektöründen sonra en yoğun olduğu ikinci sektör madencilik olmuştur. Bu dönem içerisinde kurulan 201 Türk anonim şirketinin %9.95'ine karşılık gelen 20 tanesi madencilik sektöründe faaliyet göstermiştir⁵⁶. Madencilik sektöründe faaliyet gösteren 20 anonim ortaklı şirketin 11'inde kurucu, hissedar veya

⁵¹ Kartalkanat, a.g.m., 1991, s.52.

⁵² Muharrem Tünay, “Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C 2, S 4, Ankara 1985, s.248.

⁵³ Kartalkanat, a.g.m., 1991, s.52.

⁵⁴ MTA, a.g.m., 1945, s.248.

⁵⁵ Tamzok, a.g.m., 2008, s.186.

⁵⁶ Tamzok, a.g.m., 2008, s.186.

yönetim kurulu üyeleri arasında yabancı kişiler bulunmakta olup, toplam sermayeleri 9.330.000 TL'dir. Dokuzu ise Türkiye İş Bankası ve salt yerli sermaye tarafından kurulmuş olup, toplam sermayeleri 5.425.000 TL'dir⁵⁷. Burada söz konusu olan madencilik şirketlerinin 16'sının kuruluş tarihi, Sanayi ve Maadin Bankası'nın kuruluş yılı olan 1925 ve sonrasında, 8'inin kuruluş yılı ise Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun yürürlüğe girdiği tarih olan 1927 ve sonrasında⁵⁸. Ülkede sanayiye istek ve eğilimin artması ile ilgili olarak Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın 1 Kasım 1928 tarihinde TBMM III. Dönem 2. Yasama Yılı Açılış Konuşmasında: "Ülkede sanayiye istek ve eğilim artmaktadır. Sanayi ve Maâdin Bankası'nın sermayesini artırdığınız zaman sanayiciler daha çok korunmuş olacaktır. Bu sorun üzerinde önemle durulacağına eminim⁵⁹" ifadelerine yer vermiştir. Bu yılları takiben Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan sanayi kuruluşlarının sayısı gittikçe artarak 1928'de 1261'e, 1930'da 1857'ye yükselmiştir⁶⁰.

Bu döneme kadar uygulanan madencilik politikalarının değerlendirilmesi açısından 1927 yılında yapılan Sanayi Sayımı verilerine baktığımızda; sayım kapsamına giren toplam sanayi dalları içerisinde %0.85 pay ile maden çıkarma alanında 556 ve %22.61 pay ile maden sanayi, maden işleme ve makine onarım ve imalatı alanında 14.752 işletmenin var olduğu belirtilmektedir (Çizelge 2). Bu işletmelerde toplam sanayi dalları içerisinde sırasıyla %7.37 pay ile maden çıkarma alanında 18.932 ve %13.18 pay ile maden sanayi, maden işleme ve makine onarım ve imalatı alanında 33.866 çalışanın varlığı tespit edilmiştir (Çizelge 2)⁶¹. Yapılan sanayi sayımı sonuçlarına göre işletmelerde kullanılan yerli hammadde payı, maden çıkarma alanında %94.6, maden sanayi, maden işleme ve makine onarım ve imalatı alanında ise %56.49 olarak gerçekleşmiştir⁶².

Çizelge 2. 1927 Yılında Yapılan Sanayi Sayımı Verilerine Göre Sanayi Kuruluşlarının ve Çalışanların Sektörel Olarak Dağılımı⁶³

⁵⁷ Kartalkanat, a.g.m., 1991, s.52.

⁵⁸ Tamzok, a.g.m., 2008, s.187.

⁵⁹ **Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisinin III. Dönem 2. Yasama Yılı Açılış Konuşmaları**, https://www.tbmm.gov.tr/tarihce/ataturk_konusma/3d2yy.htm, Erişim Tarihi: 26.03.2021.

⁶⁰ İleri, a.g.e., s.100.

⁶¹ Çilingir, a.g.m., s.66.

⁶² Çilingir, a.g.m., s.67.

⁶³ Çilingir, a.g.m., s.66.

Sanayi Dalı	Kuruluş Sayısı		Çalışan Sayısı	
		%		%
Maden Çıkarma	556	0.85	18.932	7.37
Maden Sanayii, Maden İşleme ve Makine Onarım ve İmalatı	14.752	22.61	33.866	13.18

1932 yılında İstatistik Müdürlüğünün sanayi istatistikleri verilerine göre ise Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan kuruluşlardan 17'sinin maden çıkarma ve 85'nin maden sanayi, maden işleme ve makine onarım ve imalatı alanında faaliyet gösterdiği, bunun da toplam kanundan yararlananlar içerisinde sırasıyla %1.16 ve %5.77'ye denk geldiği belirtilmektedir (Çizelge 3). Yine 1932 yılında İstatistik Müdürlüğünün sanayi istatistikleri verilerine göre Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan kuruluşlarda, toplamın %15.7'sine denk gelen 8.687 çalışanın maden çıkarma, %4.01'ine denk gelen 2.236 çalışanın ise maden sanayi, maden işleme ve makine onarım ve imalatı alanında çalıştığı belirtilmektedir (Çizelge 3)⁶⁴.

⁶⁴ Çilingir, a.g.m., s.69.

Çizelge 3. Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan Yararlanan Kuruluşların ve Çalışanların Sektörel Olarak Dağılımı⁶⁵

Sanayi Dalı	Kuruluş Sayısı		Çalışan Sayısı	
		%		%
Maden Çıkarma	17	1.16	8.687	15.70
Maden Sanayii, Maden İşleme ve Makine Onarım ve İmalatı	85	5.77	2.236	4.01

III.2. Madencilik Sektöründe Devletçilik Politikası Dönemi

Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında Türkiye İktisat Kongresi ile başlayan millî kalkınma hamleleri ile madencilikle ilgili dolaylı ve doğrudan birçok ilerleme gerçekleşmiş olsa da, ülke madenciliğini elinde bulunduran özel sermaye sahiplerinin ucuz ve ilkel yöntemlerle madencilik faaliyetlerine devam etmeleri nedeniyle sektörde millî ekonomi açısından beklenen gelişme ve kalkınma sağlanamamıştır. Çok büyük sermayeye, alanında uzman birçok teknik elemana ve modern bir tekniğe ihtiyaç duyulan madencilik sektöründe özel girişimcilerle kaydedilebilecek gelişmeler millî menfaatler bakımından yeterli görülmediğinden devletin bu sektörde işi ele alması gerekmişti⁶⁶. Çünkü Osmanlı toplumunda çok az olan özel sermayenin, büyük çoğunluğunun Müslüman olmayan azınlıkların elinde olduğu düşünülürse bu dönemde özel girişimciliğin veya özel sektörün yoktan var edilmesi gerekmektedir⁶⁷.

Bu dönemde özel girişimlerin başarısız olmasının nedenleri arasında halkın girişimcilik ve ticarete uzak olması, tasarrufların azlığı, kamu fonlarının özel sektöre yeterince aktarılamaması, özel sektörde yeterli sermaye birikiminin oluşturulamaması, bankacılık sisteminin tam olarak

⁶⁵ Çilingir, a.g.m., s.66.

⁶⁶ A.g.m., MTA, 1945, s.249.

⁶⁷ Tünay, a.g.m., s.247.

oluşturulamaması, teknik eleman sıkıntısı, tecrübe ve bilgi azlığı, gümrük himayesinden yoksun oluşların etkisi, savaşlar nedeniyle meydana gelen ekonomik imkânsızlıklar ve en önemlisi 1929 yılında gerçekleşen ekonomik buhranı göstermek mümkündür⁶⁸. Amerika Birleşik Devletlerinde (ABD) patlak veren büyük ekonomik bunalım sonucunda artan işsizlik, ekonomik durgunluk, enflasyon ve hayat pahalılığı giderek bütün dünyaya yayılmaya başlamış ve her ülke ekonomik bunalımın etkisini az veya çok hissetmeye başlamıştır⁶⁹.

Türkiye’de de etkisini gösteren ekonomik bunalımın başlaması, aynı zamanda Osmanlı gümrük tarifesinin de son yılına denk gelmiştir. Dünya pazarlarındaki olumsuz gelişmelerin, özellikle tarım ürünleri ve hammadde fiyatlarının düşmesi ekonomik buhranın Türkiye’yi daha fazla etkilemesine yol açan faktörler olmuştur. Bunun sonucunda dış ticaret gelirleri 1929’a göre 1933’te 54.000.000 TL düşmüştür⁷⁰. Bununla birlikte 1927-1934 yılları arasında Türkiye’de gayrisafı millî hâsıla düşme gösterse de, bu düşme ABD ve Kanada gibi ekonomisi güçlü ülkelerden çok daha az olmuş, Almanya seviyesinde gerçekleşmiştir. Ekonomik buhrana karşı 25 Şubat 1930 tarihli ve 1567 sayılı Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu ve yine aynı yılda Merkez Bankasının kuruluşu doğrultusunda alınan önlemler sonucunda, 1930’dan 1936’ya kadar geçen dönemde Türk lirası, İngiliz sterlini, ABD doları ve İtalyan liri karşısında değer kazanmıştır⁷¹. Gelişen bu durumların sonucu olarak 1930’lu yıllardan itibaren Türkiye Cumhuriyeti de birçok devlet gibi ekonomide devlet müdahalesinin olduğu bir sisteme doğru bir geçiş yapmıştır⁷².

Gazi Mustafa Kemal Paşa’nın 21 Nisan 1931’de milletvekili seçimleri nedeni ile basına verdiği demeçte: “Ferdî iş faaliyetini esas tutmakla beraber, mümkün olduğu kadar az zaman içinde milleti refaha, memleketi mamurluğa erdirmek için, milletin genel ve yüksek menfaatlerinin gerektirdiği işlerde

⁶⁸ Füsün Soykan, Mustafa Mutluer, “Türkiye’de Madencilik ve Maden Yataklarının Coğrafi Dağılışı”, *Ege Coğrafya Dergisi*, 8, İzmir 1995, s.39; Emel Koyuncu, “Atatürk’ün Ekonomi Mucizesi”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C 15, S 44, Ankara 1999, s.773; M. Gökhan Polatoğlu, “İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı (1938-1942)”, *Atatürk Dergisi*, 6, 1, 2017, s.57.

⁶⁹ Bülent Daver, “Atatürk ve Ekonomi”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C 11, S 31, Ankara 1995, s.302.

⁷⁰ Tünay, a.g.m., s.249.

⁷¹ Tünay, a.g.m., s.252.

⁷² Daver, a.g.m., s.302.

özellikle ekonomik alanda devleti fiilen alakadar kılmak... prensibimizdir⁷³ şeklindeki ifadeleri ile milletin genelini ilgilendiren meseleleri ve özellikle ekonomik alanda devletin işbaşına geçeceğini belirtmiştir. Bu durumun ve düşüncelerin sonucu olacak ki, Türkiye'nin ekonomik politikasında "devletçilik" politikaları dönemi başlamış olup bu dönemde kamu sektörünün işlevleri göreceli olarak artmıştır⁷⁴. 10 Mayıs 1931'de yapılan Cumhuriyet Halk Partisi 3. Kurultayı'nda ise devletçilik ilkesi parti ilkesi olarak kabul edilmiştir⁷⁵.

Devletçilik ilkesine ilişkin olarak 1931 yılında yukarıda verdiğimiz Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın görüşü ile uyumlu olacak şekilde 1935 yılında İzmir Enternasyonal Fuarı'nın açılışı nedeniyle dönemin İktisat Vekili Celal Bayar'a Gazi Mustafa Kemal Atatürk tarafından verilen bir notta şu ifadeler yer almaktadır⁷⁶:

"Türkiye'nin tatbik ettiği devletçilik sistemi, 19'uncu asırdan beri sosyalizm nazariyatçılarının ileri sürdüğü fikirlerden alınarak tercüme edilmiş bir sistem değildir. Bu, Türkiye'nin ihtiyaçlarından doğmuş, Türkiye'ye has bir sistemdir. Devletçiliğin bizce manası şudur: Fertlerin hususi faaliyetlerini esas tutmak, fakat büyük bir milletin ve geniş bir memleketin bütün ihtiyaçlarını ve birçok şeylerin yapılmadığını göz önünde tutarak memleket iktisadiyatını devletin eline almaktır."

Devletçilik ilkesi, Cumhuriyet Halk Partisi'nin programında yukarıdaki ifadeye benzer şekilde yer alırken 5 Şubat 1937 tarihinde 3115 sayılı kanunla da Anayasaya girmiştir⁷⁷. Bu dönemde uygulanan Devletçilik politikasının temel niteliğini göstermesi bakımından 8 Kasım 1937'de I. Bayar hükûmetinin (9. Cumhuriyet hükûmeti) güven oylaması sebebiyle Başvekil Celal Bayar'ın yaptığı konuşmada: "Fert tarafından yapılabilecek işlerin, fertlerce yapılmasını himaye ve teşvik edeceğiz. Bu maksatla sanayi teşvik siyasetimizde devam edeceğiz. Fakat ferdi mesai veya sermayenin bugün için yetmediği veya gidemediği işlerde, millî korunmanın gerektirdiği hususlarda,

⁷³ Mustafa A. Aysan, "Atatürk'ün Ekonomik Görüşü: Devletçilik", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C 2, S 6, Ankara 1986, s.619.

⁷⁴ Kartalkanat, a.g.m., 1991, s.53.

⁷⁵ Hasan Yüksel, "Atatürk'ün Devletçilik Anlayışı", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C 12, S 35, Ankara 1996, s.612.

⁷⁶ Aysan, a.g.m., s.619.

⁷⁷ Aysan, a.g.m., s.620.

millî emniyeti ve umumi menfaati temin etmek, ferdi mesai ve sermayenin çeşitlenip büyümesini kolaylaştırmak için devlet iş başına geçecektir⁷⁸” şeklindeki ifadeleri ile fert tarafından yapılacak işlerde sanayi teşvik politikasına devam edileceği ancak ferdi sermayenin yetemeyeceği durumlarda devletin öncülük yapacağı belirtilmektedir.

Bu kapsamda ekonomik kalkınma için sadece millî güç ve kendi kaynaklarına güvenen Cumhuriyet yönetimi, maden arama işlemlerinin de bir sistem ve programa bağlanması, maden işletmelerinin modern esaslara göre düzenlenmesi, mesleğine bağlı maden işçi ve teknisyenlerin yetiştirilmesi ve sonucunda madencilik ürünlerinden ülkenin sanayisinin kalkınmasında olduğu gibi döviz ihtiyacının karşılanmasında da rasyonel istifade yollarını aramış ve sağlamıştı⁷⁹. Bu amaç doğrultusunda bu dönemde devletçilik politikası ile ekonomik kalkınmanın, sanayileşmenin ve madencilik sektörünün gelişebilmesi için sanayi planları hazırlanmıştır.

III.2.1. Sanayi Planları

1932 yılında hazırlanmaya başlanan ve 1934 yılında Sümerbank ve İş Bankası'nın desteği ile uygulamaya konan⁸⁰ Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nda (BBYSP) madencilik sektörü ile ilgili olarak dört amaç benimsenmiştir⁸¹;

1-Millî madencilikle ham madde ve yakıt ihtiyaçlarının karşılanmasının sağlanması, maden kömürünün yakıt olarak kullanılmasının teşvik edilmesi ve kişi başına düşen kömür tüketimi ortalamasının Avrupa devletleri seviyesine çıkarılması,

2-Zamanla artacak olan sanayi kuruluşları ve taşıma araçları için gereken yakıt ve ana madde ihtiyaçlarının millî kaynaklardan temin edilmesi ve bu hususta maden kömürü ve demir üretimine özel önem verilmesi,

3-Bakır, kurşun, çinko, krom, manganez gibi madenlerin üretiminde beklenen gelişmenin sistematik bir programla sağlanması,

⁷⁸ **Başbakanlarımız ve Genel Kurul Konuşmaları**, TBMM, TBMM Basımevi, Cilt 3, Ankara, 2014b, s.17.

⁷⁹ A.g.m., MTA, 1945, s.249.

⁸⁰ Polatoğlu, a.g.m., 2017, s.57.

⁸¹ A.g.m., MTA, 1945, s.249-250; Demir, a.g.m., 2017a, s.484.

4-Madencilik ürünlerinin ülkenin ihtiyaç duyduğu makineler karşılığında döviz kaynağı olarak kullanılması ve rasyonel ihracatın teşvik edilmesi yer almaktadır.

BBYSP kapsamında ülkenin ham madde ihtiyaçlarının millî madencilikle ülke içinden sağlanması, madenlerin üretimini geliştirmek için program yapılmasının gerekliliği ve maden ürünlerinin ihracatının önemi vurgulanmıştır. Ayrıca BBYSP kapsamında demir, bakır, kükürt ve sömükok (suni antrasit) sanayi konusunda yatırım yapılması planlanmıştır. BBYSP kapsamında madencilik toplam yatırımlar içerisindeki payı 11.850.000 TL ile %26.9 oranında olmuştur⁸². Bu miktar, diğer tüm sanayi yatırımları içerisinde azımsanmayacak bir miktarı ifade etmektedir. Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün yerli ve yabancı uzmanlar yardımıyla hazırlanan sanayi planlarını satır satır ve bazı yerlerin altını çizerek bazı yerlerinde düzeltmeler yaparak okuduğu, yatırımların başlaması, bitişleri ve uygulamalarını yakından izlediği ve zamanında uygulanan BBYSP'nin %100 oranında gerçekleştirilmesini sağladığı bilinmektedir⁸³.

BBYSP'nin uygulaması devam ederken 1 Kasım 1935 tarihinde Gazi Mustafa Kemal Atatürk, TBMM V. Dönem 1. Yasama Yılı Açılış Konuşmasında: “Endüstri programımız normal yoldadır. Bununla birlikte yurdun endüstrileşmesine daha çok hız verilmesi ve yakın bir çağda, yeni bir ikinci programa başlanması gerekliliğine dikkatinizi çekmek isterim. Maden işleri yeni bir gelişme dönemindedir. Maden mühendislerimizi, ihtiyaca yeter sayı ve değerde yetiştirme konusuna önem vermek gereklidir. Kömür bölgelerinin rasyonel işleme için önlemler aramak da gereklidir⁸⁴” şeklindeki ifadeleri ile madencilik sektörünün geliştiğini ve ikinci bir programa başlanması gerektiğini ifade etmiştir. Bugünleri takiben yaklaşık iki ay sonra ikinci planın hazırlıklarını yapmak üzere dönemin İktisat Vekili Celal Bayar'ın başkanlığında diğer tüm bakanlıkların temsilcileri, Genelkurmay Başkanlığı delegeleri, millî bankaların temsilcileri, mütehassıs ve tanınmış şahsiyetlerin katıldığı bir heyet ile 20-24 Ocak 1936 tarihinde Ankara'da “Endüstri Kongresi” toplanmıştır⁸⁵. Toplanan kongrenin ardından BBYSP'ye

⁸² Kartalkanat, a.g.m., 1991, s.53.

⁸³ Aysan, a.g.m., s.619.

⁸⁴ **Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisinin V. Dönem 1. Yasama Yılı Açılış Konuşmaları**, https://www.tbmm.gov.tr/tarihce/ataturk_konusma/5d1yy.htm, Erişim Tarihi: 26.03.2021.

⁸⁵ Polatoğlu, a.g.m., 2017, s.58.

göre kullanılacak sermaye ve ekonomik faaliyetleri daha kapsamlı olan İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı (İBYSP) hazırlanmıştır⁸⁶. İBYSP’de madencilik sektörü ile ilgili olarak “...madencilüğimizin gerek ham, gerek yan mamul olarak ihracata elverişli hâle getirilmesi...” ve “...kömür havzalarımızda, istihsalin inkişafı ve rasyonalize edilmesi...” gibi maddeler yer almaktadır. İBYSP’de madencilik sektörüne yapılması planlanan yatırımların, toplam yatırımlar içerisindeki oranı %40.2-42.1 olacak şekilde oldukça yüksek bir oranda öngörülmüştür⁸⁷.

Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün 1 Kasım 1936 tarihindeki TBMM V. Dönem 2. Yasama Yılı Açılış Konuşması’nda bu yıllarda uygulanmaya devam eden BBYSP’nin başarı ile sürdüğünü, İBYSP’nin hazırlandığını ve madencilik sektörünün geliştiğini dile getirmiştir. Bu konuşmada Gazi Mustafa Kemal Atatürk şu ifadelerle yer vermiştir⁸⁸:

“Endüstri programının uygulanması ciddi olarak sürdürülüyor. Her yeni endüstri eseri, bulunduğu yere zenginlik ve uygarlık ve bütün ülkeye zevk ve güç vermektedir. İkinci programın hazırlıkları hevesle ilerlemektedir. Madenlerin işletilmesi gelişme durumundadır. Madenlerimiz bizim başlıca döviz kaynağımız olduğu için de yüksek ilginizi çekmek isterim. Artvin civarında bakır madenlerinden birinin işlemeye başlamasından memnun olduk. Ergani bakır madeninin işlemeye başlamasının ülkeye önemli bir yarar getireceği inancındayız. Yine ülke için pek önemli bulduğumuz diğer bir sorun, kömür bölgelerinin rasyonel olarak işletilmesidir. Üzerinde durduğumuz önlemlerin ivedi sonuç vermesini dilerim.”

Bu açıklamalardan bir yıl sonra 1 Kasım 1937 tarihinde Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün TBMM V. Dönem 3. Yasama Yılı Açılış Konuşmasında:

“Türkiye’de devlet madenciliği, millî kalkınma çalışmaları ile yakından ilgili önemli konulardan biridir. Genel endüstrileşme düşüncemizden başka, maden araştırma ve işletme işini, her şeyden önce, dış kredi imkânlarımızı ve döviz gelirimizi artırabilmek için sürdürmek ve buna özel bir önem vermek zorundayız. Maden Tetkik ve Arama Dairesinin çalışmalarında gelişme göstermesini ve bulunacak madenlerin,

⁸⁶ Polatoğlu, a.g.m., 2017, s.73.

⁸⁷ Kartalkanat, a.g.m., 1991, s.53.

⁸⁸ **Atatürk’ün Türkiye Büyük Millet Meclisinin V. Dönem 2. Yasama Yılı Açılış Konuşmaları**, https://www.tbmm.gov.tr/tarihce/ataturk_konusma/5d2yy.htm, Erişim Tarihi: 26.03.2021.

rantabilite hesapları yapıldıktan sonra, planlı biçimde hemen işletmeye konulmasını sağlamanız gerekmektedir. Elde bulunan madenlerin en önemlileri için üç yıllık bir plan yapılmalıdır. Ereğli Şirketini satın aldığımızı ve Ereğli kömür havzasında rasyonel bir üretim planının, günün sorunu olduğunu biliyorsunuz. Bunun tamamlanması çabuklaştırılarak kömür üretimimiz kısa bir sürede en az bir misli artırılmalıdır. Diğer yandan Maden Tetkik ve Arama Dairesinin Divriği sahasında bulunduğu ve cevher oranı yüksek olan demir madeninin hemen işletilmesine geçilmeli ve Karabük Demir-Çelik sanayimiz ihtiyaç planı dışındaki bölümünün ihracatına başlanılmalıdır⁸⁹.”

şeklindeki açıklamaları ile madencilik sektörünü ilgilendiren üç yıllık bir plan yapılmasının gerekliliğini ifade etmiştir. Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün bu konuşmasında belirttiği hedefler, 8 Kasım 1937 tarihinde Başvekil Celal Bayar’ın hükümet programında yaptığı açıklamalara da yansımıştır. Celal Bayar’ın Meclis kürsüsünde madencilik ile ilgili olarak yaptığı konuşmada ilk önce 1 Kasım 1937’de Atatürk’ün konuşmasına değindikten sonra özetle şu ifadelerle yer vermiştir; Yapılacak üç yıllık madencilik planı ile kömür üretiminin en az bir misli artırılması, Divriği’ndeki demirin Karabük planı haricinde kalan kısmının ihracının yapılması ve Guleman krom, Kuvarshan bakır, Ereğli kömür ve Ergani bakır madenlerinde arama ve işletme işlerinin hızlandırılması yer almaktadır. Bunlarla birlikte ülkenin kömür ihtiyacını ve dış piyasaların taleplerini karşılamak hususu ile kömür üretiminin sürekli artırılması için maden teçhizatının yenilenmesi, işçilerin çalışma koşullarını iyileştirmek gerektiğine işaret edilmektedir. Konuşmada, taş kömürünün yanında Kütahya ilindeki linyitlerin işletilmesinden, demir ve bakırın işletilerek ihraç geliri elde edilmesi ile kurşun ve altın üretimine başlanacağından da söz edilmektedir. Ek olarak petrol aramaları ile ilgili olarak konuşmada Mardin, Adana, Trakya ve Van illerinde on kadar alanda kuvvetli petrol emarelerine rastlanıldığını, petrol tesadüf ihtimallerini arttırmak ve arama süresini kısaltmak için sondaj sayılarının çoğaltılması ve MTA’nın teçhizat ve elemanlarına takviye edilmesi gerektiği de vurgulanmıştır⁹⁰.

⁸⁹ Atatürk’ün Türkiye Büyük Millet Meclisinin V. Dönem 3. Yasama Yılımlı Açış Konuşmaları, https://www.tbmm.gov.tr/tarihce/ataturk_konusma/5d3yy.htm, Erişim Tarihi: 26.03.2021.

⁹⁰ A.g.e., TBMM, 2014b, s.18-22.

İBYSP, BBYSP’de olduğu gibi planlanan sürede uygulamaya konulamamış, uygulamaya konulduktan kısa bir süre sonra ise birtakım değişikliklere uğramıştır. 1937 yılı Aralık ayında hükûmet, planın madencilikle ilgili bölümlerini “Üç Senelik Maden Programı” adı altında uygulamaya koymuştur. Bu planın tam olarak uygulamaya girmemesi üzerine 1938 yılı Eylül ayında hükûmet tarafından “Üç Senelik Maden Programı”nı da içeren “Dört Yıllık Plan” kabul edilmiştir⁹¹.

Bu planlamalar doğrultusunda 1 Kasım 1938 tarihinde Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün rahatsızlığı nedeniyle Başvekil Celal Bayar tarafından TBMM V. Dönem 4. Yasama Yılı Açılış Konuşmasında madenlerle ilgili olarak okunan ifade şöyledir⁹²:

“Maden Tetkik ve Arama işleri ile maden işletmeleri, programlarına göre geliştirilmektedir... Birinci beş yıllık sanayi planımız başarı ile bitmek üzeredir. Buna ek olarak üç yıllık bir maden işletme programı hazırlanmış ve uygulanmasına başlanmıştır. Bu üç yıllık maden programının büyük bir kısmını içine alarak ve şeker endüstrisini de genişleterek makine, kimya, gıda maddeleri, toprak ve su ürünleri, ev yakıtları sanayi ile liman inşası, taşıma araçlarının çoğaltılmasını ve deniz işleri için duyduğumuz ihtiyaçları da içeren ve belirten dört yıllık üç numaralı yeni bir program yapılmış ve açıklanmıştır. Bu plan için harcanacak para 85 ila 90 milyon lira arasında sanılmaktadır. Bununla ilgili kredinin sağlandığı bilinmektedir”

Bu ifadeleri ile BBYSP’nin başarı ile bitmek üzere olduğunu ve madencilik ile ilgili olarak finansmanı sağlanan üç yıllık maden programının da içerisinde yer aldığı dört yıllık bir planın hazırlandığını görmekteyiz. Bu konuşmadan on gün sonra Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün ölümü üzerine Reisicumhur seçilen İsmet İnönü, hükûmeti kurma görevini tekrar Celal Bayar’a vermiştir. Başvekil Celal Bayar 16 Kasım 1938 tarihinde İtimad Talebine Dair Beyanatu kapsamında Meclis kürsüsünden: “...Geçen sene, lütfen tasvibinize iktiran eden programımızın şimdiye kadar yapılmış olan kısımlarından mâadasını yürütmek azim ve kararındayız... Size programımızın harfiyen ve olduğu gibi tatbik olunacağını söylerken...”⁹³

⁹¹ Demir, a.g.m., 2017a, s.486-487.

⁹² **Atatürk’ün Türkiye Büyük Millet Meclisinin V. Dönem 4. Yasama Yılı Açılış Konuşmaları**, https://www.tbmm.gov.tr/tarihce/ataturk_konusma/5d4yy.htm, Erişim Tarihi: 26.03.2021.

⁹³ A.g.e., TBMM, 2014b, s.52.

şeklinde yaptığı konuşması ile eski hükûmet programının kararlılıkla sürdürüleceğini ifade etmiştir. Ancak üç yıllık planın uygulamaya konulması konusundaki hükûmet çevrelerindeki tavır değişikliği sebebiyle Celal Bayar Ocak 1939'da istifa etmiş, madencilik faaliyetlerini içeren bu plan tam olarak devreye konulamamıştır⁹⁴. Sonuçta 25 Ocak 1939'da kurulan Refik Saydam hükûmeti döneminde Üç Senelik Maden Programı'nın uygulamaya konulmasından vazgeçilmiştir⁹⁵.

III.3. Madencilik ile İlgili Kurumların Açılması ve Yapılan Bazı Yasal Düzenlemeler

Madencilik sektöründe yukarıdaki bölümlerde anlatılan ve o dönemlerde yapılması planlanan gelişmelerin gerçekleştirilebilmesi için bazı yasal düzenlemelerin yapılmasına gerek duyulmuştur. Özellikle Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yabancı devletler ile yapılan ticari antlaşmalar, yabancılara verilen imtiyazlar, yabancıların mülk edinmelerine dair kanun ve yürürlüğe giren maâdin nizamnamelerinin sağladığı hakların öncelikli olarak sınırlandırılması gerekiyordu. 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan Barış Antlaşması'nın 28. maddesi ile kapitülasyonlar kaldırılırken, bu antlaşmaya ekli "İkamet ve Selahiyeti Hakkındaki Mukavelename"nin 3'üncü maddesiyle de yabancıların Türkiye'de mal edinme haklarına ilişkin olarak ahdi mütekabiliyet esası getirilmiştir⁹⁶.

Lozan Barış Antlaşması ile ilk olarak karşılıklılık ilkesi benimsenmiş, antlaşmadan 7 ay sonra 18 Mart 1924 tarihinde yürürlüğe konulan 442 sayılı Köy Kanununun 87'nci maddesindeki: "Türkiye Cumhuriyeti tabiyetinde bulunmayan gerek şahıslar ve gerek şahıs hükmünde olan cemiyet ve şirketlerin (eşhası hususiye ve hükmiye) köylerde arazi ve emlak almaları memnudur (yasaktır)⁹⁷" şeklindeki hüküm ile de yabancı gerçek ve tüzel kişilerin köylerde gayrimenkul edinmeleri yasaklanmıştır.

⁹⁴ Özkan Demir, **Cumhuriyet Dönemi Madencilik Politikaları ve Etibank'ın Rolü**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ 2017, s.51-52.

⁹⁵ Demir, a.g.m., 2017a, s.487.

⁹⁶ Pelin Güven, "Anayasa Mahkemesi Kararları Işığında Yabancı Uyruklu Gerçek Kişilerin Türkiye'de Taşınmaz ve Sınırlı Ayni Hak Edinmesinde Tapu Kanunu 35'inci Maddesinde Değişiklik Öngören Kanun Tasarısının Değerlendirilmesi", **Public and Private International Law Bulletin**, 31, 2, 2011, s.204-205.

⁹⁷ Güven, a.g.m., s.205.

1925 yılında doğrudan madencilik ile ilgili olarak çıkarılan 12 Nisan 1925 tarihli 608 sayılı kanun ile Osmanlı Devleti'nden kalma 1906 tarihli Maâdin Nizamnamesi'nde değişiklik yapılarak "Devlet'e ait bilinen madenlerin hükümetçe ya doğrudan doğruya veya Türk şirketleri ile birlikte idaresi veya kâra devletin katılması kaydıyla %51 sermayesi Türk vatandaşlarına ait şirketlere ihalesi" hükmü konulmuştur. Ayrıca bu kanun ile maden işletmelerinde yabancı uyrukluların ancak Türklere insan gücü bulunmadığı durumda çalışabilmesi hükmü getirilmiş ve çalışacak her yabancı teknisyenin karşılığında Türk bir teknisyenin şirket tarafından yetiştirilmesi koşulu hükme bağlanmıştır⁹⁸. Bunların yanında 608 sayılı kanun 3.maddesinde şu ifadeler yer almaktadır⁹⁹:

"Bulunan bir madenin ihale edilebilmesi (işletilmesi) için; bulunan madenin; cins, miktar ve ekonomik içeriği ile teknik olarak işletilebilir olması; ülkenin ticari ve ekonomik çıkarlarına, işletmenin; çevresindeki diğer madenlere zarar vermeyeceğinin belirlenmesine bağlıdır. Bakanlar kurulu, ekonomik ve iktisadi koşulları veya ulusal servetin korunması konumunu göz önünde tutarak; yukarıdaki koşulların yerine getirilmesi durumunda bile, madeni bulana ihale etmeyip, devlet sermayesi ile oluşmuş bir kuruma veya şirkete ihale edebilir. Bu takdirde madeni bulana, bu kanunun 4'üncü maddesi gereği tazminat verilir"

Özetle yürürlüğe giren kanunlar ile madenlerle ilgili olarak, Osmanlı Devleti'nde yabancılara tanınan haklar sınırlanmış ve madenlerin üzerinde ulusal çıkarların korunması sağlanmıştır. Bu düzenlemelerin yanında bu dönemde madencilikle ilgili olarak 11 Kasım 1925 tarihinde madenlere ait ruhsat, imtiyaz ve harçlarla ilgili düzenlemeyi içeren başvekâlet kararı yayınlanmıştır¹⁰⁰. 1926 yılında ağır demir sanayinin kurulmasına karar verilerek 17 Mart 1926 tarih ve 786 sayılı yasa ile Demir Çelik Sanayi kurulmuştur¹⁰¹. 24 Mart 1926 tarih ve 792 sayılı Petrol Kanunu¹⁰² ile Cumhuriyet döneminde petrol sektörü ile ilgili olarak ilk yasal düzenleme yapılmış olup, ülke sınırları içerisinde bütün petrol arama ve işletme hakları

⁹⁸ Tamzok, a.g.m., 2008, s.186.

⁹⁹ Dilek, a.g.m., s.148.

¹⁰⁰ İleri, a.g.m., 2011, s.290.

¹⁰¹ İleri, a.g.e., 2009, s.98.

¹⁰² A.g.m., MTA, 1945, s.249.

devlete verilmiştir¹⁰³. Ülkenin jeolojik yapısı dikkate alınarak, 1926 yılında Arama ve İşletme İdaresi kurulmuştur¹⁰⁴. Ayrıca yine aynı yıl, 927 sayılı kanun ile sıcak ve soğuk maden suları ile kaplıcaların sıhhi ve ilmî usullerle işletilmesi için esaslar içeren Sıcak ve Soğuk Sular ile Kaplıcaların Sıhhi ve ilmî Usullere Göre İşletilmesini Sağlayan Kanun kabul edilmiştir¹⁰⁵. Bu dönemde 9 Mart 1927 tarihinde Türkiye'deki madenlerin ve petrolün araştırılarak bir devlet kurumu tarafından işletilmesine ve gerekli olan sermayenin ise Türkiye İş Bankası tarafından sağlanması kabul edilmiştir¹⁰⁶.

Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın 1 Kasım 1929 tarihindeki TBMM III. Dönem 3. Yasama Yılı Açılış Konuşmasında: "...Yine bu dönemde ilgileneceğiniz ekonomik kanunların önemi pek çoktur. İş Kanunu, yeni Maden Kanunu, Orman Kanunu bunların başlıcalarıdır¹⁰⁷" şeklindeki ifadesi ile yeni bir maden kanununun hazırlanacağına işaret etmiştir. Bu yılları takiben madenlerden en iyi şekilde istifade edebilmek için Ali İktisat Meclisi Yüksek Riyasetine sunulmak üzere 15 Ocak 1933 tarihinde bir rapor hazırlanmıştır. 1 Nisan 1933 tarihinde ise maden cevherinin sürümünü arttırmak için nispi vergilerden indirimine gidilmesine ilişkin kararname yayınlanmıştır¹⁰⁸. Bu dönemde madencilik faaliyetleri ile ilgili olarak yasal bir altyapının kurulmaya çalışıldığı görülmektedir. Bu doğrultuda 9 Mayıs 1931 tarihinde Başvekil İsmet (İnönü) Bey, 7. Cumhuriyet hükûmetinin (VI. İnönü hükûmeti) Programını Sunuş Konuşmasında: "Maden Kanunu lâyihasını Büyük Meclise takdim için hazırlıyoruz. Esas fikir maden işletilmesine mani görülen eski usullerin ve resimlerin ıslahıdır. Yerli sanayi inkişafı için kanunî ve içtimaî tedbirlerimize devam edeceğiz¹⁰⁹" ifadelerine yer vererek maden kanununda değişiklikler yapılması gerektiğini vurgulamıştır.

Madencilik ile ilgili olarak oluşturulmak istenen kurumsal yapı doğrultusunda sadece hukuki altyapı düzenlenmemiş, madencilik işleri ile

¹⁰³ <http://www.mapeg.gov.tr/Tarihce.aspx>, Erişim Tarihi: 26.03.2021.

¹⁰⁴ İleri, a.g.m., 2011, s.291.

¹⁰⁵ A.g.m., MTA, 1945, s.249; İleri, a.g.m., 2011, s.291.

¹⁰⁶ Hilal Karavar, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'de Madencilik Durumu (1939-1945)", *MT Bilimsel Yer Altı Kaynakları Dergisi*, 18, 2020, s.30.

¹⁰⁷ **Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisinin III. Dönem 3. Yasama Yılı Açılış Konuşmaları**, https://www.tbmm.gov.tr/tarihce/ataturk_konusma/3d3yy.htm, Erişim Tarihi: 26.03.2021.

¹⁰⁸ İleri, a.g.m., 2011, s.291.

¹⁰⁹ **Başbakanlarımız ve Genel Kurul Konuşmaları**, TBMM, Cilt 2, TBMM Basımevi, Ankara, 2014c, s.175.

ilgili çalışacak devlet kurumları da kurulmuştur. Bu hususta 20 Mayıs 1933 tarihinde kabul edilen 2189 sayılı yasa ile “Altın ve Petrol Arama ve İşletme İdareleri Teşkiline Dair Kanun” uygulamaya konulmuştur. Bu yasa ile kurulan Altın Arama ve İşletme İdaresi; Türkiye dâhilinde altın ve bunlarla çıkacak diğer madenleri aramak ve sonuçları elverişli olanları işletmek üzere İktisat Vekâletine bağlı olarak kurulmuştur. Yine bu yasa ile kurulan Petrol Arama ve İşletme İdaresi; Türkiye dâhilinde petrol ve bunlarla çıkacak diğer madenleri aramak ve sonuçları elverişli olanları işletmek üzere İktisat Vekâletine bağlı olarak kurulmuştur¹¹⁰. Bugünleri takiben 3 Haziran 1933 tarihinde 2262 sayılı yasa ile sanayi kuruluşlarına kredi vermek, bankacılık işlemlerini yapmak ve sanayinin gelişmesine ilişkin tedbirler almak üzere Sümerbank kurulmuştur¹¹¹.

1935 yılında Cumhuriyet yönetimi bilimsel esaslara dayanarak madenleri incelemek, ülkenin yer altı zenginliği hakkında açık ve dürüst bir şekilde bilgi edinmek, kısaca yer altı zenginliklerinin envanterini düzenlemek gibi önemli bir işi de ele almıştır. Bu doğrultuda bu görev, 22 Haziran 1935 tarihinde yürürlüğe giren 2804 sayılı kanunla kurulan, Altın ve Petrol Arama ve İşletme İdarelerinin görev ve sorumluluklarını da içerisine alan Maden Tetkik Arama Enstitüsüne (MTA) verilmiştir¹¹². MTA'nın görevleri arasında maden arama, jeolojik ve jeofizik araştırmaları yapma, laboratuvar kurma ve personel eğitimi gibi hususlar yer almaktadır¹¹³. MTA çalışmalarını Kuruluş Kanunu'nun 7. maddesi uyarınca maden arama ruhsatı almadan, alan ve süre kısıtlaması olmadan yapabilmektedir. Bunun da ötesinde arama yapacağını bildirdiği sahalarda MTA çalışmalarını tamamlayıncaya kadar, aradığı madenler için başka kimselere ruhsat verilemeyeceği; yine 2804 sayılı kanunun 8. maddesi uyarınca, eğer mekşuf maden sahalarında arama yapıyorsa, MTA çalışmalarını tamamlayıncaya kadar bu maden sahalarının hiç kimseye devir ve ihale edilemeyeceği hükmü uygulanmıştır¹¹⁴.

MTA'nın kuruluşu ile aynı tarihlerde MTA'nın bulacağı madenleri işletmek üzere mevcut millî müesseselerin bünyesinde yapılacak düzenlemelerin yeterli olamayacağı ve yapılacak en doğru adımın yeni bir

¹¹⁰ İleri, a.g.m., 2011, s.291.

¹¹¹ İleri, a.g.m., 2011, s.291.

¹¹² A.g.m., MTA, 1945, s.250.

¹¹³ Tamzok, a.g.m., 2008, s.190.

¹¹⁴ Tandoğan Engin ve Yusuf Ziya Özkan, **MTA'nın Maden Arama Tarihçesi (1935-2002)**, Ankara 2005, s.18.

devlet müessesesi kurmak olması gerekçesiyle 2805 sayılı kanunla Etibank kurulmuştur¹¹⁵. Etibank'ın görevleri arasında maden kaynaklarının işletilmesi, madencilik sektörü ile ilgili yapılacak her türlü işlem, alım-satım, ruhsat ve benzeri faaliyetleri yürütmek ve bankacılık işlemleri yapmak bulunmaktadır. Böylece Etibank ve MTA'nın kurulmasıyla madencilik sektörüne devletin hem yatırımcı hem de işletmeci olarak girme düşüncesi gerçekleşmiştir¹¹⁶. Aynı zamanda MTA ve Etibank ile bu döneme kadar ilkel yöntemlerle ve dağınık olarak işletilen maden yataklarında merkezi denetim sağlanmıştır. MTA'nın arama ve Etibank'ın işletme faaliyetleriyle sonucunda yeni yatakların keşfedilmesinin yanında, bilinen maden yataklarının rezervleri ve çeşitliliği artarak, devletin madencilik sektöründeki etkisi hızla artmıştır¹¹⁷.

Bu gelişmeleri takiben 24 Haziran 1935 tarihinde yürürlüğe giren 2818 sayılı kanun ile maâdin nizamnamesi ve 12 Nisan 1925'te yürürlüğe giren 608 Sayılı kanunun bazı maddeleri değiştirilmiştir. 2818 sayılı kanunla maden arama ve işletme hakları düzenlenerek arama süresi iki yıla indirilmiş, ruhsat sahiplerinin maden işletmesinde belirli şartlara uyması ve madeni devamlı olarak işletme zorunluluğu getirilmiştir. Ayrıca kanunla maden imtiyaz ve ruhsat sahalarını kendi işletmeyip başkalarına kiralamış durumda olanların da tüm haklarının devlete geçeceği belirtilmiştir¹¹⁸. Bununla birlikte bu kanunla maden işletenler ile madenlerde çalışan bütün teknisyen ve işçilerin Türk vatandaşı olma zorunluluğu getirilmiştir¹¹⁹.

III.4. Madenlerin Devletleştirilmesi ve Madencilik Alanında Kurulan Bazı Kuruluş, İşletme ve Fabrikalar

Bu dönemde uygulanmaya başlayan devletçi politikalar ile satın alınarak devletleştirilen birçok yabancı ve özel sektöre ait şirket bulunmakta olup bunların bir kısmı madencilik sektörü ile ilgilidir. Yapılan satın alma ve devletleştirme faaliyetlerinin önemli bir özelliği, yabancı düşmanlığı zihniyetiyle hareket edilmemiş olmasıdır. Böyle olmakla birlikte sözü edilen satın alma faaliyetleri kamuoyunda bir memnuniyet yaratmış ve tasvip

¹¹⁵ Nejat Tamzok, "Türkiye Madencilik Sektöründe Yapısal Dönüşüm ve Sonuçları", **Türkiye 19. Uluslararası Madencilik Kongresi ve Fuarı, IMCET 2005**, İzmir, s.6.

¹¹⁶ Tamzok, a.g.m., 2008, s.190.

¹¹⁷ Kartalkanat, a.g.m., 1991, s.54.

¹¹⁸ A.y.

¹¹⁹ A.g.m., MTA, 1945, s.250.

görmüştür¹²⁰. Madencilik alanında yapılan devletleştirmeler, madencilik alanındaki MTA ve Etibank'ın 1935 yılında kurulması ile temel örgütlenme sorunları çözüldükten sonra başlamıştır¹²¹. Bu dönemde yabancı ve özel sektörden satın alınarak yapılan devletleştirmeler ve madencilik ile doğrudan ve dolaylı olarak ilgili kurulan kuruluş, işletme ve fabrikaların bazıları şunlardır:

1935 yılında Türkiye İş Bankası tarafından Sömikok fabrikası işletmeye açılmıştır¹²². 26 Ağustos 1935 tarihinde Sümerbank ve İş Bankası'nın ortaklığı ile Keçiborlu Kükürt İşletmesi işletmeye açılmıştır¹²³. Keçiborlu Kükürtleri TAŞ'deki Sümerbank'ın yarı hissesi 15 Nisan 1936'da, kalan Türkiye İş Bankası hisseleri ise 3 Temmuz 1942 tarihinde Etibank'a devrolunmuştur¹²⁴.

11 Haziran 1936 tarih ve 3034 sayılı Doyçe Bank (tam adıyla Deutche Bank und Disconto-Gesellschaft) Elinde Bulunan Ergani Bakır T.A.Ş. Hisse Senetleri Satın Alınmasına Dair Kanun yürürlüğe girmiştir. Bu kanun ile Ergani Bakır T.A.Ş.'nin Doyçe Bank elinde bulunan 1.5 milyon lira itibari değerindeki pay senetlerinin 850.000 liraya kadar satın alınması konusunda Hükûmete adı geçen banka ile sözleşme yapma yetkisi verilmiştir. Bu kanun aynı zamanda satın alınacak pay senetlerinin de Etibank'a devredilmesini öngörmektedir¹²⁵.

1936 yılında "Kuarshan Bakır İşletmesi" kurulmuş olup, 27 Mayıs 1937 tarihinde üretime geçilmiştir¹²⁶. 1936 yılında Guleman krom yatağının Etibank'a devri sağlanmış ve aynı yıl bu yataktan üretime başlanmıştır¹²⁷. Yine aynı yıl Etibank tarafından Şark Kromları TAŞ'ın kuruluşu gerçekleştirilmiştir¹²⁸.

31 Mart 1937 tarih ve 3146 sayılı Hükûmetle Ereğli Şirketi Arasında Akdedilen 28 Teşrinisani 1936 Tarihli Satın Alma Mukavelesinin Tasdikine

¹²⁰ İleri, a.g.e., 2009, s.119.

¹²¹ Hikmet Sami Türk, "Madenlerin Devletleştirilmesi", **Prof. Dr. Akif Erginay'a 65inci Yaş Armağanı**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1981, s.35.

¹²² A.g.m., MTA, 1945, s.258.

¹²³ İleri, a.g.m., 2011, s.292.

¹²⁴ Tamzok, a.g.m., 2008, s.191.

¹²⁵ Türk, a.g.m., s.35-36.

¹²⁶ Tamzok, a.g.m., 2008, s.191.

¹²⁷ Tamzok, a.g.m., 2008, s.191.

¹²⁸ Tamzok, a.g.m., 2008, s.191.

Dair Kanun ile Fransız sermayeli Ereğli Şirketi işletmeleri satın alınmıştır. İmzalanan sözleşme hükümlerine göre Ereğli Şirketinin elinde bulunan liman, demiryolu ve maden hakları ile işletme tesisatının on eşit taksitte ve on yılda faizsiz ödenmek suretiyle 3.5 milyon liraya alındığı, yıllık taksitlerin kömür olarak verileceği ve döviz ödenmeyeceği açıklanmıştır. Daha sonra Ereğli Şirketi ruhsatındaki tüm haklar 11 Haziran 1937 tarih ve 3241 sayılı yasa ile Etibank'a devredilmiştir¹²⁹. 1938 yılında ise Ereğli Kömürleri İşletmesi Müessesesi faaliyete geçmiştir¹³⁰.

1937 yılında Kütahya Değirmisaz Linyit Yatağı özel sektörden satın alınarak işletmeye açılmıştır¹³¹. Aynı yıl Karabük'te Karabük Demir Çelik Fabrikası'nın temeli atılmış, tesis iki yıl içinde tamamlanarak 1939'da işletmeye açılmıştır¹³². 1938 yılında Seyitömer Linyit Yatağı işletme imtiyazı Etibank tarafından alınmıştır¹³³. 1938 yılında Etibank tarafından işletme imtiyazı alınan Tavşanlı Tunçbilek Linyit Yatağı'nda üretime geçilmiştir¹³⁴. Yine aynı yıl Murgul Bakır Yatağı'nın işletme imtiyazı Etibank'a verilmiş, ancak üretime geçilmesi 1951 yılında mümkün olmuştur¹³⁵. 30 Mayıs 1940 tarih ve 3867 sayılı Ereğli Kömür Havzasındaki Ocakların Devletçe İşletirilmesi Hakkında Kanun ile de Ereğli Kömür Havzasının tamamı devlet işletmeciliğine geçirilmiştir¹³⁶.

III.5. 1923-1938 Yılları Arasındaki Döneme ait Madencilik Verileri

Türkiye İktisat Kongresi ile başlayan ve devamında izlenen politikalar ışığında genç Türkiye Cumhuriyeti'nin madencilik sektörü ile ilgili olarak önemli girişim ve gelişmelere imza attığı görülmektedir. Türkiye İktisat Kongresi ile başlayan bu dönemin devamında uygulanan politikalar ile madencilik sektörünü ilgilendiren sanayi planlarının yapılması, MTA'nın kurulması ve arama çalışmalarına başlaması, madenlerin devletleştirilmesi ve

¹²⁹ Türk, a.g.m., s.36-38.

¹³⁰ Mehmed Gökhan Polatoğlu, "Atatürk Dönemi'nde Maden ve Enerji Alanında Kurulan ve Sonraki Dönem Türkiye Sanayisine Katkı Sağlayan Bir İktisadi Devlet Teşekkülü: Etibank", **TAD**, 38, 66, 2019, s.450.

¹³¹ Tamzok, a.g.m., 2008, s.191.

¹³² İleri, a.g.m., 2011, s. 292.

¹³³ Tamzok, a.g.m., 2008, s.191.

¹³⁴ Tamzok, a.g.m., 2008, s.191.

¹³⁵ Tamzok, a.g.m., 2008, s.191.

¹³⁶ Türk, a.g.m., s.38-39.

devamında Etibank'ın devlet adına aktif maden işletmecisi olarak yer alması bu dönemin belirleyici özellikleri olmuştur.

Bu dönemde yapılan devletleştirme faaliyetleri, bakır, demir, krom, kükürt, linyit ve taşkömürü maden grupları ile sınırlı tutulmuştur. Bu madenlerden bakır ve krom, o dönemde ülkenin ihtiyacı olan dövizin sağlanması amacıyla yabancı ülkelere işlenmeksizin satılmıştır. Bu dönemde amyant, antimuan, cıva, çinko, kurşun, manganez, manyezit ve zımpara gibi ülkenin döviz kaynağı olarak görülen diğer madenlerin üretimleri çoğunlukla özel girişimcilere bırakılmıştır¹³⁷. Bu dönemde Etibank'ın devlet adına üretimini üstlendiği madenlerin üretiminde ve ihracatında önemli artışlar sağlanırken, çoğunlukla özel sektöre bırakılan diğer madenlerin üretimlerinde istikrarlı bir yükseliş yakalanamamıştır. Bu dönemde madenlere ait üretim miktarı, iç ve dış pazarlara satışı ve yapılan maden arama faaliyetleri ile ilgili bilgilere kısaca göz atalım.

Bu dönem içerisinde amyant (asbest) arama ve işletme çalışmaları ilk olarak Cumhuriyet devrinde ele alınmıştır. 1931 yılının sonlarına doğru işletilmeye başlanan amyant madenlerinde üretim, 1931'de 4 ton'dan 1938 yılı itibarıyla 668 ton'a kadar yükselmiş, bu yıllar arasında toplam üretim 1.365 ton olmuştur (Çizelge 4). Bu dönemde MTA tarafından yapılan programlı arama ve tetkikler sonucunda otuza yakın irili-ufaklı amyant zuhurları keşfedilmiştir¹³⁸.

Çizelge 4. Cumhuriyet'in ilk yıllarında amyant üretim miktarları (ton).

1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	Kaynak
4	58	120	135	104	119	157	668	139
4	58	120	135				668	140
				104				141
					119	157		142

¹³⁷ "Umumi Maden Durumu: Madencilüğümüzün 20 Yıllık Bilançosu ve 1943 Yılı'nın İlk 6 Ayındaki Durumu", **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 30, 1943, s.181; Tamzok, a.g.m., 2008, s.203.

¹³⁸ A.g.m., MTA, 1945, s.274.

¹³⁹ Tamzok, a.g.m., s.193-194.

¹⁴⁰ A.g.m., MTA, 1945.

¹⁴¹ A.g.m., MTA, 1936a; "1935 Yılında Türkiye Maden Durumu", **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 1, 1936b; "Türkiye ve Krom", **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 3, 1936c.

¹⁴² "Umumi Maden Durumu", **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA,12, 1938a.

Ülke için döviz kaynağı olarak görülen antimuan madenlerinin hemen hemen hepsi 1923 yılına gelindiğinde kullanılamaz veya terk edilmiş durumda iken¹⁴³, üretim 1923'te 6 ton ve 1925 yılında 74 ton, 1936 yılından sonra ise 1.000 ton'un üzerinde gerçekleşmiştir (Çizelge 5). Antimuan madeninde 1935'te 223 ton, 1936'da 1.070 ton ve 1937'de 1.255 ton ihracat gerçekleşmiştir¹⁴⁴. Cumhuriyetin ilk yıllarında MTA tarafından yirmi beş antimuan zuhurunun incelemesi yapılmış, bunlardan özel girişimcilere bırakılan Turhal antimuan yatağı, MTA tarafından devletçe işletilmeye uygun olması ve modern esaslara göre işletilmesi maksadıyla Etibank'a devredilmiştir¹⁴⁵.

1937 yılına kadar bütün bakır ihtiyacını dış ülkelerden karşılayan Türkiye'de bakır üretimi 1937'de 653 ton ve 1938'de 2.488 ton olarak gerçekleşmiştir (Çizelge 6). Daha sonraki yıllarda da artarak 1939'da 6.736 ton, 1940'da 8.757 ton ve 1941'de 10.510 ton olmuştur¹⁴⁶. 1937 yılında Kuarshan madeninden üretilen 400 ton bakır Amerikan piyasasına satılmıştır¹⁴⁷. 1937-1942 yıllarında Ergani ve Kuarshan madenlerinden 31.951 tonu blister ve 5.191 tonu da rafine olmak üzere toplam 37.142 ton bakır üretilmiştir. Bu yıllarda iç ve dış piyasalara olmak üzere toplam 25.353 ton bakır satılmıştır¹⁴⁸. 1939 yılında bakır ihracatından ülkeye 2 milyon Türk Lirasını aşan değerde döviz temin edilmiştir¹⁴⁹.

¹⁴³ A.g.m., MTA, 1936a, s.39.

¹⁴⁴ "15 Yıllık Bilançomuz", **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 13, 1938b, s.20.

¹⁴⁵ A.g.m., MTA, 1945, s.273.

¹⁴⁶ A.g.m., MTA, 1943, s.180.

¹⁴⁷ A.g.m., MTA, 1938a, s.2.

¹⁴⁸ A.g.m., MTA, 1943, s.180.

¹⁴⁹ "Umumi Maden Durumu: Madencilüğimizin 18 Yıllık Bilançosu", **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 25, 1941, s.436.

Çizelge 5. Cumhuriyet'in ilk yıllarında antimon üretim miktarları (ton).

1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	Kaynak
6		74 74		26	97	7 7	32 32	150 151 152
1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	Kaynak
43 43	-	668 668 668	66 66 66	223 303 223	1.070 1.070	1.220 1.255 1.255	1.100 1.104 2.104	150 152 153 154 155 156

Çizelge 6. Cumhuriyet'in ilk yıllarında bakır üretim miktarları (ton).

1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	Kaynak
189	830	451	845		13	65		157
1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	Kaynak
						400 400 653	2.488 2.236 2.488	157 158 159 160

Borasil üretimi 1924 ile 1937 yılları arasında inişli-çıkışlı olarak 4.664 ile 17.881 ton arasında değişirken 1938 yılında 4.064 ton olarak gerçekleşmiş, 1939 yılında bir önceki yıla göre yaklaşık 3,6 misli artarak 14.699 ton olmuştur (Çizelge 7)¹⁶¹. Balıkesir-Susurluk bölgesindeki Sultançayırı

¹⁵⁰ Tamzok, a.g.m., s.193-194.

¹⁵¹ "Umumi Maden Durumu: Madencilüğimizin 17 Yıllık Bilançosu", **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 21, 1940.

¹⁵² A.g.m., MTA, 1936a; A.g.m., MTA, 1936b; A.g.m., MTA, 1936c.

¹⁵³ A.g.m., MTA, 1945.

¹⁵⁴ A.g.m., MTA, 1943.

¹⁵⁵ "Umumi Maden Durumu", **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 8, 1937.

¹⁵⁶ A.g.m., MTA, 1938a.

¹⁵⁷ Tamzok, a.g.m., s.193-194.

¹⁵⁸ A.g.m., MTA, 1938a.

¹⁵⁹ A.g.m., MTA, 1943.

¹⁶⁰ A.g.m., MTA, 1941.

¹⁶¹ A.g.m., MTA, 1940, s.466.

madeninde 1943 yılının ortasına kadar ise toplam 164.457 ton borasit üretimi yapılmıştır¹⁶².

Çizelge 7. Cumhuriyet'in ilk yıllarında borasit üretim miktarları (ton).

1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	Kaynak
	11.000	16.051	15.574	17.881	14.943	13.528	5.456	163
	11.000	16.051	15.574	17.881	14.943	13.528	5.456	164
						13.528	5.456	165
1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	Kaynak
6.501	4.994	7.553	7.517	5.082	6.484	4.664	4.063	163
6.501	4.994	7.553	7.517			4.664		164
5.501	4.994	7.553	7.517	5.082				165
				5.082	6.483			166
					6.484	4.664		167
							4.064	168
							4.064	169

Bu dönem içerisinde cıva madenleri özel girişimcilere bırakılmış olup, cıva üretimi ise 1923 ile 1937 yılları arasında inişli-çıkışlı olarak 6 ile 815 şişe arasında gerçekleşirken 1938 yılında 597 şişe olmuştur (Çizelge 8). Cumhuriyetin ilk yirmi yılında iç ve dış pazarlara satılan cıva miktarı ise toplam 5.349 şişe olarak gerçekleşmiştir¹⁷⁰.

¹⁶² A.g.m., MTA, 1943, s.182-183.

¹⁶³ Tamzok, a.g.m., s.193-194.

¹⁶⁴ A.g.m., MTA, 1945.

¹⁶⁵ A.g.m., MTA, 1936a; A.g.m., MTA, 1936b; A.g.m., MTA, 1936c.

¹⁶⁶ A.g.m., MTA, 1937.

¹⁶⁷ A.g.m., MTA, 1938a.

¹⁶⁸ A.g.m., MTA, 1940.

¹⁶⁹ A.g.m., MTA, 1941.

¹⁷⁰ A.g.m., MTA, 1945, s.272-273.

Çizelge 8. Cumhuriyet'in ilk yıllarında cıva üretim miktarları (şişe).

1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	Kaynak
6	226	100	161		126	239	545	171
6							545	172
1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	Kaynak
239		23	42	25	815	483	597	171
					815			172
				25				173
				25	823			174
						483		175
							597	176

1923-1929 yılları arasında ülke ithalatının önemli bir bölümünü oluşturan çimentoda üretim, 1925'ten itibaren istikrarlı bir şekilde artmıştır (Çizelge 9). 1928-1931 yılları arasında tesis edilen yeni fabrikalar ile ülke 1935 yılında yabancı çimentosundan kurtularak ilk defa olmak üzere Suriye'ye çimento ihracatı yapmıştır¹⁷⁷. 1925 ile 1942 yılları arasında çimento fabrikaları tarafından toplam 2.591.717 ton çimento iç ve dış pazarlara satılmıştır¹⁷⁸.

¹⁷¹ Tamzok, a.g.m., s.193-194.

¹⁷² A.g.m., MTA, 1941.

¹⁷³ A.g.m., MTA, 1936a; A.g.m., MTA, 1936b; A.g.m., MTA, 1936c.

¹⁷⁴ A.g.m., MTA, 1937.

¹⁷⁵ A.g.m., MTA, 1938a.

¹⁷⁶ A.g.m., MTA, 1943.

¹⁷⁷ A.g.m., MTA, 1941, s.440.

¹⁷⁸ A.g.m., MTA, 1943, s.183.

Çizelge 9. Cumhuriyet'in ilk yıllarında çimento üretim miktarları (ton).

1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	Kaynak
		6.847	20.940	40.973	58.845	65.070	81.970	179
		6.847	20.940	40.973	38.846		81.970	180
		6.847	20.940	40.973	38.846	165.070	81.970	181
						65.070		182
1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	Kaynak
108.209	108.163	117.995	168.500	131.175	137.086	214.794		179
108.309	108.163	117.995	168.500		195.493		267.568	180
108.309	108.163	117.995	168.500	131.175	195.493	214.794	267.568	181
							267.568	182
				131.175				183
						214.794		184

Dönem içerisinde çinko üretimi 1928'te 5 bin ton seviyelerinde iken 1938'te 18 bin ton seviyelerine çıkmıştır (Çizelge 10). 1923 ile 1940 yılları arasında toplam çinko üretimi 132.855 ton, çinkolu kurşun üretimi ise toplam 98.911 ton olarak gerçekleşmiştir¹⁸⁵. Bu dönemde MTA tarafından elli sekiz adet çinko zuhuru tetkikten geçirilmiştir¹⁸⁶. 1924 ile 1938 yılları arasında kurşun üretimi ise 1.546 ile 16.162 ton arasında değişen miktarlarda inişli-çıkışlı olarak gerçekleşmiştir (Çizelge 10). Cumhuriyet döneminde 1924-1938 yılları arasında yaklaşık toplam 112 bin tonun üzerinde ve yıllık ortalama ise 7.5 bin tonun üzerinde kurşun üretimi gerçekleşmiştir. 1936-1937 yıllarında MTA tarafından yapılan çalışmalar sonucunda Bolcardağ ve Keban kurşun yatakları işletilmeye uygun bulunarak, Etibank'a devredilmiştir¹⁸⁷.

¹⁷⁹ A.g.m., MTA, 1938b.

¹⁸⁰ A.g.m., MTA, 1940.

¹⁸¹ A.g.m., MTA, 1941.

¹⁸² A.g.m., MTA, 1943.

¹⁸³ A.g.m., MTA, 1936a; A.g.m., MTA, 1936b; A.g.m., MTA, 1936c.

¹⁸⁴ A.g.m., MTA, 1938a.

¹⁸⁵ A.g.m., MTA, 1943, s.182.

¹⁸⁶ A.g.m., MTA, 1945, s.271.

¹⁸⁷ A.g.m., MTA, 1945, s.271.

Çizelge 10. Cumhuriyet'in ilk yıllarında çinko ve kurşun üretim miktarları (ton).

Çinko	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	Kaynak
						5.829	11.500	9.645	188
							11.501	9.645	189
						5.829	11.501	9.645	190
	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	Kaynak
	1.477	3.250	6.943	14.390	14.640	16.170	17.140	18.240	188
	1.477	3.250	6.943	14.393	14.645				189
	1.477	3.250	6.943	14.393		16.170	17.143	18.243	190
					14.645	17.126			191
							17.143		192
Kurşun	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	Kaynak
		8.400	1.546	5.509	6.530	8.062	7.324	15.503	188
							7.324	15.508	189
		8.400	1.456	5.509	6.530	8.062	7.324	15.508	190
	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	Kaynak
	2.767	-	3.036	7.158	4.410	10.949	14.727	15.662	188
	2.767		3.036	7.158	4.410				189
	2.767		3.036	7.158		10.944	14.732	16.162	190
					4.410	7.632			191
							7.984		192

Krom'un işlenmeden yurt dışına doğrudan satıldığı bu yıllarda krom üretimi, 1924'te 3.400 ton, 1925'te 7.506 ton, 1930'da 28.195 ton ve 1935'te 150 bin ton mertebesine çıkmış ve bu yılda krom üreticiliğinde Türkiye dünyada birinciliği almıştır (Çizelge 11)¹⁹³. 1932 ile 1935 yılları arasında ülkenin krom üretimi, dünya üretiminin %18,5-19,3'ünü oluşturmuştur¹⁹⁴. 1935 yılından sonrada istikrarlı artışı devam eden krom üretimi, 1936'da 160 bin ton, 1937'de 192 bin ton ve 1938'de 200 bin tonun üzerine ulaşmıştır (Çizelge 11). 1901 ile 1922 yılları arasında yaklaşık toplam 394 bin ton ve yıllık ortalama 18 bin ton krom üreten Osmanlı Devleti'ne nazaran

¹⁸⁸ Tamzok, a.g.m., s.193-194.

¹⁸⁹ A.g.m., MTA, 1936a; A.g.m., MTA, 1936b; A.g.m., MTA, 1936c.

¹⁹⁰ A.g.m., MTA, 1945.

¹⁹¹ A.g.m., MTA, 1937.

¹⁹² A.g.m., MTA, 1938a.

¹⁹³ A.g.m., MTA, 1936b, s.19.

¹⁹⁴ A.g.m., MTA, 1943, s.177.

Cumhuriyet döneminde 1923-1938 yılları arasında yaklaşık toplam 1 milyon tonun üzerinde ve yıllık ortalama ise 68 bin tonun üzerinde krom üretimi gerçekleşmiştir¹⁹⁵. 1937 yılında krom cevheri ihracatından ülkeye 3,5 milyon ve 1938 yılında 4 milyon Türk Lirasını aşan karşılıklı döviz temin edilmiştir¹⁹⁶. Bu dönemde MTA tarafından yapılan çalışmaları sonucunda iki yüz otuz bir adet krom yatağı incelenmiş, bunların ellisinin özel girişimciler ve on beşinin de devlet için işletilmeye değer olduğu belirlenmiştir¹⁹⁷.

Çizelge 11. Cumhuriyet'in ilk yıllarında krom üretim miktarları (ton).

1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	Kaynak
	3.400	7.506	6.670	18.318	11.849	16.178	28.195	198
		7.506	6.670	18.318	11.849	16.178	28.945	199
	3.400	7.506	6.670	18.318	11.849	16.178	28.195	200
	3.046							201
1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	Kaynak
25.388	55.216	75.379	119.840	150.470	160.390	192.500	213.830	198
29.525	55.215	75.379	119.844	150.514				199
25.388	55.216	75.379	119.844	150.472	163.880	192.508		200
							208.405	201
					160.399		208.405	202
						192.508		203

1928 yılında hususi sermaye ile üretime başlanan kükürt madenlerinde 1935 yılında Keçiborlu Kükürt işletmelerinin devletleştirilmesiyle üretimde yeni bir döneme girilmiştir²⁰⁴. 1935 yılı öncesi en yüksek 300 ton olan kükürt üretimi, 1938 yılı itibarıyla yaklaşık 4 bin ton seviyesine ulaşmıştır (Çizelge 12). 1935 yılında üretime başlayan Keçiborlu madeninde 1935 ile 1942 yılları arasında toplam 20.029 ton blok ve çubuk kükürt üretimi yapılmıştır²⁰⁵. Bu

¹⁹⁵ A.g.m., MTA, 1945, s.266-267.

¹⁹⁶ A.g.m., MTA, 1943, s.177.

¹⁹⁷ A.g.m., MTA, 1945, s.267.

¹⁹⁸ Tamzok, a.g.m., s.193-194.

¹⁹⁹ A.g.m., MTA, 1936a; A.g.m., MTA, 1936b; A.g.m., MTA, 1936c.

²⁰⁰ A.g.m., MTA, 1938b.

²⁰¹ A.g.m., MTA, 1941.

²⁰² A.g.m., MTA, 1940.

²⁰³ A.g.m., MTA, 1938a.

²⁰⁴ A.g.m., MTA, 1943, s.182.

²⁰⁵ A.g.m., MTA, 1943, s.182.

dönemde MTA tarafından yapılan çalışmalar sonucunda on dokuz adet kükürt zuhurunun incelemesi yapılmıştır²⁰⁶.

Çizelge 12. Cumhuriyet'in ilk yıllarında kükürt üretim miktarları (ton).

1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	Kaynak
74	25	150	300	2.178	3.189	2.265	3.893	207
74	25	150	300		3.189	3.383	3.806	208
74								209
				2.178				210
				2.178	3.162			211
						2.765		212
							3.894	213

1923 yılında 253 ton olan linyit üretimi ise genel olarak artma eğilimine bağlı olarak 1938'de 145 bin ton düzeyine ulaşmıştır (Çizelge 13). 1902 ile 1919 yılları arasında yaklaşık toplam 1 milyon ton ve yıllık ortalama 59 bin ton linyit üreten Osmanlı Devleti'ne nazaran Cumhuriyet döneminde 1927-1944 yılları arasında yaklaşık toplam 2,9 milyon ton ve yıllık ortalama ise 164 bin tonun üzerinde linyit üretimi gerçekleşmiştir²¹⁴. Bu dönemde MTA tarafından yapılan arama çalışmaları sonucunda ülkenin birçok yerinde yaklaşık 350 milyon tona varan linyit zuhurları keşfedilmiştir²¹⁵. Bu dönem içerisinde taş kömürü üretimi ise 1923'de 597.000 ton iken 1938 yılında yaklaşık 4,3 kat artarak 2,5 milyon ton düzeyine gelmiştir (Çizelge 13). 1901 ile 1922 yılları arasında yaklaşık toplam 12 milyon ton ve yıllık ortalama 548 bin ton taş kömürü üreten Osmanlı Devleti'ne nazaran Cumhuriyet döneminde 1923-1938 yılları arasında yaklaşık toplam 26 milyon ton ve yıllık ortalama ise 1,6 milyon tonun üzerinde taş kömürü üretimi gerçekleşmiştir²¹⁶. Bu

²⁰⁶ A.g.m., MTA, 1945, s.276.

²⁰⁷ Tamzok, a.g.m., s.193-194.

²⁰⁸ A.g.m., MTA, 1945.

²⁰⁹ A.g.m., MTA, 1941.

²¹⁰ A.g.m., MTA, 1936a; A.g.m., MTA, 1936b; A.g.m., MTA, 1936c.

²¹¹ A.g.m., MTA, 1937.

²¹² A.g.m., MTA, 1938a.

²¹³ A.g.m., MTA, 1943.

²¹⁴ A.g.m., MTA, 1945, s.260.

²¹⁵ A.g.m., MTA, 1945, s.261.

²¹⁶ A.g.m., MTA, 1945, s.256.

dönem içerisinde kömür ihracatı ise 1932’de 1.178.000 ton, 1933’te 1.323.000 ton, 1934’te 1.652.000 ton iken 1935’te 1.700.000 tonu aşmıştır²¹⁷.

Çizelge 13. Cumhuriyet’in ilk yıllarında linyit ve taş kömürü üretim miktarları (ton).

Linyit	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	Kaynak
	253	-	4.610	6.812	10.555	9.251	11.558	9.389	218
	253		4.610	6.812	10.555	9.251	11.558	9.389	219
			4.610	6.812	10.555	9.251	11.558	9.389	220
	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	Kaynak
	7.775	13.560	29.561	52.777	73.335	95.234	116.397	145.706	218
	7.775	13.560	29.561	52.777	73.355	95.817	116.397		219
	7.775	13.560	29.561	52.777		95.234		129.300	220
	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	Kaynak
	597.000	994.000	958.000	1.216.000	1.324.000	1.251.000	1.421.000	1.595.000	218
597.499	994.020	957.625	1.216.008	1.323.833	1.250.639	1.421.008	1.595.359	219	
597.499	994.020	957.625	1.216.008	1.323.000	1.250.639	1.421.008	1.595.359	221	
1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	Kaynak	
1.574.000	1.593.000	1.852.000	2.288.000	2.340.000	2.299.000	2.307.000	2.589.000	218	
1.574.091	1.593.579	1.852.107	2.288.269	2.340.491	2.298.649	2.306.869		219	
1.574.091	1.593.579	1.852.107	2.288.269	2.340.491	2.298.649	2.306.869	2.588.959	221	

Dünya piyasasında rakipsiz olarak görülen lüle taşı üretimi, 1923 yılında 1.538 sandık ve 1924’te 1.779 sandık olarak gerçekleşmiş ve takip eden yıllardan 1939 yılına kadar 107-935 sandık arasında değişen miktarlarda gerçekleşmiştir (Çizelge 14). 1923 ile 1942 yılları arasında toplam 10.064 sandık lüle taşı iç ve dış pazarlara satılmıştır²²².

²¹⁷ A.g.m., MTA, 1936b, s.18.

²¹⁸ Tamzok, a.g.m., s.193-194.

²¹⁹ A.g.m., MTA, 1938b.

²²⁰ A.g.m., MTA, 1941.

²²¹ “Umumi Maden Durumu: Türkiye Madenciliğinin 1949 Bilançosu”, **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 40, 1950.

²²² A.g.m., MTA, 1943, s.182.

Çizelge 14. Cumhuriyet'in ilk yıllarında lületaşı üretim miktarları (sandık).

1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	Kaynak
1.538	1.779							223
		323				441	380	224
1.538	1.779		323	312	41	441	380	225
								226
1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	Kaynak
935	107	241	235	694				224
935		241		694			385	225
	107		235		622	592	383	226
					622	592		227

1928 yılında şişelere doldurularak üretime girilmiş olan bulunan ve aynı yıl 142.893 litreyi bulan maden suyu üretimi, 1938'te yaklaşık yedi kat artarak 980.675 litre düzeyine ulaşmıştır (Çizelge 15). 1928 ile 1942 yılları arasındaki dönemde maden sularında toplamda 8.545.683 litre iç pazara satışa çıkarılmıştır²²⁸.

Çizelge 15. Cumhuriyet'in ilk yıllarında maden suyu üretim miktarları (litre).

1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	Kaynak
					142.893	235.567	272.996	229
					142.893	235.567	272.996	230
						235.567	272.996	231
1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	Kaynak
284.264	100.209	104.332	124.727	388.796	792.423	980.042	980.175	229
284.264	100.209	104.332	124.727	388.796	792.423	980.042	980.675	230
284.264	100.209	104.332	124.727	388.796				231

²²³ A.g.m., MTA, 1943.

²²⁴ A.g.m., MTA, 1936a; A.g.m., MTA, 1936b; A.g.m., MTA, 1936c.

²²⁵ A.g.m., MTA, 1941.

²²⁶ A.g.m., MTA, 1945.

²²⁷ A.g.m., MTA, 1938a.

²²⁸ A.g.m., MTA, 1943, s.184.

²²⁹ A.g.m., MTA, 1941.

²³⁰ A.g.m., MTA, 1943.

²³¹ A.g.m., MTA, 1945.

Bu dönemde özel girişimciliğe bırakılan manganez cevherlerinde gayrimuntazam bir şekilde üretim gerçekleşmişti²³². 1925 yılında Karadeniz sahil kısımlarında yer alan manganez yataklarında üretim başlamış²³³, 1925'te 97 ton üretim gerçekleştirilmiştir. 1926 ile 1938 yılları arasında ise 61 ile 15.600 ton arasında değişen miktarlarda yıllık manganez üretimi gerçekleştirilmiştir (Çizelge 16). 1925-1944 yılları arasındaki yirmi yıl içerisinde toplam 49.162 ton manganez cevheri üretimi yapılarak iç ve dış pazarlara satılmıştır. Bu dönemde MTA tarafından yüz elli beş adet manganez zuhuru tetkik edilerek önemleri açısından kategorilere ayrılmıştır²³⁴.

Çizelge 16. Cumhuriyet'in ilk yıllarında manganez üretim miktarları (ton).

1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	Kaynak
		97	77	398	61	151	900	235
				11.398	61	151	900	236
						151	900	237
1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	Kaynak
1.000	2.800	7.700	13	9.200	4.600	530	2.186	235
1.000	2.800	7.700	13	15.600				236
1.000	2.800	7.700	13		4.600	530	2.180	237

1929 yılında üretime başlanan manyezit madenlerinde planlı ve modern bir işletme usulü uygulanmadığından manyezit üretimi fazla gelişmemiştir. 1929 ile 1938 yılları arasında inişli-çıkışlı olarak 286 ile 2.247 ton arasında değişen miktarlarda yıllık manyezit üretimi gerçekleştirilirken (Çizelge 17), toplamda 8.898 ton manyezit üretimi gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde MTA tarafından yirmi sekiz adet manyezit zuhuru tetkik edilmiştir²³⁸.

²³² A.g.m., MTA, 1945, s.274.

²³³ A.g.m., MTA, 1943, s.181.

²³⁴ A.g.m., MTA, 1945, s.274.

²³⁵ Tamzok, a.g.m., s.193-194.

²³⁶ A.g.m., MTA, 1936a; A.g.m., MTA, 1936b; A.g.m., MTA, 1936c.

²³⁷ A.g.m., MTA, 1945.

²³⁸ A.g.m., MTA, 1945, s.275.

Çizelge 17. Cumhuriyet'in ilk yıllarında manyezit üretim miktarları (ton).

1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	Kaynak
						286	322	239
						286	322	240
1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	Kaynak
2.070	310	751	628	1.090	2.240	1.360	864	239
2.077	310	751	628			321	864	240
				1.092	2.247			241
					2.247	1.365		242

Zımpara madeninde 1923'de 6.896 ton seviyesinde olan üretim, 1935'li yıllara kadar inişli-çıkışlı bir karakter sergilerken 1935 ile 1938 yılları arasında 12 bin ton seviyesine çıkmıştır (Çizelge 18). Zımpara madeninde 1935'te 11.991 ton ve 1937'de 12.115 ton ihracat gerçekleştirilmiştir²⁴³.

Çizelge 18. Cumhuriyet'in ilk yıllarında zımpara üretim miktarları (ton).

1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	Kaynak
6.896	6.108	7.500	4.574	6.620	11.140	7.603	3.267	244
6.896	6.108	7.500	4.574	6.620				245
					11.145	7.603	3.267	246
	6.108	7.500	4.574	6.620	11.145	7.603	3.267	247
1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	Kaynak
3.488	6.323	7.017	7.794	11.990	12.980	12.110	8.452	244
							12.500	245
				11.991		12.115		246
3.488	6.323	7.017	7.794	11.991	12.983	12.115	8.452	247
3.488	6.323	7.017	7.794					248

Bu madenlerin yanında Türkiye'de bu dönemde altın ve gümüş işletilmesine henüz girilmemiştir. 1933 yılında kurulan Altın Arama ve İşletme İdaresi 1935 yılının ortalarına kadar jeolojik olarak altın bulunmasına

²³⁹ Tamzok, a.g.m., s.193-194.

²⁴⁰ A.g.m., MTA, 1945.

²⁴¹ A.g.m., MTA, 1937.

²⁴² A.g.m., MTA, 1938a.

²⁴³ A.g.m., MTA, 1938b, s.20.

²⁴⁴ Tamzok, a.g.m., s.193-194.

²⁴⁵ A.g.m., MTA, 1941.

²⁴⁶ A.g.m., MTA, 1938b.

²⁴⁷ A.g.m., MTA, 1943.

²⁴⁸ A.g.m., MTA, 1936a; A.g.m., MTA, 1936b; A.g.m., MTA, 1936c.

uygun yerlerde arama yapmış olup bu kurum lağvedildikten sonra ise bu kurumun görevlerini MTA üstlenmiştir. MTA 1945 yılına kadar yirmi üç adet altın zuhuru üzerinden incelemeler yapmış ve bu doğrultuda tetkik edilen Bolkardağ cevherleşmesi ton başına 12 gram altın ve 600 gram gümüş ihtiva etmesinden dolayı işletilmek üzere Etibank'a devredilmiştir²⁴⁹.

Türkiye 1934 ile 1938 yılları arasında ihtiyaç duyduğu demir için 2.541 ton ithalat yaparken 1937 yılında MTA jeologları tarafından keşfedilen ve 1938 yılından itibaren Etibank tarafından işletilmeye başlayan Divriği yatağındaki üretim ile demir cevheri ihraç edebilecek duruma gelmiştir²⁵⁰. 1938'de 76.507 ton olan demir üretimi²⁵¹, 1938 ile 1944 yılları arasında toplam 700.139 ton olarak gerçekleşmiş ve bu miktarın 616.506 tonu Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarına gönderilmiştir. 1908 ile 1913 yılları arasında yaklaşık toplam 51 bin ton ve yıllık ortalama 8,5 bin ton demir cevheri üreten Osmanlı Devleti'ne nazaran Cumhuriyet döneminde 1939-1944 yılları arasında yaklaşık toplam 623 bin ton ve yıllık ortalama ise 103 bin tonun üzerinde demir cevheri üretimi gerçekleşmiştir²⁵².

Bu maden gruplarının yanında Cumhuriyet döneminde kil madenlerinden faydalanmak amacıyla Sümerbank tarafından Kütahya'da bir porselen fabrikası kurulmuş, 1923'te 745 ton olan üretim 1938 yılında 5.845 ton olarak gerçekleşmiştir²⁵³. Cumhuriyetin ilk yirmi yılında toplam 118.423 ton kil üretimi yapılmış²⁵⁴, buna ilaveten ülke büyük miktarda porselen kili ihraç edebilecek konuma gelmiştir²⁵⁵. Kil madenlerinin yanında 1935-1942 yılları arasında toplam 1.796 m³ levha mermer ve 30.152 ton moloz iç pazarlara satılmıştır. 1928 yılında üretime başlanan Değirmentaş'ında ise 1943 yılına kadar toplam 56.942 adet satışa çıkarılarak ülkenin iç ihtiyacı karşılanmıştır²⁵⁶. Yer altı kaynaklarından sayılabilecek tuz madenleri Cumhuriyet döneminde Tekel idaresine verilmiş olup, tuz üretimi 1925'te 94.261 ton iken 1938 yılında 169.992 ton olarak gerçekleşmiştir²⁵⁷. 1925 ile

²⁴⁹ A.g.m., MTA, 1945, s. 280-281.

²⁵⁰ A.g.m., MTA, 1943, s.177; A.g.m., MTA, 1945, s.263.

²⁵¹ A.g.m., MTA, 1950, s.9.

²⁵² A.g.m., MTA, 1945, s.262-263.

²⁵³ A.g.m., MTA, 1945, s.276.

²⁵⁴ A.g.m., MTA, 1943, s.183-184.

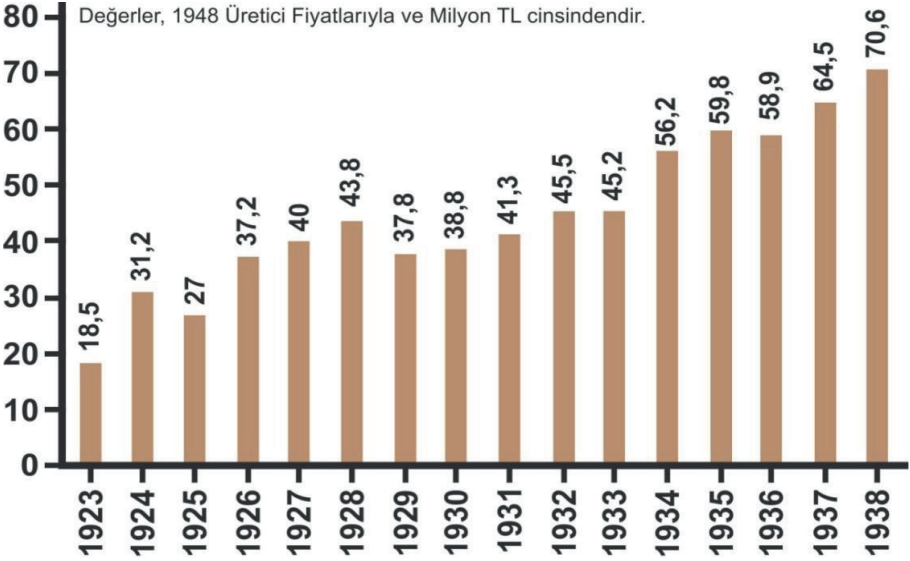
²⁵⁵ A.g.m., MTA, 1945, s.280.

²⁵⁶ A.g.m., MTA, 1943, s.183-184.

²⁵⁷ A.g.m., MTA, 1945, s.280.

1937 yılları arasında zırnık (arsenik) madeninde üretim ise yıllık olarak 2 ile 56 ton arasında değişirken, toplamda 251 ton olarak gerçekleşmiştir. Bu dönemde MTA tarafından on sekiz adet arsenik zuhurunun incelemesi yapılmış olup, bazı arsenik cevherlerinin ton başına 5-10 gram altın ihtiva ettiği belirlenmiştir²⁵⁸.

1935 yılında kurulan MTA, 1941 yılına kadar altı sene içerisinde 1.300'den fazla maden zuhurati keşfetmiş ve incelemiş olup işletilecek düzeyde olanları Etibank'a teslim etmiştir²⁵⁹. Bu dönemde Türkiye'de madencilik sektörünün yarattığı katma değer genel olarak artış eğiliminde olmakla birlikte 1948 yılı üretici fiyatlarıyla 1923 yılında 18.5 milyon TL, 1929 yılında 37.8 milyon TL, 1934'te 56.2 milyon TL iken, 1938 yılında 70.6 milyon TL olarak gerçekleşmiştir²⁶⁰.

Şekil 1. 1923-1938 yılları arasındaki madencilik sektörü katma değerleri²⁶¹.

²⁵⁸ A.g.m., MTA, 1945, s.276.

²⁵⁹ A.g.m., MTA, 1941, s.442.

²⁶⁰ Serpil Kahraman, **1929-1939 İktisadi Devletçilik ve Sanayileşme Politikaları**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005, s.69.

²⁶¹ Kahraman, a.g.e., s.69.

SONUÇ

Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM)'nin kuruluşu ve akabinde Cumhuriyet'in ilanı ile başlayan dönemde Osmanlı Devleti'nden madencilik sektöründe intikal eden eksikliklerin giderilmesi, yabancı ve azınlıkların sektördeki egemenliğinin kırılması ve yeni bir anlayışın oluşturulmasına yönelik yeni düzenlemelerin yapılması gerekmiştir. Gazi Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde ülkeyi kuran kadrolar, siyasi bağımsızlık kadar ekonomik bağımsızlığın da olması gerekliliğini anlamış ve bu doğrultuda Türkiye İktisat Kongresi ile millî bir iktisat politikası hazırlanmıştır. Bu iktisat politikası doğrultusunda ülkeyi kuran kadrolar, madenlerin ülke için en önemli doğal zenginlikler olduğunu ve ekonomik kalkınmanın gerçekleşebilmesi için maden kaynaklarının en iyi şekilde ülke lehine kullanılması gerektiği düşüncesiyle hareket etmişlerdir.

Kongre'nin yapılmasıyla birlikte şekillenen düşünceyle madenlerin millî menfaatlere göre daha fazla işletilmesi ve ihracının yapılarak gelir elde edilmesi düşünülmüştür. Ancak Osmanlı toplumunda çok az olan özel sermayenin büyük çoğunluğunun da Müslüman olmayan azınlıkların elinde olması nedeniyle, madencilik ve sanayi sektörlerine sermaye sağlamak amacıyla bankalar kurulmuş ve teşvik politikaları uygulanmıştır. Bu uygulamalar sonucu Türk anonim şirketleşme hareketlerinde artış gerçekleşmiş olsa da, madencilik sektörünün yüksek miktarlarda sermayeye, alanında uzman teknik elemana ve modern bir tekniğe ihtiyaç duyması nedeniyle millî ekonomi açısından beklenen gelişme tam olarak sağlanamamıştır. Bu dönemde dünyada patlak veren ekonomik krizin Türkiye'yi de etkilemesi, madencilikte özel sermayeden beklenen gelişmelerin tam olarak sağlanamaması gibi nedenler ile devletçilik politikası dönemi başlamıştır. Bu politika doğrultusunda planlı sanayi dönemine geçilmiş, madenciliğin toplam yatırımlar içerisindeki payının %26.9 olduğu BBYSP hazırlanmış, uygulanmış ve planın %100 oranında gerçekleştirilmesi sağlanmıştır.

BBYSP'nin uygulanması devam ederken BBYSP'ye göre kullanılacak sermaye ve ekonomik faaliyetleri daha kapsamlı olan ve finansmanı sağlanan diğer planlar hazırlanmış olsa da bu planlar tam olarak devreye konulamamıştır. Bu dönemde uygulamaya konulan devletçilik politikası ile hazırlanan planların yanında madenciliği dolaylı ve doğrudan ilgilendiren

kanunlar ve düzenlemeler yürürlüğe konulmuş, birçok kurum, kuruluş, işletme ve fabrikalar kurulmuştur. Bu dönemde kurulan kurumlardan özellikle MTA ve Etibank ile madencilik sektöründe önemli bir teşkilatlanma hamlesi gerçekleştirilerek bu döneme kadar ilkel yöntemlerle ve dağınık olarak işletilen madenler üzerinde merkezi denetim sağlanmıştır. MTA ve Etibank'ın kurulmasından sonra madenler yabancı ve özel sermaye sahiplerinden satın alınarak devletleştirilmiş ve sonucunda devletin madencilik sektöründe doğrudan yatırımcı ve işletmeci olarak çalışması mümkün olmuştur. MTA'nın arama ve Etibank'ın işletme faaliyetleri sonucunda yeni maden yataklarının keşfedilmiş, bilinen maden yataklarının rezervleri ve çeşitliliği artırılmış ve madenlerin üretiminde artışlar sağlanırken, devletin madencilik sektöründeki etkisi de hızla artmıştır. Yapılan uygulamalar sonucunda Cumhuriyetin ilk yıllarında madenlerin ihracatında ve madencilik katma değerinde önemli artışlar sağlanmıştır.

KAYNAKÇA

“15 Yıllık Bilançomuz”, **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 13, 1938b, s.7-23.

“1935 Yılında Türkiye Maden Durumu”, **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 1, 1936b, s.18-21.

Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, Cilt II, 5. Baskı, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2006, <https://atam.gov.tr/wp-content/uploads/SÖYLEV-ORJİNAL.pdf>, Erişim Tarihi: 26.03.2021.

Atatürk’ün Türkiye Büyük Millet Meclisinin I. Dönem 2. Yasama Yılımı Açış Konuşmaları, https://www.tbmm.gov.tr/tarihce/ataturk_konusma/1d2yy1.htm, Erişim Tarihi: 26.03.2021.

Atatürk’ün Türkiye Büyük Millet Meclisinin I. Dönem 3. Yasama Yılımı Açış Konuşmaları, https://www.tbmm.gov.tr/tarihce/ataturk_konusma/1d3yy.htm, Erişim Tarihi: 26.03.2021.

Atatürk’ün Türkiye Büyük Millet Meclisinin II. Dönem 3. Yasama Yılımı Açış Konuşmaları, https://www.tbmm.gov.tr/tarihce/ataturk_konusma/2d3yy.htm, Erişim Tarihi: 26.03.2021.

Atatürk’ün Türkiye Büyük Millet Meclisinin II. Dönem 4. Yasama Yılımı Açış Konuşmaları, https://www.tbmm.gov.tr/tarihce/ataturk_konusma/2d4yy.htm, Erişim Tarihi: 26.03.2021.

Atatürk’ün Türkiye Büyük Millet Meclisinin III. Dönem 2. Yasama Yılımı Açış Konuşmaları, https://www.tbmm.gov.tr/tarihce/ataturk_konusma/3d2yy.htm, Erişim Tarihi: 26.03.2021.

Atatürk’ün Türkiye Büyük Millet Meclisinin III. Dönem 3. Yasama Yılımı Açış Konuşmaları, https://www.tbmm.gov.tr/tarihce/ataturk_konusma/3d3yy.htm, Erişim Tarihi: 26.03.2021.

Atatürk’ün Türkiye Büyük Millet Meclisinin V. Dönem 1. Yasama Yılımı Açış Konuşmaları, https://www.tbmm.gov.tr/tarihce/ataturk_konusma/5d1yy.htm, Erişim Tarihi: 26.03.2021.

Atatürk’ün Türkiye Büyük Millet Meclisinin V. Dönem 2. Yasama Yılımı Açış Konuşmaları, https://www.tbmm.gov.tr/tarihce/ataturk_konusma/5d2yy.htm, Erişim Tarihi: 26.03.2021.

Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisinin V. Dönem 3. Yasama Yılı Açış Konuşmaları, https://www.tbmm.gov.tr/tarihce/ataturk_konusma/5d3yy.htm, Erişim Tarihi: 26.03.2021.

Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisinin V. Dönem 4. Yasama Yılı Açış Konuşmaları, https://www.tbmm.gov.tr/tarihce/ataturk_konusma/5d4yy.htm, Erişim Tarihi: 26.03.2021.

Aysan, Mustafa A. “Atatürk'ün Ekonomik Görüşü: Devletçilik”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C 2, S 6, Ankara 1986, s.617-644.

Başbakanlarımız ve Genel Kurul Konuşmaları, TBMM, TBMM Basımevi, Cilt 1, Ankara 2014a.

Başbakanlarımız ve Genel Kurul Konuşmaları, TBMM, TBMM Basımevi, Cilt 2, Ankara 2014c.

Başbakanlarımız ve Genel Kurul Konuşmaları, TBMM, TBMM Basımevi, Cilt 3, Ankara 2014b.

Bayartan, Mehmet, “XIX. Yüzyılda Osmanlı Madenlerinin Coğrafi Dağılışı”, **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, X-1, 2008, s.137-155.

Çağatay, Neşet, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Maden İşletme Hukuku”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 2, 1, Ankara, 1943, s.117-126.

Çilingir, Yalçın, “Madencilüğimizin Evrimine Toplu Bir Bakış”, **Türkiye Madencilik Bilimsel ve Teknik 4. Kongresi**, Ankara 1975, TMMOB Maden Mühendisleri Odası Yayını, s.51-105.

Daver, Bülent, “Atatürk ve Ekonomi”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C 11, S 31, Ankara 1995, s.295-304.

Demir, Özkan, “Cumhuriyet Döneminde Maden İşletmelerinde İşçi Haklarını Belirlemeye Yönelik Bazı Düzenlemeler (Ergani Bakır İşletmesi ve Ereğli Kömür İşletmesi Örnekleri)”, **MT Bilimsel Yer Altı Kaynakları Dergisi**, 18, 2020.

Demir, Özkan, “İkinci Dünya Savaşı'na Kadar Türkiye'de Madencilik Alanındaki Gelişmeler”, **Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 5, 40, 2017a, s.478-490.

Demir, Özkan, **Cumhuriyet Dönemi Madencilik Politikaları ve Etibank'ın Rolü**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ 2017.

Dilek, Savaş, “Anadolu Coğrafyası’ndaki Madencilik Politikaları ve Tarih Bilinç(i)(sizliği)”, **TMMOB Jeoloji Mühendisleri Odası Haber Bülteni**, 1998/1-2, Ocak-Haziran 1998, s.140-154.

Engin, Tandoğan, Özkan, Yusuf Ziya, **MTA'nın Maden Arama Tarihçesi (1935-2002)**, Ankara 2005.

Fidan, Erkan, “Tarih Öncesi Dönemlerde Anadolu’da Kullanılmış Olan Maden Yatakları”, **MT Bilimsel Yer Altı Kaynakları Dergisi**, 9, 2016, s.49-59.

Güven, Pelin, “Anayasa Mahkemesi Kararları Işığında Yabancı Uyruklu Gerçek Kişilerin Türkiye’de Taşınmaz ve Sınırlı Ayni Hak Edinmesinde Tapu Kanunu 35’inci Maddesinde Değişiklik Öngören Kanun Tasarısının Değerlendirilmesi”, **Public and Private International Law Bulletin**, 31, 2, 2011, s.203-300.

İleri, Turgut, “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Türkiye’de Madencilik Genel Durumu ve Atatürk’ün Madencilikle İlgili Düşünceleri”, **Kastamonu Eğitim Dergisi**, 19, 1, 2011, s.287-296.

İleri, Turgut, **Türkiye Cumhuriyeti’nin Madencilik Politikaları (1923-1960)**, Ondokuzmayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun 2009.

İzmir İktisat Kongresi (17 Şubat-4 Mart 1923), Stil Matbaacılık, İstanbul-Mayıs 2004.

Kahraman, Serpil, **1929-1939 İktisadi Devletçilik ve Sanayileşme Politikaları**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005.

Karavar, Hilal, “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye’de Madencilik Durumu (1939-1945)”, **MT Bilimsel Yer Altı Kaynakları Dergisi**, 18, 2020, s.27-41.

Kartalkanat, Ahmet, “Cumhuriyet Döneminde Madencilikimizin Gelişimi ve Türkiye Madencilik Politikası”, **Jeoloji Mühendisliği**, 38, 1991, s.51-67.

Kartalkanat, Ahmet, “Osmanlılarda Madencilikle İlgili Yasal Düzenlemeler ve Madencilik Politikası”, **Jeoloji Mühendisliği**, 36, 1990, s.65-71.

Keskin, Özkan, “Osmanlı Devleti’nde Maden Hukukunun Tekâmülü (1861-1906)”, **OTAM**, 29, 2011, s.125-147.

Keskin, Özkan, “Osmanlı Devletimde Yabancı Maden Mühendislerinin İstihdamı ve Osmanlı Madenciliğine Hizmetleri”, **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, 11, 2007, s.79-92.

Koyuncu, Emel, “Atatürk’ün Ekonomi Mucizesi”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C 15, S 44, Ankara 1999, s.771-776.

MAPEG, <http://www.mapeg.gov.tr/Tarihce.aspx>, Erişim Tarihi: 26.03.2021.

Polatoğlu, Mehmed Gökhan, “Atatürk Dönemi’nde Maden ve Enerji Alanında Kurulan ve Sonraki Dönem Türkiye Sanayisine Katkı Sağlayan Bir İktisadî Devlet Teşekkülü: Etibank”, **TAD**, 38, 66, 2019, s.444-478.

Polatoğlu, Mehmed Gökhan, “İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı (1938-1942)”, **Atatürk Dergisi**, 6, 1, 2017, s.55-87.

Saydam, Abdullah, “Osmanlı Madenciliği ve XIX. Yüzyılın Ortalarında Trabzon’daki Maden Ocakları”, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, 6, 1, 1991, s.255-270.

Soykan, Füsün, Mutluer, Mustafa, “Türkiye’de Madencilik ve Maden Yataklarının Coğrafi Dağılışı”, **Ege Coğrafya Dergisi**, 8, İzmir 1995, s.37-56.

Tamzok, Nejat, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Döneminden Çok Partili Döneme Madencilik Politikaları, 1861-1948”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, 63, 4, 2008, s.179-204.

Tamzok, Nejat, “Türkiye Madencilik Sektöründe Yapısal Dönüşüm ve Sonuçları”, **Türkiye 19. Uluslararası Madencilik Kongresi ve Fuarı**, IMCET 2005, İzmir, s.5-20.

Tızlak, Fahrettin, “Osmanlı Maden İşletmeciliğinde Kanunnâmeden Nizamnâmeye Geçiş ve 1861 Tarihli Maden Nizamnâmesi”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, 98, 1995, s.75-91.

Topaloğlu, Mustafa, “Dünyada Maden Hukukuyla İlgili Yeni Yaklaşımlar ve Bu Bağlamda Türk Maden Hukukunun Gelişimi”, 2016, s.3, <http://www.mtopaloglu.av.tr/img/makaleler/du-nyada-maden-hukukuyla-I-llgili-yeni-yaklas-imler-ve-bu-bag-lamda-tu-rk-maden-hukuku-740.pdf>, Erişim Tarihi: 26.03.2021.

Turan, Murat, “Madencilüğimizin Tarihsel Gelişimi”, **Türkiye Madencilik Bilimsel ve Teknik 7. Kongresi**, Ankara 1981, s.47-63.

Tünay, Muharrem, “Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C 2, S 4, Ankara 1985, s.245-256.

Türk, Hikmet Sami, “Madenlerin Devletleştirilmesi”, **Prof. Dr. Akif Erginay’a 65 inci Yaş Armağanı**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1981.

“Türkiye ve Krom”, **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 3, 1936c, s.23-36.

“Türkler ve Madencilik”, **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 5, 1936a, s.3-40.

“Umumi Maden Durumu: Madencilüğimizin 17 Yıllık Bilançosu”, **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 21, 1940, s.451-469.

“Umumi Maden Durumu: Madencilüğimizin 18 Yıllık Bilançosu”, **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 25, 1941, s.423-442.

“Umumi Maden Durumu: Madencilüğimizin 20 Yıllık Bilançosu ve 1943 Yılıının İlk 6 Ayındaki Durumu”, **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 30, 1943, s.171-184.

“Umumi Maden Durumu: Saltanatın Son ve Cumhuriyetin İlk 22 Yılında Türk Madenciligi”, **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 34, 1945, s.246-286.

“Umumi Maden Durumu: Türkiye Madencilüğünün 1949 Bilançosu”, **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 40, 1950, s.5-11.

“Umumi Maden Durumu”, **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 12, 1938a, s.1-3.

“Umumi Maden Durumu”, **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, MTA, 8, 1937, s.1-5.

Üçüncüoğlu, Adnan Güngör, Kömürlü, Eren, “Osmanlı Dönemi Gümüşhane İli Madencilik Tarihine Genel Bir Bakış”, **MT Bilimsel Yeraltı Kaynakları Dergisi**, 9, 2016, s.97-102.

Yalçın, Ünsal, “Anadolu Madencilik Tarihine Toplu Bir Bakış”, **MT Bilimsel Yer Altı Kaynakları Dergisi**, 9, 2016, s.3-13.

Yüksel, Hasan, “Atatürk’ün Devletçilik Anlayışı”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C 12, S 35, Ankara 1996, s.609-614.

CUMHURİYET GAZETESİNDE ÇOCUK VE ÇOCUKLUK MESELESİ (1928-1939)*

HASAN GÜRKAN**

ÖZ

Bu çalışmada Türkiye’de hükûmetin gayriresmî yayın organı niteliğindeki *Cumhuriyet* gazetesinin 1928-1939 yılları arasında çocuk ve çocukluk meselesine olan yaklaşımı incelenmiştir. Çalışmanın ilk bölümünde yeni rejimin çocuk ve çocukluğa yönelik anlayışı ve yasal gelişmeler, meselenin Osmanlı geçmişi ile karşılaştırmalı bir biçimde ele alınmıştır. İkinci bölümde *Cumhuriyet* gazetesinin modern eğitim sistemi içerisindeki çocuk ve çocukluğa ilişkin haber ve söylemleri incelenmiştir. Üçüncü bölümde gazetenin toplumsal bir varlık olarak çocuğa yaklaşımı ortaya konulmuştur. Son bölümde ise *Cumhuriyet* gazetesinin çocukların yaşadığı yoksulluk, beslenme, barınma ve çocuk işçiliği gibi problemlere olan yaklaşımı belirlenmeye çalışılmıştır. Böylelikle yeni rejimin ve gazetenin çocuk ve çocukluk meselesine yönelik tutumları bütüncül bir bakış açısıyla tartışılarak Cumhuriyet rejiminin ilk kuşağına yönelik pratikler ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet Gazetesi, Çocuk, Çocukluk, Türk Basını, Türkiye Cumhuriyeti.

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. / There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Dr., Özel Toros Okulları, Mersin/TÜRKİYE, hasangurkan74@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-7292-972X

CHILDREN AND CHILDHOOD ISSUES IN CUMHURİYET NEWSPAPER (1928-1939)

ABSTRACT

In this article, the approach of the *Cumhuriyet* newspaper - which is The Turkish Government's informal Gazette- to the issues of children and childhood in Turkey between 1928-1939 was examined. In the first part of the study, the understanding and legal developments of the new regime towards children and childhood are discussed in a comparative way with the Ottoman past. In the second part, the news and discourses of *Cumhuriyet* newspaper on children and childhood in the modern education system were analyzed. In the third part, the newspaper's approach to the child as a social entity has been revealed. In the last part, the approach of *Cumhuriyet* newspaper to the problems experienced by children such as poverty, nutrition, accommodation and child labor has been tried to be determined. So the attitudes of the new regime and the newspaper towards the issue of children and childhood are discussed with a holistic perspective and the practices towards the first generation of the Republic regime have been put forward.

Keywords: Childhood, Children, Cumhuriyet Newspaper, The Republic of Turkey, Turkish Press.

GİRİŞ

Türkiye’de akademik alanda son yıllarda çocukluğun tarihine yönelik kayda değer bir ilgi olduğu görülmektedir. Bu konuda tarih alanının yanı sıra sosyoloji, kültür, iletişim ve medya gibi alanlarda da çalışmalar yapılması meselenin derinliğini ve boyutlarını göstermesi açısından değerlidir¹. Ancak çocuk ve çocukluğa yönelik anlayışları, dönemin gazeteleri aracılığıyla ortaya koymak konusundaki eksiklik de göze çarpmaktadır². O dönemin en önemli kitle iletişim araçları şüphesiz ki gazetelerdi. Ders kitapları ile kitlelere en çok ulaşan yayınların gazeteler olması, tarihsel kaynak olarak gazetelere daha çok önem verilmesini gerektirir. Çünkü basın yayın organları; toplumun bilgilenmesi, bilinçlenmesi ve mobilizasyonu gibi pek çok açıdan belirleyici ve inşa edici niteliklere sahiptir. Basın yayın organları içinde gazetelerin, çocuğun kamusal alanda görünürlüğüne katkıda bulunduğu da söylenebilir.

Türkiye’de 1923’te ilan edilen Cumhuriyet rejimi; ulusal, modern ve iktisadi olarak bağımsız bir devlet ve toplum yaratma idealini taşımaktaydı. Cumhuriyet yönetimi toplum ve aile yaşamında çocuğun önem kazanmasına çabalamış; çocukların barınma, beslenme, eğitim ve sağlık gibi temel

¹ Bu çalışmaların bazıları için bk. **Toplumsal Tarihte Çocuk**, Haz. Bekir Onur, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1993; Cüneyd Okay, **Osmanlı Çocuk Hayatında Yenileşmeler (1850-1900)**, Kırkambar Yayınları, İstanbul 1998; Cüneyd Okay, **Eski Harfli Çocuk Dergileri**, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1999; Bekir Onur, **Türkiye’de Çocukluğun Tarihi**, İmge Kitabevi, Ankara 2005; Bekir Onur, **Çocuk, Tarih ve Toplum**, İmge Kitabevi, Ankara 2007; Güven Gürkan Öztan, **Türkiye’de Çocukluğun Politik İnşası**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2013; Mahmut Tezcan, **Çocuk Sosyolojisi**, Kök Yayıncılık, Ankara 2005; Yahya Araz, **16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Başlarına Osmanlı’da Çocuk Olmak**, Kitap Yayınevi, İstanbul 2013; Ramazan Alabaş, **Cumhuriyet Dönemi Çocuk Dergilerinin Eğitim ve Tarih Anlayışı Bakımından Değerlendirilmesi (1928-1950)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara 2014; Hüseyin Şimşek, **Tanzimat ve Mutlakiyet Dönemi Çocuk Dergilerinin Eğitim Açısından İncelenmesi**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eğitim Programları ve Öğretim A.B.D., Ankara 2002; Ghonche Ghoghji, **Osmanlıca Yayınlanmış Çocuk Dergileri: Grafik Tasarım Açısından Bir İnceleme**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi A.B.D., İstanbul 2019; **Kültür ve Çocuk**, Ed. Durmuş Aslan, Mustafa Kale, İmray Nur, Pegem Akademi, Ankara 2019.

² Literatürde Osmanlı Devleti dönemi çocuk dergilerini [gazetelerini] ele alan çalışmalar da mevcuttur. Örneğin Yılmaz’ın 1869-1908 yılları arasındaki Türkçe çocuk gazeteleri üzerinden Osmanlı kimliğinin oluşumunu incelediği çalışma bunlardan biridir. Ayrıntılı bilgi için bk. Eray Yılmaz, **Türkçe Çocuk Gazetelerinde Osmanlı Kimliği (1869-1908) Ahlâk, İlim, Dil, Tarih ve Coğrafya**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2020.

haklarını gerçekleştirmek için yasal düzenlemelere girişmiştir³. Bu dönemde girişilen tüm faaliyetlerin ve çıkarılan yasaların kapsamı içerisinde çocuk ve çocukluk meselesine özel bir önem verildiğini görmek mümkündür. Cumhuriyet devrimlerinin gerçekleştirildiği yıllarda basın-yayın faaliyetleri içerisinde *Cumhuriyet* gazetesi de önemli bir araç olarak yer almıştır. Türk basını içinde teknolojik devrimlere imza atan gazetenin, kuruluş misyonu doğrultusunda hareket ederek devrimlerin benimsenmesinde ve yaygınlaştırılmasında da öncü görevi üstlendiği görülmektedir⁴. Kurtuluş Savaşı sürecinde *Yeni Gün* gazetesiyle destek olan Yunus Nadi, iki ortağı Nebizâde Hamdi ve Zekeriya Sertel ile 7 Mayıs 1924'te Atatürk'ün desteğiyle *Cumhuriyet* gazetesini kurmuştur. Yunus Nadi, Osmanlı Mebusan Meclisinde ve TBMM'de milletvekili olarak da yer almıştır. Siyasal yaşamına 1912'de Aydın'dan milletvekili olarak başlayan Nadi, bir gazeteci ve milletvekili olarak İttihat ve Terakki'nin ön saflarında yer almış, Kurtuluş Savaşı'na destek vermiş ve yeni rejimle aynı adı taşıyan gazeteyle âdeta çağdaşlaşmanın bir görevlisi olmuştur⁵.

Cumhuriyet gazetesi, 1920'li ve 1930'lu yıllarda Türkiye'de gerçekleşen inkılaplarda hükûmete en çok destek veren basın-yayın organlarından biridir. Yeni Türk kimliğinin inşa edildiği bu dönem, devrimlerin ve köklü yeniliklerin ardı ardına geldiği tarihî bir dönemeçti. Bu dönemde toplumsal, siyasi, hukuki, ekonomik alanda ve eğitim alanında devrimler gerçekleştirilmiş ve *Cumhuriyet* gazetesi de bu devrim ve yeniliklere doğrudan destek vermiştir. Gazete; milletlerarası takvim, saat, yeni rakamlar ve ölçü sisteminin kabul edilmesi, soyadı kanunu, lakap ve unvanların kaldırılması hakkında kanun, hafta tatili hakkında kanun gibi yeniliklerde desteklerinin yanı sıra⁶, harf inkılabı, dil devrimi, tarih çalışmaları, iktisadi atılımlar ve dış politika gibi pek çok farklı alanda da haber ve söylemleri aracılığıyla bu yenilikleri halka duyurmuş ve toplumun bu yenilikleri benimsemesinde başı çeken basın-yayın organlarından biri olmuştur. Hatta başyazar Yunus Nadi, Cumhuriyet Halk Partisinin altı okla ifade edilen

³ Gül Çakır, "Atatürk Döneminde Türkiye'de Aile Hukuku ve Çocuk Hakları", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C 18, S 1, 2020, s.350.

⁴ Ayşe Elif Emre Kaya, "Cumhuriyet Gazetesinin Kuruluşundan Günümüze Kısa Tarihi", *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, C 39, S 1, 2010, s.77.

⁵ Pelin Böke, *Yeni Gün'den Cumhuriyet'e Yunus Nadi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 1994, s.169-170.

⁶ Emre Kaya, a.g.m., s.77.

prensiplerinin anayasaya girişini de büyük bir coşkuyla karşılamış ve “Yeni Türkiye’nin cumhuriyetçiliği, devletçiliği, milliyetçiliği, halkçılığı, lâikliği ve inkılâpçılığı fiiliyat sahasında yürüyen hakikatler olduğu için bunlar üzerinde uzun uzadıya durmaya lüzum yoktur. Şu kadarını söylemek kâfidir ki bu ana vasıfların Türk Teşkilâtı Esasiyesine girmesi Türk milletinin tahakkuk etmiş ana prensiplerinin ebediyete namzed bir devamlılığa tevfiğ ve tespiti demektir.” ifadelerini kullanmıştır⁷. Nadi’nin satırlarından da anlaşılacağı üzere *Cumhuriyet* gazetesi, hükûmetin ya da Cumhuriyet Halk Partisi’nin ilkelerini benimsemekte ve onun bir nevi gayriresmî yayın organı özelliğini taşımaktadır.

Kitle iletişim aracı olarak *Cumhuriyet* gazetesi, dönemin en etkili gazetelerinden biri olmasının yanı sıra çocuk ve çocukluğa yönelik yaklaşımlarıyla da öncü bir rol üstlenmiştir. *Cumhuriyet* gazetesinin çocuklara yönelik ilgisi haftada bir kez yer verdiği çocuk sayfasından da (*Çocuklar İçin*) anlaşılmaktadır. Bu sayfada çocuk oyunlarına, çocuk giyimine, başka ülkelerdeki çocuklarla ilgili çeşitli haberlere, çeşitli hikâyelere, çizimlere, bulmacalara, el işi örneklerine, ödüllü bilmecelere vb. etkinliklere yer verildiği görülmektedir⁸.

Cumhuriyet gazetesi, pek çok meselede olduğu gibi çocuk ve çocukluk meselesinde de ciddi bir baskı unsuru olmuştur. Gazetenin, çocuk ve çocukluğa yönelik hassasiyeti nedeniyle bu çerçevedeki sorunların çözümünde önemli katkıları vardır. Gazete ilk sayısında yayın politikasının demokrasinin ve cumhuriyetin tesisine yönelik olduğunu vurgulamış; ilk sayfasında siyasi haberlere, Mustafa Kemal Paşa’nın beyanatına ve dış politikaya dair konulara yer verirken sonraki sayfalarında her kesime hitap etmek için spor, çocuk, eğitim gibi başlıklar dâhilinde yayın yapmıştır⁹. Gazetenin çocuk ve çocukluk meselesine verdiği önem, yeni Türkiye’nin meselelere olan yaklaşımıyla benzerlik göstermektedir. Diğer bir deyişle *Cumhuriyet* gazetesi, çocuk ve çocukluğu ulusal ve evrensel düzlemde bütüncül (toplumsal, kültürel, siyasi, ekonomik vb.) bir yaklaşım ile ele almıştır. Dolayısıyla bu çalışmada, gazetenin çocuk ve çocukluk meselesine

⁷ Yunus Nadi, “Türk Teşkilâtı Esasiyesinde Tekâmül”, *Cumhuriyet*, 7 Şubat 1937, s.1.

⁸ Örnek sayfalar için bk. *Cumhuriyet*, 2 Nisan 1931, s.5; *Cumhuriyet*, 9 Nisan 1931, s.5; *Cumhuriyet*, 21 Nisan 1932, s.5; *Cumhuriyet*, 28 Nisan 1932, s.5.

⁹ Sultan Berna Akkoyunlu, *Erken Cumhuriyet Dönemi Türk Basımında Karikatür (1923-1933)*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye Cumhuriyet Tarihi A.B.D., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2017, s.367.

yaklaşımı politik, toplumsal, kültürel, ekonomik ve hukuki bakımdan çok boyutlu bir mesele olarak incelenmiştir.

I. Cumhuriyet Rejimi İçerisinde Çocuk ve Çocukluk

Türkiye’de cumhuriyet rejimi içerisinde çocuk ve çocukluk meselesini açıklayabilmenin ön koşullarından biri Osmanlı toplum yapısı içerisinde çocuğun yerini belirleyebilmektir. Nitekim bu çalışmada da meselenin Osmanlı geçmişi -kısa bir biçimde de olsa- aydınlatmak gerekir. Osmanlı toplum yapısını inceleyen en önemli çalışmalardan birini gerçekleştirmiş olan İlber Ortaylı’ya göre Osmanlı toplumunda çocuk müstakil bir konuma sahip değildi ve daha çok babanın hukuki denetimi ve velayeti altındaydı¹⁰. Osmanlı’da Tanzimat dönemine kadar yazılan eserlerde çocuğa ve çocukluğa neredeyse önem verilmemekteydi¹¹.

Osmanlı toplumunda hem mahalle yapısı hem de eğitim sistemi çocuğu geleneksel İslam, bilgi ve kültürle donanmış Osmanlı yurttaşı kimliği ile yetiştirmeyi amaçlıyordu¹². Osmanlı toplumunda çocuklar mahalle ve cemaatin kontrolündeydi ve bir yandan dinsel değerlerle tek yönlü olarak toplumsallaştırılırken diğer yandan edilgin ve alıcı bir konumdaydı¹³. Klasik dönemde kültürde, edebiyatta ve sanatta çocuk ve çocukluğa dair kanıtlara rastlamamız nadiren görülebilecek bir durumdur. Bu bağlamda Osmanlı klasik döneminde çocuk edebiyatı ve çocuk tiyatrosu gibi alanların varlığından bile bahsetmemiz zor gözükmemektedir¹⁴. Türk toplumunda 18. ve 19. yüzyıl sonrası; siyasal, toplumsal ve kültürel dönüşüm çerçevesinde aile ve bireyin konumu değişmekteydi. Dahası aile, çocuk, birey ve kimlik gibi meseleler de ülkenin temel tartışmaları arasında yer almaya başladı. Osmanlı

¹⁰ İlber Ortaylı, **Osmanlı Toplumunda Aile**, Pan Yayıncılık, İstanbul 2002, s.83.

¹¹ Öztan, **a.g.e.**, s.34.

¹² Kapsamlı değerlendirmeler için bk. Kemal H. Karpat, **İslâm’ın Siyasallaşması: Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması**, Çev. Şiar Yalçın, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005; Azmi Özcan, “Sultan II. Abdülhamid”, **Türkler**, 12. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.909-930; Hasan Gürkan, **Türkiye’de Tarih Öğretimi: İlköğretim Ders Kitapları (1869-1950)**, Karahan Kitabevi, Adana 2017.

¹³ Onur, **Çocuk, Tarih ve Toplum**, s.296, 297; Ortaylı, **a.g.e.**, s.88.

¹⁴ Marianna Yerasimos, “16-19. Yüzyıl Gravür ve Suluboyalarında Çocuk Figürleri”, **Toplumsal Tarihte Çocuk**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1993, s.65; Sevda Şener, “Türk Tiyatrosunda Çocuk”, **Toplumsal Tarihte Çocuk**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1993, s.92-100; Fatih Erdoğan, “Toplumsal Tarihimizde Çocuk Edebiyatının Yeri”, **Toplumsal Tarihte Çocuk**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1993, s.85-91.

Devleti'nde geleneğin yavaş yavaş terkedilerek modernleşme çabalarının hızlandığı 19. yüzyılda ise milliyetçilik akımına bağlı olarak çocuk ve çocukluk meselesinde de gelişmeler yaşanmaya başlandı. Hatta çocuğun bir özne olarak 19. yüzyılda ortaya çıktığını söylemek yanlış olmayacaktır. Nitekim 19. yüzyılı diğer yüzyıllardan ayıran en önemli özelliklerden biri “milliyetçilik akımı”dır. Ulus devletlerin amacı Fransız Devrimi'nin getirdiği yeni değerleri ve fikirleri topluma nüfuz ettirmektir. Ulus devletler bunu gerçekleştirmek için modern eğitime ve onun fiziki mekânları olarak okullara başvurmak zorundaydı. Yapılacak iş, aydınlanmadan alınan mirasın eğitim ve öğretim yoluyla halka mâl edilmesi idi¹⁵. Ulus devletler eğitim sistemi ve okullar aracılığıyla “modern çocuğu” ve “çocukluğu” inşa etmeye başladılar. Böylelikle de çocukların yetişkinlerle bir tutulması süreci ortadan kaldırdı¹⁶. Bu dönemde bazı düşünürler -örneğin Caradeux ve Herder- “millî eğitim” kavramını kullanmış, Fichte ise milliyetçi düşüncenin gerekliliği ve buna uygun okullar üzerine eğilmiştir¹⁷. Ayrıca milliyetçilik ideolojisini içselleştirmiş bireylerin ve kültürel homojenliğin oluşabilmesi için okuryazarlığın yaygınlaşması ve ulusun bireylerinin “kitle” eğitiminden geçirilmesi de gerekmekteydi¹⁸. Osmanlı Devleti de Tanzimat'ın ilanı ile her alanda birtakım yeniliklere girişti. Eğitimde, hukukta, askerî yapı ve tüm idarede yeniliklerin yapıldığı bu dönemde Osmanlı çocuk gazetesinin yayıncıları ve yazarları da Osmanlı kimliğini desteklediler ve bunu “medeniyet” çerçevesinde, “ittihad” ve “terakki”yi sağlamak için gerçekleştirdiler¹⁹.

19. yüzyıl sonrası modern eğitimin ve milliyetçiliğin toplumu dönüştürme gücü çocukluk anlayışının dönüşümüne yol açtı. Osmanlı Devleti, okul öncesi çocuklar için okullar açma zorunluluğunu ise ancak II. Meşrutiyet Dönemi sonrasında fark etti. Bu dönemde devletin çocuklar için açtığı ana mektepleri aracılığıyla okul öncesi çocukların eğitimine başlandı²⁰. 6 Ekim

¹⁵ Kürşat Bumin, **Batı'da Devlet ve Çocuk**, Çizgi Kitabevi, Konya 2013, s.57.

¹⁶ Onur, **Türkiye'de Çocukluğun Tarihi**, s.27; Hasan Gürkan, “Türk Modernleşmesinde ve Kültür Tarihinde Çocuk ve Çocukluk Algısı”, **Kültür ve Çocuk**, Ed. Durmuş Aslan, Mustafa Kale, İmray Nur, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2019, s.58-59.

¹⁷ Necdet Sakaoğlu, **Osmanlı Eğitim Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul 1993, s.57-58.

¹⁸ İlhan Tekeli, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, s.128.

¹⁹ Yılmaz, **a.g.e.**, s.3-4.

²⁰ İbrahim Caner Türk, “Osmanlı Devleti'nde Okul Öncesi Eğitim”, **Millî Eğitim**, S 192, 2011, s.162, 171; Meral Güdek, **Modernleşme Döneminde Osmanlı'da Çocuk Eğitimi**

1913 tarihli “İlköğretim Geçici Kanunu” ve 15 Mart 1915 tarihli “Ana Mektepleri Nizamnamesi” ile okul öncesi çocukların eğitimi yasal olarak düzenlendi ve çocuklar yaşlarına göre sınıflandırıldı²¹.

19. yüzyılın sonlarına kadar kendine özgü özellikleri olan bir varlık olarak görülmeyen çocuklar, -diğer bir deyişle müstakil olarak ele alınmayan çocuklar-, İkinci Meşrutiyet Dönemi ile artık toplumun geleceği olarak algılanmaya başlandı²². Dönemin çocuk gazetelerine göre çocuklardan beklenen; din, devlet, millet sevgisiyle ve vatana hizmet etme sevinciyle çok çalışkan olmaları, ilimlere sarılmaları ve yetişmiş bireyler olarak medeniyet doğrultusunda ilerleyerek geleceğin modern Osmanlı ülkesini kurmalarıydı²³. Dahası Trablusgarp Savaşı (1911-1912), Balkan Savaşları (1912-1913) ve Birinci Dünya Savaşı (1914-1918); yeni bir Türk kimliği yaratma çabalarını beraberinde getirdi ve toplumun geleceği açısından çocuklara daha da önem verilmesi sonucunu doğurdu. Hatta İttihat ve Terakki'nin onları militarist bir kaynak olarak algılamasına da neden oldu. Devletin kurtuluşunun modernleşme ve Türk milliyetçiliği ile gerçekleşeceğini savunan İttihat ve Terakki Fırkası ideolojisi, çocuğu ve çocukluğu inşa ederken bu savaşları etkili bir biçimde araçsallaştırdı²⁴. Dönemin çocuk dergileri ve ders kitapları da incelendiğinde çocuklara millî bilincin ve vatanseverlik duygusunun aşılanmaya çalışıldığı açıkça görülmektedir²⁵.

Türkiye’de 1923’te ilan edilen Cumhuriyet sonrası, İttihat ve Terakki’den alınan miras sürdürülecekti. Nitekim dönemin müfredatları, eğitimle ilgili raporları, süreli yayınlar ve ders kitapları incelendiğinde bu doğrusalığı

ve **Literatürü**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi A.B.D., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2012, s.42.

²¹ M. Serhan Yücel, “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Anaokulları”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C 9, S 43, 2016, s.996; Türk, a.g.m., s.165; Güdek, a.g.t., s.42.

²² Füsün Üstel, **Makbul Vatandaşın Peşinde, II. Meşrutiyet’ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi**, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s.30.

²³ Yılmaz’ın, Osmanlı kimliğini 1869-1908 yılları arasındaki Türkçe çocuk gazeteleri üzerinden ahlak, ilim, dil, tarih ve coğrafya unsurları bağlamında ulaştığı kapsayıcı sonuçlar için bk. Yılmaz, a.g.e., s.287 ve sonrası.

²⁴ Gürkan, “Türk Modernleşmesinde ve Kültür Tarihinde Çocuk ve Çocukluk Algısı”, s.67.

²⁵ Fatih Tuğluoğlu, “II. Meşrutiyet Döneminde Milliyetçi Bir Çocuk Dergisi: Talebe Defteri (1913-1919)”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C 15, S 30, 2015, s.99-139; Mehmet Özdemir, “Balkan Savaşları’nın Çocuk Oyunlarına Yansımaları ‘Çocuk Duygusu’ Örneği”, **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**, C 4, S 2, 2015, s.634-657; Ahmed Rasim, **Resimli ve Haritalı Tarih-i Osmânî, İkbâl Kütübhanesi**, İstanbul 1329/1913; İhsan Şerif, **Tarihde İlk Adım**, Cilt 1, Maarif-i Umumiye Nezareti, Ankara 1331/1915.

görebiliriz. Ancak cumhuriyetin ilk yıllarında ilköğretime öncelik tanındığı için erken çocukluk eğitimi meselenin odak noktasında yer almamıştı²⁶. Ünlü eğitimci John Dewey'in görüşlerinden yararlanan Cumhuriyet hükümetinin İttihat ve Terakki'den belki de en önemli farkı, laik dünya görüşünün daha baskın olmasıydı. Dewey'in Türkiye'de eğitime dair 1924 tarihli raporunda çocukların çağdaş, özgür ve laik bir biçimde yetişmesi gerektiğini vurgulanmıştır²⁷.

Ulus egemenliği anlayışına göre kurulan Türkiye Cumhuriyeti, Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün modern bir ulus devlet yaratma idealini taşımaktaydı. Ancak bu idealin gerçekleşmesi ve sürdürülebilmesi bu ideale uygun, eski anlayıştan tamamen farklı yeni kuşaklar yaratılması ile mümkündü. Dolayısıyla Cumhuriyet rejiminin “çocuk” meselesi önceki dönemin aksine daha öncelikli bir mesele durumundaydı. Nitekim 1926 tarihli medeni kanunun 27. maddesi “Şahsiyet, çocuğun sağ olarak tamamiyle doğduğu andan başlar ve ölüm ile nihayet bulur. Çocuk sağ doğmak şartıyla ana rahmine düştüğü andan itibaren medeni haklarından istifade eder” diyerek çocuk haklarına vurguda bulunmuştur²⁸.

Cumhuriyet'in ilanından sonra ulusal kültürü inşa edebilmenin yollarından biri alfabe ve dil çalışmaları iken diğeri de tarih çalışmalarıydı. Bu durum aslında Batı'daki sanayileşme, kapitalizm ve uluslaşma sürecinin Türkiye'deki benzer bir yansımasıydı. Öztan'ın anlatımıyla, “Postman'ın dillendirdiği üzere kapitalist matbaanın hızlı gelişimi, Latincenin ve kısmen diğer “kutsal diller”in eski önemini yitirmesi ve ulusal dillerin “canlanması”, okur-yazar kültürünün yeni formunu oluşturması, çocuklar ile yetişkinlerin konumlandırılmasında yeni bir çığır açmıştır²⁹.” Türkiye'de de modern çocukluğun inşası için okur-yazar kültürünün yeni bir biçiminin yaratılması gerekmektedir. Dolayısıyla çocuklar Latin harflerini öğrenerek yeni bir kimlik kazanacak ve modern batının bir parçası olacaklardı. Hatta Zürcher ve Akşin gibi yazarlar harf inkılabını ve ardından gerçekleşen dil devrimini, Türk

²⁶ Sevda Bekman, “Early Childhood Education on Turkey”, **International Perspectives on Research in Early Childhood Education**, Ed. Bernard Spodek, Oliva N. Saracho, Information Age Publishing, United States of America 2005, s.335.

²⁷ John Dewey, **Türkiye Maarifi Hakkında Rapor (1924)**, Devlet Basımevi, İstanbul 1991, s.6-8.

²⁸ Bk. “**Türk Kanunu Medenisinin Yürürlükten Kaldırılmış Hükümleri**”, <https://www.mevzuat.gov.tr/Mevzuat/Metin/5.3.743.pdf>, Erişim Tarihi: 25.09.2020.

²⁹ Öztan, **a.g.e.**, s.4-5.

toplumunu batıya yönlendirme, laikleşme ve uluslaşma yolunda atılan adımlardan biri olarak yorumlamaktadırlar³⁰.

Tarih alanındaki çalışmalar da uluslaşma ve laikleşme hedefi çerçevesinde gerçekleştirilmekteydi. Nitekim 19. yüzyılda ortaya çıkan, “ulusları tarih yoluyla inşa etmek düşüncesi” tarihe araçsal bir görev yüklemişti. Tıpkı harf inkılabına yüklenen görev gibi tarih alanındaki çalışmalara da yeni Türk kimliğinin oluşumunda görev düşmekteydi. Örneğin 1928 yılında Âfet İnan ile Mustafa Kemal arasında geçen bir konuşmada Fransızca coğrafya kitaplarının birinde, Türk ırkının sarı ırka mensup olduğu ve Avrupa zihniyetine göre ikinci (*secondaire*) nevî bir insan tipi olduğunun yazılı olması üzerine Mustafa Kemal’in bunu kabul etmeyerek Âfet İnan’a bu konu üzerinde çalışması direktifini verdiği bilinmektedir³¹. Dolayısıyla modern ve Batılı Türk kimliğinin inşasında tarih alanındaki çalışmalara da başvurulması gerekiyordu. Hatta 1930’lara gelindiğinde Batı’da “üstün ırk” ve “ırkçılık” düşüncesinin devletlerin temel politikası hâline gelmesine karşıt olarak yeni Türk kimliğinin inşasında tarih biliminin yanında antropoloji ve arkeolojiden de faydalanılmaya başlandı³². Ancak bu alandaki çalışmalardan önce ilk olarak harf inkılabına girişildi.

Cumhuriyet döneminde en önemli tartışmalardan biri alfabe konusunda yaşanmıştır. Dönemin başında yazarlar Arap harfleri ve Latin harflerine ilişkin pek çok makale kaleme almış ve konu hararetli bir biçimde tartışılmıştır. Yeni Türk harfleri resmen kabul edilmeden önce bu harflerin tanıtılması ve halkın öğrenmesi konusunda çalışmalar yapılmaktaydı. *Cumhuriyet* gazetesi, 1928 yılının Ağustos ayından itibaren Latin alfabesine geçiş sürecini başlatmıştır³³. Bu dönemde yeni Türk harfleri seferberliğinde memleketin her yerinde tüm vatandaşlar yeni harflerle meşgul olmaktadır³⁴. Gazetenin başyazarı Yunus Nadi de yeni harfleri savunduğu makalesinde Gazi Mustafa Kemal’in sözlerine atıfta bulunarak “Zorlukları hâletmeyi bilen

³⁰ Zürcher, a.g.e., s.277-279; Akşin, a.g.e., s.208-209.

³¹ Âfet İnan, “Atatürk ve Tarih Tezi”, *Belleten*, C 3, S 10, 1939, s.244.

³² Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. **Birinci Türk Tarih Kongresi-Konferanslar Müzakere Zabıtları**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2010; **İkinci Türk Tarih Kongresi**, Devlet Basımevi, İstanbul 1937.

³³ Ayla Acar, “Türkiye’de Latin Alfabesine Geçiş Süreci ve Gazeteler”, **İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi**, S 41, 2012, s.10.

³⁴ **Cumhuriyet**, 14 Eylül 1928, s.4; **Cumhuriyet**, 25 Eylül 1928, s.1.

büyük Türk milleti bu yeni yazıyı pek az zamanda kendi hayatına tatbik etmekteki muvaffakiyeti ile de dünyayı şaşırtacaktır” demiştir³⁵.

Cumhuriyet gazetesinin en önemli hedeflerinden biri de yeni rejimin ulaşmayı hedeflediği yeni kimliğe bağlı olarak çocuklara ve öğrencilere yeni harfleri ve alfabeyi sevdirmek ve bir an önce öğrenmelerini sağlamaktı. Gazete bu doğrultuda yeni harflerin tanıtıldığı pek çok haberde yeni harfleri ve alfabeyi çocuk-öğrenci görseli kullanarak vermektedir³⁶. Gazetede okuryazarlık seferberliği çerçevesinde açılan Millet Mekteplerinin amacına ilişkin “Memlekette okuma yazma bilmeyen bir tek fert kalmayacak” ifadesi kullanılmıştır³⁷. Gazete tüm devrimlerde olduğu gibi harf devrimi konusunda da büyük çaba gösteriyordu. Örneğin, “Küsme Çalış!” başlıklı yazıda “... Bu harf inkılâbı sen okuyasın diye, senin çocukların, torunların okusunlar diye yapıldı” denilmiştir³⁸.

Cumhuriyet rejiminin çocuklara verdiği önemin göstergelerinden biri de 23 Nisan’ın “Çocuk Haftası” olarak kutlanmaya başlanmasıdır. Aslında “Çocuk Bayramı” fikri İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından II. Meşrutiyet Dönemi’nde icat edilmiş ve ilk kez 2 Mayıs 1916 tarihinde kutlanmıştır³⁹. Yeni Türk devletinin ilk bayramı olarak 23 Nisan 1921 yılında kabul edilen Hâkimiyet-i Milliye Bayramı’nın 23 Nisan 1922’de Ankara’da yapılan ilk kutlamalarından itibaren çocukların ön plana çıkmasıyla Mustafa Kemal’in de desteğini alan Himaye-i Etfal Cemiyeti, 23 Nisan 1923’te cemiyet adına yardım toplamaya başladı⁴⁰. Cemiyet, 1925’ten itibaren 23 Nisan gününü “Himaye-i Etfal Günü” olarak ilan etti ve ertesi yılın 23 Nisan’ını “Himaye-i Etfal Günü” yerine “Çocuk Günü” olarak isimlendirdi⁴¹. Hâkimiyet-i Milliye Bayramı, 1927’den itibaren Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyetinin öncülüğünde oldukça kapsamlı hâle getirildi ve 1929 yılında Çocuk Haftası’na dönüştürüldü⁴². Genelde millî bayramlar özelde ise Hâkimiyet-i Milliye

³⁵ Yunus Nadi, “Yeni Yazı”, *Cumhuriyet*, 12 Teşrinisani 1928, s.1.

³⁶ *Cumhuriyet*, 16 Eylül 1928, s.1; *Cumhuriyet*, 21 Eylül 1928, s.1.

³⁷ *Cumhuriyet*, 22 Teşrinisani 1928, s.1.

³⁸ “Küsme Çalış!”, *Cumhuriyet*, 4 Kanunuevvel 1928, s.1.

³⁹ Mehmet Ö. Alkan, “En Doğru Bildiğimizden Kuşkulananak-5. 23 Nisan’ın Gayri Resmî Tarihi”, *Toplumsal Tarih*, No 208 (Nisan), 2011, s.52.

⁴⁰ Mücahit Özçelik, “23 Nisan Çocuk Bayramı’nın Ortaya Çıkışı ve 1922-1929 Yılları Arasında 23 Nisan Kutlamaları”, *Gazi Akademik Bakış*, C 5, S 9, Kış 2011, s.265.

⁴¹ Alkan, a.g.m., s.55.

⁴² Makbule Sarıkaya, “Cumhuriyet Türkiye’sinin İlk Çocuk Haftası”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C 25, S 75, 2009, s.465.

Bayramı çocukların kamusal alanda görünürlüğüne artırmakla birlikte onların siyasal katılımını da hedeflemekteydi. Dolayısıyla çocuklar, millî egemenliğin sembolü ve bunun gelecekteki garantisi konumuna erişiyordu. Nitekim gazetelerde çocuklarla ilgili tüm haberler, makaleler ve kullanılan görseller aslında bunun bir izdüşümüydü. Himaye-i Etfal Cemiyeti ve Türk Ocağı gibi kuruluşların faaliyetlerinin gazetelerde neredeyse ülkedeki pek çok kurum ve kuruluşunkinden daha fazla yer alması bu durumu bize kanıtlamaktadır⁴³.

1933 yılına gelindiğinde yani Cumhuriyet'in ilanından on yıl sonra Himaye-i Etfal Cemiyetinin çocuk ve çocukluk meselesindeki durumu Kırklareli mebusu Dr. Fuat Bey'in aktardığına göre şöyleydi:

“...Himaye-i Etfal Cemiyeti on sene içinde 11.803 çocuğu himayesine almış, 72.475 çocuğa süt, 174.149 çocuğa ayakkabı, 7.385 çocuğa kasket, 15.674 çocuğa çorap, 14.303 çocuğa mektep levazımı vermiş, 149.137 çocuk muayene ve tedavi olunmuş, 5071 çocuğa nakden yardım yapılmış, 34.503 çocuk banyolardan istifade etmiş, 263 çocuk sünnet ettirilmiş, ebelerimiz 1.512 doğumda bulunmuş, 5.456 çocuk müessesata ve mekteplere yerleştirilmiş, muhtelif şekil ve suretlerle kendilerine yardım yapılan 52.622 çocukla beraber ceman 600.580 çocuğa faydalı olmuştur⁴⁴.”

Cumhuriyet döneminde çocuk, hakları olan bir varlıktır. Bu hakların en önemlilerinden biri de sağlık hakkıdır. Dahası bugünkü sağlık uygulamalarının temelini 1928, 1930 ve 1933 yıllarında yürürlüğe giren yasalar oluşturmaktadır⁴⁵. 1930'da yürürlüğe giren Umumi Hıfzıssıhha Kanunu, doğum yapan anneler ve çocuklar için birtakım düzenlemeler getirmiştir. Bu kanuna göre doğum sayılarını artırma, çocuk ölümlerini azaltma, doğum yapan kadınların doğumdan önceki ve sonraki sağlıkları ve çalışma hayatı düzenlenmiş ve ayrıca devletin resmî kurumlarında doğum

⁴³ Bu tür haberler için bk. “Hayırperverlik”, **Cumhuriyet**, 25 Kanunusani 1929, s.1; “Çocuk Haftası Bugün Başlıyor”, **Cumhuriyet**, 23 Nisan 1929, s.1; “Çocuk Haftasının İlk Günü”, **Cumhuriyet**, 24 Nisan 1929, s.1; “Çocuk Haftası Nisanda Başlar”, **Cumhuriyet**, 25 Şubat 1929, s.1; “Çocuk Haftasına Hazırlık”, **Cumhuriyet**, 28 Şubat 1929, s.1; “300.000 Çocuğa Yardım”, **Cumhuriyet**, 25 Mayıs 1933, s.3; “Darülâcezedede”, **Cumhuriyet**, 6 Ağustos 1939, s.7.

⁴⁴ Yunus Nadi, “Çocuklara Alâkamızın Bilançosu”, **Cumhuriyet**, 10 Kânunusani 1933, s.1.

⁴⁵ İsmail Ağırbaş, Yasemin Akbulut, Ömer Rıfık Önder, “Atatürk Dönemi Sağlık Politikası”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S 48, Güz 2011, s.733.

yardımı mecbur kılınmıştır⁴⁶. 1936’da yayımlanan Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti Teşkilât ve Memurin Kanunu’na göre, Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâletinin gerekli görülen yerlerde doğum ve çocuk bakımevleri kurması da sağlanmıştır⁴⁷.

Cumhuriyet döneminde çocuğa rejimin geleceği doğrultusunda verilen öneme dair pek çok örneğe rastlamak mümkündür. Çocuğun ana-babanın olduğu kadar devletin de olduğunu savunan görüş, meseleyi devletin yaşamsal mahiyeti açısından ele almaktadır. *Cumhuriyet* gazetesinde buna dair örnek olarak gösterebileceğimiz bir makale de mevcuttur. Kâzım Nami, “Çocuk bir bakıma, ana babanıdır. Onu dünyaya getiren ana babadır; didinip uğraşarak yaşatan ana babadır... Ancak ana baba, bu işi bile, topluluk sayesinde, devlet organizasyonu sayesinde yapabilir. Devlet olmasaydı, çocuğu bugünün yaşayış yoluna koyacak, ona bugünün yaşayış yollarını öğretecek mektepler olmazdı. Öyleyse en doğru bakıma göre çocuk, devletindir” diyerek aslında çocuğun kamusal bir özne olarak algılanması gerektiğini iddia etmiştir⁴⁸. Nitekim Himaye-i Etfal Cemiyeti tarafından zaman zaman düzenlenen “gürbüz çocuk” müsabakaları aslında çocuk üzerinde kamusal otoritenin hissettirildiği müsabakalar olarak karşımıza çıkmaktadır⁴⁹. Çocuğun devletin mi yoksa onu dünyaya getiren anne ve babanın mı olduğu tartışmasında Ali Kâmi Akyüz, çocuğun münhasıran devletin olmadığı gibi yalnızca ailesinin de olmadığını, çocuğun sosyete [toplum] için dünyaya geldiğini ve bizden [anne-babadan] ve mektepten alacağı terbiye ve malumata göre gürbüz asker ve değerli vatandaş olacağını düşünmektedir⁵⁰. Akyüz’ün bu yorumu da aslında çocuğun, toplumun ve devletin beklentileri olduğu bir varlık olarak algılandığını göstermektedir. Çocuk meselesini hayati bir mesele olarak gören Büyük Millet Meclisi reisi Kâzım Bey bir makalede “Çocuk doğduğu günden

⁴⁶ *Cumhuriyet*, 17 Mayıs 1930, s.2; “Umumi Hıfzıssıhha Kanunu”, <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.1593.pdf>, Erişim Tarihi: 11.09.2020.

⁴⁷ “Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti Teşkilât ve Memurin Kanunu”, <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3337.pdf>, Erişim Tarihi: 11.09.2010.

⁴⁸ Kâzım Nami, “Çocuk Devletindir”, *Cumhuriyet*, 26 Nisan 1932, s.3.

⁴⁹ “Gürbüz Çocuklar”, *Cumhuriyet*, 27 Nisan 1932, s.1; “Haftanın Beşinci Günü”, *Cumhuriyet*, 28 Nisan 1932, s.6; “Çocuk Haftası”, *Cumhuriyet*, 26 Nisan 1933, s.2; “Gürbüz Yavrular”, *Cumhuriyet*, 26 Nisan 1934, s.3.

⁵⁰ Ali Kâmi Akyüz, “Aile Ocağı”, *Cumhuriyet*, 22 İkincikanun 1939, s.5.

itibaren çocukluk devresi olan 18 yaşına kadar çok dikkate tâbi tutularak istikbalde memlekete naî bir uzuv olmak üzere yetiştirilmelidir” demiştir⁵¹.

Cumhuriyet rejimi içerisinde çocuklara verilen tarih ve vatandaşlık bilinci kapsamında sivil-modern özelliklerin yanı sıra askerî özellikler de ön plana çıkmaktadır. Örneğin gazetede bazı şiirlerde askerliğin yüceltiildiği, Türklerin kahraman ve cesur askerler olduğu ve çocukların şehitlere hürmet etmeleri gerektiği söylenmektedir⁵². Çocuklara askerlik bilincinin ve vatansverlik duygularının verilmesinin yanı sıra demokrasi ve cumhuriyet bilinci ile de donanması gazete yazarlarının öncelikli meseleleri arasındaydı. Örneğin Ağaoğlu Ahmed’in yazdığı “Demokrasiye Doğru” isimli makalede yazar, okul kitaplarına aşk ve zevk şiirleri yerine demokrasi ve cumhuriyet zihniyetini kuvvetlendirici yazılar konulması gerektiğini savunmuştur⁵³. Ancak Cumhuriyet rejimi içerisinde halledilmesi gereken meseleler bundan daha karmaşık ve zor gözükmekteydi. Çünkü yeni bir toplum inşası söz konusu olmasının yanı sıra bunun nasıl formüle edileceği de önemliydi.

II. Eğitim Sistemi İçinde Çocuk ve Çocukluk

1923’te kurulan Cumhuriyet’te yöneticiler, modernleşme paradigmasını ve ulus devlet anlayışını sistemin temeli olarak inşa etmişlerdi. Atatürkçü düşünce sistemi de bu yeni Türk cumhuriyetinin ülkesini ve milletini modernize etmek için formüle edildi⁵⁴. Yeni anlayışın en önemli özelliklerinden biri de eğitim sistemini laik ve ulusal çerçeveye oturtmaktı. Aslında bu eski ve geleneksel yapının tümüyle reddi anlamına gelmekteydi. İttihat ve Terakki Dönemi’nde Maarif Vekâletinin denetimi altına alınan eğitim sistemi, 1924 Mart’ında Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile bütünüyle laikleştirilmişti⁵⁵. Kız ve erkek tüm öğrencilerin ve yurttaşların yeni paradigmaya uygun biçiminde eğitimden geçirilmesi sistemin devamı için zorunluydu.

⁵¹ A. Kâzım, “Çocuk Meselesi Bizim İçin Hayat Meselesidir”, **Cumhuriyet**, 23 Nisan 1933, s.1-2.

⁵² Bu şiirler için bk. “Askerlik!”, **Cumhuriyet**, 27 Temmuz 1933, s.5; “Şehitlere Hürmet!”, **Cumhuriyet**, 12 Ağustos 1933, s.5; “Türk Askeri”, **Cumhuriyet**, 16 Ağustos 1934, s.7.

⁵³ Ağaoğlu Ahmed, “Demokrasiye Doğru”, **Cumhuriyet**, 5 Kanunuevvel 1934, s.3.

⁵⁴ Suna Kili, **The Atatürk Revolution: A Paradigm of Modernization**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s.41.

⁵⁵ Eric Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, Çev. Yasemin Saner, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s.277.

Yeni rejim sadece erkek çocuklarına değil kız çocuklarına da her bakımdan önem vermekteydi. Örneğin *Cumhuriyet* gazetesi 10 Teşrinisani 1928 tarihli sayısının ilk sayfasında Himaye-i Etfal Cemiyetinin kız öğrencilere yaptığı yardıma dair bir habere de rastlanmıştır⁵⁶.

Cumhuriyet gazetesinde gayrimüslim mekteplerde okuyan çocuklara ilişkin de zaman zaman haberlere yer verilmiştir. Bu haberlere genellikle millî konular çerçevesinde yer verilmekteydi. Bu doğrultuda yayımlanan bir haberde, Arnavutköy Rum mektebinde 23 Nisan Çocuk Haftası'nı kutlamak amacıyla gerçekleştirilen temsil hakkında bilgilere yer verildiği görülmektedir⁵⁷. Bir başka haberde ise Beyoğlu Rum kız orta mektebinde “İstiklâl Marşı”nı Türk kızı gibi okuyan Rum kızları”ndan bahsedildiği görülmektedir⁵⁸.

Yeni Türkiye’de bu dönemde çocuklar kadar annelerin eğitime de önem verilmekteydi. Örneğin ilk kez 1929 yılında başlayan Çocuk Haftası’nda İstanbul Türk Ocağı’nın hazırlıkları doğrultusunda konferanslar, müsamereler, balolar ve sergiler gibi etkinlikler gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda çocukların yetiştirme tarzlarının annelere öğretilmesine yönelik konferanslar verildiği görülmektedir⁵⁹. *Cumhuriyet* gazetesinde yer alan pek çok haberde çocuk; dünyayı keşfetmeye meraklı ve sorgulayan bir özne olarak nitelendirilmiştir. Buna dair bir haberde büyüklerin çocukların sorularından rahatsız olup azarlamamaları gerektiği ifade edilmiş ve çocukta merak duygusunun önemine dikkat çekilmiştir⁶⁰.

Gazetenin çocukları merak eden ve sorgulayan varlıklar olarak görülmesi gerektiği anlayışına bağlı olarak “Çocuklar itaate mecbur mudur?” sorusu akıllara gelmektedir. Bu konunun ele alındığı bir haberde itaate ve disipline dayanan eski eğitim usulleri âdeta aforoz edilmiştir⁶¹. Çocuğun modern dünyada yeni eğitim sistemi içerisinde korku ile itaat ettirilen değil kendi kendini idare edebilen bir insan olması gerektiğini savunan gazete buna ilişkin bir yazıda “Çocuğu korku ile itaate sevk etmek, çocuğun nefesine itimadını

⁵⁶ *Cumhuriyet*, 10 Teşrinisani 1928, s.1.

⁵⁷ “Arnavudköy Rum Mektebinde Bir Temsil”, *Cumhuriyet*, 30 Nisan 1937, s.6.

⁵⁸ “Ekalliyet Okullarında İstiklâl Marşını Türk Kızı Gibi Okuyan Rum Kızları”, *Cumhuriyet*, 23 İkincikanun 1938, s.8.

⁵⁹ “Çocuk Haftası, Meme Çocuğu, Mama Çocuğu, Oyun Çocuğu”, *Cumhuriyet*, 2 Nisan 1929, s.1.

⁶⁰ “Çocuklar Niçin Mütecessis Olur?”, *Cumhuriyet*, 3 Mayıs 1931, s.5.

⁶¹ “Çocuk İtaate Mecbur mudur?”, *Cumhuriyet*, 17 Mayıs 1931, s.5.

azaltır, kendi kendini idare eden bir insan olmaktan uzaklaştırır. Ceza korkusu ile itaat etmek çok kötü bir şeydir. Çocuk yaptığı işi korktuğundan değil, doğru olduğuna inandığından yapmalıdır.” denilmiştir⁶².

Dönemin ünlü yazarlarından Peyami Safa da disiplin, itaat ve terbiye gibi konulara özenle eğilmiştir. Safa, bu konuda yazdığı “Sıkı Disiplinden Hür Disipline” isimli makalesinde “Otoriteye dayanarak çocuğun üstüne dışarıdan tesir eden disiplin, hiçbir mukavemete ve istisna tanımayarak, münakaşa edilmez bir istisna hâlinde, kendini zorla kabul ettirir; hâlbuki hürriyet usulünü tercih eden disiplin, çocuktan körü körüne itaat değil, anlayış ister.” diyerek çocuk eğitiminde otoriter tutum yerine özgürlüğü savunmuştur⁶³. Günümüz eğitim sisteminin bile henüz tam anlamıyla başaramadığı bir olguyu o günün koşullarında dile getirmek kayda değer bir gelişme olarak nitelenmelidir. Nitekim bugünkü eğitim sisteminin dahi çocukların müstakil bir kişilik geliştirmelerine veya “öğrenci özerkliği”ne ne kadar önem ve dikkat arz ettiği tartışmalıdır.

Dönemin önemli aydınlarından Falih Rıfkı da bir makalesinde terbiye sistemini ele almış ve “Bugün Türkiye’nin her işinde olduğu gibi, terbiye işinde de en ilmî usul, ne Alman ne Fransız ne Amerikan usulü, Türkiye’nin şimdiki ihtiyaçlarına tam tamına uyan ve hemen cevap veren inkılâpçı usuldür” diyerek ülkenin politik, toplumsal ve ekonomik gerçekliklerine uygun, modern ve ilerlemeci bir anlayışla inkılâpçı bir yaklaşımı savunmuştur⁶⁴.

Türkiye’de bu dönemde öne çıkan faaliyetlerden biri çocuk kamplarıydı. Çocukların disiplin, terbiye ve eğitimleri için düzenlenen kamplar başından beri Avrupa’daki emsallerine yakın bir şekilde oyun ve eğlence şartlarına uygun olarak düzenlenmeye çalışılıyordu⁶⁵. Örneğin bu kamplardan biri olan Kızıltoprak’taki kampa ilk mekteplerde okuyan 208 öğrenci katılmıştır. 1 Temmuz’dan 1 Ağustos’a kadar süren kampa katılan öğrenciler Eminönü, Beyoğlu, Üsküdar ve Beşiktaş’tan seçilmiş, bir kısmı da Çocuk Esirgeme Kurumu tarafından kampa dâhil edilmişlerdir. Kampın idare heyeti ikisi kadın altı öğretmen, bir kamp direktörü, iki doktor ve bir muhasebeciden

⁶² “Çocuk Kendi Kendini İdareye Alışmalıdır”, **Cumhuriyet**, 24 Mayıs 1931, s.5.

⁶³ “Peyami Safa, Sıkı Disiplinden Hür Disipline”, **Cumhuriyet**, 29 İkincikanun 1938, s.3.

⁶⁴ “Taşra, Çocuğun Vereceği İmtihan, Mektebin Vereceği İmtihan”, **Cumhuriyet**, 29 Haziran 1932, s.3.

⁶⁵ “Çocuk Kampları Meselesi”, **Cumhuriyet**, 12 Ağustos 1938, s.2.

oluşturulmuştu. Öğrencilerin kamp yaşamı ise sabah saat 7-8’de kalkma, 8.30’da kahvaltı, 8.45’te bayrak merasimi, saat 10’a kadar bahçede istirahat, mütalaa, hikâye, tabiat tetkiki, 10’dan on buçuğa kadar deniz banyosu, 12’de öğle yemeği, saat 15’e kadar uyku ve istirahat, 16’da hafif oyunlar, 16.30’da kahvaltı, 18’e kadar deniz banyosu yapamayacak durumda olanlar için kamp dâhilinde banyo, 20’de akşam yemeği, 21’e kadar radyo ve sonra da uyku olarak planlanmıştı⁶⁶. Florya da önemli kamp alanlarından biriydi. Çadırlarda kalan çocuklar, burada da bol hava ve bol gıda alarak oyun ve jimnastik ile türlü etkinlikler yapmaktaydı⁶⁷.

Cumhuriyet döneminde çocuk kamplarının yanı sıra “azat obaları” adı altında sağlık kampları da oluşturulmuştur. Azat obaları, okulların “azat” yani tatil döneminde çocukların sağlığını korumak ve sağlıklı nesiller yetiştirmek amacıyla Trakya’da açılan bir tür sağlık kampı olarak karşımıza çıkmaktadır⁶⁸. *Cumhuriyet* gazetesinde Mürefte’de açılan bir azat obası ile ilgili haberde obanın amacı; “Oba, mıntıkamız köylerinden getirilen, fakir, kimsesiz ve bakımsız çocukların ilk mekteplerinin tatil devresi müddetince muallimlerinin nezareti altında muntazam hayat şartları dairesinde bol gıda, temiz hava ve tam bir istirahatten sonra yuvalarına bir sıhhat ve neş’e ile dönmelerini temin etmek” olarak açıklanmıştır⁶⁹.

1930’lu yıllarda, yoksul çocukların eğitimi ve bakımı doğrultusunda Çocuk Kütüphaneleri de açılmıştır. Örneğin Çocuk Esirgeme Kurumunun açtığı bir çocuk kütüphanesinde, kütüphaneye devam eden yoksul çocuklara her akşam on sekizde, bisküvi, incir ve üzüm gibi yerli ürünlerden oluşan bir kahvaltı da temin edilmekteydi. Ayrıca kütüphaneden çıkan çocukların oyun oynamaları ve eğlenmeleri amacıyla çocuk bahçeleri de bulunmaktaydı⁷⁰. Gazetenin eğitim alanında çocuk ve çocukluk meselesine ilişkin haber ve söylemleri oldukça geniş kapsamlıyken sosyo-kültürel meselelerde de bundan geri kalmamıştır. Tarihsel olarak gazete, çocukların sosyo-kültürel konumunun genel bir fotoğrafının çekilmesi bakımından önemli bir veri

⁶⁶ “İlkmektep Yavrularının Kampında Bir Saat”, *Cumhuriyet*, 6 Temmuz 1936, s.5.

⁶⁷ “Florya Çocuk Kampında”, *Cumhuriyet*, 7 Temmuz 1938, s.7; Hasan Bedreddin Ülgen, “Floryada... Çocuk Kampı”, *Cumhuriyet*, 25 Temmuz 1939, s.7.

⁶⁸ Murat Burgaç, “Cumhuriyet Döneminde Trakya’da Örnek Bir Sağlık Kampı Uygulaması: Azat Obaları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C 27, S 81, 2011, s.651.

⁶⁹ “Mürefte Azad Obası Açıldı”, *Cumhuriyet*, 12 Ağustos 1938, s.2.

⁷⁰ “Çocuk Misafirhanesi”, *Cumhuriyet*, 30 Mayıs 1939, s.5. Diğer bir haber için bk. Salâhaddin Güngör, “Dizdariye Çocuk Bahçesi”, *Cumhuriyet*, 21 Haziran 1939, s.7.

kaynağıdır. Gazetede buna ilişkin haberlerin içeriği ve yoğunluğu bize bu olguyu açıklamaktadır.

III. Sosyo-Kültürel Alanda Çocuk ve Çocukluk

Yeni Türkiye'nin temel paradigması kadın-erkek, çocuk-genç-yaşlı, köylü-şehirli ayrımı fark etmeksizin bütüncül bir kalkınma anlayışını içermekteydi. Cumhuriyet'in bu halkçı ve ulusçu düşüncesi ülkede birliğin sağlanmasında önemli bir işleve sahipti⁷¹. Cumhuriyet Türkiye'sinde 1920'ler ve 1930'lar itibariyle toplumsal alanda çocuğun görünürlüğü artmaya başlamıştır. Dönemin gazetelerinden ve çocuk dergilerinden çocuğun toplumsal konumu hakkında fikir sahibi olunabilir. Ancak dönemin dergilerinde çocukluğa yönelik temel çelişki, "orta sınıf çocukluk" ile "yoksul çocukluk" arasındadır. Bu ikilemde 1930'lardan 1940'ların başlangıcına kadar, çocuk dergilerinde daha çok, çekirdek aile özellikleri gösteren ve toplumsal cinsiyetçi normları da içeren standart bir Cumhuriyet ailesinin erdemli çocuğu temsil edilmekte ve idealleştirilmeye çalışılmaktadır⁷². *Cumhuriyet* gazetesinde de inşa edilmeye çalışılan çocukluk, Cumhuriyet rejiminin idealleriyle örtüşmektedir. Daha açık bir ifadeyle gazetede yeni rejimin değerleriyle donatılmış orta sınıf bir çocukluk inşa edilmeye çalışılmaktadır. *Cumhuriyet* gazetesinde yer alan haber ve söylemlerden anlaşılacağı üzere gazete, bir yandan çocuk yoksulluğunun farkındayken bir yandan da yoksulluktan kurtulmuş orta sınıf bir çocukluğu idealize etmektedir.

1920'li yılların toplumsal yapısı içinde çok çocuklu aileler âdeta ilgi odağıdır. *Cumhuriyet* gazetesinin 4 Ağustos 1928 tarihli sayısında çok çocuklu ailelere ilişkin "Mühendis İsmet Bey yedi çocuk babasıdır" üst başlığı ile verilen haberde İsmet Bey'in Erkan-ı Harbiye'de yetmişmiş, mühendisliğe atanmış otuz dokuz yaşında yedi evlat sahibi bir aile reisi olduğu vurgulanmıştır. Haberin devamında, babanın bu yedi çocuğu yetiştirmesinin zor olacağı gerçeğinden hareketle en azından ilk iki büyük çocuğunun leyli mektebine meccani [ücretsiz] olarak kabul edilmesi gerektiği belirtilerek

⁷¹ Kili, a.g.e., s.216.

⁷² Özge Ertem, *The Republic's Children and Their Burdens in 1930s and 1940s Turkey: The Idealized Middle-Class Children as the Future of the Nation and Image of 'Poor' Children in Children's Periodicals*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul 2005.

sosyal dayanışma anlayışı ortaya konulmuştur⁷³. Haberde aslında eğitilmiş ve çok çocuklu orta sınıf bir ailenin topluma örnek gösterildiği ve devletin de bu konuya sosyal bir mesele olarak önem vermesi gerektiği mesajı verilmeye çalışıldığı yorumu yapılabilir. Gazetede çok çocukluk meselesi ile ilgili bir makalede de çok çocuklu olmanın bir anneye getirdiği ağır yük ele alınmıştır. Devletin çok çocuklu ailelere Avrupa'daki gibi imtiyaz ve mükâfatta bulunması gerektiğini dile getiren bir kadının anlattıkları çarpıcıdır. Makalede, hem bir işte çalışan hem de çok çocuğu olan kadının “Hem içeride hem de dışarıda çalışan bir kadın, harp malûlü bir koca ile altı çocuğu, bu zayıf omuzlarında, daha kaç yıl aynı kuvvetle taşıyabilir?” satırlarına yer verilmesi bu önemli meseledeki hassasiyeti göstermektedir⁷⁴.

Gazete, çocukların giyinmesi ve barınması gibi konulara da önem vermiştir. Bu konuya gazetenin pek çok sayısında ilk sayfada rastlanılmaktadır. Örneğin 29 Teşrinievvel 1928 tarihli gazetede Kadın Birliği tarafından otuz beş öğrenciye elbise dağıtıldığına dair habere ilk sayfada yer verilmiştir⁷⁵. Çocukların giyimi ve diğer ihtiyaçları konusunda pek çok habere rastlamak mümkündür. Örneğin 1929 yılı Ocak ayında karakış ortasında çocukların giyimi meselesi ülkenin en önemli meselelerinden birisi olarak görülmüştür⁷⁶.

Gazetede yine İstanbul'daki binlerce aç çocuk hatırlatılarak “Bir aç yavruyu doyurmak için günde yedi buçuk kuruş vermez misiniz?”⁷⁷ denilerek halka, kişi ve kurumlara şefkat, merhamet ve yardım çağrısında bulunduğu pek çok habere rastlamaktayız. Çocukların sağlığı ve gıdaya erişimi ülke için hayati meselelerden biriydi. 24 Kânunusani 1928 tarihli bir haberde; bir sene zarfında İstanbul'da 3359 çocuğun öldüğü, bu sayının toplam ölüm sayısının dörtte birine karşılık geldiği ve bu ölümlerin başlıca sebeplerinden birinin gıdasızlık olduğu vurgulanarak “Bu yavruya yardım için daha tereddüt edecek miyiz?” denilerek çağrıda bulunulmuştur⁷⁸. “Bugünün küçüğü yarının büyüğüdür” sloganını güçlü bir biçimde vurgulayan gazete, bir milyona yakın

⁷³ **Cumhuriyet**, 4 Ağustos 1928, s.5.

⁷⁴ Salâhaddin Güngör, “Çok Çocuklu Annelere Verilecek Mükâfat”, **Cumhuriyet**, 11 İkincikanun 1939, s.8.

⁷⁵ **Cumhuriyet**, 29 Teşrinievvel 1928, s.1.

⁷⁶ “Acıyın Aç Yavruya”, **Cumhuriyet**, 8 Kânunusani 1929, s.1.

⁷⁷ **Cumhuriyet**, 13 Kânunusani 1929, s.3; **Cumhuriyet**, 16 Kânunusani 1929, s.1;

Cumhuriyet, 17 Kânunusani 1929, s.1; **Cumhuriyet**, 19 Kânunusani 1929, s.1.

⁷⁸ “Daha Tereddüt Edecek miyiz?”, **Cumhuriyet**, 24 Kânunusani 1929, s.1.

nüfuslu İstanbul'da 6.000 civarındaki aç yavrunun beslenme ihtiyacının karşılanamamasını hayret verici bir durum olarak görmüştür⁷⁹. *Cumhuriyet* gazetesi çocuklar için çocuk haftasında Himaye-i Etfal Cemiyetine bir yardım sütunu açmıştır. “Kimsesiz çocuklar için ne mümkünse veriniz” denilerek bugünün çocuklarının yarının büyükleri olduğu vurgulanmıştır⁸⁰. Bir başka haberde ise “Kimsesiz çocuklar, sizin çocuklarınızdır” denilmiştir⁸¹.

Gazetede çocukların giyim kuşam meselesine de pek çok haberde yer verilmiştir. Örnek bir habere ait fotoğrafta Faslı çocuklar yoksul ve modern dünyaya uygun olmayan kıyafetleriyle görülmektedir ve bu durumun ülkenin Fransız ve İspanyol himayesinde yarı müstakil bir İslam devleti olmasından, taassup ve fikren gerilikten kaynaklı olduğu ifade edilmiştir⁸². Burada dikkati çeken nokta, gazetenin bu haberindeki söyleminin Türkiye'deki siyasi rejimle doğrusal özellik göstermesidir. Başka bir deyişle, çocuk ve çocukluk meselesinde de gazete -tıpkı diğer meselelerde olduğu gibi- açık bir biçimde seküler ve ulusçu bir tavır takınmıştır. 23 Nisan Bayramı'ndan bir gün sonraki *Cumhuriyet* gazetesi çocuk korunması, bakımı ve çocuk yoksulluğu konusuna beşinci sayfasının tamamını ayırmıştır. “İstanbul'un Kenar Mahallelerindeki Çocuklar,” “Aç ve Çıplak Çocuklar”, “Çocukları Koruyunuz”, “Çocuğu Himaye Mes'eleşi” ve “İştirakten Kaçınma Çünkü...” başlıklarıyla yapılan haberler ile bu konu ele alınmıştır. Gazete bu sayfada, aç ve çıplak çocuklar için “Bunlar çikolatanın ismini bile bilmezler, bisküviyi tanımazlar, yiyecek lokmaları bile yoktur...” ifadelerine yer vermiş ve okuyucularına şöyle seslenmiştir: “Bunların derdi, sizin derdinizdir!”⁸³

⁷⁹ “Bugünün Küçüğü Yarının Büyüğüdür!”, *Cumhuriyet*, 25 Kânunusani 1929, s.1.

⁸⁰ “Bugünün Çocukları Yarının Büyükleridir”, *Cumhuriyet*, 28 Mart 1929, s.1.

⁸¹ “Kimsesiz Çocuklar Sizin Çocuklarınızdır”, *Cumhuriyet*, 30 Mart 1929, s.2.

⁸² *Cumhuriyet*, 8 Kânunusani 1931, s.5. Gazetenin gösterdiği örnek çocuk giyimleri için bk. “Çocuk Elbiseleri”, *Cumhuriyet*, 25 Kânunusani 1931, s.5; “Yavrulara Bahar Pardestüleri”, *Cumhuriyet*, 19 Mayıs 1932, s.5.

⁸³ *Cumhuriyet*, 24 Nisan 1929, s.5.

Görsel 1. “İstanbul’un Kenar Mahallelerindeki Çocuklar”⁸⁴

Gazete, pek çok haberde kimsesiz çocuklara yer vermiştir. Anne-babaların kabahatlerinin bu çocuklara yüklenemeyeceği söylenerek toplumun bu çocuklara bakmaya mecbur olduğuna işaret edilmiştir⁸⁵. Çocuklarla ilgili bir başka mesele fuhşa düşen kız çocuklarının kurtarılması meselesidir. Mümtaz Faik’in bir yazısında fuhşa düşen kız çocuklarını kurtarmanın vazife olduğuna dikkat çekilmiş, kız çocuklarının kurtarılması için ishahaneler kurulması gerektiği ve bunun devletin vazifesi olduğu vurgulanmıştır⁸⁶.

Abidin Daver, Cumhuriyet’in 26 Nisan 1929 tarihli sayısındaki “Onları da düşünelim!” başlıklı yazısında Çocuk Bayramı’nın sosyal boyutlarını ele alan kısa ama dikkat çekici bir yazı kaleme almıştır. Daver, yazısında Çocuk Bayramı’nın gösterişten ibaret olmamasını ve bu bayramın zengin, orta hâlli ve sıhhatli çocuklara özgü kalmaması gerektiğini ifade etmiştir. Dahası “ağlayan, ızdırıp çeken bedbaht çocuklarımızın da gözyaşlarını silmek, acılarını dindirmek, kederlerini avutmak vazifemizdir” diyerek meselenin sosyo-ekonomik boyutuna dikkati çekmiştir⁸⁷.

Cumhuriyet döneminde -yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere- çocuk yoksulluğu ve çocuk suçluluğu sosyolojik bir problem olarak

⁸⁴ Cumhuriyet, 24 Nisan 1929, s.5.

⁸⁵ “Metruk Çocuklar”, Cumhuriyet, 27 Nisan 1929, s.5.

⁸⁶ Mümtaz Faik, “Fuhşa Düşmüş Kız Çocuklarını Kurtarmak Vazifemizdir”, Cumhuriyet, 28 Nisan 1929, s.5.

⁸⁷ Abidin Daver, “Onları da Düşünelim”, Cumhuriyet, 26 Nisan 1929, s.2.

çözülme bekliyordu. Nitekim dönemin rakamları da bunu doğrulamaktadır. Safaeddin Karanakçı'nın *Cumhuriyet* gazetesinde “Çocuk Bayramı ve Sokak Çocukları” isimli makalesinde birtakım rakamları görmemiz mümkündür. Karanakçı, Hilmi Malik'in yazdığı “Türkiye’de Suçlu Çocuk” isimli kitaba dayanarak aktardığı verilere göre; 1931 senesi Türkiye hapishanelerindeki 24.000 mahkûmdan 1.932’si 14-18 yaş arasındaki çocuklardır. Bu çocuklardan 98’i anasız, 279’u da babasızdır. Bunlardan 224’ü bir müddet mektebe gitmiş, 470’i hiç mektebe gitmemiştir⁸⁸. Bu sayılar, mevcut durumun ciddiyetini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Cumhuriyet gazetesi, çocuk konusunda dünyadaki gelişmelere de açık bir tutum sergilemekteydi. Örneğin bir haberde İngiltere’de kazaların önüne geçmek için mekteplerde çocuklara sokakta nasıl yürüneceğine dair ders verildiği bilgisi verilmiştir⁸⁹. “Dünyada neler oluyor” başlığı altında dünyada çocuklarla ilgili bir başka haberde de; Tuna Nehri’nde eksi beş derece soğukta annesi tarafından banyo yaptırılan iki yaşında bir çocuk haberi bir görsel eşliğinde paylaşılmış ve bu herkesin -bilhassa annelerin- tüylerini ürpertecek bir şey olarak nitelenmiştir⁹⁰. Ancak gazetede dünyadaki çocuklarla ilgili belki de en dikkat çekici haber ve yazı “Katil Çocuklar” başlığıyla yayımlandı. Avrupa’da o dönemde çocukların işlediği cinayetlerin ele alındığı yazıda “Henüz bebeği ile oynayacak çağda anasını öldüren kız, henüz 8-10 yaşında trenler bombalayan çocuklar bu cinayetleri niçin ve nasıl işliyorlar?” sorusunu dile getirmiş ve “İlim adamları derin bir merak ve endişe içinde soruşturuyorlar” denilmiştir. Bahsi geçen haber ve yazıda bu duruma ilk neden olarak; bu cinayetleri işleyen çocukların ana-babalarının umumi harbin ortamından dolayı ruh sağlıklarını kaybettikleri ve bu çocukların böyle ana-babalarından doğmuş bir nesil oldukları ileri sürülmüştür. İkinci neden ise -gazetenin sık sık dile getirdiği gibi- çocuğun korunmasına yönelik tüm propagandalara rağmen Avrupa’nın hiçbir yerinde çocuklara özen gösterilmemesidir⁹¹.

Cumhuriyet gazetesi, nüfus ve çocuk meselesine gösterdiği hassasiyet doğrultusunda “Cumhuriyet’in bakım öğütleri” adı altında, evlenen çiftlere

⁸⁸ Safaeddin Karanakçı, “Çocuk Bayramı ve Sokak Çocukları”, *Cumhuriyet*, 24 Nisan 1938, s.5.

⁸⁹ “İngiltere’de Çocuklara Sokakta Yürümek Öğretiliyor”, *Cumhuriyet*, 3 Kânunuevvel 1928, s.3.

⁹⁰ “Dünyada Neler Oluyor”, *Cumhuriyet*, 27 Kânunuevvel 1928, s.3.

⁹¹ “Katil Çocuklar”, *Cumhuriyet*, 9 Mayıs 1935, s.10.

“Vatanın şenlenmesi, yükselmesini ve kuvvetlenmesini isteyen Türk kızları ve delikanlıları düğün günlerinde birbirlerine: ‘En az dört evlat’ yetiştirmek yeminini versinler!” öğüdü veriliyordu⁹².

Cumhuriyet gazetesinde çocukluk çağının en önemli meselelerinden birinin “oyun oynamak” olduğu sıklıkla vurgulanmıştır. Gazeteye göre çocuğun yeri, sokakta çalışmak yerine arkadaşlarıyla oyun oynamaktır. Çocuğun muhakkak arkadaşlara ihtiyacı olduğunu vurgulayan bir haberde bazı annelerin bu ihtiyacı kabul ettiği, bunun için komşudan arkadaşlar bulduğu veya çocuğun gidip onlarla oynamasına izin verdiği bazı annelerin ise çocuğun terbiyesinin bozulacağı gerekçesiyle izin vermediği söylendikten sonra “Çocuğu tedricen hayata alıştırmak lâzım. Bunun ilk vasıtası da oyun arkadaşlarıdır... Çocuğu arkadaşsız bırakmak, çocuğu manen bedbaht etmektir” tespiti yapılmıştır⁹³.

Mefharet Münif, yukarıdaki açıklamayla aynı doğrultudaki bir makalesinde ebeveyn ve mürebbilerin çocuklara karşı vazifelerini oyun ve eğlence şeklinde yaptıklarını belirttiğini söylemiştir⁹⁴. Çocuklar için oyun dendiğinde akla ilk gelen oyuncaklardır. Cumhuriyet döneminde çocuk oyuncaklarına da büyük önem verildiği görülmektedir. Ancak bu konuda ciddi bir sorunla başa çıkılmaya çalışılıyordu. O da ülkedeki çocuk oyuncakları konusundaki yetersizlikti. Çocukların oynadığı oyuncaklar büyük ölçüde başka ülkelerden ithal edilmekteydi. Hatta Aydın’da bir öğretmen çocuklar için oyuncaklar üretmiş ve bunun yapılabileceğini göstermişti. Çocuk oyuncaklarında ithalattaki tablo şu şekildeydi: 1928 yılı için 305.001 lira ve 151.254 kilo; 1929 yılı için 409.638 lira ve 117.529 kilo; 1930 yılı için 225.285 lira ve 78.273 kilo; 1931 yılı için 171.283 lira ve 75.612 kilo⁹⁵.

Gazetede çocuk oyunları ve oyuncakları ile ilgili pek çok makale ve habere yer verilmiştir. Bu konuda Hilmi Malik Evrend’in “Oyuncakların Rolü” isimli makalesi en dikkat çeken makalelerden biridir. Evrend, bahsi geçen makalede oyunun çocuğun kişiliğinin iyice inkişaf etmesine, çocuğun içinde yaşadığı dünyaya kendini adapte etmesine hizmet ettiğini söyleyerek iyi ve mutlu bir ergenliğin temelini çocuklukta kurulduğunu vurgulamıştır⁹⁶.

⁹² “Doğum Artırma İşi”, *Cumhuriyet*, 27 Nisan 1929, s.5.

⁹³ “Çocuğun Oyun Arkadaşları”, *Cumhuriyet*, 1 Mart 1931, s.5.

⁹⁴ Mefharet Münif, “Çocuk ve Oyun”, *Cumhuriyet*, 22 Nisan 1933, s.3.

⁹⁵ “Çocuk Oyuncaklarına Milyonlar Veriyoruz”, *Cumhuriyet*, 15 Nisan 1933, s.5.

⁹⁶ Hilmi Malik Evrend, “Oyuncakların Rolü”, *Cumhuriyet*, 2 İkincikanun 1937, s.8.

Çocukların oyun hakkını savunan en önemli makalelerden biri de Ali Kâmi Akyüz'ündür. Akyüz, o dönemden otuz kırk yıl öncesine kadar despotik idarelerin çocukların teneffüs zamanlarını bile disipline etmek istediklerini ve o anlayışla yetişmiş olanların yeni terbiye sistemini ve çocukların oyun hakkını hâlâ hazmedemediklerini söylemiştir⁹⁷. Akyüz, bir başka makalesinde de mekteplerde otoritenin otoriterizm biçiminde değil saygı ve sevgi esasları dâhilinde oluşturulması gerektiğini savunmuştur⁹⁸.

Cumhuriyet gazetesi çocuk ölümleri meselesinde de büyük bir hassasiyet göstermekteydi. Savaşlardan çıkmış Türk toplumunun sağlık konusundaki problemlerinin acilen çözülmesi gerekliydi. *Cumhuriyet* gazetesi başyazarı Yunus Nadi, bir makalesinde bu konuyu ele almıştır. Gazetenin aynı zamanda başmakalesi olan “Çocuk Ölümlerini Nasıl Azaltabiliriz?” isimli makalede Nadi, çocuk ölümlerini sadece Sıhhiye Vekâletinin değil tüm devletin ve milletin ele alması ve çocuk ölümlerinin önüne geçmek için bütün aileleri aydınlatmak gerektiğini söylemiştir⁹⁹. *Cumhuriyet* gazetesi, çocukların sosyal anlamda gelişimine yalnızca gazetede ki haberler ve makalelerle değil çeşitli etkinliklerle de destek vermiştir. Gazete, çocuklara bu müjdeyi 16 Nisan 1937 tarihli sayısında ilan etmiştir¹⁰⁰. Bu doğrultuda 23 Nisan Çocuk Haftası'nda İstanbul civarındaki üç bin çocuğa bedava sinema gösterimi gerçekleştirilmiştir¹⁰¹.

Çocuklar yalnızca iç siyasi ve toplumsal olaylardan değil, dünya siyasetinin gidişatında da etkilenmiştir. 1939 Eylül'ünde başlayan İkinci Dünya Savaşı'ndan çocuklar da doğrudan etkilenmiştir. Savaş nedeniyle pek çok çocuk hayatını kaybetmiş, yaralanmış ya da yerinden yurdundan olmuştur. *Cumhuriyet* gazetesinde 8 Eylül 1939 tarihli bir haberde çocukların ve bir kadının yer aldığı görselde “İngiliz gönüllü teşkilâtına mensup bir kadın, Londra'dan ayrılacak olan çocukların boynuna, gidecekleri yerleri gösteren etiketleri asıyor” ifadelerine yer verilmiştir¹⁰².

⁹⁷ Ali Kâmi Akyüz, “Oyun Hakkı”, *Cumhuriyet*, 29 İkincikanun 1939, s.3.

⁹⁸ Ali Kâmi Akyüz, “Mekteb Otoritesi”, *Cumhuriyet*, 8 Şubat 1939, s.3.

⁹⁹ Yunus Nadi, “Çocuk Ölümlerini Nasıl Azaltabiliriz?”, *Cumhuriyet*, 27 Nisan 1934, s.1-3.

¹⁰⁰ “Küçükler Müjde”, *Cumhuriyet*, 16 Nisan 1937, s.1; “Küçükler Bedava Sinema”, *Cumhuriyet*, 17 Nisan 1937, s.1; “Çocuklara Bedava Sinema”, *Cumhuriyet*, 18 Nisan 1937, s.1; “3.000 Çocuğa Bedava Sinema”, *Cumhuriyet*, 22 Nisan 1937, s.1.

¹⁰¹ “Cumhuriyet Bugün 3.000 Çocuğa Bedava Sinema Gösteriyor”, *Cumhuriyet*, 23 Nisan 1937, s.1.

¹⁰² “Muazzam Tahliye Plânı Nasıl Tatbik Edildi?”, *Cumhuriyet*, 8 Eylül 1939, s.3.

Görsel 2. İkinci Dünya Savaşı'nda Çocuklara Dair¹⁰³

Maarif Vekâleti, İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi nedeniyle birtakım tedbirler almaya çalışmıştır. Bu tedbirler kapsamında mekteplerde çocukların korunması amacıyla “pasif korunma tedbirleri” alma yoluna gidilmiştir. Örneğin mekteplerde öğrencilerin ve öğretmenlerin birer gaz maskesi edinmelerine karar verilmiştir¹⁰⁴. Öğretmenlerin de bu doğrultuda öğrencilerin gaz maskesi temin etmelerine çabaladığı görülmektedir¹⁰⁵. Gazetenin yazarlarından Salâhaddin Güngör yazdığı makalede öğrencilerin gaz maskesi takmak zorunda kalmaları nedeniyle “Hayat merdiveninin ilk basamağında, havadan gelebilecek beklenmedik ölüm için şimdiden tedbirli bulunmak mecburiyetini hissetmek ne acı şey değil mi?” diyerek bu acı durumun zorluğunu dile getirmiştir¹⁰⁶.

¹⁰³ **Cumhuriyet**, 8 Eylül 1939, s.3.

¹⁰⁴ “Mekteplerde Pasif Korunma Tedbirleri”, **Cumhuriyet**, 12 Birinciteşrin 1939, s.2; “İlk mekteplerimizde Pasif Müdafaa Tecrübesi Başladı”, **Cumhuriyet**, 2 Birincikanun 1939, s.1.

¹⁰⁵ Salâhaddin Güngör, “Mekteplerde Pasif Müdafaa”, **Cumhuriyet**, 16 Birinciteşrin 1939, s.2.

¹⁰⁶ Salâhaddin Güngör, Mekteplerde Pasif Müdafaa, **Cumhuriyet**, 16 Birinciteşrin 1939, s.2.

Çocukların İkinci Dünya Savaşı'ndan etkilendiği bir başka konu, savaşın etkileri nedeniyle gazetelerin sayfa sayılarının azalmasıdır. *Cumhuriyet* gazetesi Avrupa'da başlayan savaş nedeniyle, "Çocuklar İçin" isimli çocuk sayfasını savaşın daha ilk yılında üç ay süreyle yayımlayamamıştır¹⁰⁷.

IV. İktisadi Alanda Çocuk ve Çocukluk

Cumhuriyet döneminde çocukların hakları ile ilgili önemli yasal düzenlemelerden biri 1936 tarihli İş Kanunu'ydu. Bu kanunun 48. maddesine göre, "16 yaşı doldurmamış olan çocukların, herhangi işte olursa olsun, günde sekiz saatten fazla çalıştırılmaları yasaktır. Bunlardan ilk mektebe devam edenlerin, iş saatleri mektep saatlerine mâni olmayacak şekilde tanzim olunur ve ders saatleri sekiz saatlik çalışma müddetinin içinde sayılır." denilmiştir. Kanunun 49. maddesine göre ise "Maden ocakları işleri, kablo döşenmesi, kanalizasyon ve tünel inşaatı gibi yer altında veya su altında çalışılacak işlerde, 18 yaşı doldurmamış erkek çocukların veya istisnasız her yaştaki kız ve kadınların çalıştırılmaları yasaktır." denilmiştir. 50. maddenin birinci bendinde de "Sanayia aid işlerde 18 yaşı doldurmamış erkek çocuklarla her yaştaki kız ve kadınların gece çalıştırılmaları yasaktır" denilerek çocukların iktisadi hayatta korunmaları sağlanmıştır¹⁰⁸.

İktisadi sistemin en önemli aracı olan para yalnızca devlet nezdinde değil, çocuklar nezdinde de kıymet barındırmaktaydı. Ancak çocukların parayı kullanabilme becerisi nasıl sağlanacaktı? Şüphesiz ki eğitim aracılığı ile bunu gerçekleştirmek mümkündü. *Cumhuriyet* gazetesinde çocuklara ve ailelere hem parayı nasıl kullanabilecekleri hem de tasarrufa dair bilinç verilmeye çalışılmıştır. Gazetede bunlara ilişkin pek çok makale ve habere rastlamaktayız. Örneğin Mefharet Münif'in yazdığı bir makalede Münif, çocuklara paranın kıymeti ve nasıl harcanması gerektiğinin önemli bir mesele olduğundan bahsetmiş ve çocuğun etrafından olup bitenden haberdar olur olmaz eline bir miktar para verip bu parayı serbestçe harcamasına müsaade edilmesi gerektiğini söylemiştir¹⁰⁹.

Çocuk yoksulluğu ve sosyal eşitsizlik de Cumhuriyet döneminin en önemli meselelerinden biriydi. Mümtaz Faik'in bir simitçi çocuğun başından

¹⁰⁷ "Sahifemiz", *Cumhuriyet*, 30 İkcinciteşrin 1939, s.7.

¹⁰⁸ Çocuklarla ilgili diğer kanun maddeleri için bk. "İş Kanunu", <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3330.pdf>, Erişim Tarihi: 25.09.2020.

¹⁰⁹ Mefharet Münif, "Çocuk ve Para", *Cumhuriyet*, 10 Haziran 1933, s.3.

geçenleri anlattığı kısa yazıda şu cümle, çocuk yaşamlarının eşitsizliğine bir örnektir: “Çocuk bayramında, bir simitçi yavrusunun en büyük bayramı, bayram yapan çocuklara beş on simit satabilmektir¹¹⁰.”

Çocukların sokak ekonomisi içerisinde yer aldığı gerçeğine yapılan vurgular gazetenin en önemli özellikleri arasındadır. Nitekim gazeteye bir çocuk tarafından gönderilen mektupta çocuk işçiliği meselesi bizzat bir çocuk tarafından eleştirilmiştir. Tatbikat mektebi beşinci sınıf öğrencisi 302 numaralı M. Necati, gazeteye yazdığı mektupta; çocukların hamallık yapmalarının ve ağır işlerde çalıştırılmalarının engellenmesi gerektiğini, çünkü çocukların yük taşırılsa sağlıklarının bozulacağını dile getirmiştir¹¹¹.

Cumhuriyet gazetesi, çocuk işçiliği meselesine en çok 23 Nisan Çocuk Haftası içerisinde yer vermiştir. Hayatta kalmak için çalışmak zorunda olan çocukların durumu pek çok haberde ele alınmış ve bazı çocukların bayram haftasında dahi çalışmak zorunda kalması eleştirilmiştir. Aşağıdaki görsel buna örnektir.

Görsel 3. Çalışmak Zorunda Olan Bir Çocuk ve Bayram Kutlayan Çocuklar¹¹²

Yukarıdaki görselde görüldüğü üzere bazı çocuklar çocuk bayramını neşe içerisinde kutlarken bir çocuk ise sırtında ağır bir yükü onları selamlamaktadır. Çocuğun ağzından “Yaşasın bugün de bizim bayramımız” cümlesiyle gazetenin yaptığı ironi, çocuk işçiliği meselesine dikkat çekmek

¹¹⁰ Mümtaz Faik, “Aile Besliyen On Üç On Dört Yaşındaki Çocuklar”, *Cumhuriyet*, 26 Nisan 1929, s.5.

¹¹¹ *Cumhuriyet*, 27 Nisan 1929, s.5.

¹¹² *Cumhuriyet*, 23 Nisan 1935, s.1.

bakımından kayda değerdir. Gazetede, bayram günü çalışmak zorunda kalan çocukların yer aldığı Suad Derviş imzalı “Bayram Yapmayan Çocuklar” başlıklı haberde, bayram günü çalışmak zorunda kalan çocuğa “Mehmed çocuk, ne çalışıyorsun böyle bayram günü?” diyen kadına çocuğun cevabı “Ne bayramı teyze? Bize ekmek parası lazım!” dediği görülmektedir¹¹³.

Gazetede çocukların beslenmesine yönelik reklamlara da yer verildiği görülmektedir. Çocukların beslenmesi ve sağlıklı bir şekilde büyümesi yeni Türkiye’nin esaslı amaçlarından biriydi. Aşağıdaki görsel çocuklar için bir gıda reklamıdır ve reklamda “Çocukları besleyen yegâne gıdadır.” sloganının kullanıldığı görülmektedir.

Görsel 4. Çocuk Gıdasına İlişkin Bir Gazete Reklamı¹¹⁴

Bir başka reklamda da yine bir çocuk görseli kullanılmış ve “Oh! Ağzım ne kadar temiz!” sloganı ile diş macunu reklamına yer verilmiştir (Bk. Ek 1)¹¹⁵. En dikkat çekici ve gürbüz çocuk müsabakalarını akıllara getiren reklamların birinde (un reklamı) çocuk görseli eşliğinde; *çelik bazu, demir bilek, granit adalât, ahenin yumruk, sağlam vücut, aslan yürek, tombul yanaklar, parlak zekâ, azim ve irade, sıhhat ve neşe* sloganlarının kullanıldığı görülmektedir¹¹⁶. Şüphesiz ki bu reklamlar yeni bir toplum inşa edilen Cumhuriyet döneminde devrimlerin ve yeniliklerin devamlılığının

¹¹³ Suad Derviş, “Bayram Yapmayan Çocuklar”, *Cumhuriyet*, 24 Nisan 1935, s.7.

¹¹⁴ *Cumhuriyet*, 6 Temmuz 1928, s.8.

¹¹⁵ *Cumhuriyet*, 5 Ağustos 1928, s.8.

¹¹⁶ *Cumhuriyet*, 16 Nisan 1934, s.8.

sağlanabilmesi için sağlıklı çocuklar yetiştirilmesine duyulan ihtiyaçla uyumlu gözükmektedir.

Dünyada yaşanan 1929 ekonomik buhranı Türkiye’yi de olumsuz etkilemiştir. Ortaya çıkan iktisadi problemleri aşmak için topluma “tasarruf” çağrısında bulunulmuştur. Tasarruf çağrısı çerçevesinde reklamlarda çocuklara çokça yer verildiği görülmektedir¹¹⁷. Çocuklara tasarrufa büyük önem verildiği bu dönemde, gazetede çıkan “Çocuğa tasarrufu nasıl öğretmelidir?” başlıklı bir yazıda “Çocuğu tasarrufa alıştırmak için kumbara kullanılmalıdır. Ve çocuğa kumbaraya atacağı para ile istikbalini temin edebileceğini öğretmelidir. Çocuk aldığı haftalığın bir kısmını ihtiyaçlarını tedarike sarf eder. Diğer kısmını da kumbarasına atarsa hayat için muhtaç olduğu en büyük dersi almış olurlar” denilmiştir¹¹⁸.

Çocuklara tasarruf bilincinin aşılandığında bu dönemde gazetede banka reklamlarının birinde “Mektebinden güle oynaya dönen çocuğunuz harçlığının hepsini sarf ediyor mu? Ona bir kumbara alarak para biriktirmesini telkin ediniz!” diyerek bu konuda hem çocuklara hem ailelere bir mesaj verilmiştir¹¹⁹. Gazetede bir başka örnek reklamda da “Kumbara, çocuğa yalnız istikbal yapan değil, fakat sevindiren en güzel vasıttır. Siz de çocuğunuza İş Bankasından bir kumbara alınız” diyerek ekonomik buhranın yansımaları kapsamında halkı tasarrufa yöneltme çabalarına girildiği görülmektedir¹²⁰.

Cumhuriyet döneminde iktisadi alanda ve çocuklar üzerinde millileşme hareketlerinin doğrudan yansımalarının görüldüğü bir başka alan “yerli malı” kullanımınıdır. Bu dönemde çocukların yerli malı kullanımının özendirilmeye çalışıldığı görülmektedir. Hatta gazetelerde çocuklar için yazılmış yerli malı ile ilgili şiirlere dahi rastlamak mümkündür¹²¹.

Cumhuriyet döneminde halledilmesi gereken meselelerden biri çalışan annelerin çocuklarının bakımı meselesiydi. Bu mesele karşısında ortaya konan çözümlerden biri, anneleri isteyken çocukların kreşlerde bakılmasıydı. Kreşlerle fabrikaların mesai saati eşzamanlı hâle getirilmiş ve böylece işçi kadınların ve çocuklarının bu sorunu ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır.

¹¹⁷ Bk. **Cumhuriyet**, 27 Mayıs 1930, s.5.

¹¹⁸ **Cumhuriyet**, 8 Haziran 1930, s.5.

¹¹⁹ **Cumhuriyet**, 7 Nisan 1931, s.6. Diğer reklamlar için bk. **Cumhuriyet**, 23 Nisan 1931, s.7; **Cumhuriyet**, 7 Nisan 1932, s.6.

¹²⁰ **Cumhuriyet**, 21 Nisan 1934, s.8.

¹²¹ Bk. “Yerli Malı”, **Cumhuriyet**, 25 Kânunusani 1934, s.5.

Kreşlerin yaygınlaşmasıyla çocuklar, anneleri ile fabrikalara gitmek zorunda kalmamış, kreşler aracılığıyla çocukların hem bakımları sağlanmış hem de sosyalleşmeleri sağlanmıştır¹²². Çocuklarını emziren kadın işçilerin haklarını korumak amacıyla da birtakım yasal düzenlemelere gidilmiştir. Örneğin 1936 tarih İş Kanunu'nun 40. maddesinin d bendi, "Emzikli kadın işçilerin çocuklarına süt vermek için tayin edilecek olan zamanlar; 35, 36 ve 37'nci maddeler mucibince tespit edilmiş bulunan günlük kanunî çalışma müddetleri içinde sayılır ve bu sebeplerden dolayı işçi ücretleri hiçbir türlü eksiltmeye uğratılmaz" diyerek kadınların çocuklarını emzirmelerinden kaynaklı olarak maddi kayba uğraması engellenmiştir¹²³.

Cumhuriyet gazetesi, kadınların işteyken çocuklarının bakımının ne olacağı meselesine büyük önem vermekteydi. Nitekim bu konuyu pek çok kez ele alan gazetenin bir haberde, işçi bir kadının "İşe giderken çocuğumu bırakacak yer istiyorum" sözlerini gazetenin sayfasına taşıdığı görülmektedir¹²⁴. Gazete bir başka haberde ise çalışan bir annenin çocuğu hastalandığında ona kimin bakacağına dair soru sormaktaydı. Rejide çalışan ve kocası asker olan bir annenin çocuğunun üzerine sıcak su döküldüğü ve dolayısıyla kadının işten çıkmak zorunda kaldığına yer verilen haberde kadınların ve çocukların zor durumu ortaya konulmuştur¹²⁵. Toplumsal meselelerin en önemlilerinden biri olan bu meseleye gazetenin verdiği önemin hem kadınların insani hakları savunusu hem de çalışma hayatının düzenlenmesi konusunda bir etki oluşturduğu söylenebilir. Çalışma hayatı ile ilgili bir başka mesele çocuklu ve çok çocuklu memurların maaşı meselesiydi. Bekâr ve evli memurlar ile çocuksuz evli memur ve çocuklu-çok çocuklu memurların maaşı arasında fark olması gerektiği yönünde hükûmete bir baskı söz konusuydu. Böyle bir düzenlenmenin yapılması hâlinde memurlar arasında maaş konusunda adaletin sağlanacağı savunulmaktaydı¹²⁶. Gazete bu konuyu da sosyal bir mesele olarak dile getirmiştir. Böylelikle çocuk ve

¹²² Örneğin Bursa'da Himaye-i Etfal'in böyle bir faaliyeti için bk. "Bursa'da İşçi Kadınların Çocuklarına Bakılıyor", *Cumhuriyet*, 15 Mayıs 1932, s.4.

¹²³ "İş Kanunu", <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3330.pdf>. Erişim Tarihi: 25.09.2020.

¹²⁴ "Çocuklarımız Ne Halde?", *Cumhuriyet*, 25 Ağustos 1935, s.5.

¹²⁵ Suad Derviş, "Çocuğu Hastalanırsa Kadın İşçi Ne Yapar", *Cumhuriyet*, 15 Nisan 1936, s.5.

¹²⁶ Alâeddin Cemil, "Maaşlarda Çocuk ve Ailenin Yeri", *Cumhuriyet*, 24 İkincikanun 1939, s.5.

CUMHURİYET GAZETESİNDE ÇOCUK VE ÇOCUKLUK MESELESİ (1928-1929)

çocukluk meselesinin eğitim, toplum ve kültürel çerçevesinin yanı sıra iktisadi yönleri olduğu da görülmektedir.

SONUÇ

Türkiye’de 1923 yılında Cumhuriyet’in ilanı sonrası girilen devrimler içerisinde çocuk ve çocukluk meselesine özel bir önem verilmiştir. Modern bir ulus devlet olarak Türkiye’nin sahip olduğu dünya görüşünün yeni kuşaklara olan gereksinimi bu alanda büyük gelişmelere gebe olmuştur. Dönemin basını içerisinde bir nevi lokomotif sayılabilecek olan *Cumhuriyet* gazetesi, yeni siyasi anlayış çerçevesinde çocuğu ve çocukluğu ön plana çıkarmıştır. Gazetenin pek çok sayısında, çocuk ve çocukluğa dair haber, makale, çeşitli yazı ve görsellere yer verildiği görülmektedir. Bu bağlamda gazetede çocuklar ve çocukluk; çocukların hak ve özgürlükleri, eğitimi, psiko-sosyal gelişimi, toplumsal alanda yer edinmesi ile toplumun ve devletin geleceği gibi değişkenler bakımından yer almıştır.

Cumhuriyet gazetesinde çıkan haberler, makaleler ve söylemler göz önünde bulundurulduğunda çocuk ve çocukluğun ülkenin en önemli meselesi olduğu sonucuna ulaşmak mümkündür. Bu bağlamda gazete çocukların hak ve özgürlükleri, çocukların refah içerisinde yaşaması ve toplum içindeki değerine büyük hassasiyet göstermiştir.

204

Cumhuriyet gazetesinin üstlendiği misyon; çocuk yoksulluğunun engellenmesi, çocuk işçiliğinin önüne geçilmesi, her çocuğun eşit şartlarda eğitimi, sağlık, sosyal ve siyasi haklarını elde etmesini sağlamaktır. Gazetede önem verilen bir diğer husus, eski eğitim anlayışının terk edilerek yerine getirilen modern eğitim anlayışı ile çocukların yetiştirilmesidir. Bu bağlamda eğitim sisteminde çocuklara yönelik dayak ve şiddetin kalkması, çocukların sorgulayan, okuyan, araştıran özerk bireyler olarak yetişmesi gazetenin hassasiyet gösterdiği bir başka husustur. Dikkati çeken bir başka özellik ise çocukların oyun ve oyuncaklar aracılığıyla gelişimlerini sürdürmeleri gerektiğidir. Cumhuriyet döneminde çocuğa her ne kadar siyasi bir misyon yüklense de çocukluğun biyolojik bir kategori olduğu gerçeğinin savunulması çocuk meselesi açısından modern bir anlayış olarak karşımıza çıkmaktadır. Çocukluğun toplumsal bir kategori olduğu gerçeğinin de reddedilmediği gazetede çocuklardan toplumsal ve siyasal beklentiler de açık bir biçimde vurgulanmıştır.

Cumhuriyet gazetesinin yayımladığı haberler ve makaleler ile çocuk ve çocukluk meselesinde halkı bilinçlendirmeyi amaçladığı görülmektedir. Gazete, bu doğrultuda ilgili kurum ve kuruluşların faaliyetlerine sık sık yer

vermiş ve sütunlarına taşımıştır. Böylelikle çocukların hem toplumsal görünürlüğüne katkıda bulunulmuş hem de çocuk ve çocukluğa ilişkin meselelerinin çözümünde aktif bir rol alınmıştır.

KAYNAKÇA

“3.000 Çocuğa Bedava Sinema”, **Cumhuriyet**, 22 Nisan 1937.

“300.000 Çocuğa Yardım”, **Cumhuriyet**, 25 Mayıs 1933.

Abidin Daver, “Onları da Düşünelim”, **Cumhuriyet**, 26 Nisan 1929.

Acar, Ayla, “Türkiye’de Latin Alfabesine Geçiş Süreci ve Gazeteler”, **İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi**, S 41, 2012, s.5-25.

“Acıyım Aç Yavrulara”, **Cumhuriyet**, 8 Kânunusani 1929.

Ağaoğlu, Ahmed, “Demokrasiye Doğru”, **Cumhuriyet**, 5 Kânunuevvel 1934.

Ağırbaş, İsmail, Akbulut, Yasemin, Önder, Ömer Rıfkı, “Atatürk Dönemi Sağlık Politikası”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S 48, Güz 2011, s.733-748.

Ahmed Rasim, **Resimli ve Haritalı Tarih-i Osmânî**, İktbal Kütübhanesi, İstanbul 1329/1913.

Akkoyunlu, Sultan Berna, **Erken Cumhuriyet Dönemi Türk Basınında Karikatür (1923-1933)**, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye Cumhuriyet Tarihi ABD, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2017.

Alabaş, Ramazan, **Cumhuriyet Dönemi Çocuk Dergilerinin Eğitim ve Tarih Anlayışı Bakımından Değerlendirilmesi (1928-1950)**, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2014.

Alâeddin Cemil, “Maaşlarda Çocuk ve Ailenin Yeri”, **Cumhuriyet**, 24 İkincikânun 1939.

Ali Kâmi Akyüz, “Aile Ocağı”, **Cumhuriyet**, 22 İkincikânun 1939.

Ali Kâmi Akyüz, “Mekteb Otoritesi”, **Cumhuriyet**, 8 Şubat 1939.

Ali Kâmi Akyüz, “Oyun Hakkı”, **Cumhuriyet**, 29 İkincikânun 1939, s.3.

Alkan, Mehmet Ö., “En Doğru Bildiğimizden Kuşkulanmak-5. 23 Nisan’ın Gayri Resmî Tarihi”, **Toplumsal Tarih**, No 208 (Nisan), 2011, s.52-62.

Araz, Yahya, **16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Başlarına Osmanlı'da Çocuk Olmak**, Kitap Yayınevi, İstanbul 2013.

“Arnavudköy Rum Mektebinde Bir Temsil”, **Cumhuriyet**, 30 Nisan 1937.

“Askerlik!”, **Cumhuriyet**, 27 Temmuz 1933.

Bekman, Sevda, “Early Childhood Education on Turkey”, **International Perspectives on Research in Early Childhood Education**, Ed. Bernard Spodek, Oliva N. Saracho, Information Age Publishing, United States of America 2005, s.335-353.

Birinci Türk Tarih Kongresi-Konferanslar Müzakere Zabıtları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2010.

Böke, Pelin, **Yeni Gün'den Cumhuriyet'e Yunus Nadi**, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İzmir 1994.

“Bugünün Çocukları Yarının Büyükleridir”, **Cumhuriyet**, 28 Mart 1929.

“Bugünün Küçüğü Yarının Büyüğüdür!”, **Cumhuriyet**, 25 Kânunusani 1929.

Bumin, Kürşat, **Batı'da Devlet ve Çocuk**, Çizgi Kitabevi, Konya 2013.

Burgaç, Murat, “Cumhuriyet Döneminde Trakya'da Örnek Bir Sağlık Kampı Uygulaması: Azat Obaları”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C 27, S 81, Ankara 2011, s.651-672.

“Bursa'da İşçi Kadınların Çocuklarına Bakılıyor”, **Cumhuriyet**, 15 Mayıs 1932.

“Cumhuriyet Bugün 3.000 Çocuğa Bedava Sinema Gösteriyor”, **Cumhuriyet**, 23 Nisan 1937.

Cumhuriyet, 10 Teşrinisani 1928.

Cumhuriyet, 13 Kânunusani 1929.

Cumhuriyet, 14 Eylül 1928.

Cumhuriyet, 16 Eylül 1928.

Cumhuriyet, 16 Eylül 1928.

Cumhuriyet, 16 Kânunusani 1929.

Cumhuriyet, 16 Nisan 1934.

Cumhuriyet, 17 Kânunusani 1929.

Cumhuriyet, 17 Mayıs 1930.

Cumhuriyet, 19 Kânunusani 1929.

Cumhuriyet, 2 Nisan 1931.

Cumhuriyet, 21 Eylül 1928.

Cumhuriyet, 21 Nisan 1932.

Cumhuriyet, 21 Nisan 1934.

Cumhuriyet, 22 Teşrinisani 1928.

Cumhuriyet, 23 Nisan 1931.

Cumhuriyet, 23 Nisan 1935.

Cumhuriyet, 24 Nisan 1929.

Cumhuriyet, 24 Nisan 1929.

Cumhuriyet, 24 Nisan 1931.

Cumhuriyet, 25 Eylül 1928.

Cumhuriyet, 25 Nisan 1931.

Cumhuriyet, 27 Mayıs 1930.

Cumhuriyet, 27 Nisan 1929.

Cumhuriyet, 28 Nisan 1932.

Cumhuriyet, 29 Nisan 1929.

Cumhuriyet, 29 Teşrinievvel 1928.

Cumhuriyet, 3 Kânunuevvel 1928.

Cumhuriyet, 4 Ağustos 1928.

Cumhuriyet, 5 Ağustos 1928.

Cumhuriyet, 6 Temmuz 1928.

Cumhuriyet, 7 Nisan 1931.

Cumhuriyet, 7 Nisan 1932.

Cumhuriyet, 8 Eylül 1939.

Cumhuriyet, 8 Haziran 1930.

Cumhuriyet, 8 Kânunusani 1931.

Cumhuriyet, 9 Nisan 1931.

Çakır, Gül, “Atatürk Döneminde Türkiye’de Aile Hukuku ve Çocuk Hakları”, **Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C 18, S 1, 2020, s.349-368.

“Çocuğun Oyun Arkadaşları”, **Cumhuriyet**, 1 Mart 1931.

“Çocuk Elbiseleri”, **Cumhuriyet**, 25 Kânunusani 1931.

“Çocuk Haftası Bugün Başlıyor”, **Cumhuriyet**, 23 Nisan 1929.

“Çocuk Haftası Nisanda Başlar”, **Cumhuriyet**, 25 Şubat 1929.

“Çocuk Haftası, Meme Çocuğu, Mama Çocuğu, Oyun Çocuğu”, **Cumhuriyet**, 2 Nisan 1929.

“Çocuk Haftası”, **Cumhuriyet**, 26 Nisan 1933.

“Çocuk Haftasına Hazırlık”, **Cumhuriyet**, 28 Şubat 1929.

“Çocuk Haftasının İlk Günü”, **Cumhuriyet**, 24 Nisan 1929.

“Çocuk İtaate Mecbur mudur?”, **Cumhuriyet**, 17 Mayıs 1931.

“Çocuk Kampları Meselesi”, **Cumhuriyet**, 12 Ağustos 1938.

“Çocuk Kendi Kendini İdareye Alışmalıdır”, **Cumhuriyet**, 24 Mayıs 1931.

“Çocuk Misafirhanesi”, **Cumhuriyet**, 30 Mayıs 1939.

“Çocuk Oyuncaklarına Milyonlar Veriyoruz”, **Cumhuriyet**, 15 Nisan 1933.

“Çocuklar Niçin Mütecessis Olur?”, **Cumhuriyet**, 3 Mayıs 1931.

“Çocuklara Bedava Sinema”, **Cumhuriyet**, 18 Nisan 1937.

“Çocukları Koruyunuz”, **Cumhuriyet**, 25 Nisan 1929.

“Çocuklarımız Ne Halde?”, **Cumhuriyet**, 25 Ağustos 1935.

“Daha Tereddüt Edecek miyiz?”, **Cumhuriyet**, 24 Kânunusani 1929.

“Darülâcezedede”, **Cumhuriyet**, 6 Ağustos 1939.

Dewey, John, **Türkiye Maarifi Hakkında Rapor (1924)**, Devlet Basımevi, İstanbul 1991.

“Dilenen Çocuk”, **Cumhuriyet**, 29 Nisan 1929.

“Doğum Artırma İşi”, **Cumhuriyet**, 27 Nisan 1929.

“Dünyada Neler Oluyor”, **Cumhuriyet**, 27 Kânunuevvel 1928.

“Ekalliyet Okullarında İstiklâl Marşını Türk Kızı Gibi Okuyan Rum Kızları”, **Cumhuriyet**, 23 İkincikânun 1938.

Emre-Kaya, Ayşe Elif, “Cumhuriyet Gazetesi’nin Kuruluşundan Günümüze Kısa Tarihi”, **İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi**, C 39, S 1, 2010, s.75-91.

Erdoğan, Fatih, “Toplumsal Tarihimizde Çocuk Edebiyatının Yeri”, **Toplumsal Tarihte Çocuk**, Haz. Bekir Onur, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1993, s.85-91.

Ertem, Özge, **The Republic’s Children and Their Burdens in 1930s and 1940s Turkey: The Idealized Middle-Class Children as the Future of the Nation and Image of ‘Poor’ Children in Children’s Periodicals**, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005.

“Florya Çocuk Kampında”, **Cumhuriyet**, 7 Temmuz 1938.

Ghojoghi, Ghonche, **Osmanlıca Yayınlanmış Çocuk Dergileri: Grafik Tasarım Açısından Bir İnceleme**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi ABD, İstanbul 2019.

Güdek, Meral, **Modernleşme Döneminde Osmanlı’da Çocuk Eğitimi ve Literatürü**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi ABD, Ankara 2012.

“Gürbüz Çocuklar”, **Cumhuriyet**, 27 Nisan 1932.

“Gürbüz Yavrular”, **Cumhuriyet**, 26 Nisan 1934.

Gürkan, Hasan, “Türk Modernleşmesinde ve Kültür Tarihinde Çocuk ve Çocukluk Algısı”, **Kültür ve Çocuk**, Ed. Durmuş Aslan, Mustafa Kale, İmray Nur, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2019, s.55-74.

Gürkan, Hasan, **Türkiye’de Tarih Öğretimi: İlköğretim Ders Kitapları (1869-1950)**, Karahan Kitabevi, Adana 2017.

“Haftanın Beşinci Günü”, **Cumhuriyet**, 28 Nisan 1932.

Hasan Bedreddin Ülgen, “Floryada... Çocuk Kampı”, **Cumhuriyet**, 25 Temmuz 1939.

“Hayırperverlik”, **Cumhuriyet**, 25 Kânunusani 1929.

Hilmi Malik Evrend, “Oyuncakların Rolü”, **Cumhuriyet**, 2 İkincikânun 1937.

İhsan Şerif, **Tarihde İlk Adım**, Cilt 1, Maarif-i Umumiye Nezareti, Ankara 1331/1915.

İkinci Türk Tarih Kongresi, Devlet Basımevi, İstanbul 1937.

“İlk Mekteblerimizde Pasif Müdafaa Tecrübesi Başladı”, **Cumhuriyet**, 2 Birincikânun 1939.

“İlkmektep Yavrularının Kampında Bir Saat”, **Cumhuriyet**, 6 Temmuz 1936.

İnan, Âfet, “Atatürk ve Tarih Tezi”, **Bellekten**, C 3, S 10, 1939, s.243-246.

“İngilterede Çocuklara Sokakta Yürümek Öğretiliyor”, **Cumhuriyet**, 3 Kânunuevvel 1928.

“İş Kanunu”, <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3330.pdf>, Erişim Tarihi: 25.09.2020.

Karpat, Kemal H., **İslâm’ın Siyasallaşması: Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması**, Çev. Şiar Yalçın, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005.

“Katil Çocuklar”, **Cumhuriyet**, 9 Mayıs 1935.

Kâzım Nami, “Çocuk Devletindir”, **Cumhuriyet**, 26 Nisan 1932.

Kili, Suna, **The Atatürk Revolution: A Paradigm of Modernization**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.

“Kimsesiz Çocuklar Sizin Çocuklarımızdır”, **Cumhuriyet**, 30 Mart 1929.

“Küçüklere Bedava Sinema”, **Cumhuriyet**, 17 Nisan 1937.

“Küçüklere Müjde”, **Cumhuriyet**, 16 Nisan 1937.

Kültür ve Çocuk, Ed. Durmuş Aslan, Mustafa Kale, İmray Nur, Pegem Akademi, Ankara 2019.

“Küsme Çalış!”, **Cumhuriyet**, 4 Kânunuevvel 1928.

Mefharet Münif, “Çocuk ve Oyun”, **Cumhuriyet**, 22 Nisan 1933.

Mefharet Münif, “Çocuk ve Para”, **Cumhuriyet**, 10 Haziran 1933.

“Mekteplerde Pasif Korunma Tedbirleri”, **Cumhuriyet**, 12 Birinciteşrin 1939.

“Metruk Çocuklar”, **Cumhuriyet**, 27 Nisan 1929.

“Muazzam Tahliye Plânı Nasıl Tatbik Edildi?”, **Cumhuriyet**, 8 Eylül 1939.

Mümtaz Faik, “Aile Besliyen On Üç On Dört Yaşındaki Çocuklar”, **Cumhuriyet**, 26 Nisan 1929.

Mümtaz Faik, “Fuhşa Düşmüş Kız Çocuklarını Kurtarmak Vazifemizdir”, **Cumhuriyet**, 28 Nisan 1929.

“Mürefte Azad Obası Açıldı”, **Cumhuriyet**, 12 Ağustos 1938.

Okay, Cüneyd, **Eski Harfli Çocuk Dergileri**, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1999.

Okay, Cüneyd, **Osmanlı Çocuk Hayatında Yenileşmeler (1850-1900)**, Kırkambar Yayınları, İstanbul 1998.

Onur, Bekir, **Çocuk, Tarih ve Toplum**, İmge Kitabevi, Ankara 2007.

Onur, Bekir, **Türkiye’de Çocukluğun Tarihi**, İmge Kitabevi, Ankara 2005.

Ortaylı, İlber, **Osmanlı Toplumunda Aile**, Pan Yayıncılık, İstanbul 2002.

Özcan, Azmi, “Sultan II. Abdülhamid”, **Türkler**, Haz. Hasan Celal Güzel, 12. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.909-930.

Özçelik, Mücahit, “23 Nisan Çocuk Bayramı’nın Ortaya Çıkışı ve 1922-1929 Yılları Arasında 23 Nisan Kutlamaları”, **Gazi Akademik Bakış**, C 5, S 9, Kış 2011, s.265-284.

Özdemir, Mehmet, “Balkan Savaşlarının Çocuk Oyunlarına Yansıması ‘Çocuk Duygusu’ Örneği”, **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**, C 4, S 2, 2015, s.634-657.

Öztan, Güven Gürkan, **Türkiye’de Çocukluğun Politik İnşası**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2013.

Peyami Safa, “Sıkı Disiplinden Hür Disipline”, **Cumhuriyet**, 29 İkincikanun 1938.

Safaeddin Karanakçı, “Çocuk Bayramı ve Sokak Çocukları”, **Cumhuriyet**, 24 Nisan 1938.

“Sahifemiz”, **Cumhuriyet**, 30 İkinciteşrin 1939.

Sakaoğlu, Necdet, **Osmanlı Eğitim Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul 1993.

Salâhaddin Güngör, “Çok Çocuklu Annelere Verilecek Mükâfat”, **Cumhuriyet**, 11 İkincikânun 1939.

Salâhaddin Güngör, “Dizdariye Çocuk Bahçesi”, **Cumhuriyet**, 21 Haziran 1939.

Salâhaddin Güngör, “Mekteplerde Pasif Müdafaa”, **Cumhuriyet**, 16 Birinciteşrin 1939.

Sarıkaya, Makbule, “Cumhuriyet Türkiye’sinin İlk Çocuk Haftası”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C 25, S 75, Ankara 2009, s.465-494.

Sihhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti Teşkilât ve Memurin Kanunu”, <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3337.pdf>, Erişim Tarihi: 11.09.2010.

Suad Derviş, “Bayram Yapmayan Çocuklar”, **Cumhuriyet**, 24 Nisan 1935.

Suad Derviş, “Çocuğu Hastalanırsa Kadın İşçi Ne Yapar”, **Cumhuriyet**, 15 Nisan 1936.

“Şehitlere Hürmet!”, **Cumhuriyet**, 12 Ağustos 1933.

Şemsi Mutver, “Çocuk Sevgisi”, **Cumhuriyet**, 27 Mayıs 1938.

Şener, Sevda, “Türk Tiyatrosunda Çocuk”, **Toplumsal Tarihte Çocuk**, Haz. Bekir Onur, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1993, s.92-100.

Şimşek, Hüseyin, **Tanzimat ve Mutlakiyet Dönemi Çocuk Dergilerinin Eğitim Açısından İncelenmesi**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eğitim Programları ve Öğretim ABD, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2002.

“Taşra, Çocuğun Vereceği İmtihan, Mektebin Vereceği İmtihan”, **Cumhuriyet**, 29 Haziran 1932.

Tekeli, İlhan, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999.

Tezcan, Mahmut, **Çocuk Sosyolojisi**, Kök Yayıncılık, Ankara 2005.

Toplumsal Tarihte Çocuk, Haz. Bekir Onur, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1993.

Tuğluoğlu, Fatih, “II. Meşrutiyet Döneminde Milliyetçi Bir Çocuk Dergisi: Talebe Defteri (1913-1919)”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C 15, S 30, 2015, s.99-139.

“Türk Askeri”, **Cumhuriyet**, 16 Ağustos 1934.

“Türk Kanunu Medenisinin Yürürlükten Kaldırılmış Hükümleri”, <https://www.mevzuat.gov.tr/Mevzuat/Metin/5.3.743.pdf>, Erişim Tarihi: 25.09.2020.

Türk, İbrahim Caner, “Osmanlı Devleti’nde Okul Öncesi Eğitim”, **Millî Eğitim**, S 192, 2011, s.160-173.

“Umumi Hıfzıssıhha Kanunu”, <https://www.mevzuat.gov.tr/Mevzuat/Metin/1.3.1593.pdf>, Erişim Tarihi: 11.09.2020.

Üstel, Füsün, **Makbul Vatandaşın Peşinde: II. Meşrutiyet’ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi**, İletişim Yayınları, İstanbul 2014.

“Yavrulara Bahar Pardesüleri”, **Cumhuriyet**, 19 Mayıs 1932.

Yerasimos, Marianna, “16-19. Yüzyıl Gravür ve Suluboyalarında Çocuk Figürleri”, **Toplumsal Tarihte Çocuk**, Haz. Bekir Onur, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1993, s.65-75.

“Yerli Malı”, **Cumhuriyet**, 25 Kânunusani 1934.

Yılmaz, Eray, **Türkçe Çocuk Gazetelerinde Osmanlı Kimliği (1869-1908) Ahlâk, İlim, Dil, Tarih ve Coğrafya**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2020.

Yunus Nadi, “Çocuk Ölümlerini Nasıl Azaltabiliriz?”, **Cumhuriyet**, 27 Nisan 1934.

Yunus Nadi, “Çocuklara Alâkamızın Bilançosu”, **Cumhuriyet**, 10 Kânunusani 1933.

Yunus Nadi, “En Büyük Mes’ele: Çocuk Mes’elesini!”, **Cumhuriyet**, 3 Mart 1931.

Yunus Nadi, “Türk Teşkilâtı Esasiyesinde Tekâmül”, **Cumhuriyet**, 7 Şubat 1937.

Yunus Nadi, “Yeni Yazı”, **Cumhuriyet**, 12 Teşrinisani 1928.

Yücel, M. Serhan, “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Anaokulları”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C 9, S 43, 2016, s.995-1004.

Zürcher, Eric Jan, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, Çev. Yasemin Saner, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.

EKLER

Ek-1. Çocuklar İçin Bir Diş Macunu Reklamı

216

Cumhuriyet, 5 Ağustos 1928, s.8.

Ek-2. Çocuklara Yeni Harflerle Okuma-Yazma Öğretimi

Cumhuriyet, 3 Kanunuevvel 1928, s.5.

Ek-3. Çocuklara Alfabenin Tanıtımı ve Yeni Harflerin Öğretimi

بنم آلفابهم — Benim Alfabem

صمد ایله درج ایندیکن بولور لریکی نورک حرفلری هیچ طایمانده مخصوصدر. بولور لری
صمد ایله نقیب و کال ایله ندرکی حرفلری بولور یازوب او قوما ی صورت قطعه ده او کده نیر اده
قارندیم بوندری غزیده کسک او قوما یازدسی اولمایانده و سولر سه جوقه ای یایارلر.
ویکی حرفلری تعیم اتمه اولور. (بولور لک کتیب حالتده لری حق اولور.)

— 11 —

ترتیب این : ک . ص

bütün harflarımız

harfların
hepsini on
gün içinde
öğrendik .
bu günlük
şunları sıraya
koyup söyle
doya doya seyredeyim

a b c c d e f g ğ
h i j k l m n o
ö p r s ş t u ü v
y z

Ek-4. Çocuk Yoksulluğu Meselesi: Dilenen Bir Çocuk

Ek-5. Çocukların Barınması ve Korunması Meselesine İlişkin Bir Karikatür

Ek-6. Çocuk Yoksulluğu: “Zavallı Bakımsız Türk Yavruları”

Cumhuriyet, 24 Nisan 1931, s.1.

BÜYÜK BUHRAN'IN TÜRKİYE EKONOMİSİ ÜZERİNDEKİ BİR NETİCESİ: BUHRAN VERGİSİ*

ŞAHİN YEŞİLYURT**

ÖZ

Bu çalışma, tüm dünyayı etkisi altına alan 1929 Büyük Buhranı'nın bir neticesi olarak Türk mali sisteminde yürürlüğe sokulan buhran vergisini ele almaktadır. Olağanüstü bir dönemde yürürlüğe sokulan ve geçici bir mahiyette olması beklenen buhran vergisi, yaklaşık 20 yıl boyunca Türk vergi sistemindeki yerini korumuştur. Bu süreçte, buhranın şiddetine bağlı olarak gerek vergi mükellefiyetinin kapsamında gerekse vergi miktarında birtakım değişiklikler yapılmıştır. Tüm bu değişikliklerde, böylesine sarsıcı bir dönemde, toplumun ekseriyetinin mevcut bulunan yükü üstlenmesi gerektiği her daim vurgulanmıştır. Buhran vergisinde meydana gelen değişimler, ayrıca ilgili dönemde Türk basınının da ilgisini çekmiştir. Bu haberlerde bir yandan buhran vergisinin süreci hakkında bilgi verilirken, diğer yandan bu vergiye ilişkin eleştiriler de sıralanmıştır. Netice itibarıyla Büyük Buhran'ın bir sonucu olan buhran vergisinin Türkiye ekonomisi üzerinde derin bir etkisi bulunmaktadır. Bu anlamda buhran vergisinin incelenmesinde dönemin basınından (*Akşam* gazetesinden) istifade edilmesi çalışmayı önemli kılmaktadır. Çünkü söz konusu haberler, ilgili döneme yine ilgili dönemin bir penceresinden bakılmasını temin etmektedir. Bu da söz konusu konuya dair değerlendirmeleri değerli kılmaktadır. Tüm bu değerlendirmeleri dikkate aldığımızda çalışmanın maliye tarihi alanında ortaya konulacak çalışmalara cüzi de olsa bir katkı sunabileceği düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Buhran Vergisi, Büyük Buhran, Türkiye Ekonomisi, Vergi.

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. / There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Ankara/TÜRKİYE, shnyslyrt@gmail.com
ORCID: 0000-0002-2193-8052

A CONSEQUENCE OF THE GREAT DEPRESSION ON THE TURKISH ECONOMY: DEPRESSION TAX

ABSTRACT

This study deals with the depression tax, which was put into effect in the Turkish tax system as a consequence of the Great Depression of 1929 that affected the whole world. The depression tax, which was enacted during an extraordinary period, and expected to be temporary, remained in the Turkish tax system for nearly 20 years. Depending on the severity of the depression, some changes were made over time, both in the scope of the tax liability and in the amount of tax. In all these changes, it was always emphasized that in such a devastating period, the majority of society should bear the potential burden. These changes in this period also attracted the attention of the Turkish press. This news, while providing information about the process of the depression tax, also listed criticisms about it. All in all, this tax, which was a consequence of the Great Depression, showed us the profound impact of the Great Depression on Turkey's economy. In this sense, making use of the press of the period (*Akşam* newspaper) in the examination of the depression tax makes the study important. It is because the news used in the study ensures that the relevant period is investigated from a window of itself. This makes the evaluations on the subject in question valuable. Considering all these sentiments, it is regarded that this study may contribute to the studies to be put forward in the field of public finance history, albeit a small one.

Keywords: Depression Tax, Tax, the Great Depression, Turkish Economy.

GİRİŞ

Buhran vergisini ortaya çıkaran durum, verginin isminden de anlaşılacağı üzere 1929 yılında patlak veren ve tüm dünyaya yayılan iktisadi buhrandır. Amerika Birleşik Devletleri'nde ortaya çıkan ve tüm dünyayı bir domino taşı etkisi misaliyle vuran bu buhran, dünya iktisat tarihinde önemli bir konuma sahiptir. Böylesine büyük bir alana yayılan ve derin bir etkisi bulunan buhran, ülkelerin iktisadi, mali, siyasi ve sosyal kurumlarını şiddetli bir biçimde etkilemiştir. İktisadi perspektiften, ülkeler büyük işsizlik olayları ile karşı karşıya kalmış ve bu durum toplumsal ayaklanmaları harekete geçirmiştir. Mali perspektiften ise ülkelerin zihin yapısını büyük ölçüde değiştirmiştir. Örneğin, İngiltere uzun yıllar sürdürdüğü serbest ticaret politikasında bir zihniyet değişikliğine giderek, diğer ülkelere karşı yüksek gümrük vergisi uygulamasını yürürlüğe sokmuştur. İngiltere'de yürürlüğe sokulan bu uygulama diğer ülkelerde de karşılık bulmuş ve Amerika'dan Avrupa'ya birçok ülke söz konusu gümrük politikasını takip etmiştir¹.

Ülkeleri böylesine derinden etkileyen iktisadi buhran, ayrıca ülkeleri yeni kamu gelir kaynaklarının teminine sevk etmiştir. Buhran vergisi uygulaması bu arayışın bir neticesidir. Başta Almanya olmak üzere (örneğin buhran vergisi adı altında), bazı devletler bu dönemde yeni vergilerin ihdas edilmesine karar vermiş ve söz konusu vergileri vergi sistemlerine dâhil etmişlerdir. Türk vergi sistemi de bu uygulamadan kaçamamış ve 1931 yılından itibaren, geçici olmak kaydıyla, buhran vergisine başvurmuştur. Ancak geçici olması planlanan bu vergi, Türk vergi sistemindeki varlığını yaklaşık 20 yıl boyunca (1931'den 1950'ye dek) sürdürmüştür. Bu süreçte birtakım değişikliklere maruz kalan ve kapsamı sürekli genişletilen buhran vergisi, 1949 tarihli ve 5421 numaralı Gelir Vergisi Kanunu ile yürürlükten kaldırılmıştır.

Bu açıklamalar ekseninde söz konusu çalışma, 1931 yılında yürürlüğe sokulan ve 1950 yılında uygulanmasına son verilen buhran vergisinin bu 20 yıllık serüvenini ele almaktadır. Yukarıda da ifade edildiği üzere bu serüven, *Akşam* gazetesinde yer alan haberler vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir. Maliye tarihi çalışmalarına önemli bir kaynak teşkil ettiği kabul edilen gazete

¹ Ortaya konulan bu politika dünya ticaretinde büyük bir daralmanın yaşanmasına ön ayak olmuştur. Örneğin 1929 yılından 1934 yılına kadar geçen sürede dünya ticaretinde %66'lık bir daralma meydana gelmiştir. İlhan Tekeli, Selim İlkin, **1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları**, Bilge Yayıncılık, İstanbul 2009, s.216.

haberlerinin çalışmada ele alınmış olması, bize buhran vergisinin uygulandığı dönemi inceleme anlamında da katkılar sunmuştur. Böylece iki bölümden oluşan çalışmanın birinci bölümünde Büyük Buhran dönemi Türkiye ekonomisinin genel bir portresi sunulmuştur. Çalışmanın ikinci bölümünde ise buhran ile buhran vergisi arasındaki ilişkiden yola çıkarak buhran vergisinin yasal çerçevesi, bu verginin yürürlükte kaldığı süreçte maruz kaldığı değişiklikler ve dönemin Türk basınının (belirtildiği üzere çalışmada sadece *Akşam* gazetesinden istifade edilmiştir) buna yönelik haberlerine yer verilmiştir. Çalışmanın sonuç bölümünde genel bir değerlendirme yapılmıştır. Tüm bu bölümlere ek olarak, ayrıca literatüre katkı sunmak maksadıyla, bu 20 yıllık süreçte buhran vergisinde meydana gelen kanuni değişiklikler, Ekler kısmında sunulmuştur.

I. Büyük Buhran Dönemi Türkiye Ekonomisinin Genel Görünümü

Öncelikle Türkiye ekonomisinin genel görünümünü incelemeden evvel Büyük Buhran dönemi öncesindeki iktisadi yapının tasviri yapılmıştır. Bu meyanda 1923'ten Büyük Buhran'ın başladığı 1929'a kadar geçen süreçte Türk ekonomisinin genel olarak “açık ekonomi koşullarında yeniden yapılanma” yönetim sistemiyle idare edildiği belirtilmelidir².

Bu dönemin iktisadi ve mali yapısı üzerinde 1923 yılında gerçekleştirilen I. Türkiye İktisat Kongresi'nin (12 maddelik kararların) derin bir etkisi bulunmaktadır. Mali açıdan aşar vergisinin kaldırılması, denk bütçe sisteminin takip edilmesi, adaletli bir vergi sisteminin ihdas edilmesi gibi amaçlar bu kongrede görüşülen ve alınan önemli kararlar arasındadır. Bu kararlar neticesinde sonraki yıllarda, örneğin 1926 yılında kazanç vergisi ile veraset ve intikal vergisi gibi yeni vergiler yürürlüğe sokulmuştur. Ayrıca hem yerli sanayinin korunması hem de büyük ölçekli işletmelerin teşvik edilmesi maksadıyla vergi muafiyeti gibi birtakım mali araçlardan da istifade

² Ramazan Taş, “Türk Mali Sisteminin Uzun Dönem (1923-1980) Gelişiminin Yapısal ve Oransal Analiz Yöntemleriyle Değerlendirilmesi”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C 50, S 1, Ankara 1995, s.357. Bu dönemde liberal iktisadi politikaların takibinde ilgili dönemde ülkenin yeterli sermayeye sahip olamaması önemli bir neden olarak ileri sürülmüştür. Bu konu hakkındaki tartışmalar için bk. Kemal Sakarya, “Mustafa Kemal Atatürk ve Türk Maliyesi (1919-1938)”, *Maliye Dergisi Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılı (1881-1981): Atatürk Özel Sayısı*, Ankara 1981, s.7-24. Ancak 1930 yılından itibaren “korumacı-devletçi politikaların” uygulamaya sokulması bu neden üzerinde düşünmememize yol açmaktadır. Çünkü geçen kısa zaman zarfında yeteri düzeyde sermayeye ulaşamamasına rağmen bir zihniyet değişiminin sebeplerinin etraflıca ortaya konulması gerekmektedir.

edilmiştir. Diğer yandan bu dönemde Ticaret ve Sanayi Odaları (1925) ile Âli İktisat Meclisi (1927) gibi iktisat ve maliye politikalarını yönlendirme potansiyeline sahip kurumlar ortaya çıkmıştır. Bu kurumların özellikle vergi yükünün dağılımı konusunda etkili bir rol üstlendikleri bilinmektedir³.

1930 yılına gelindiğinde, Türkiye ekonomisinde yeni bir dönem başlamıştır. 1930 yılından 1939 yılına kadar olan periyodu kapsayan bu yeni dönem, “korumacı-devletçi sanayileşme dönemi” olarak adlandırılmıştır⁴. Bu bakımdan Büyük Buhran’ın başladığı yıl aslında Türkiye ekonomisinde bir zihniyet değişiminin yaşandığı yıl olmuştur. Çünkü Büyük Buhran’ın hüküm sürmeye başladığı 1929 yılından itibaren gerek dünya gerek Türkiye ekonomisinde yaşanan gelişmeler ekonomik anlayışta bir dönüşüme neden olmuştur. Başta Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere gibi devletler olmak üzere bu dönemde dünya ekonomisinin zihin dünyasında bir dönüşüm meydana gelmiştir. Örneğin bu dönemde İngiliz iktisadi zihniyetinde keskin bir kırılma tecrübe edilmiştir. Bu kırılma neticesinde İngiltere, evvelden beri uyguladığı serbest ticaret politikalarını terk etmiştir. Dahası bu politikaların aksi yönünde bir tutum sergilemiştir. Böylece *İngiliz İmparatorluğu*’nu oluşturan unsurları kapsayan bir gümrük vergisi reformuna gidilerek; İmparatorluğa bağlı devletler arasında gümrük vergilerinin kaldırılması ve diğer devletlere karşı yüksek gümrük vergisi politikası uygulanması hedeflenmiştir⁵.

Dünya çapından yaşanan bu dönüşümden elbette Türk ekonomisi de nasibini almış ve böylece dünya ekonomisinde yaşanan bu köklü değişimin bir benzeri Türkiye’de de tecrübe edilmiştir. Örneğin ithal mallar yerine yerli malların ön plana çıkarılması bu dönemin önemli bir uygulamasıdır. Yerli malların tüm ülke genelinde kullanılması maksadıyla bu malların teşvik edilmesine yönelik kararlar alınmıştır. Bu kararları desteklemek adına gazeteler de bu yönde haberlere yer vermişlerdir⁶. Bu haberlerde öğrencilere yönelik olarak mekteplerde yerli mallarına rağbet edilmesi gerektiği hakkında telkinlerde bulunulacağı; toplumda yerli mallarının kullanımının artırılması

³ Taş, a.g.m., s.358.

⁴ Taş, a.g.m., s.361. Bu dönüşüm sadece Türkiye’ye özgü olmayıp, dünya genelinde devletlerin ekonomide etkin bir rol aldığı yeni bir döneme girilmiştir. Tekeli, İlkin, a.g.e., s.216.

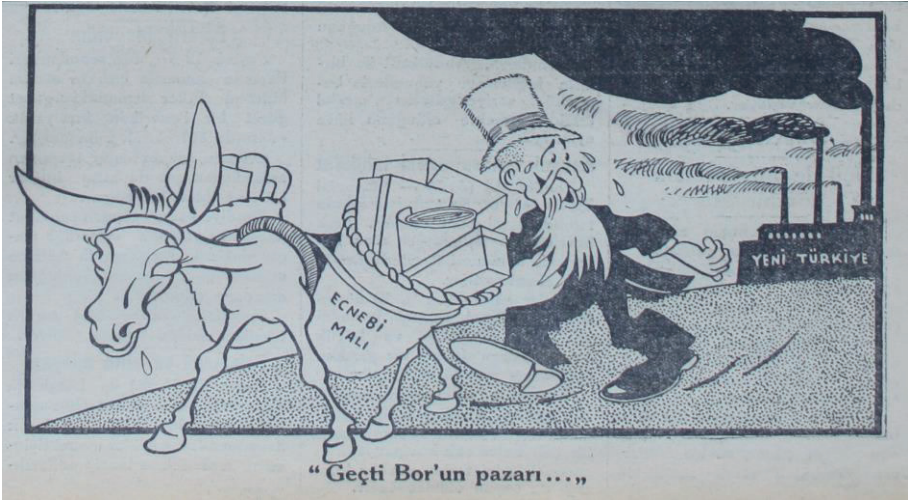
⁵ **Akşam Gazetesi**, 6 Şubat 1930, s.5.

⁶ Diğer yandan Türkiye’nin yerli malları kullanmaya yönelik göstermiş olduğu ilginin Yunanlar tarafından da taklit edildiği ve onların da yerli malları kullanma konusunda gayret sarf ettikleri haberi oldukça dikkat çekicidir. Böylece Yunanlılar “Yerli Malları Koruma Cemiyeti” adında bir cemiyet teşkil etmişlerdir (**Akşam Gazetesi**, 28 Kasım 1931, s.5).

için tayyareler yardımıyla bilgilendirme kâğıtlarının atılacağı yer almıştır. Hatta bazı gazeteler (örneğin *Akşam* gazetesi), okurlarının tasarruf ve yerli mallarının kullanımı hakkındaki görüşlerine yer vermiştir⁷.

Diğer yandan yerli mallara ilişkin bir memnuniyetsizlik olması durumunda bu konunun biran evvel “Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyetine” bildirilmesi istenmiştir. Diğer yandan yerli mallar konusunda bir üründen memnun olmayıp bunun tüm yerli mallara mal edilmemesi konusunda *Akşam* gazetesinde yer alan “papaza kızıp da oruç bozmak” ifadesi hayli dikkat çekicidir⁸. Ayrıca söz konusu gazete ile diğer gazetelerde konuya dikkat çekmek amacıyla ilgili konu hakkında karikatürlere de yer verilmiştir (bk. Resim 1).

Resim 1. Yerli Malı Yurdun Malı.

Kaynak: *Akşam Gazetesi*, 15 Aralık 1931, s.1.

İktisadi buhranın etkisini göstermeye başladığı dönem nazarı dikkate alındığında Türkiye ekonomisinin zor koşullar altında varlığını sürdürmeye devam ettirdiği görülebilir. Bu dönemde özellikle iki önemli sorun ön plana çıkmıştır. Bunlar, borçlar sorunu ve Türk lirasındaki sürekli hâle gelen istikrarsızlıktır. Esasında bu iki sorunun iç içe geçen bir sorun yumağı olduğu kabul edilmiştir. Bu derin sorun yumağı ortasında meydana gelen buhran; ticarete, üretimde, ihracatta daha derin problemler meydana getirmiştir.

⁷ *Akşam Gazetesi*, 6 Ocak 1931, s.1; 7 Ocak 1931, s.1-2.

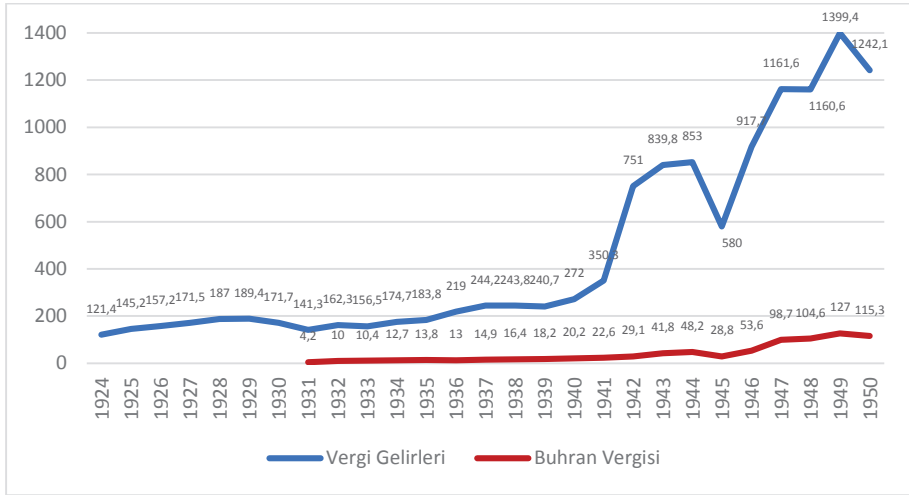
⁸ *Akşam Gazetesi*, 12 Aralık 1931, s.1-2.

BÜYÜK BUHRAN'IN TÜRKİYE EKONOMİSİ ÜZERİNDEKİ BİR NETİCESİ: BUHRAN VERGİSİ

Dahası böylesine derine sirayet eden bu problemlerin kısa sürede çözümü mümkün olamamıştır⁹.

Ayrıca yukarıda belirtilen bu problemler neticesinde söz konusu dönemde Türkiye ekonomisinde yaşanan bir diğer sorun ise vergi gelirlerinde kaçınılmaz olarak meydana gelen azalmalardır. Özellikle gerek uluslararası ticarete meydana gelen daralma gerekse de iç piyasada üretim ve ticarete meydana gelen problemler vergi gelirlerini olumsuz yönde etkilemiştir. Netice itibariyle yaşanan tüm bu olumsuzluklar buhranın ilk yıllarından itibaren vergi gelirlerinde düşüşler meydana getirmiştir. Vergi gelirlerinde yaşanan bu düşüşü Tablo 1'de görmek mümkündür.

Tablo 1. Toplam Vergi Gelirleri ile Tahsil Edilen Buhran Vergisi Miktarları, (Milyon TL.)

Kaynak: Bütçe Gider ve Gelir Gerçekleşmeleri (1924-1995), Maliye Bakanlığı, T.C. Maliye Bakanlığı Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü, Sayı 1995/5, Ankara, s.134-141.

⁹ **Akşam Gazetesi**, 2 Nisan 1930, s.2. Diğer yandan, Akşam Gazetesi başyazarı olan Necmeddin Sadık, bu kriz ortamından Türkiye'nin başarılı bir şekilde çıkabilmesine yönelik tartışmaları konu edinmiştir. Bu çerçevede Sadık, Türkiye'nin krizden çıkış yolunun sanayiden ziyade ziraatta olduğunu ileri sürmüştür. Dahası Sadık, sanayi alanında yapılan çalışmaların yetersiz ve yersiz olduğunu, devletin asli olarak tarıma önem vermesi gerektiğini ifade etmiştir. Bk. **Akşam Gazetesi**, 20 Mayıs 1930, s 1-2.

Tablo 1’den anlaşıldığı üzere iktisadi buhranın ortaya çıktığı 1929 yılında Türkiye ekonomisinde vergi gelirleri toplamı yaklaşık olarak 189,4 milyon Türk lirası olarak gerçekleşmiştir. Ancak bu tarihten sonra buhranın etkisini göstermeye başlamasıyla birlikte vergi gelirlerinde yıllar itibariyle düşüşler yaşanmış ve 1936 yılına dek vergi gelirleri, 1929 yılındaki seviyesine ulaşamamıştır. Tablo 1, ayrıca bu dönemde Türkiye ekonomisinde buhran vergisi gibi birtakım yeni vergilere neden başvurulduğunu da açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Çünkü ekonomide yaşanan bu gelir kaybının giderilebilmesi maksadıyla birtakım çözüm önerilerinin ortaya konulması gerekmektedir ve yeni bir verginin/vergilerin ihdas edilmesi ve yürürlüğe sokulması bu öneriler arasında ön plana çıkmaktadır. Bu kapsamda, Tablo 1’de görüldüğü üzere, 1931 yılından itibaren buhran vergisi tahsil edilmeye başlanmış ve bu vergi, daha önce de ifade edildiği üzere varlığını 1950 yılına dek sürdürmüştür.

Diğer yandan buhran, 1930 yılının ikinci yarısından itibaren Türkiye ekonomisi üzerinde derin yaralar açarak etkisini artırmıştır¹⁰. Tecrübe edilen bu olayları Necmeddin Sadık, gazete köşesinde “Buhranın Sebepleri” başlıklı yazısında kaleme almıştır. Sadık bu yazısında ülke ekonomisinin iktisadi buhrandan evvelki dört yıllık süreçte kuraklık yüzünden hâlihazırda büyük zararlar gördüğünü ifade etmiştir. Sadık’a göre kuraklığın etkisini yitirip tarımda bir artış yaşanmaya başlandığı bir dönemde, buhran patlak vermiş ve ülke ekonomisi bu buhrandan büyük bir zarar görmüştür. Diğer yandan Sadık, ülkenin istikraza gidecek gücünün olmaması, ithalatta meydana gelen keskin artışlar ve özellikle ülkeyi terk eden Rumlar ve Ermenilerle birlikte sermayenin dışarı çıkması gibi unsurları zararı derinleştiren diğer sebepler şeklinde sıralamıştır¹¹. Son olarak ilginç bir şekilde var olan sermayenin de

¹⁰ Uluslararası nakliyyede tecrübe edilen fiyat düşüşleri bunun bir örneği olarak görülebilir. Bu minvalde habere göre, 1926 yılında Zonguldak limanında 1 ton kömür 10 liraya nakledilirken; bu fiyat 1930 yılında 150 kuruşa kadar düşmüştür. Böylece kömür satışında büyük azalmalar meydana gelmiş ve bunun neticesinde maden harmanlarında önemli miktarda kömür elde kalmıştır. Bk. **Akşam Gazetesi**, 3 Nisan 1930, s.3; 24 Nisan 1930, s.2. Hatta daha evvel İngiliz kömürlerine karşı üstün bir konumda olan Zonguldak kömürü, nakliye maliyetlerindeki düşüş nedeniyle rekabet edemez bir hâle gelmiştir. Bk. **Akşam Gazetesi**, 4 Mayıs 1930, s.3.

¹¹ Rumlar ve Ermenilerin gidişi sadece ülkeden sermayenin gitmesine yol açmamıştır. Aynı zamanda bu gidiş Türk ticaret, sanayi ve ziraatını da derinden etkilemiştir. Ayrıca Rumlar ve Ermenilerin gitmesiyle meydana gelen üretim boşluğunun doldurulabilmesi hiç de kolay olmamıştır. Diğer yandan Türkiye’den Yunanistan’a gidenler burada Yunan hükümet

İstanbul’da yeni binaların yapılmasına aktarıldığını ve böylece mevcut bulunan sermayenin ülke ekonomisine önemli bir katkısı olmayan inşaat sektöründe kullanıldığını ileri sürmüştür¹².

Tüm bu değerlendirmeler karşısında Sadık, ilgili dönemde buhrana ilişkin haberlere yönelik takınılan sert tutum hakkında da önemli açıklamalar yapmıştır. Söz konusu açıklamalarında Sadık, bu dönemde “iktisadi buhran” üzerine yazılan yazılara özellikle şiddetle karşı çıktığını ifade etmiş ve bu tarz haberlerin yabancı devletler tarafından Türkiye aleyhine geliştirilen *düşman propagandası* yaftası yapıştırılarak şiddetli bir şekilde eleştirildiğine de vurgu yapmıştır¹³.

II. Büyük Buhran ve Buhran Vergisi

Daha evvel de ifade edildiği üzere buhran vergisi ilgili dönemde tüm dünyayı etkisi altına alan Büyük Buhran’ın bir sonucudur¹⁴. Ayrıca bu vergi, Cumhuriyet’in ilanını ile Türk mali sisteminde girilen reform hareketlerinin sürdürülememesi neticesinde bir iktisadi dar boğaz ile karşılaşıldığında kaçınılmaz olarak olağanüstü gelir kaynaklarına başvurulmasının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Farklı bir ifadeyle bu vergi söz konusu dönemde maliye idaresinin reformları gerçekleştirememesindeki başarısızlığın bir işareti olarak ele alınmıştır¹⁵. Ancak şunu da belirtmemiz gerekir ki, bu vergi sadece Türkiye’de değil, Almanya gibi birtakım Avrupa ülkelerinde de yürürlüğe sokulmuştur¹⁶.

desteği ile tütün, incir ve halı üretiminde Yunanistan’ı Türkiye’ye rakip olacak konuma getirmişlerdir. Bk. **Akşam Gazetesi**, 4 Ağustos 1930, s.4.

¹² **Akşam Gazetesi**, 8 Temmuz 1930, s.2.

¹³ **Akşam Gazetesi**, 16 Kasım 1931, s.1-2. Fakat Sadık, yukarıda yaptığı değerlendirmeden yaklaşık bir yıl önce söz konusu eleştirinin aksi yönünde hareket etmiş ve bu dönemde iktisadi buhranın etkisiyle Türkiye ekonomisinin kötüleştiği ve her yerde “iktisadi buhran vardır” sözünün yayılmasından ötürü duyduğu rahatsızlığı dile getirmiştir. Sadık, söz konusu kişilerin kötü niyetli olduklarını ifade ederek bu kişilerin iktisadi konulardan bihaber olduklarını ileri sürmüştür. Sadık, Türkiye ekonomisinde ihracatın ithalatı ilk defa geçtiğini belirtmiş ve bunun Türkiye’nin iktisadi durumun değerlendirilmesinde mihenk taşı olması gerektiğinin altını çizmiştir. Bk. **Akşam Gazetesi**, 16 Eylül 1930, s.2.

¹⁴ İktisadi buhranın neden olduğu olumsuzlukları giderebilmek adına ihracat ile ithalat arasındaki dengeyi korumak ve mümkün olduğunca ithalatı düşük seviyede tutmak için “Memleket iktisadiyatını koruma kararnamesi” çıkarılmıştır. Bk. **Akşam Gazetesi**, 20 Kasım 1931, s.7.

¹⁵ Cihan Duru, “Atatürk Döneminde Olağanüstü Vergi”, **Maliye Dergisi Atatürk’ün Doğumunun 100. Yılı (1881-1981): Atatürk Özel Sayısı**, Ankara, 1981, s.259-288.

¹⁶ **Akşam Gazetesi**, 15 Kasım 1931, s.1; 16 Kasım 1931, s.1-2.

Türkiye ekonomisi açısından iktisadi buhran ve buhran vergisi arasındaki ilişkiyi, Maliye Nezaretince hazırlanan ve dönemin Başvekili İsmet Paşa tarafından Büyük Millet Meclisine (B.M.M.) sunulan kanun layihasında görmek mümkündür. Kanun layihasının sebepleri sıralanırken Büyük Buhran'ın tüm dünya üzerindeki yıkıcı etkisine vurgu yapılarak bütçe denkliğinin sağlanması ile millî paranın ve ülke ekonomisinin korunması için tedbirlerin alınması gerektiğine değinilmiştir. İlgili sebepler hakkında her ne kadar bu konuların 1932 yılı bütçe görüşmeleri esnasında tartışılacak konular olduğu belirtilmişse de buhranın şiddetli etkisi nedeniyle acil önlemlerin alınmasının zarureti üzerinde durulmuştur. Bu minvalde Bütçe Encümeni mazbatasında yer alan “Büyük tedbirler büyük fedakârlıklara mütevakıf olduğuna ve bu fedakârlıkların bütün vatandaşlar tarafından seyyân bir nisbet dahilinde deruhte edilmesi zarurî bulunduğu nazaran lâyihanın istihdaf eylediği mevzu ve matrahın ve tesbit eylediği vergi nisbetlerinin bu gayeye doğru yaklaştıracak mahiyette bulunduğu da aşîkârdır” değerlendirmesi oldukça önemlidir¹⁷.

Yukarıda belirtilen bütçe denkliğinin temin edilmesi, millî paranın ve ülke ekonomisinin korunması gibi sebeplerden ötürü, “devlet teşkilatına dâhil en yüksek makamlardan en küçüğüne kadar bila istisna her şahsın bu vergiye” tutulması kararlaştırılmıştır. Vergi oranlarının ve vergiye tabi gelirin belirlenmesinde ise asgari maişet seviyesine vurgu yapılarak maişetini temine kifayet edecek kadar olan miktarın bu verginin dışında tutulması düşünülmüştür. Diğer yandan buhran vergisinin bir olağanüstü dönem vergisi olduğunun altı çizilmiştir. Böylece bu verginin kalıcı bir vergiden ziyade olağanüstü koşulların bir etkisinin neticesi olarak ortaya çıktığından dolayı muvakkat mahiyette olarak yürürlüğe girdiğine dikkat çekilmiştir. Olağanüstü koşulların nihayete ermesi neticesinde bu verginin de yürürlükten kaldırılacağı düşünülmüştür. Bu sebepten ötürüdür ki genel olarak kazanç vergisi konusu üzerine inşa edilmiş olan buhran vergisi ile kazanç vergisinin birleştirilmesine ihtiyaç dahi duyulmamıştır¹⁸.

¹⁷ **Millî İktisadiyatı Koruma Vergisi Hakkında 1/174 Numaralı Kanun Lâyihası ve Maliye, Adliye ve Bütçe Encümenleri Mazbataları**, Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet Muamelat Müdürlüğü, Sayı 6/4095, Tarih: 2.11.1931.

¹⁸ **Millî İktisadiyatı Koruma Vergisi Hakkında 1/174 Numaralı Kanun Lâyihası ve Maliye, Adliye ve Bütçe Encümenleri Mazbataları**, Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet Muamelat Müdürlüğü, Sayı 6/4095, Tarih: 2.11.1931.

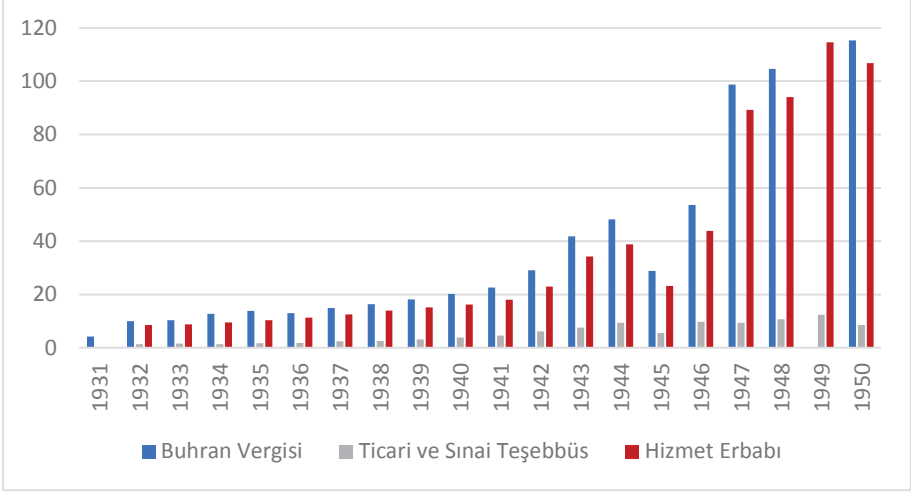
BÜYÜK BUHRAN’IN TÜRKİYE EKONOMİSİ ÜZERİNDEKİ BİR NETİCESİ:
BUHRAN VERGİSİ

Bu verginin hâlihazırda mevcut bulunan bir vergi (kazanç vergisi) ile birleştirilmeden farklı bir vergi olarak acil bir şekilde yürürlüğe sokulması durumu bize bir yandan ilgili dönemde tecrübe edilen gelir ihtiyacının şiddetini ortaya koyar iken diğer yandan da bizi ilgili vergi konusu üzerinde düşünmeye sevk etmektedir. Bilindiği üzere ilgili dönem Türkiye ekonomisinde tarım sektörü yaygın faaliyet alanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Böylesi bir dönemde tarım üzerine bir vergi yüklenmesi yerine, (Tablo 2’de görüleceği üzere) ticari ve sınai teşebbüsler ile hizmet erbabına bir vergi yüklenmesi oldukça ilgi çekicidir. Bu gelir gruplarına vergi yüklenmesinin ardında yatan unsurun, bunlardan (tarım sektörüne kıyasla) daha kolay ve hızlı bir şekilde gelir elde edilmesi düşüncesine bağlı olduğu düşünülmektedir.

Yukarıda belirtilen kesimler üzerine bu verginin yüklenmesinin ardında yatan bir diğer unsur ise ilgili dönemde buhranın meydana getirdiği yıkıcı etkiyi kısmen de olsa yüklenebilecek mükellefiyet grubunun bunlar olduğu düşüncesidir. Çünkü bu dönemde uluslararası ticaret büyük bir darbe almış ve dış ticaret alanında faaliyet gösteren gruplar hâlihazırda bir çıkmaz ile karşı karşıya kalmışlardır. Aynı şekilde buhran vergisi yüklenebilecek bir diğer kesim olan tarım sektörü de bir çıkmazdadır. Ürün fiyatlarında meydana gelen keskin düşüşler tarım sektörünü olumsuz yönde etkilemekte ve birçok tarım alanının boş kaldığı bilinmektedir. Bu durum kaçınılmaz olarak tarım sektöründe faaliyet gösteren emek kesimini de derinden etkilemiş ve onları işsizlik sorunu ile karşı karşıya bırakmıştır. Bu grupların aksine, yaşanan buhrandan en az etkilenen kesimin ise şehirlerde yaşayan maaşlı ve ücretli grup olduğu belirtilmiştir. Dahası tarım ürünleri fiyatlarında meydana gelen düşüşler ile bu grubun avantajlı bir konuma eriştiği dahi düşünülmektedir¹⁹. Bütün bu değerlendirmeler esasında buhran vergisinin neden tarım ya da dış ticaret vb. sektörlerle değil de şehirde ikamet eden kesim üzerine konulduğunu ortaya koymaktadır.

¹⁹ Tekeli ve İlkin, a.g.e., s.217-223.

Tablo 2. Buhran Vergisinden Toplam Tahsil Edilen Miktarlar ile Alt Kalemlerden Elde Edilen Gelir (Milyon TL.)

Kaynak: Bütçe Gider ve Gelir Gerçekleşmeleri (1924-1995), Maliye Bakanlığı, T.C. Maliye Bakanlığı Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü, Sayı 1995/5, Ankara, s.134-141.

Diğer yandan yaklaşık 20 yıllık bir süreçte Türk vergi sisteminde uygulanmış olan buhran vergisinden elde edilen gelirleri ve hangi kaynaktan ne kadar miktarda tahsil edildiğine ilişkin verileri Tablo 2 vasıtasıyla incelemek mümkündür. Tablo 2’de yer aldığı üzere buhran vergisinin ticari ve sınai teşebbüsler ile hizmet erbabı üzerine yüklendiği; ancak bu verginin esas itibariyle hizmet erbabından tahsil edildiği görülmektedir. Hizmet erbabına yönelik tahsil miktarındaki yükseklik, buhran vergisinin neden bu gruba yüklendiği hakkında ileri sürülen yukarıdaki düşüncüyü destekler niteliktedir.

II.1. Buhran Vergisinin Yasal Çerçevesi

Türkiye ekonomisini etkisi altına alan ve bunun üzerinde derin izler bırakmaya başlayan Büyük Buhran’ın etkisini azalabilmek amacıyla Maliye Nezareti tarafından 2 Kasım 1931 tarihinde Büyük Millet Meclisine “Millî İktisadiyatı Koruma Vergisi” namıyla bir kanun layihası sunulmuştur. Bu kanun layihası daha sonra Buhran Vergisi Kanunu olarak yürürlüğe girecektir. Fakat bu değişiklikten evvel, Adliye Encümeni Mazbatasında yer aldığı üzere, azalardan Refik Şevket Bey, layihanın maddelerine geçmeden evvel kanunun teklif edildiği unvan ile kanunun maksadının uyumlu olmadığı gerekçesiyle,

kanun layihasının mevcut isminde değişiklik yapılarak kanunun “iktisadi buhran vergisi” olarak düzenlenmesini istemişse de bu öneri kabul görmemiştir²⁰. Ancak bu layiha sonraki dönemde 1890 kanun numarası ve buhran vergisi adı ile 30 Kasım 1931 tarihinde kabul edilmiş ve bir gün sonra Resmî Gazete’de yayımlanmıştır²¹. Söz konusu kanun layihası yürürlüğe girmeden evvel Adliye, Maliye, Bütçe encümenlerinde de değerlendirilmiş ve birtakım değişikliklere uğramıştır.

13 maddeden oluşan bu kanunun ilk maddesinde buhran vergisinin konusuna yer verilmiştir. Buna göre kanunun 1. Maddesinde:

“Umumî, hususî ve mülhak bütçeler ve belediye bütçeleriyle idare edilen daire ve müesseseler ve hakikî veya hükmi şahıslar nezdinde veya onlara merbut olarak maaş, tahsisat, ücret, yevmiye, hakkı huzur, aidat ve ihtisas zammı ve bilumum ikramiyeler veya her hangi bir nam ile olursa olsun bir bedel veya ayın mukabilinde çalışan şahısların istihkakları ve şirket ve müesseselerin esas mukavelenâmeleri, nizamnâmeleri veya heyeti umûmiye kararları mücibince meclisi idarelerinde bulunanlara verilen temettü ile ikramiyeler ve hizmet mukabili verilecek tazminat ve ihbariyeye ve aynî mahiyetteki tediyeler bu kanun mücibince vergiye tâbidir.”

ifadesine yer verilerek buhran vergisinin temel olarak maaş ve ücret gibi gelirler üzerinden alınacağı kararlaştırılmıştır. Kumrulu’ya (1976) göre buhran vergisi yeni bir vergi olmayıp “yapay” bir özellik taşımaktadır. Burada bu verginin yapay olmasından kastedilen mana, bu verginin yeni bir vergi kaynağı üzerine inşa edilmediği; başka bir ifadeyle, hali hazırda mevcut bulunan bir vergi kaynağının yeniden ve başka bir vergi ile vergilendirilmesinden ortaya çıktığı şeklindedir. Bu nedenle yapay bir vergi olduğu iddia edilen buhran vergisi hakkında, “zam”, “ek vergi” ve “eklenti vergi” gibi kavramlar kullanılmıştır. Ayrıca bu verginin tarh edilmesi esnasında başka vergilerin matrahlarından da istifade edilecek olması

²⁰ Ancak kanun isminden de görüleceği üzere daha sonra bu değişiklik kabul edilmiştir. Ayrıca kanun maddelerinde de Adliye, Maliye ve Bütçe encümenlerinin görüşleri ekseninde birçok değişiklikler yaşanmıştır. Bu değişiklikler için bk. **Millî İktisadiyatı Koruma Vergisi Hakkında 1/174 Numaralı Kanun Lâyihası ve Maliye, Adliye ve Bütçe Encümenleri Mazbataları**, Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet Muamelat Müdürlüğü, Sayı 6/4095, Tarih: 2.11.1931.

²¹ Çalışmada kanun maddelerinin tamamı ele alınmamıştır. Ancak çalışmanın son kısmında, Buhran Vergisi Kanunu ek olarak sunulmuştur. Ayrıca mevcut buhran vergisi kanununa ek olarak sonraki dönemlerde yürürlüğe sokulan ek kanunlara da ekte yer verilmiştir.

hasebiyle yukarıda belirtilen ifadelere ek olarak bu vergiyi tanımlamada farklı isimlendirmeler de kullanılmıştır: “bağlı vergi”, “türev vergi” ya da “türetilmiş vergi”.

Diğer yandan, buhran vergisinin bir çifte vergi konusu olduğuna ilişkin tartışmalar da literatürde yer almaktadır. Özellikle 1890 sayılı İktisadi Buhran Vergisi Kanunu’nun birinci maddesinde sıralanan kaynaklardan söz konusu verginin alınması; bu verginin çifte vergilendirmeye yol açtığını ortaya koymaktadır. Bu durum, esasında kanun layihasının gerekçesinde de belirtilmiş ve bu verginin geçici bir mahiyet taşıdığından kazanç vergisi ile birleştirilmesine gerek duyulmadığı ifade edilmiştir. Dahası iktisadi buhran vergisine ilave olarak 1980 kanun numaralı ve 26.05.1932 tarihli Muvazene Vergisi Kanunu çıkarılmıştır. Bilhassa kanunun ikinci maddesinde “Muvazene vergisi, istihkak ve tediyelerden kazanç ve iktisadî buhran vergileri çıkarıldıktan sonra kalan tediye miktarından %10 nisbetinde alınır” ifadesi yukarıdaki çifte vergilendirmeye ilişkin değerlendirmeyi önemli kılmaktadır. Görüldüğü üzere bir vergi konusu üzerinde evvela kazanç vergisi ihdas edilmiş, daha sonra ise iktisadi buhran vergisi konulmuştur. Vergi gelirlerine duyulan ihtiyaç neticesinde, aynı kaynaktan üçüncü defa bir verginin alınması yoluna gidilmiştir. Bu vergilendirme silsilesi, aslında içinde bulunan iktisadi koşullar ve iktisadi buhranın nasıl çetin bir şekilde vuku bulduğu hakkında bize önemli detaylar sunmaktadır.

Birinci maddede verginin konusu belirlendikten hemen sonra, ikinci maddede bu vergiden istisna edilen gelirlere yer verilmiştir. Buhran Vergisi Kanunu’nun 2. maddesinde yer alan istisnalar²² şu şekilde sıralanmıştır:

i) 8 Haziran 1930 tarih ve 1683 numaralı askerî ve mülkî tekaüt kanunundan evvelki kanun ve hükümlere göre kendilerine maaş tahsis olunan mütekit, yetim ve dullar, ii) Harp malullerine Devlet bütçesinden yapılan tediye, iii) Hıdematı vataniye tertibinden maaş alanlar, iv) Bir ay zarfında maaş, ücret, yevmiye namı ile aldıkları mebalığ 30 lira ve ondan aşağı olanlar

²² Esasında günümüz Türk vergi sisteminde vergi istisnası ve vergi muafiyeti kavramları kullanılmakta ve bu kavramlar arasında ince bir ayrım bulunmaktadır. Vergi istisnası genel itibarıyla bir vergi konusunun vergi dışı bırakılmasını içermekte iken; vergi muafiyeti, bir kişinin herhangi bir verginin kapsamı dışında tutulması şeklinde ifade edilmektedir. Kanun metninde sadece vergi istisnası kavramının kullanılmış olması bizi ilgili dönem vergi sisteminde böyle bir ayrımın bulunmadığı düşüncesine sevk etmektedir. Bu nedenle, söz konusu çalışmada buhran vergisi hakkında böyle bir ayrım yapılmamıştır.

(Ankara şehri için bu had 60 liradır)²³, v) Ziraî işlerde müstahdem işçiler ve rençperler, vii) Bir yere merbut olmuyarak çalışan serbest işçiler, viii) Harcırah ve harcırah yevmiyelerinin tamamile mesken bedellerinin 30 liraya kadar olan kısmi (mesken bedelleri, bu kanunun neşrinden evvel 1931 senesinde mevcut olan bedellerdir), ix) Kanun ve nizamlara göre veya her hangi bir uzvun sakatlanmasına mukabil veyahut mahkeme; kararile verilen tazminatlar.

Buhran vergisinden istisna tutulan kişiler sadece yukarıda sıralandığı hâliyle kalmamış ve sonraki dönemlerde bu istisnalarda birtakım değişiklikler de meydana gelmiştir. Örneğin seferberlik ilan edilmeksizin söz konusu dönemde Ağrı Dağı ve Dersim gibi yerlerde meydana gelen ayaklanmaların bastırılması esnasında malul kalan askerlerin harp malulü sayılıp sayılmaması konusu gündeme gelmiştir. Bu askerlerin harp malulü sayılması durumunda bunların da buhran vergisinden istisna edileceğinden hareketle Millî Müdafaa Vekillüğinden açıklama talep edilmiştir. Verilen cevapta; “asilerle” girişilen mücadele neticesinde malul olanlara harp malulü denilmemesinin askerlerin his ve gayretini olumsuz yönde etkileyeceği ve netice itibariyle de memleketin menfaatine zarar vereceği üzerinde durulmuştur. Dahası böylesi bir şereften onların da mahrum edilmemesi gerektiği ileri sürülmüştür. Böylece yapılan düzenleme neticesinde bahsi geçen askerler de harp malulü sayılarak buhran vergisinden istisna edilmiştir²⁴.

Kanunda belirtilen istisnalar hakkında, sonraki dönemlerde değişikliklerin vukua gelmesi durumu varlığını devam ettirmiştir. Bu

²³ Kanun maddesinde de görüldüğü üzere Ankara şehrine ayrı bir vurgu yapılarak burada istisna miktarı iki katına (60 liraya) çıkarılmıştır. Bütçe Encümeni Nizamnamesi’nden edindiğimiz bilgiye göre, söz konusu dönemde Ankara ilinde geçim şartlarının zor olduğu ve bu şehrin memleketteki en pahalı şehirler arasında yer aldığı belirtilmiştir. Ancak Aza Süreyya Bey bu karara muhalefet etmiş ve böylesi bir kararın kanunun ruhuna aykırı olduğunu vurgulamıştır. Dahası Ankara’da ikamet edenlerin burada ikamet ettiklerinden ve şehrin pahalılığından dolayı hâlihazırda aylık 25 ila 30 lira arası ilave gelire ek olarak mesken tazminatı aldıklarını ileri sürmüştür. Ayrıca Kazanç, Muvazene ve İktisadi Buhran Vergileri Hakkındaki Kanunların Bazı Hükümlerinin Değiştirilmesine Dair Kanun (Kanun No: 5088, Kabul Tarihi: 16.6.1947) ile bu maddeye “200 kuruşa kadar olan işçi gündelikleri ile bu miktarı aşan gündeliklerin 200 kuruşu (İşçilerin istihkakları gündelikten başka esaslara göre hesaplanan hallerde işçinin bir aylık istihkakı çalıştığı veya ücrete müstahak olduğu günlere bölünür ve elde edilen miktar gündelik sayılır. İşçilerin ücretli olarak izinli buldukları günlere ilişkin gündeliklerin vergisi de bu usule göre hesaplanır)” hükmü eklenmiştir.

²⁴ **Harp Malûlleri Tabirinin Eşkaya Müsademelerinde Malûl Olanlara da Teşmili İcâp Edip Etmediğinin Tefsirine Dair Başvekâlet Tezkeresi ve Millî Müdafaa, Maliye ve Bütçe Encümenleri Mazbataları (3/404)**, Sayı 6/3750, Tarih: 24.12.1933.

çerçeve, aynı kanun maddesinin 4. fıkrasında yer verilen aylık 30 liranın altında olan maaş, ücret, yevmiyelerin buhran vergisinden istisnası konusu İzmir milletvekilleri Şevket Adalan ve Sait Odyak'ın hazırladığı kanun teklifi neticesinde 1947 yılında tekrar ele alınmıştır. İsmi geçen milletvekilleri, kanunun yapıldığı tarihin üzerinden uzun bir süre geçtiği ve söz konusu kanunda belirtilen istisna miktarının önemini kaybettiği gerekçesinden hareketle ilgili istisna maddesinde değişiklik önerisinde bulunmuşlardır. Böylece hem istisna hükümlerinin günün şartlarına (özellikle İkinci Dünya Savaşı'nın fiyat artışlarında meydana getirdiği olumsuz etkiler nedeniyle) uygun bir hâle geleceği hem de ilgili dönemde meydana gelen ve istisna mekanizmasında tecrübe edilen sıkıntıların aşılacağı ifade edilmiştir. Netice itibariyle yapılacak olan bu değişiklikle birlikte, istisna uygulaması yoluyla ulaşılmaya hedeflenen maksatlara da erişilebileceği üzerinde durulmuştur²⁵.

Buhran vergisinin içerdiği istisnalara yönelik bir diğer değişiklik, 1947 yılında yürürlüğe sokulmuştur. Yapılan bu değişiklik ile madenlerde çalışan işçilerin ücret ve primleri buhran vergisinden istisna edilmiştir²⁶. Bu değişikliğin nedenini incelediğimizde söz konusu neden hem maden sektöründe çalışmayı teşvik etmek hem de üretimi sürekli bir hâle getirmek şeklinde açıklanmıştır. Çünkü bilindiği üzere, Türkiye toplumunda evvelden beri maden işlerinde çalışmak, tali bir iş olarak görülmüştür. Buna göre maden işçileri, dönüşümlü olarak ve 1 ayı geçmemek üzere madenlerde çalışmaktaydı. Bu durum bir yandan maden üretiminin olumsuz bir şekilde etkilenmesine neden olmakta iken diğer yandan tecrübe eksikliği nedeniyle iş kazalarının artmasına yol açmaktaydı. Dahası özellikle tarım faaliyetlerinin yapıldığı dönemlerde, tarım işlerinin yoğunluğundan ötürü, kimse madenlerde çalışmak istememekteydi. Bu gönülsüzlük, maden sektörünü dolayısıyla da ekonomik yapıyı olumsuz bir şekilde etkilemekteydi. Ayrıca tarım ve orman işçisinin buhran vergisinden muaf olması, hâlihazırda zor bir meslek olan maden işçiliğini daha az çekici kılmaktaydı. İşte belirtilen tüm bu sebeplerden

²⁵ İzmir Milletvekilleri Şevket Adalan ve Sait Odyak'ın, 1890, 1980 ve 2395 Sayılı İktisadi Buhran, Muvazene ve Kazanç Vergisi Kanunlarının Bazı Hükümlerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun Teklifi ve Çalışma, Maliye ve Bütçe Komisyonları raporları (2/34), Tarih: 21.11.1947.

²⁶ Maden Ocaklarında Yeraltında Çalışan İşçi Ücretlerinin Kazanç, Buhran, Muvazene ve Hava Kuvvetlerine Yardım Vergileriyle Damga Resminden Bağışık Tutulması Hakkında Kanun, Kanun No: 5109, Kabul Tarihi: 18.6.1947.

ötürü verilen kanun teklifi ile maden işçilerinin de buhran vergisinden muaf tutulması istenmiş ve bu istek kabul göerek yürürlüğe girmiştir²⁷.

Diğer yandan turizm gibi bazı sektörlerin gelişiminin teşvik edilmesi maksadıyla, söz konusu sektörden elde edilen gelirler buhran vergisinden istisna edilmiştir. Farklı bir ifadeyle bazı sektörler buhran vergisinden istisna edilerek, bu sektörlerin teşvik edilmesi istenmiştir. Böylece 1950 tarihli ve 1890 Numaralı İktisadî Buhran Vergisi Kanununa Müzeyyel Kanunun birinci maddesine “Turizm Müesseselerini Teşvik Kanunu hükümleri dairesinde ‘Turizm müessesesi belgesi’ almış olan teşebbüslerin adı geçen kanunda yazılı maksada tahsis ettikleri tesisler inşaatın ikmalini takip eden malî yıldan itibaren on yıl süre ile Bina İktisadi Buhran Vergisinden müstesnadır” hükmü eklenmiştir²⁸. Netice itibariyle bu kanunla ülkemizde turizm sektörünün teşvik edilmesi amaçlanmıştır. Ancak vergi tekniği açısından uygun olmamasından ötürü, bu değişiklik 1890 numaralı İktisadi Buhran Vergisi Kanununda değil; 1996 kanun numaralı “1890 Numaralı İktisadî Buhran Vergisi Kanununa Müzeyyel Kanunda” gerçekleştirilmiştir²⁹.

Devam eden süreçte buhranın ülke ekonomisi üzerindeki etkisini artırmasından ve devletin yeni gelir kaynaklarına ihtiyaç duymasından ötürü, buhran vergisinin ödeme gücünü bir diğer göstergesi olan servet üzerinden de alınması yoluna gidilmiştir. Çünkü yaşanan bu buhranın aşılmasında ortak bir fedakârlık yapılmasının kaçınılmaz olduğu belirtilerek ödeme gücüne sahip olan kişilere yönelik olarak bu verginin yaygınlaştırılması hedeflenmiştir. Böylece buhran vergisine tabi olan gelirlerin kapsamında da değişiklikler yapılarak farklı vergi konularının da vergilendirilmesine başvurulmuştur.

Örneğin 1932 yılında kabul edilen 1996 kanun numaraları 1890 Numaralı İktisadî Buhran Vergisi Kanununa Müzeyyel Kanununda yer alan “11

²⁷ Maden işçilerine ilaveten Çalışma Komisyonu Raporunda ağır sanayi işçilerinin de bu vergiden istisna edilmesi gerektiğine vurgu yapılmıştır. Ancak bu istisnanın devlet bütçesi üzerinde meydana getireceği yükün tam olarak tespit edilemediğinden kanun tasarısında herhangi bir değişiklik yapılmış ancak bu konunun hükümetçe dikkate alınması istenmiştir. Kanun tasarısındaki değişiklikler ve komisyon raporları için bk. **Maden Ocaklarında Yeraltında Çalışan İşçilerin Ücretlerinin Kazanç, Buhran, Muvazene ve Hava Kuvvetlerine Yardım Vergilerinden Bağışıklığı Hakkında Kanun tasarısı ve Çalışma, Ekonomi, Maliye ve Bütçe Komisyonları Raporları (1/184)**, Sayı 71-816, 6/1292.

²⁸ **İktisadî Buhran Vergisi Kanununun Birinci Maddesine Bir Fıkra Eklenmesine Dair Kanun**, Kanun No: 5649, Kabul Tarihi: 24.3.1950.

²⁹ **İktisadi Buhran Vergisi Kanununun Birinci Maddesine Bir Fıkra Eklenmesine Dair Kanun Tasarısı ve Geçici Komisyon raporu (1/740)**, Sayı 71-1400, Tarih: 15.3.1950.

Temmuz 1931 tarih ve 1837 numaralı bina vergisi kanunundaki nisbetlere göre hesap olunarak alınmakta bulunan verginin, sahibinin bizzat oturduğu meskenlerden altıda biri, sair binalardan üçte biri nisbetinde iktisadî buhran vergisi alınır” ibaresi ile buhran vergisinin bina vergisine de uygulanması yoluna gidilmiştir³⁰. Esasında bu değişikliğe ilişkin düzenlemeler çerçevesinde verilen kanun layihasında sadece bina vergilerine değil aynı zamanda muamele ve şeker istihlak vergilerine de buhran vergisinin uygulanması istenmiştir. Maliye Encümeni tarafından her ne kadar bu istek uygun görülümüşse de Bütçe Encümenince söz konusu vergi konuları üzerinden buhran vergisinin alınmasının teorik olarak uygun olamayacağı görüşü ileri sürülmüştür. Bu çerçevede Bütçe Encümeni tarafından sunulan teklif kabul görmüş ve yürürlüğe sokulmuştur³¹.

Yapılan değişiklikler yoluyla buhran vergisinin kapsamının genişletilmesi, devletin ihtiyaç duyduğu geliri yeteri düzeyde karşılayamamıştır. Özellikle diğer ülkeler ile kıyaslandığında devlet bütçesinin diğer birçok ülkeden farklı olarak halen denk bir şekilde olduğu ve bunun ardında yatan gücün milletin bu ağır fedakârlığı yüklenmesinden kaynaklandığı ifade edilmişse de bu başarının korunması maksadıyla daha büyük fedakârlıklara ihtiyaç duyulduğu belirtilmiştir³². Bu nedenle buhranın giderek şiddetini artırmasından ötürü mevcut vergi oranlarında/miktarında zam yapılması kararlaştırılmıştır. Böylece yukarıda belirtilen gruplara ilaveten 2416 Kanun numaralı ve 24 Nisan 1934 tarihli İktisadi Buhran Vergisi Kanununa Müzeyyel Kanun ile Buhran Vergisi Kanunu’nun 1. maddesinde sıralanan mükelleflerin tahakkuk eden kazanç vergilerine, mezkûr vergilerin beşte biri nispetinde zam yapılmıştır³³.

³⁰ Bu vergiden yapılan istisna ve diğer düzenlemeler için bk. **30 Teşrinisani 1931 Tarih ve 1890 Numaralı İktisadî Buhran Vergisi Kanununa Müzeyyel Kanun**, Kanun No: 1996, Kabul Tarihi: 29.5.1932. Daha sonra 1935 yılından yapılan kanun ile buradan elde edilen gelirlerin vilayet hususi idarelerine terk olunmasına karar verilmiştir. Bk. **Arazi ve Bina Vergileri ile Binalardan Alınan İktisadî Buhran Vergisinin Vilâyet Hususî İdarelerine Devri Hakkında Kanun**, Kanun No: 2871, Kabul Tarihi: 23.3.1935.

³¹ **İktisadî Buhran Vergisi Kanununa Müzeyyel 1/304 Numaralı Kanun Lâyhısı ve Maliyeye Bütçe Encümenleri Mazbataları**, Sayı 6/962, Tarih: 23.4.1932.

³² **İktisadi Buhran Vergisi Kanununa Müzeyyel 1/885 Numaralı Kanun Layihası ve İktisat Maliye ve Bütçe Encümenleri Mazbataları**, Sayı 6/491, Tarih: 1.3.1934.

³³ **İktisadi Buhran Vergisi Kanununa Müzeyyel Kanun**, Kanun No: 2416, Kabul Tarihi: 26.4.1934. Ayrıca yine söz konusu kanun kapsamında “2395 numaralı Kazanç Vergisi Kanununun üçüncü maddesi mucibince kazanç vergisinden istisnası kabul edilmiş olanlar buhran zammından da müstesnadır” ibaresine yer verilmiştir.

BÜYÜK BUHRAN’IN TÜRKİYE EKONOMİSİ ÜZERİNDEKİ BİR NETİCESİ:
BUHRAN VERGİSİ

1935 yılına gelindiğinde buhran vergisinde yapılan ve yukarıda ifade edilen değişikliklere ilaveten buhranın etkisinin devam etmesi nedeniyle ilave kamu gelirlerine duyulan ihtiyacın artması sonucunda kazanç vergisinden muaf olan bazı mükellef/mükellef gruplarının da buhran vergisine tabi tutulmasına karar verilmiştir. Kamu gelirlerine duyulan ihtiyacın yanı sıra bu yeni kaynaktan vergi alınmasının ardında yatan bir diğer unsur ise işçi ve ameleye varıncaya kadar her sınıf iş grubunun vergilendirildiği böylesi bir durumda, birtakım gelir gruplarının dışarıda bırakılmasının adalete uygun olamayacağı inancıdır³⁴.

Bu çerçevede İktisadî Buhran Vergisi Kanununa Müzeyyel 2416 Sayılı Kanunu Değiştiren Kanun kapsamında “2395 sayılı kanunun üçüncü maddesinin (ki bu madde kazanç vergisinden istisna olan gelir gruplarını düzenlemektedir) 4. ve 5. fıkrasına dâhil olanlar³⁵” ve “2395 sayılı kazanç vergisi kanununun 3. maddesinin 21. fıkrasında sayılanlar³⁶” da buhran vergisine tabi tutulmuşlardır³⁷. Bu düzenleme yapılırken ayrıca 1996 sayılı kanuna gönderme yapılarak, buhran vergisine tabi olan gelir kaynaklarının genişletildiği ifade edilmiş ve bu genişlemenin buhran vergisinin esasına da uygun olduğuna vurgu yapılmıştır.

1931 yılında ihdas edilen ve zamanla birçok değişikliğe uğrayan buhran vergisinin tüm bu serüveni, 3.6.1949 tarihli ve 5421 numaralı Gelir Vergisi Kanunu ile son bulmuştur. İlgili kanunun 108. Maddesinde “...İktisadî Buhran, Muvazene ve Hava Kuvvetlerine Yardım vergileriyle fevkalâde zamlarına veya bu vergilerin mükellefiyet şekil ve nispetlerine, muafiyet ve istisnalarına ilişkin bütün hükümleri yürürlükten kaldırılmıştır” ifadelerine yer verilerek; olağanüstü ve geçici bir vergi olarak ihdas edilen, ancak yaklaşık

³⁴ **İktisadî Buhran Vergisi Kanununa Ekli 2416 Sayılı Kanun’un Değiştirilmesine Dair Kanun Lâyihası ve İktisad, Maliye ve Bütçe Encümenleri Mazbataları (1/64)**, Sayı 6/715, Tarih: 23.3.1935. Ancak 2395 sayılı Kazanç Vergisi Kanununun 3. Maddesinde yer alan istisnaları dikkate aldığımızda hâlihazırda birçok gelir grubunun hem buhran vergisi hem de kazanç vergisi dışında bırakıldığı görülmüştür.

³⁵ Bu fıkralarda yer alan gelir grupları şu şekildedir: 4. Fıkra: Yalnız azasına ikrâzatta bulunan tasarruf sandıkları; 5. Bizzat işlettikleri madenlerden istihsalâtta bulunan hakikî ve hükmi şahıslar ve bunların istihsal sahası içindeki satışları veya bu saha dışında depo tesis etmeksizin yazihanelerinde yapmış oldukları satışlar ve münhasıran ecnebi memleketlere ihracatta bulunmak üzere iskele ve istasyonlarda tesis ettikleri depolar.

³⁶ 21. Fıkra: “Hususî kanunlara veya Devletle aktolunan mukâvelelere istinâden temettü ve kazanç vergilerinden istisnaiyeti kabul edilmiş olanlar.”

³⁷ **İktisadî Buhran Vergisi Kanununa Müzeyyel 2416 Sayılı Kanun’u Değiştiren Kanun**, Kanun No: 2728, Kabul Tarihi: 23.5.1935.

20 yıl boyunca Türk vergi sisteminde yer alan buhran vergisinin varlığına böylece son verilmiştir.

II.2. Dönemin Türk Basınının Buhran Vergisi'ne Bakışı

Büyük Buhran'ın etkisini sürdürdüğü dönemde, Türk Basını hem buhrana hem de buhranın bir neticesi olarak meydana gelen buhran vergisine yakın bir ilgi göstermiştir. Söz konusu haberlerde buhranın sadece Türkiye üzerindeki etkisine yer verilmemiş; aynı zamanda ortaya çıktığı ülke olan Amerika Birleşik Devletleri ile Almanya³⁸, İtalya, İngiltere, Fransa gibi ülkelerde meydana getirdiği derin izler de ele alınmıştır. Örneğin Amerika özelinde, Amerika'da yaşanan intihar vakalarındaki yükseliş ve toplu gösterilerin yoğunluğu gibi toplumsal olaylar ile buhranın Hollywood üzerindeki yıkıcı etkisi haberlere konu olmuştur. Ancak sadece buhranın olumsuz etkilerine değil; ayrıca ilginç bir şekilde Amerika toplumu üzerinde meydana getirdiği olumlu etkiler de haberlere konu olmuştur. Örneğin insan vücuduna önemli bir biçimde zararı olduğu ileri sürülen aşırı yemek yemenin ve sefahatin iktisadi buhranın etkisiyle önemli bir düzeyde düşmesi neticesinde ölüm oranlarında bir düşüş yaşandığı ileri sürülmüştür³⁹.

Avrupalı devletler açısından, yaşanan büyük çaplı işsizlik sorunu ön plana çıkmıştır. Farklı bir ifadeyle gazete haberlerinde işsizlik, Avrupa'nın önemli sorunları arasında yer almıştır. İşsizlik ve diğer bazı sorunların çözümü için Avrupalı devletler birtakım önlemler almışlardır. Bu çerçevede örneğin Almanya, yeni vergilerin ihdası yoluna gitmiş; İtalya memur maaşlarında önemli kesintiler yapmış, son olarak, İngiltere de kamu harcamalarında kesintiye gitmiştir⁴⁰.

Buhran vergisi hakkında Türkiye'deki gazetelerde epeyce haber yapılmıştır. Örneğin 15 Kasım 1931 tarihli *Akşam* gazetesinde buhran vergisinin kapsamı hakkında bilgi verilmiş, bu verginin ihdası durumunda yaklaşık olarak 8-9 milyon lira gelir elde edilebileceği ifadeleri yer almıştır⁴¹.

³⁸ Örneğin 15 Kasım 1931 tarihli *Akşam Gazetesi* haberinde Necmeddin Sadık, Almanya'nın ağır vergi yüküne rağmen buhran vergisini yürürlüğe soktuğunu ifade etmiştir.

³⁹ Bazı haberler için bk. *Akşam Gazetesi*, 7 Kasım 1929, s.8; 16 Kasım 1929, s.7; 25 Kasım 1929, s.5; 28 Kasım 1929, s.8; 26 Mart 1930, s.5; 4 Nisan 1930, s.7; 14 Ocak 1931, s.5; 28 Ocak 1931, s.7; 26 Şubat 1931, s.7; 30 Mart 1932, s.8; 5 Mart 1932, s.5; 15 Mart 1933, s.1-2; 27 Ocak 1934, s.1.

⁴⁰ *Akşam Gazetesi*, 15 Kasım 1931, s.1. Burada yer alan önlemler ülkelere has olmayıp, tüm bu önlemlerin ülkelere yürürlüğe sokulduğu da bilinen bir gerçekliktir.

⁴¹ Benzer bir habere 17 Kasım 1931 yılında da rastlamak mümkündür.

Yine 10 Nisan 1932 tarihli haberde maliye sisteminde yer alan mevcut vergilere buhran vergisinin ilavesi istenmiştir⁴². Aynı şekilde 28 Haziran 1932 tarihli *Akşam* gazetesi haberinde serbest meslek erbabının da buhran vergisine tabi olacağına yönelik düzenlemelerin yapıldığı ileri sürülmüştür.

Buhran vergisinin hukuki sürecine ilişkin haberlere ek olarak bu vergi üzerinde yapılması planlanan değişiklikler de haberlere konu olmuştur. Örneğin 7 Nisan 1932 tarihli *Akşam* gazetesinde buhran vergisinin oranlarının artırılması ve istisnaların kaldırılması yönünde bir haber yer almıştır⁴³. Yukarıda da ifade edildiği ve kanunda yer aldığı üzere 30 lira altında maaş, ücret ve yevmiye alanlar, buhran vergisinden istisna tutulmuştu. Ancak Baş Vekil İsmet Paşa başkanlığında yapılan toplantıda ilave kamu gelirin duyulan ihtiyaç neticesinde bu istisnanın kaldırılması istenmiştir. Benzer şekilde yine kanun metninde belirtildiği üzere 150 liraya kadar olan maaşlardan ilk 30 liralık kısım için vergi alınmıyordu. Yapılan görüşmede bu miktarın kaldırılarak ele geçen yekûn üzerinden verginin alınması istenmişse de sonraki süreçte bu istisnaların uygulamada kalmasından yola çıkarak bunlar gerçekleşmemiştir.

Gazetelerde bu tartışmalara ilaveten buhran vergisinde yer alan diğer istisnaların ortadan kaldırılmasına yönelik fikirler de tartışılmıştır⁴⁴. Buhran vergisinin 1 Aralık 1931 tarihinde yürürlüğe girdiğini dikkate alırsak tecrübe edilen yaklaşık 4 aylık süre içerisinde böylesine yeni bir vergide değişiklik taleplerinin olması, bizi vergi idaresinin başarısızlığı konusu üzerinde düşünmeye sevk etmektedir. Ayrıca bu kadar kısa bir süre içerisinde buhran vergisi bünyesinde var olan istisnaların kaldırılarak onların da vergiye tabi tutulması ayrıca buhranın şiddeti ve etkisi ile Türkiye ekonomisinin yeni kamu gelirin duyduğu ihtiyacı da gözler önüne sermektedir.

Diğer yandan, sadece hukuki sürece ilişkin bilgilendirmeler haberlere konu olmamış; aynı zamanda gazetelerde buhran vergisi hakkında ilginç karikatürlere de yer verilmiştir. Örneğin ilgili dönemde alınan vergilerin çokluğunu gösterebilmek amacıyla aralarında buhran vergisinin de

⁴² *Akşam Gazetesi*, 10 Nisan 1932, s.1.

⁴³ Buhran vergisinde yer alan istisnaların kaldırılmasına yönelik haberleri 27 Mart 1932 tarihli *Akşam Gazetesi* haberinde de görmek mümkündür.

⁴⁴ *Akşam Gazetesi*, 7 Nisan 1932.

bulunduğu vergileri eleştiren aşağıdaki karikatür (bk. Resim 2) oldukça dikkat çekicidir.

Resim 2. Bu Kadar Vergi Veriyorsunuz!

Kaynak: Son Posta Gazetesi, 29 Aralık 1931, s.7.

Yukarıdaki karikatürde yer alan eleştiriden yola çıkarak buhran vergisine ilişkin olumsuz eleştirilerin de (çok kısıtlı da olsa) gazetelerde yer aldığını söylemek mümkündür. Örneğin 23 Kasım 1931 tarihli *Akşam* gazetesi haberinde buhran vergisine⁴⁵ yönelik olarak bu verginin sadece memur ve müstahdemlere yönelik olduğu ve zenginlerin bu verginin kapsamı dışında tutulduğu eleştirisi getirilmiştir. Ayrıca dönemin maliyecileri de bu eleştiriden nasiplerini almışlardır. Çünkü dönemin maliyecileri, buhran vergisini tahsilde kolaylık sağlaması ve tahsil masraflarının düşük olması gibi özelliklerinden ötürü ön plana çıkarmışlardır. Ancak habere göre bu maliyeciler, söz konusu verginin topluma sunacağı katkı veya yol açacağı zararlar neticesinde meydana getirebileceği muhtemel etkileri göz ardı etmişlerdir. Bu meyanda bu verginin tam da *burjuvaziyi* korumaya yönelik bir vergi olduğu iddia edilmiştir.

⁴⁵ Gazete haberinde meclise sunulan kanun tasarısında verginin ismi "Millî İktisadiyatı Koruma Vergisi" olduğu için bu isimle anılmıştır.

BÜYÜK BUHRAN'IN TÜRKİYE EKONOMİSİ ÜZERİNDEKİ BİR NETİCESİ:
BUHRAN VERGİSİ

İktisadi buhranın şiddetli etkisiyle yukarıdaki karikatürde yer alan vergilere ilaveten sonraki yıllarda, özellikle de buhranın etkisini sürdürdüğü yıllarda, muvazene vergisi, hava kuvvetlerine yardım vergisi gibi yeni vergiler de Türk vergi sisteminde yürürlüğe sokulmuştur. Esasında tüm bu vergiler, Birinci Dünya Savaşını acı bir şekilde tecrübe etmiş ve hemen ardından tüm dünyayı etkisi altına almış olan buhran ile karşı karşıya olan Türkiye'nin karşılaştığı iktisadi ve mali zorlukları gözler önüne sermektedir.

SONUÇ

Buhran vergisi, tüm dünyayı etkisi altına alan ve ülkelerin iktisadi ve mali yapısını derinden etkileyen Büyük Buhran'ın bir neticesidir. Almanya gibi Türkiye de şiddetli bir şekilde duyduğu kamu geliri ihtiyacı neticesinde bu vergiye başvurmak zorunda kalmıştır. Kanun layihasında “Millî İktisadiyatı Koruma Vergisi” adıyla sunulan bu vergi, 1931 yılında 1890 numara ve buhran vergisi adıyla yürürlüğe girmiş ve bu verginin ilk olarak geçici bir şekilde uygulanması hedeflenmiştir. Ancak buhran vergisi, yaklaşık 20 yıl boyunca, Türk vergi sistemindeki yerini korumuştur.

Bu 20 yıllık süreç boyunca gerek kanunun yapılması esnasında gerekse sonraki dönemlerde kanunda meydana gelen değişikliklerde, böylesi büyük bir afet karşısında büyük fedakârlıkların gerektiğine vurgu yapılarak bu fedakârlığın toplumun her kesimince yüklenmesi istenmiştir. Böylece buhran vergisi süreç içerisinde birtakım değişikliklere maruz kalmıştır. Bu değişikliklerde buhran vergisine tabi tutulacak vergi konusunun genişletildiği (örneğin bina vergisinin de buhran vergisi kapsamına alınması), istisna tutulan mükelleflerin/mükellef gruplarının vergiye tabi tutulduğu ve mevcut vergi miktarında/oranında zam yapıldığı müşahede edilmiştir. Diğer yandan turizm ve maden gibi bazı sektörlerin teşvik edilmesi amacıyla buradan elde edilen gelirlerin buhran vergisi kapsamı dışına alındığı da gözlemlenmiştir.

Ayrıca dönemin Türk basını da buhran vergisine yakın bir ilgi göstermiş ve söz konusu haberlerde buhran vergisine ilişkin, bilhassa buhran vergisinin hukuki süreci hakkında, önemli bilgiler yer almıştır. Buhran vergisi hakkındaki hukuki sürece ilişkin haberlere ek olarak buhran vergisi üzerinde yapılması planlanan değişiklikler de gazete haberlerine konu olmuştur. Diğer yandan söz konusu gazetelerde buhran vergisine ilişkin karikatürler de kendine yer bulmuştur. Çok kısıtlı da olsa buhran vergisine ilişkin olumsuz eleştirilerin de gazetelerde yer aldığını söylemek mümkündür. Dönemin maliyecileri de bu eleştirilere maruz kalmış ve buhran vergisinin tam da burjuvaziyi korumaya yönelik bir vergi olduğu ilgili dönem gazetelerinde iddia edilmiştir. Çünkü söz konusu haberlerde sadece memur ve müstahdemlerin buhran vergisine tabi tutulduğu ve zenginlerin bu verginin kapsamı dışında kaldığının altı çizilmiştir.

Söz konusu vergiye yöneltilen bir diğer eleştiri de bu verginin dönemin maliyecileri tarafından hızlı ve kolay bir şekilde tahsil edileceği

BÜYÜK BUHRAN’IN TÜRKİYE EKONOMİSİ ÜZERİNDEKİ BİR NETİCESİ:
BUHRAN VERGİSİ

düşüncesinden hareketle yürürlüğe sokulduğuna ilişkindir. Bu eleştiri esasında yukarıda ifade edilen ‘burjuvaziyi korumaya yönelik bir vergi’ eleştirisi ile uyumlu bir değerlendirmedir. Netice itibariyle tüm bu eleştiriler ve değişikliklerle birlikte buhran vergisi yaklaşık 20 yıl süreyle Türk vergi sistemindeki yerini korumuş ve buhranla özdeşleşen adıyla Türk mali tarihindeki yerini almıştır.

Sonuç olarak buhran vergisinin Türk vergi sisteminde geçici olarak konulmasına rağmen 20 yıla yakın bir sürede maliye sisteminde yer almış olması, esasında bize buhranın hem şiddeti hem de etkileri hakkında ipuçları vermektedir. Özellikle bu zaman zarfında verginin kapsamının genişletilmeye çalışılmış olması buhranın iktisadi ve sosyal yapı üzerindeki etkilerini ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

30 Teşrinisani 1931 Tarih ve 1890 Numaralı İktisadî Buhran Vergisi Kanununa Müzeyyel Kanun, Kanun No: 1996, Kabul Tarihi: 29.5.1932.

- Akşam Gazetesi**, 10 Nisan 1932.
Akşam Gazetesi, 12 Aralık 1931.
Akşam Gazetesi, 14 Ocak 1931.
Akşam Gazetesi, 15 Aralık 1931.
Akşam Gazetesi, 15 Kasım 1931.
Akşam Gazetesi, 15 Mart 1933.
Akşam Gazetesi, 16 Eylül 1930.
Akşam Gazetesi, 16 Kasım 1929.
Akşam Gazetesi, 16 Kasım 1931.
Akşam Gazetesi, 17 Kasım 1931.
Akşam Gazetesi, 2 Nisan 1930.
Akşam Gazetesi, 20 Kasım 1931.
Akşam Gazetesi, 20 Mayıs 1930.
Akşam Gazetesi, 23 Kasım 1931.
Akşam Gazetesi, 24 Nisan 1930.
Akşam Gazetesi, 25 Kasım 1929.
Akşam Gazetesi, 26 Mart 1930.
Akşam Gazetesi, 26 Şubat 1931.
Akşam Gazetesi, 27 Mart 1932.
Akşam Gazetesi, 27 Ocak 1934.
Akşam Gazetesi, 28 Haziran 1932.
Akşam Gazetesi, 28 Kasım 1929.
Akşam Gazetesi, 28 Kasım 1931.

- Akşam Gazetesi**, 28 Ocak 1931.
Akşam Gazetesi, 3 Nisan 1930.
Akşam Gazetesi, 30 Mart 1932.
Akşam Gazetesi, 4 Ağustos 1930.
Akşam Gazetesi, 4 Mayıs 1930.
Akşam Gazetesi, 4 Nisan 1930.
Akşam Gazetesi, 6 Ocak 1931.
Akşam Gazetesi, 6 Şubat 1930.
Akşam Gazetesi, 7 Kasım 1929.
Akşam Gazetesi, 7 Nisan 1932.
Akşam Gazetesi, 7 Ocak 1931.
Akşam Gazetesi, 8 Temmuz 1930.

Arazi ve Bina Vergileriyle Binalardan Alınan İktisadî Buhran Vergisinin Vilâyet Hususî İdarelerine Devri Hakkında Kanun, Kanun No: 2871, Kabul Tarihi: 23.3.1935.

Bütçe Gider ve Gelir Gerçekleşmeleri (1924-1995), Maliye Bakanlığı, T.C. Maliye Bakanlığı Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü, Sayı 1995/5, Ankara.

Duru, Cihan, “Atatürk Döneminde Olağanüstü Vergi”, **Maliye Dergisi Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılı (1881-1981): Atatürk Özel Sayısı**, Ankara 1981, s.259-288.

Eşkiya Müsademesinde Malûl Olanların İktisadî Buhran Vergisi İstisnaiyetinden ve İnhisar Eşyası Beyiyesinden İstifade Hususlarında Harb Malûlü Hükümünde Olduklarına Dair Kanun, Kanun No: 2591, Kabul Tarihi: 29.11.1934.

Gelir Vergisi Kanunu, Kanun No: 5421, Kabul Tarihi: 3.6.1949.

Harp Malûlleri Tabirinin Eşkiya Müsademelerinde Malûl Olanlara da Teşmili İcap Edip Etmediğinin Tefsirine Dair Başvekâlet Tezkeresi ve Millî Müdafaa, Maliye ve Bütçe Encümenleri Mazbataları (3/404), Sayı 6/3750, Tarih: 24.12.1933.

İktisadî Buhran Vergisi Kanunu, Kanun No: 1890, Kabul Tarihi: 30.11.1931.

İktisadî Buhran Vergisi Kanununa Ekli 2416 Sayılı Kanunun Değiştirilmesine Dair Kanun Lâyihası ve İktisad, Maliye ve Bütçe Encümenleri Mazbataları (1/64), Sayı 6/715, Tarih: 23.3.1935.

İktisadî Buhran Vergisi Kanununa Müzeyyel 1/304 Numaralı Kanun Lâyihası ve Maliyeye Bütçe Encümenleri Mazbataları, Sayı 6/962, Tarih: 23.4.1932.

İktisadi Buhran Vergisi Kanununa Müzeyyel 1/885 Numaralı Kanun Layihası ve İktisat Maliye ve Bütçe Encümenleri Mazbataları, Sayı 6/491, Tarih: 1.3.1934.

İktisadî Buhran Vergisi Kanununa Müzeyyel 2416 Sayılı Kanunu Değiştiren Kanun, Kanun No: 2728, Kabul Tarihi: 23.5.1935.

İktisadi Buhran Vergisi Kanununa Müzeyyel Kanun, Kanun No: 2416, Kabul Tarihi: 26.4.1934.

İktisadi Buhran Vergisi Kanununun Birinci Maddesine Bir Fıkra Eklenmesine Dair Kanun, Kanun No: 5649, Kabul Tarihi: 24.3.1950.

İktisadi Buhran Vergisi Kanununun Birinci Maddesine Bir Fıkra Eklenmesine Dair Kanun Tasarısı ve Geçici Komisyon raporu (1/740), Sayı 71-1400, Tarih: 15.3.1950.

İzmir Milletvekilleri Şevket Adalan ve Sait Odyak'ın, 1890, 1980 ve 2395 Sayılı İktisadî Buhran, Muvazene ve Kazanç Vergisi Kanunlarının Bazı Hükümlerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun Teklifi ve Çalışma, Maliye ve Bütçe Komisyonları raporları (2/34), Tarih: 21.11.1947.

Kazanç, Muvazene ve İktisadi Buhran Vergileri Hakkındaki Kanunların Bazı Hükümlerinin Değiştirilmesine Dair Kanun, Kanun No: 5088, Kabul Tarihi: 16.6.1947.

Kumrulu, Ahmet G., “Mali Denge Vergisi”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C XXXIII, S 1-4, Ankara 1976, s.49-62.

Maden Ocaklarında Yeraltında Çalışan İşçi Ücretlerinin Kazanç, Buhran, Muvazene ve Hava Kuvvetlerine Yardım Vergileriyle Damga

Resminden Bağışık Tutulması Hakkında Kanun, Kanun No: 5109, Kabul Tarihi: 18.6.1947.

Maden Ocaklarında Yeraltında Çalışan İşçilerin Ücretlerinin Kazanç, Buhran, Muvazene ve Hava Kuvvetlerine Yardım Vergilerinden Bağışıklığı Hakkında Kanun tasarısı ve Çalışma, Ekonomi, Maliye ve Bütçe Komisyonları Raporları (1/184), Sayı 71-816, 6/1292.

Millî İktisadiyatı Koruma Vergisi Hakkında 1/174 Numaralı Kanun Lâyihası ve Maliye, Adliye ve Bütçe Encümenleri Mazbataları, Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet Muamelat Müdürlüğü, Sayı 6/4095, Tarih: 2.11.1931.

Muvazene Vergisi Kanunu, Kanun No: 1980, Kabul Tarihi: 26.5.1932.

Sakarya, Kemal, “Mustafa Kemal Atatürk ve Türk Maliyesi (1919-1938)” **Maliye Dergisi Atatürk’ün Doğumunun 100. Yılı (1881-1981): Atatürk Özel Sayısı**, Ankara 1981, s.7-24.

Son Posta Gazetesi, 29 Aralık 1931.

Taş, Ramazan, “Türk Mali Sisteminin Uzun Dönem (1923-1980) Gelişiminin Yapısal ve Oransal Analiz Yöntemleriyle Değerlendirilmesi”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, C 50, S 1, Ankara 1995, s.355-382.

Tekeli, İlhan, İlkin, Selim, **1929 Dünya Buhranında Türkiye’nin İktisadi Politika Arayışları**, Bilge Yayıncılık, İstanbul 2009.

EKLER

Ek-1. İktisadi Buhran Vergisi Kanunu

— 2 —

İktisadî buhran vergisi kanunu

(Resmî Gazete ile neşir ve ilâm: 1/XII/1931 - Sayı : 1964)

No.
1890

Kabul tarihi
30 - XI - 1931

BİRİNCİ MADDE — Umumî, hususî ve mülhak bütçeler ve belediye bütçeleri ile idare edilen dare ve müesseseler ve hakikî veya hükmi şahıslar nezdinde veya onlara merbut olarak maaş, tahsisat, ücret, yevmiye, hakkı huzur, aidat ve ihtisas zammı ve bilûmum ikramiyeler veya her hangi bir nam ile olursa olsun bir bedel veya ayın mukabilinde çalışan şahısların istihkakları ve şirket ve müesseselerin esas mukavelenameleri, nizamnameleri veya heyeti unumiye kararları müebince meclisi idarelerinde buhuanlara verilen temettü ile ikramiyeler ve hizmet mukabil verilecek tazminat ve ihbariye ve aynı mahiyetteki tediyeler bu kanun müebince vergiye tâbidir.

İKİNCİ MADDE — Bu verginin istisnaları şunlardır:

A) 8 haziran 1930 tarih ve 1683 numaralı askerî ve mülkî tekaüt kanunundan evvelki kanun ve hükümlere göre kendilerine maaş tahsis olunan mütekaif, yetim ve dullar,

B) Harp malûllerine Devlet bütçesinden yapılan tediyat,

C) Hıdematı vataniye tertibinden maaş alanlar,

D) Bir ay zarfında maaş, ücret, yevmiye namile aldıkları mebalîğ 30 lira ve ondan aşağı olanlar (Ankara şehri için bu had 60 liradır),

E) Ziraî işlerde müstahdem işçiler ve rencperler,

F) Bir yere merbut olmayarak çalışan serbest işçiler,

G) Harcırah ve harcırah yevmiyelerinin tamamen mesken bedellerinin 30 liraya kadar olan kısmı (mesken bedelleri, bu kanunun neşirinden evvel 1931 senesinde mevcut olan bedellerdir),

H) Kanun ve nizamlara göre veya her hangi bir uzum sakatlanmasına mukabil veyahut mahkeme kararı ile verilen tazminatlar.

ÜÇÜNCÜ MADDE — Vergi, aşağıda yazılı nisbetler üzerinden alınır:

150 liraya kadar	yüzde 10
151 liradan 350 liraya kadar olan kısım için	» 12
351 liradan 600 liraya kadar olan kısım için	» 16
601 liradan yukarı olan kısım için	» 24

DÖRDÜNCÜ MADDE — Bu vergiye tâbi istihkakları 150 liraya kadar (150 lira dahil) olan şahısların aldıkları mebalîğden yalnız 30 lirası tenzil edildikten sonra mütebakisi üzerinden yüzde 10 vergi alınır (Ankara şehri hakkında dahi hüküm böyledir).

Bir tabakkuk bordrosile yapılan tediyelerde vergi nisbeti - istihkaklar muhtelif unvanlarla olsa da - tediyeye yekûnu üzerinden hesap olunur.

Muhtelif cihetlerden istihkakı olupta yekûnu 150 liradan aşağı olan mebalîğın yalnız birisi 30 liralık tenzilât haddinden istifade eder. Muhtelif istihkakların beheri 30 liradan aşağı olupta mecnuu 30 lirayı tecavüz ederse bu tenzilât yekûnu üzerinden yapılır. İstihkakları mecnuu 150 lirayı geçen şahısların aldıkları mebalîğden tenzilât yapılmaz.

Maaş, tahsisat, ücret ve yevmiyelerin vergisi tediyeye tarzına bakılmaksızın aylık

BÜYÜK BUHRAN'IN TÜRKİYE EKONOMİSİ ÜZERİNDEKİ BİR NETİCESİ:
BUHRAN VERGİSİ

— 3 —

olarak ve ikramiye, tazminat ve temettü gibi istihkakların vergisi de tediyeleri zamanında ayrıca yekûnları üzerinden tahakkuk ettirilir.

Ayniyat ve ecebi parasile yapılan tediye yedinci maddedeki tediye gününün piyasa rayicine göre kıymetlendirilir.

BEŞİNCİ MADDE — Bu kanun mucibince hizmet erbabına tarhedilecek vergiler, mülhak ve hususî bütçelerle belediye bütçelerinde, masarif meyamında gösterilemez.

Tediye edilmiş sermayesinin en az misfi Devlete ait olan müesseselerle sermayeye verilecek faiz veya temettüi Devletin teminatı altında bulunan bilûmum müesseseler, müntesipleri için bu vergiye mukabil verecekleri mebalîği, umumî masrafları meyama ithal edemezler.

ALTINCI MADDE — İstihkakların umumî bütçeden alanlara ait vergi tevkifatı muhasebei umumîye kanununun 43 üncü maddesi mucibince toptan icra edilir. Munzam hizmetleri dolayisile istihkakları olanların bu istihkakları ile maaşî asilerine tekabil eden vergi farkı bu kanundaki nisbetlere göre mahallerince tahakkuk ettirilip tahsil olunur.

Mülhak ve hususî bütçelerden ve belediye bütçelerinden tediye olunan istihkaklara ait vergi, bu idareler muhasebecileri tarafından tevkif ve bir hafta zarfında mal sandığına teslim olunur.

Tevkifatı muayyen olan zamanlarda yapımayan veya vergiyi zamanında mal sandıklarına teslim etmeyen âmiri italarla muhasiplerden müstereken vergi yüzde 10 zam ile tahsil olunur ve haklarında ayrıca kanunî takibat yapılır.

YEDİNCİ MADDE — Altıncı maddede yapımayan veya vergiyi zamanında mal edenler tarafından taallük ettiği aydan sonra gelen ayın on beşinci günü akşamına kadar esamiyi muhtevî bir bordro ile mahallinin varidat tahakkuk idaresine bildirilir ve mukabilinde puluz bir makbuz verilir.

Bu bordrolarda vergiye tâbi olan veya olmayan bilûmum istihkaklar gösterilir. Şu kadar ki meskenlerde aileler hizmetinde bulunanlar için istihdam edenler tarafından bordro verilmesi mecburî değildir. Bu müstahdemlerden mükellef olanlar şahsen ve puluz bir beyanname verirler. Bu suretle bildirilen tahakkukat yekûmunun ayın yirmi beşinci günü akşamına kadar tediyesi mecburîdir.

İkramiye, tazminat ve temettü gibi istihkakların vergisi tediye zamanında tevkif ve on gün içinde ödenir.

Bordroyu vaktinde vermiş olupta tediya vaktinde ifa etmeyenlerin tediye mecbur oldukları miktarlar yüzde on zam ile tahsil olunur.

SEKİZİNCİ MADDE — Aylık bordroları vaktinde vermeyenlerin istihdam ettikleri şahıslara ve beyanname vermeyenlere ait istihkaklar ve bunlara isabet eden vergi miktarları resen takdir ve tarih ve bir misil zam ile ve tekeretür halinde iki misil zam ile tahsil olunur.

DOKUZUNCU MADDE — Aylık bordrolarda veya beyannamelerde istihkaklar noksan gösterilir veya ketmedilirse vergi resen takdir ve tarih ve üç misil zam ile tahsil olunur. Tekeretür halinde başkaca yirmi beş liradan aşağı olmamak üzere istihdam edene ağır para cezası hükmolunur.

ONUNCU MADDE — 7, 8 ve 9 uncu maddelerde yazılı bordro vermekle mükellef eşhasa ait zamilar istihdam edenlere ait olup bunların istihdam edilene riücu hakkı yoktur.

ON BİRİNCİ MADDE — Bu kanun mucibince icra olunacak resen takdir ve

ŞAHİN YEŞİLYURT

- 4 -

tarhlarında ve buna karşı kanunî yollara müracaatta ve verginin ve zamların tahsilinde ve sair meskût bırakılan hususlarda kazanç vergisi kanununun hükümleri dairesinde muamele olunur.

ON İKİNCİ MADDE — Bu kanun 1 kânunuevvel 1931 tarihinden muteberdir.

MUVAKKAT MADDE — Bu kanunun meriyete girdiği tarihten evvel tahakkuk ettiği halde tesviyesi bu tarihten sonra yapılan maaş, ücret ve yevmiyeler vergiye tâbi değildir.

İkramiye, tazminat temettü ve saire gibi mukamen olmyan istihkaklardan meriyet tarihinden sonra tediyeye edilenler - bu tarihten evvel tahakkuk etmiş olsalar dahî - vergiye tâbidirler.

ON ÜÇÜNCÜ MADDE — Bu kanunun hükümlerini icraya İcra Vekilleri Heyeti memurdur.

30 teşrinisani 1931

Cumhuriyet Reişliğine yazılan tezkerenin tarih ve numarası : 30 - XI - 1931 ve 1/174
Bu kanunun neşir ve ilânının Başvekâllîğe bildirildiğine dair Cumhuriyet Reişliğinden gelen tezkerenin tarih ve numarası : 30 - XI - 1931 ve 1/623
Bu kanunun müzakerelerini gösteren zabıtların cilt ve sayfa numaraları : 4 Cilt Sayfa 24,52,79:97

BÜYÜK BUHRAN'IN TÜRKİYE EKONOMİSİ ÜZERİNDEKİ BİR NETİCESİ:
BUHRAN VERGİSİ

Ek-2. 30 Teşrinisani 1931 Tarih ve 1890 Numaralı İktisadî Buhran Vergisi Kanununa Müzeyyel Kanun

- 430 -

30 teşrinisani 1931 tarih ve 1890 numaralı iktisadî buhran vergisi kanununa müzeyyel kanun

(Resmî Gazete ile neşir ve ilâm: 31/V/1932 - Sayı: 2112)

No.
1996

Kabul tarihi
29 - V - 1932

BİRİNCİ MADDE — 11 temmuz 1931 tarih ve 1837 numaralı bina vergisi kanunundaki nisbetlere göre hesap olunarak alınmakta bulunan verginin,

Sahibinin bizzat oturduğu meskenlerden altıda biri, sair binalardan üçte biri nisbetinde iktisadî buhran vergisi alınır.

Sahibinin oturduğu evlerin taaddüdü halinde bunlardan yalnız birisi mesken addolunur. Apartmanlar ve muhtelif kısımlara ayrılarak apartman gibi istimal edilen binaların bizzat sahibinin ikamet ettiği daire veya kısımlar ile hissedarların müştereken oturdukları şayi hisseli binalar meskenen maduttur.

1837 numaralı bina vergisi kanununun 4 üncü ve mülga 14 haziran 1326 tarihli müsakafat vergisi kanununun 7 ve 8 üncü maddelerinde yazılı muvakkat muafiyetlerden istifade eden yeni inşaat ve ilâveler dahi, bina vergisine ait muafiyetleri mahfuz kalmak üzere, bu kanun mucibince vergiye tâbi tutulur.

1837 numaralı bina vergisi kanununun üçüncü maddesinin ilk dokuz fıkrası mucibince bina vergisinden muaf olan binalar bu vergiden de muafırlar.

Mukavelenamelerinde hiç bir suretle vergi alınmayacağını veya ileride ihdas edilecek vergilerden müstesna tutulacağını tazammun eden bir kayıt ve şart bulunan imtiyazlı şirketlere ait binalar hariç olmak üzere mezkûr maddenin 10 uncu fıkrasında yazılı hususi kanun ve hükümlerle bina vergisinden muaf olan binalar hakkında da, bina vergisi hakkındaki muafiyet baki kalmak şartıyla, iktisadî buhran vergisi tatbik olunur.

İKİNCİ MADDE — Bu kanun 1 haziran 1932 tarihinden muteberdir.

ÜÇÜNCÜ MADDE — Bu kanun hükümlerinin icrasına Maliye vekili memurdur.

31 mayıs 1932

Cumhuriyet Reisiğine yazılan tezkerenin tarih ve numarası : 30 - V - 1932 ve 1/304
Bu kanunun neşir ve ilânın Başvekalîliğe bildirildiğince dair Cumhuriyet Reisiğinden gelen tezkerenin tarih ve numarası : 31 - V - 1932 ve 4/376
Bu kanunun müzakerelerini gösteren zabıtların cilt ve sayfa numaraları : Cilt Sayfa
8 6,292,356,377,379,362,367,370

T.C. Resmî Gazete

Tesis tarihi: 7 Teşrinievvel 1336

<i>İdare ve yazı işleri için Başvekalet Neşriyat Müdürlüğüne müracaat olunur</i>	2 MAYIS 1934 ÇARŞAMBA	SAYI: 2690

KANUNLAR

İktisadi Buhran Vergisi Kanununa müzeyyel Kanun

Kanun №. 2416

Kabul tarihi: 26/4/1934

Madde 1 — 1890 numaralı İktisadi Buhran Vergisi Kanununa aşağıdaki hükümler tezyil olunmuştur:

1890 numaralı İktisadi Buhran Vergisi Kanununun birinci maddesinde yazılı hizmet erbabı haricinde kalan kazanç vergisi mükelleflerinin tahakkuk eden kazanç vergilerine mezkûr vergilerin beşte biri nisbetinde buhran vergisi zammedilmiştir.

Bu Kanun mucibince alınacak buhran zammı, kazanç vergisine beraber ve aynı hükümlere tevfikân tahsil olunur.

Ruhsat ve unvan tezkeresi harçları ve karne bedelleri buhran zammına tâbi değildir.

2395 numaralı Kazanç Vergisi Kanununun üçüncü maddesi mucibince kazanç vergisinden istisnası kabul edilmiş olanlar buhran zammından da müstesnadır.

Madde 2 — Bu Kanun hükmü 1 haziran 1934 tarihinden muteberdir.

Madde 3 — Bu Kanunun hükümlerini icraya İcra Vekilleri Heyeti memurdur.

29/4/1934

Muvazene Vergisi kanununun 10 uncu maddesinde yazılı müddetin bir sene daha uzatılmasına ve birinci maddesinin tadiline dair kanun

Kanun №. 2417

Kabul tarihi: 26/4/1934

Madde 1 — 1980 numara ve 26/5/1932 tarihli Muvazene Vergisi Kanununun 10 uncu maddesinde yazılı olup 2174 numara ve 8/5/1933 tarihli kanunun birinci maddesile 1933 mal senesi nihayetine kadar uzatılan müddet, 1 haziran 1934 tarihinden itibaren bir sene daha uzatılmıştır.

Madde 2 — Muvazene Vergisi Kanununun istisnaları sayan birinci maddesinin 2 numaralı fıkrası aşağıdaki şekilde tadil edilmiştir.

Umumi müesseseler tarafından müstahdemlerine verilen hakiki vesaiti nakliye masrafları tamamen ve yevmiyelerinden:

Umumî müdürlere verilen yevmiyelerin 10, Müfettiş ve müdürlere verilen yevmiyelerin 5,

Müstahdemlere verilen yevmiyelerin 3 lirası (maktu harca-rahlarda, nakil vasıtaları ücretine yukarıda gösterilen şekilde, yevmiye isabet eden miktar).

Madde 3 — Bu kanun 1 haziran 1934 tarihinden muteberdir.

Madde 4 — Bu kanunun hükmünü icraya İcra Vekilleri Heyeti memurdur.

29/4/1934

BÜYÜK BUHRAN'IN TÜRKİYE EKONOMİSİ ÜZERİNDEKİ BİR NETİCESİ:
BUHRAN VERGİSİ

Ek-4. Eşkîya Müsademesinde Malûl Olanların İktisadî Buhran Vergisi İstisnaiyetinden ve İnhisar Eşyası Beyiyesinden İstifade Hususlarında Harb Malûlü Hükümünde Olduklarına Dair Kanun

— 8 —

Eşkîya müsademesinde malûl olanların iktisadî buhran vergisi istisnaiyetinden ve inhisar eşyası beyiyesinden istifade hususlarında harb malûlü hükümünde olduklarına dair kanun

(Resmî Gazete ile neşir ve ilâm : 5/XII/1934 - Sayı : 2872)

No.
2591

Kabul tarihi
29 - XI - 1934

BİRİNCİ MADDE — Eşkîya müsademesinde malûl olan zabıtlar ve askerî memurlarla efrad, iktisadî buhran vergisi muafiyetinden ve inhisar eşyası beyiyesinden istifade hususlarında harb malûlü hükümündedirler.

İKİNCİ MADDE — Bu kanun neşri tarihinden muteberdir.

ÜÇÜNCÜ MADDE — Bu kanunun hükümlerini icraya Millî Müdafaa, Maliye ve Gümrük ve inhisarlar vekilleri memurdur.

2 kânunuevvel 1934

255

Cumhuriyet Reislîğine yazılan tezkerenin tarih ve numarası :	1 - XII - 1934 ve 3/404
Bu kanunun neşir ve ilânının Başvekilliğe bildirildiğine dair Cumhuriyet Reislîğinden gelen tezkerenin tarih ve numarası :	2 - XII - 1934 ve 4/1138
Bu kanunun müzakerelerini gösteren zabıtların cild ve sayfa numaraları :	Cild Sayfa 19 126 25 40,55:56

Ek-5. İktisadî Buhran Vergisi Kanununa Müzeyyel 2416 Sayılı Kanunu Değiştiren Kanun

— 154 —

İktisadi buhran vergisi kanununa müzeyyel 2416 sayılı kanunu değiştiren kanun

(Resmî Gazete ile neşir ve ilânı : 29/V/1935 - Sayı : 3015)

No.
2728

Kabul tarihi
23 - V - 1935

BİRİNCİ MADDE — İktisadî buhran vergisi kanununa müzeyyel 2416 sayılı kanunun birinci maddesine aşağıdaki fıkralar eklenmiştir:

A) 2395 sayılı kanunun üçüncü maddesinin 4 nci ve 5 nci fıkrasına dahil olanlar;
B) Yalnız mukavelelerinde hiç bir suretle vergi alınmayacağı veya ileride ihdas edilecek vergilerden müstesna tutulacağı zikredilmiş olan usulüne tevfiқан tesis edilmiş imtiyazlı şirketler hariç olmak üzere 2395 sayılı kazanc vergisi kanununun 3 nci maddesinin 21 nci fıkrasında sayılanlar ;

Kazanc vergisi muafiyeti baki kalmak şartile buhran zammına tâbidirler.
Bu mükelleflerden Maliye dairelerine kazanc beyannamesi vermeyenler buhran vergisi tahakkuku için kazanclarını bir beyanname ile bildirmeğe mecburdurlar. Bu beyannamelerin tanzimi, verilmesi, tetkiki ve beyanname vermeyenlere tatbik edilecek muamelelerle itiraz ve temyiz talepleri hakkında 2395 sayılı kazanc vergisi kanununun hükümleri aynen tatbik olunur. 2510 sayılı iskân kanunundaki muafiyetler mahfuzdur.

İKİNCİ MADDE — Bu kanun neşri tarihinden muteberdir.

ÜÇÜNCÜ MADDE — Bu kanunun icrasına İera Vekilleri Heyeti memurdur.

27 mayıs 1935

256

Cumhuriyet Reisliğine yazılan tezkerenin tarih ve numarası : 25 - V - 1935 ve 1/64
Bu kanunun neşir ve ilânının Başvekilliğe bildirildiğine dair Cumhurbaşkanlığından gelen tezkerenin tarih ve numarası : 27 - V - 1935 ve 4/476
Bu kanunun müzakerelerini gösteren zabıtların cild Sayfa
1 64
3 83,121:126,190:191,223,230:233

BÜYÜK BUHRAN'IN TÜRKİYE EKONOMİSİ ÜZERİNDEKİ BİR NETİCESİ:
BUHRAN VERGİSİ

Ek-6. Kazanç, Muvazene ve İktisadi Buhran Vergileri Hakkındaki Kanunların Bazı Hükümlerinin Değiştirilmesine Dair Kanun

— 727 —

Kazanç, Muvazene ve İktisadi Buhran vergileri hakkındaki Kanunların bazı hükümlerinin değiştirilmesine dair Kanun

(Resmî Gazete ile ilân : 21 . VI . 1947 - Sayı : 6638)

No.
5088

Kabul tarihi
16 . VI . 1947

BİRİNCİ MADDE — 22 . III . 1934 tarihli ve 2395 sayılı Kazanç Vergisi Kanununun 3 nci maddesinin 16 ncı fıkrası ile bu fıkraya 3470 sayılı Kanunun 2 nci maddesi ile eklenen fıkraya aşağıdaki şekilde değiştirilmiştir.

16. Bütçeden, Katma veya Hususi bütçelerden yalnız ücret alıp bir ay içinde istihkakı 20 lirayı geçmeyen kadro içindeki hizmetlilerin ücretleriyle istihkak miktarı yüz lirayı geçmeyen aylıkların yirmi lirası,

Tahsisatiye beraber elli lira ve ondan aşağı olan emekli, mâlûllük, yetim ve dul aylıkları,

200 kuruşa kadar olan işçi gündelikleri ile bu miktarı aşan gündeliklerin 200 kuruşu (İşçilerin istihkakları gündelikten başka esaslara göre hesaplandığı hallerde işçinin bir aylık istihkakı çalıştığı veya ücrete müstahak olduğu günlere bölünür ve elde edilen miktar gündelik sayılır. İşçilerin ücretli olarak izinli buldukları günlere ilişkin gündeliklerin vergisi de bu usule göre hesaplanır).

İKİNCİ MADDE — 30 . XI . 1931 tarihli ve 1890 sayılı İktisadi Buhran Vergisi Kanununun 2 nci maddesinin (D) fıkrası aşağıdaki şekilde değiştirilmiştir:

D) Bir ay içinde aylık veya ücret adıyla aldıkları para 30 lira ve daha aşağı olanlar (Ankara şehri için bu had 60 liradır). 200 kuruşa kadar olan işçi gündelikleri ile bu miktarı aşan gündeliklerin 200 kuruşu (İşçilerin istihkakları gündelikten başka esaslara göre hesaplanan hallerde işçinin bir aylık istihkakı çalıştığı veya ücrete müstahak olduğu günlere bölünür ve elde edilen miktar gündelik sayılır. İşçilerin ücretli olarak izinli buldukları günlere ilişkin gündeliklerin vergisi de bu usule göre hesaplanır).

ÜÇÜNCÜ MADDE — 26 . V . 1932 tarihli ve 1980 sayılı Muvazene Vergisi Kanununun 26 . I . 1939 tarihli ve 3588 sayılı Kanunla değiştirilen 1 nci maddesinin beşinci fıkrası aşağıda yazılı olduğu şekilde değiştirilmiştir:

5. Bir ay içinde her ne mavan ile olursa olsun aldıkları paraların toplamı Kazanç, İktisadi Buhran ve Muvazene Vergileri çıkarıldıktan sonra 20 lira 43 kuruşu geçmeyen emekli ve diğer özlük aylık sahipleri ile; 20 lirayı geçmeyen diğer bütün istihkak sahipleri ve 200 kuruşa kadar olan işçi gündelikleriyle bu miktarı aşan gündeliklerin 200 kuruşu (İşçilerin istihkakları gündelikten başka esaslara göre hesaplanan hallerde işçinin bir aylık istihkakı çalıştığı veya ücrete müstahak olduğu günlere bölünür ve elde edilen miktar gündelik sayılır. İşçilerin ücretli olarak izinli buldukları günlere ilişkin gündeliklerin vergisi de bu usule göre hesaplanır).

Muhtelif yönlerden gündelikleri ve istihkakları olan işçilerin muafıktan faydalanmalarında gündelik ve istihkakları toplamı esas tutulur.

DÖRDÜNCÜ MADDE — Bu kanunla kabul edilen muafıklardan, Kanunun yürürlüğe girdiği tarihten sonra tabakkata eden gündelikler faydalanır.

BESİNCİ MADDE — Bu kanun 1 Ekim 1947 gününde yürürlüğe girer.

ŞAHİN YEŞİLYURT

No. 5088

— 728 —

21 . VI . 1947

ALTINCI MADDE — Bu kanun Bakanlar Kurulu yürüttür.

18 Haziran 1947

<i>Cumhurbaşkanlığına yazılan tezkerenin tarih ve numarası</i>	:	17 . VI . 1947 ve 2/34
<i>Bu kanunun ilânının Başbakanlığa bildirildiğine dair Cumhurbaşkanlığından gelen tezkerenin tarih ve numarası</i>	:	18 . VI . 1947 ve 4/597
<i>Bu kanunun görüşmelerini gösteren tutanakların cilt ve sayfa numaraları</i>	:	Cilt Sayfa 5 3 6 87,137:141,241:242,248,258,276:279

BÜYÜK BUHRAN'IN TÜRKİYE EKONOMİSİ ÜZERİNDEKİ BİR NETİCESİ:
BUHRAN VERGİSİ

Ek-7. Maden Ocaklarında Yeraltında Çalışan İşçi Ücretlerinin Kazanç, Buhran, Muvazene ve Hava Kuvvetlerine Yardım Vergileriyle Damga Resminden Bağışık Tutulması Hakkında Kanun

— 772 —

Maden ocaklarında yeraltında çalışan işçi ücretlerinin Kazanç, Buhran, Muvazene ve Hava Kuvvetlerine Yardım Vergileriyle Damga resminden bağışık tutulması hakkında Kanun

(Resmî Gazete ile ilân : 27 . VI . 1947 - Sayı : 6611)

No.
5109

Kabul tarihi
18 VI . 1947

BİRİNCİ MADDE — Toprakaltı işletmesi halinde bulunan madenlerde cevher istihşali ve bununla ilgili diğer bütün işlerde çalışan işçilerin yeraltında çalıştıkları günlere ait ücretleri ve primleri Kazanç, Buhran, Muvazene ve Hava Kuvvetlerine Yardım Vergilerinden ve bu ücretlerin ödünmesinde düzenlenen ahudular Damga resminden bağışiktır.

Yeraltında çalışan işçilerin hastahklarında veya hastalık sebebiyle verilen istirahat müddetinde kendilerine ücret verildiği takdirde bu ücretler dahi yukarıki fıkrada yazılı bağışıklık hükmüne tâbidir.

İKİNCİ MADDE — Bu kanun yayımı gününde yürürlüğe girer.

ÜÇÜNCÜ MADDE — Bu kanunu Bakanlar Kurulu yürütür.

20 Haziran 1947

259

Cumhurbaşkanlığına yazılan tezkerenin tarih ve numarası : 19 VI 1947 ve 1/184
Bu kanunun ilânının Başbakanlığa bildirildiğine dair Cumhurbaşkanlığından gelen tezkerenin tarih ve numarası : 20 . VI . 1947 ve 4/622
Bu kanunun görüşmelerini gösteren tutanakların cilt ve sayfa numaraları : Cilt Sayfa
5 184
6 111,201:207,421:422,424,452,475:478

Ek-8. İktisadi Buhran Vergisi Kanununun Birinci Maddesine Bir Fıkra Eklenmesine Dair Kanun

— 1379 —

İktisadi Buhran Vergisi Kanununun birinci maddesine bir fıkra eklenmesine dair Kanun

(Resmî Gazete ile ilâm : 31 . III . 1950 - Sayı : 7471)

No.
5649

Kabul tarihi
24 . III . 1950

BİRİNCİ MADDE — 1996 sayılı İktisadi Buhran Vergisi Kanununun birinci maddesine aşağıdaki fıkra eklenmiştir

Turizm Müesseselerini Teşvik Kanunu hükümleri dairesinde «Turizm müessesesi belgesi» almış olan teşebbüslerin adı geçen kanunda yazılı maksada tahsis ettikleri tesisler inşaatın ikmalini takip eden mali yıldan itibaren on yıl süre ile Bina İktisadi Buhran Vergisinden müstesnadır.

İKİNCİ MADDE — Bu kanun yayımı tarihinde yürürlüğe girer.

ÜÇÜNCÜ MADDE — Bu kanunu Maliye ve İçişleri Bakanları yürütür.

28 Mart 1950

Cumhurbaşkanlığına yazılan tezkerenin tarih ve numarası : 25 . III . 1950 ve 1/740
Bu kanunun ilânının Başbakanlığa bildirildiğine dair Cumhurbaşkanlığından gelen tezkerenin tarih ve numarası : 28 . III . 1950 ve 4/314
Bu kanunun görüşmelerini gösteren tutanakların cilt ve sayfa numaraları : 25 Cilt Sayfa
199,222:223,471,947:948,956,981,
1059:1061

TÜRKİYE’NİN KALKINMASINDA SÜMERBANK VE ETKİNLİĞİ (1933-1987)* MEHMED GÖKHAN POLATOĞLU**

ÖZ

Türkiye’nin millî iktisadi hedefler kapsamında kalkınması başta Mustafa Kemal Atatürk olmak üzere ilk dönem Cumhuriyet hükûmetlerinin programlarında her zaman yer alan konular arasındaydı. Bu bağlamda sanayileşme; kalkınmanın en önemli aşamalarından biri olarak ele alındı. Sanayileşme çalışmaları kapsamında 1923-1930 döneminde çeşitli girişimlerde bulunuldu. Ancak istenilen hedeflere ulaşamadı. Dönemin koşulları da dikkate alınarak hızlı ve etkili bir şekilde kalkınmak için 1930’ların başından itibaren karma ekonomik bir yapı yerine devletçilik ilkesi eksenli bir ekonomi politikası izlenmeye başlandı. Böylece doğrudan kamu destekli yatırımların yolu açıldı.

Kamu destekli yatırımlarda tesisleşme sürecini yönetmek, desteklemek ve sürdürmek için 1933’te Sümerbank kuruldu. Türkiye’nin ilk Kamu İktisadi Teşekkülü olma özelliğini taşıyan Sümerbank’ın adı bizzat Mustafa Kemal Atatürk tarafından konuldu. Sümerbank faaliyette bulunduğu süre zarfında ülkenin birçok yerinde kurduğu fabrikalar ve açtığı işletme ve müesseseler ile ekonomiye önemli katkıda bulundu.

Türkiye’de 1980’lerin başından itibaren ekonomi politikasında yaşanan sistem değişikliği ve gerçekleştirilen özelleştirme uygulamaları Sümerbank’ı da etkiledi. Kurum 1987’de Sümerbank Holding A.Ş. adı ile çalışmalarına devam etti. Bu makalede Kurumun

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. / There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Dr. Öğretim Üyesi, Erzurum Teknik Üniversitesi, Erzurum/TÜRKİYE, gokhanpolatoglu@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-3310-408X

bizzat Sümerbank adıyla faaliyetlerini sürdürdüğü 1933-1987 dönemi ele alınarak değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ekonomi, Fabrika, Müessese, Sümerbank, Türkiye.

SUMERBANK AND ITS EFFICIENCY IN THE DEVELOPMENT OF TURKEY (1933-1987)

ABSTRACT

The development of Turkey within the scope of national economic development has always been among the issues included in the programs of early Governments of Turkish Republic, especially of Mustafa Kemal Atatürk’s. In this respect, industrialization was handled as one of the most important stages of development. Within the context of industrialization efforts, various attempts were made during the period of 1923-1930. Yet expected achievements couldn’t be realized. Considering the conditions of the period, an economic policy based on the principle of statism was started to be followed instead of a mixed economic structure beginning from the early 1930’s in order to develop rapidly and efficiently. Thus, the road for state-funded investment was opened.

In order to manage, support and sustain the establishment process in state-funded investments, Sumerbank was founded in 1933. Sumerbank, being the first State Economic Enterprise, was named personally by Mustafa Kemal Atatürk. Sumerbank contributed significantly to the economy through the factories, the businesses and establishments it established in many parts of the country during its period of operation.

The system changes experienced in economic policies and the customization applications realized from the beginning of 1980’s also affected Sumerbank. The institution continued its operations with the name of Sumerbank Holding A.Ş. in 1987. In this article, the period of 1933-1987 has been tried to be evaluated, in which the institution continued its operations per se with the name Sumerbank.

Keywords: Economy, Factory, Institution, Sumerbank, Turkey.

GİRİŞ

Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti’ni millî bir ekonomi temeli üzerinde kalkındırarak ileri seviyeye ulaştırmak, devlet ileri gelenlerinin en önemli hedefleri arasında yer aldı. Bu bağlamda Mustafa Kemal Atatürk, ülkenin istiklali ve istikbali için iktisadi kalkınmanın önemine her fırsatta değinmekteydi¹. Kendisinin İzmir’de 4 Şubat-17 Mart 1923’te toplanan Türkiye İktisat Kongresi’nde; “Bu memleketin efradı ellerinde numuneleriyle, ziraat, ticaret, sanat, say ve sapanın mümessili olsun. Artık bu memleket fakir, millet hakir değil, belki memleketimiz zenginler memleketidir. Bu yeni Türkiye’nin adına da çalışanlar diyarı denir” açıklamasına bağlı olarak alınan kararlar gereği millî ekonomiyi kurmak ve geliştirmek için yeni düzenlemeler yapılacaktır².

Devlet, özellikle Cumhuriyet’in ilk yıllarından itibaren millî ekonomiyi inşa etmek, bunun için gereken sermayeyi sağlamak ve millî sanayi için gereken ham maddeyi temin etmek üzere ekonomide kurucu, koruyucu ve teşvik edici bir politika izledi³. Ülkeyi muasır medeniyetler seviyesine ulaştırmanın esaslarından biri olan ekonomik gelişmişlik düzeyini yakalamak için 1923-1933 döneminde ulusal ve uluslararası düzeyde bir takım adımlar atıldı. Bunlar arasında; iktisadi ilerlemenin önündeki en büyük engellerden biri olan kapitülasyonların 1923’te imzalanan Lozan Barış Antlaşması ile kaldırılması, gümrük tarifesinin millî sanayiye koruyucu yönde yeniden düzenlenmesi, endüstrileşmeyi teşvik edici kanunların çıkarılması ve yatırımlar için kredi sağlayacak bir bankanın kurulması yer almaktaydı⁴.

¹ Hayri Öget, “Atatürk’ün Ekonomi ve Endüstri Görüşü”, **Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi**, C 1, S 5, Kasım 1961, s.14.

² A. Afetinan, **İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat - 4 Mart 1923**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989, s.65; Sanayileşmeyi etkin bir hâle getirmek için yapılan yeni düzenlemeler arasında; yerli endüstriyi koruyarak gelişimini sağlayacak bir gümrük himayesi kanunu ile 1913’te yayımlanan Teşvik-i Sanayi Kanunu’nun 12. Maddesi’nin değiştirilmesi ve 1055 sayılı yeni bir kanunun hazırlanması, nakil işlerinde iyileştirmeler, kredi temini için bankaların kurulması ve teknik eleman yetiştirilmesi bağlamında eğitim desteğinin sağlanması yer almaktaydı. İbrahim Dinçer, **Sanayileşen Türkiye**, Doğruluk Matbaası, İstanbul 1965, s.26-27.

³ Nurullah Esat Sümer, “İstikbale Bakan Sümerbank”, **Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi**, C 10, S 91, Ocak 1970, s.9.

⁴ Ahmet Ardel, “Cumhuriyet Devrinde Endüstri”, **Türk Coğrafya Dergisi**, S 3-4, 1943, s.320.

Cumhuriyet’in ilk yıllarında ekonomik ilerleme ve sanayileşme payı içinde özel teşebbüs ve sermayeye öncelik verildi⁵. Bu kapsamda 1927’de çıkarılan Teşvik-i Sanayi Kanunu ile özel teşebbüs yatırımlarını teşvik edici haklar tanındı. Ancak kalkınma faaliyetlerinde yalnızca özel teşebbüs ve sermayenin kullanılması istenilen sonuçlara ulaşılması bakımından yetersiz kaldı. Bunda 1929 dünya ekonomik krizinin iktisadi bünyeyi olumsuz yönde etkilemesi de etkili oldu⁶. Kriz nedeniyle gümrük sisteminde daha kapalı ve denetimli bir yapıya geçildi. Dış ticaret açığı iki katına çıktı. Türk lirası büyük değer kaybına uğradı ve tarımsal ürün fiyatları hızla düştü. Hükümet, dış ticareti kısıtlayıcı, döviz işlem ve sermaye hareketlerini denetleyici tedbirler aldı⁷.

Başvekil İsmet İnönü, Türkiye’de yaşanan ekonomik darboğaz üzerine ülke içinde üretimi ve tüketimi arttıracak faaliyetlerin arttırılması gerektiğini ve bu bakımdan sanayileşmeye her zamankinden daha çok ihtiyaç duyulduğunu belirtti⁸. Ancak mamul madde sıkıntısının yaşandığı bu süreçte, iç talebin ihtiyacını karşılamak amacıyla kurulması planlanan sanayi tesisleri için özel teşebbüslere verilen teşvik ve ayrıcalıklardan istenilen sonuç alınamadı. Tüm bu koşullar altında ekonomide devletçilik ilkesi doğrultusunda büyük yatırımların bizzat devlet tarafından yapılması ve ilerleyen yıllarda özel sektöre devredilmesi ön görüldü⁹.

Türkiye’de 1932-1933 dönemiyle birlikte iktisadi ve buna bağlı olarak da sanayileşme faaliyetlerine ağırlık verilmeye başlandı¹⁰. Bu kapsamda planlı ve disiplinli bir program dâhilinde iç tüketimi karşılayacak bir fabrikalaşma yöntemine geçildi¹¹. Büyük ölçekli ana sanayi tesislerinin inşa edilmesi amacıyla 1925’te kurulan Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası yeterli olanaklara sahip değildi. Bankanın işletmeciliği ile bankacılığı 1932’de yapılan bir düzenlemeyle ayrıldı. Devlet Sanayi Ofisi ile Türkiye Sanayi ve

⁵ **Türkiye Ziraat Gazetesi**, S 15, 15 Ağustos 1939, s.246.

⁶ Necdet Serin, “Atatürk’ün İktisadî Politika Anlayışı”, **Atatürk Yolu Dergisi**, C 1, S 2, 1988, s.220.

⁷ **Türkiye’de Pamuklu Tekstil Sanayiinin Tarihsel Gelişimi ve Bugünkü Durumu**, Haz. Cavit Şentürk, Yaman Erdal, Oğuz Türkyılmaz, TMMOB, Ankara 1976, s.24.

⁸ Faik Kırbaşı, **1920-1972 Döneminde Kalkınmada Öncelikli Yörelere İlişkin Hükümet Politikaları**, T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara 1973, s.89.

⁹ **Türkiye’de Pamuklu Tekstil Sanayiinin Tarihsel Gelişimi ve Bugünkü Durumu**, s.25.

¹⁰ Cemal Üner, “Türkiye’nin Son 30 Yıllık Sınai Gelişmesi”, **Mühendis ve Makina**, C 7, S 84, Temmuz 1964, s.2.

¹¹ **Fen ve San’at**, C 2, S 10, Haziran 1935, s.2.

Kredi Bankası kuruldu. Ancak millî ihtiyaç, emniyet ve menfaatlerin zorunlu kıldığı büyük sanayi tesislerini kuracak yeterli birikime ve sermayeye sahip olamadıklarından etkili bir sonuç elde edilemedi. Bu maksatla 1933'te Sümerbank teşkil edildi¹².

Devlet tarafından Sümerbank'a genel olarak, Türkiye'yi ilkel tarım yöntemlerinin uygulandığı zirai bir ülke konumundan modern tarım ile sanayiye uyumlu bir şekilde işleterek güçlü bir ekonomik yapıyı oluşturmak, kalkınmayı hızlandırmak ve büyük önem arz eden sanayi projelerini hayata geçirmek gibi görevler verildi¹³. Bu kapsamda 1931'de hazırlanan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı 1933'te uygulamaya konuldu¹⁴. Planın bir gereği olarak 1928-1938 döneminde imtiyazlı yabancı şirketlerin elindeki; su, elektrik, telefon, hava gazı, tramvay, liman, demiryolu ve maden işletmelerinin bir kısmı millileştirildi. Böylece büyük ve orta ölçekli sanayi tesislerinin; alt ve üst yapı, ulaşım ve iletişim gereksinimlerinin karşılanması ile ham ve mamul madde sevkiyatında yaşanabilecek sorunların önüne geçilmek istendi.

Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'na fiilen dâhil olmakla birlikte 1940-1945 sürecinde savaş ekonomisi ve yarı seferberlik şartlarıyla karşı karşıya kaldı. Bütçenin büyük bir kısmı savunmaya ayrılırken üretici etkin nüfus silahaltındaydı. İthalat 1938'de 120.000.000 dolardan 1940-1941 döneminde 50-55.000.000 dolara kadar geriledi. Bu durum ara, yatırım ve tüketim mal girişi ile gümrük vergilerinde daralmaya neden oldu¹⁵. 1942-1943 tarihli hükümet programında; gıda, elbise, ayakkabı ve silah gibi genel ihtiyaç malzemelerini bizzat yurt içinde üretecek çalışmalarda bulunulacağı belirtilmekteydi¹⁶. Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nun 1944'te hazırlıklarını başlattığı kalkınma planında ise sanayi ve maden yatırımlarına yer verilmekteydi¹⁷. Bu süreçte hayata geçen ve gerçekleşmesi planlanan yatırımların, koşullar dikkate alındığında genel olarak savunma, enerji, ulaşım, gıda ve giyim üzerine gerçekleştiğini görmekteyiz.

¹² **Sümerbank X'uncu Yıl**, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1943, s.15-18.

¹³ **Sümerbank İzmir Arsiulusal Panayırı 1-22 Eylül 1936**, İzmir 1936, s.1-2.

¹⁴ Serin, a.g.m., s.220.

¹⁵ Korkut Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, Savaş Yayınları, Ankara 1982, s.217.

¹⁶ **Hükümetler ve Programları 1920-1960 I**, Haz. Nuran Dağlı, Belma Aktürk, T.B.M.M. Basımevi, Ankara 1988, s.100.

¹⁷ Doğan Avcıoğlu, **Türkiye'nin Düzeni (Dün-Bugün-Yarın)**, Tekin Yayınevi, İstanbul 1995, s.570

Türkiye’de çok partili sürecin başladığı 1950’den itibaren izlenen ekonomi politikasında da değişimler yaşandı. Devletçilikten karma ekonomik sisteme geçildi. İktisadi gelişme alanı ve gerçekleştirilecek sanayi yatırımları ağırlıklı olarak zirai alana kaydırıldı. Sümerbank, tesisleşmesini dokuma endüstrisinde yoğunlaştırdı¹⁸. 1950-1953 döneminde Banka’ya ait tesislerin genişletilmesi ve ıslahı amacıyla pamuk sanayisine 40.307.000 lira ve yünlü dokuma sanayisine 23.119.000 lira kaynak tahsis edildi¹⁹.

1961 Anayasası ile Türkiye’nin planlı kalkınmasına karar verildi. 1963’ten itibaren “beş yıllık kalkınma planları” uygulamaya konuldu²⁰. Kalkınma planları ile sanayi ürünlerinin ithali yerine yerli üretimine geçilmesi amaçlandı²¹. Sümerbank’ın da dâhil olduğu Kamu İktisadi Teşekküllerine azami verimlilik ve randıman kazandırılması amaçlandı²².

Ülkede 1970’lere kadar sürdürülen ve millî sanayinin kurulmasını ve ilerlemesini sağlayan korumacı ve içe dönük iktisat politikası, değişen ve gelişen şartlar itibariyle özellikle 1980’lerin başından itibaren yerini dışa dönük ve liberal bir ekonomik sisteme bıraktı²³. Bu açıdan 1980 yılı sanayileşmede bir dönüm noktası oldu. Hızlı fiyat artışı, üretim darboğazı ve dış ödeme güçlüğü; kamu sektörünün daralması, piyasa mekanizmasının serbestleşmesi ve kamu işletmelerinin zamanla özel sektöre devredilmesi sürecini başlattı²⁴. 24 Ocak 1980 Kararları’yla²⁵ ise Kamu İktisadi Teşekküllerinin özelleştirilmesi amaçlandı²⁶.

¹⁸ **Karma Ekonomi**, Çeltüt Matbaacılık Kolektif Şirketi, İstanbul 1967, s.38-42.

¹⁹ **DP 1954 Kalkınan Türkiye**, Desen Matbaası, Ankara 1954, s.170.

²⁰ Bilge Aloba Köksal - A. Râsîh İlkin, **Türkiye’de İktisadî Politikanın Gelişimi (1923-1973)**, Yapı ve Kredi Bankası A.Ş., İstanbul 1973, s.97.

²¹ **Türkiye’de Sanayileşmenin Yeni Boyutları ve KİT’ler**, Ed. Korkut Boratav, Ergün Türkcan, Taner Berksoy, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1993, s.16.

²² **Karma Ekonomi**, s.38-42.

²³ Uğur Eser, **Türkiye’de Sanayileşme**, İmge Kitabevi, Ankara 1993, s.146-178.

²⁴ **Türkiye’de Sanayileşmenin Yeni Boyutları ve KİT’ler**, s.18.

²⁵ Devlet Planlama Teşkilatı ve Başbakanlık Müsteşarı olarak atanan Turgut Özal tarafından hazırlanan ve onaylanan 24 Ocak 1980 Kararları ile devletin ekonomideki yeri ve önemi azaltıldı. Serbest piyasa ekonomisine geçildi. Dış ticaret serbestisi sağlandı. Yabancı sermaye yatırımlarının önündeki engeller kaldırıldı. Sanayileşmede ithal ikameci uygulama yerine ihracata yönelik dışa açık sisteme geçildi. Işın Çelebi, **Türkiye’nin Dönüşüm Yılları**, Alfa Yayınları, İstanbul 2012, s.94.

²⁶ Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985**, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1985, s.123-124.

KİT'lerin Özelleştirilmesi Hakkındaki Kanun çerçevesinde Bakanlar Kurulunun 11 Eylül 1987 tarih ve 87/12184 sayılı kararı gereği Sümerbank'ın özelleştirilmesine karar verildi. Bununla birlikte Sümerbank'ın Kamu İktisadi Teşekkülü vasfı da sona erdi²⁷. Banka, 8 Aralık 1987'de "Sümerbank Holding A.Ş." adıyla yeniden yapılandırıldı²⁸.

I. Sümerbank'ın Kuruluş Süreci (1933)

Dünya ekonomisinde 1929 yılı bir kırılma noktası oluşturdu. Yaşanan büyük çaplı ekonomik kriz, birçok ülkeyi iktisadi yönden derinden etkiledi. Türkiye kendi ekonomik şartlarını göz önünde bulundurarak bir takım önemli kararlar aldı. Dönemin İktisat Vekili Celâl Bayar'ın, Başvekil İsmet İnönü'ye verdiği raporda ekonomik kalkınmayı hızlandırmak için büyük çaplı yatırımların bizzat devlet imkânları ile gerçekleştirilmesi gerektiği belirtilmekteydi²⁹.

Devlet eliyle kurulması planlanan büyük sanayi tesislerinin hayata geçirilmesi için bir kamu kurumu olarak açılacak Sümerbank'ın 29 Nisan 1933'te beyan edilen kuruluş gerekçesinde genel olarak şu ifadelere yer verilmekteydi:

“Sanayileşme hareketimizin millî ihtiyaç ve menfaatlerimizin gerektirdiği oranda gerçekleştirilmediği ilk teşebbüs devresinin tecrübeleri ile anlaşılmıştır. Bütün millî kaynak ve iktisadî unsurlardan yararlanarak sanayileşmenin daha verimli ve ahenkli olarak başarılabilmesi için kuvvetli bir kuruluşa ihtiyaç vardır. Devlet sanayi programında ilk önce kurulması istenilen sanayi şubeleri için millî ve özel teşebbüslerle birlikte çalışacak bir Devlet Teşekkülü gerçekleştirilmelidir³⁰.”

Buradan da anlaşılacağı üzere Türkiye'nin yeni sanayileşme hareketi, bir kamu kurumunun desteği ve güvencesi ile millî ihtiyaçlar çerçevesinde ve gerektiği ölçüde gerçekleştirilecekti.

²⁷ T.C. Resmî Gazete, S 19619, 30 Ekim 1987, s.16.

²⁸ <http://www.sumerholding.gov.tr/tr/kurumsal/sirket/tarihce.aspx>, Erişim Tarihi: 10.02.2020.

²⁹ Nurullah Esat Sümer, “İstikbâle Bakan Sümerbank”, **Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi**, C 10, S 91, Ocak 1970, s.10.

³⁰ **Cumhuriyet'in 50. Yılında Sümerbank 1933-1973**, Tisa Matbaacılık, Ankara 1973, s.3.

Sümerbank, TBMM’de 3 Haziran 1933’te kabul edilen 2262 Sayılı Kanun ile 20.000.000 lira sermaye ve Ankara merkezli olarak³¹ 11 Temmuz 1933’te kuruldu³². Adı, Mustafa Kemal Atatürk tarafından konuldu. Afet İnan, Sümerbank isminin verilmesini bir beyanatında şu cümlelerle aktarmaktaydı:

“Mezopotamya’nın güneyinde Ön Asya yurdu çağ medeniyetinin en eski yurdu olan bu bölgede yaşamış bir kavim ile dil ve ırk birliğimiz arkeolojik keşiflerle bilinmeye başlamıştı. Şu Sümer medeniyeti ile bilhassa dil birliğimiz bakımından ilgilenmemiz pek tabii idi. Atatürk bu yeni arkeolojik keşiflerin tarihini bizzat okumuş ve üzerinde hassasiyetle durmuştur. 1935’teki Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi programında bu konu, ilmî araştırmalarını ve öğretimini yapacak bir kürsüde toplanmıştır. Bu bir tarih meselesi idi. Fakat Atatürk, kitlelerin bellemesini ve kullanmasını istediği bu tarihi adı, yurdumuzun her köşesinde ekonomik bakımdan hizmeti olan ‘Sümer Bank’ müessesine vermeyi uygun bulmuştu³³.”

Afet İnan’ın açıklamalarından hareketle 1930’larda Türk tarihi üzerine gerçekleştirilen çalışmalarda Türklerin iktisadi alandaki katkı ve etkilerinin araştırılmalarına da yer verilmiştir. Bu bağlamda Sümerlerin ve Etilerin madencilik sahasındaki faaliyetleri, Sümerbank ve Etibank isimlerinin doğmasında önemli bir etken olmuştur.

Sümerbank’ın kurulmasının ardından Banka’ya ait bir merkez binasının inşası için çalışmalara başlandı ve Ankara’nın Ulus semtinde Cemal Bey’e ait Taşhan’ın yerine inşa edilmesine karar verildi³⁴. Bina planları Alman Mimar Prof. Dr. Martin Elsaesser tarafından 1937-1938 döneminde hazırlandı. Mr. Elsaesser, tasarımda Türk mimari tarzını dikkate aldı. En son teknoloji ile donatılan Sümerbank merkez binasının giriş kısmında yer alan Mustafa Kemal Atatürk’ün mermer heykeli, Viyanalı Heykeltıraş Heinrich Krippel’in eseri idi. Binanın bodrum katında; evrak dairesi, memur gardıropları ile hava saldırısına karşı sığınaklar bulunmaktaydı. Zemin katında bankacılık işlemlerinin yapıldığı gişe dairesi vardı. Buradan çift merdiven ile üst kattaki İdare Meclisine ve Umumî Müdürlük Dairesine ulaşılmaktaydı. Zemin katın

³¹ T.C. Resmî Gazete, S 2424, 11 Haziran 1933, s.2676; TBMM Kanunlar Dergisi, C 12, 11 Haziran 1933, s.819-820; İktisadî Yürüyüş, C 5, S 51-52-53, 18 Şubat 1942, s.41.

³² Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi, C 10, S 91, Ocak 1970, s.9.

³³ Afet İnan, “Atatürk’ün Adını Koyduğu Sümerbank”, Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi, C 14, S 161, Kasım 1975, s.20.

³⁴ BCA, Fon Kodu: 030.10.00.00. Yer No: 138.985.10.

diğer tarafında ise her çeşit kumaşın, ipekli, yünlü ve pamuklu dokumanın, elbiselerin, moda eşyalarının, halıların ve diğer ürünlerin satışa sunulduğu mağazalar yer almakta olup Ankara iklimine uygun kapalı bir çarşı niteliği kazandırılmıştı. En üst kata gelindiğinde; mutfak, gazino ve büyük bir taraçaya ulaşılmaktaydı. Katlara asansör ile de çıkılabilmekteydi³⁵.

İktisat Vekâletinin 10 Haziran 1933 tarih ve 6142//105 sayılı tezkeresinin İcra Vekilleri Heyeti tarafından 11 Haziran 1933'te kabulüyle Sümerbank'ın ilk Umum Müdürlüğüne 600 lira maaş ile Âli İktisat Meclisi Umumî Kâtibi Nurullah Esat, Müdür Muavinliğine 550 lira maaşla İş Bankası Merkez Müdürü Osman Nuri beyler tayin edildi. Azalıklara İsmail Safa ve Asım beyler görevlendirildi³⁶. İcra Vekilleri Heyeti tarafından Sümerbank Teknik Kısım Müdür Muavinliğine Ölçüler ve Ayar Müdürü İlhami Nafiz Bey atandı³⁷.

Sümerbank Umum Müdürü Nurullah Esat (Sümer) Bey, sanayileşme ve buna bağlı olarak kalkınmanın yeri ve önemini belirtirken Türk endüstrileşmesinin hedeflerinin önceden tayin edilen millî bir şuur hareketi olduğunu ve Türk inkılabının bunu bir dava olarak benimsediğini dile getirmişti³⁸. Bu bağlamda kendisi Sümerbank'ın kurulmasındaki temel gayeyi şu ifadelerle açıklamaktaydı:

“Sümerbank, kuruluşu ile yeni bir zihniyet getirmek misyonunda idi. Bu zihniyet Sümerbank'ın temsil ettiği inkılâpçı anlayışı, inanç ile vasıflandırılabilir. Benim sözüm olan ‘inanıyoruz ve yapıyoruz’ ile ben o inancı belirttim. Sümerbank'ın vazifesi ve gayesi sadece memleket kaynaklarını işleyecek çeşitli sanayiye kurmak ve işletmek değildir. Kaybedilen mesafeleri en kısa yoldan kazanmanın bir tedbiri olarak iktisatta devletçiliğin kabulü idi. Yani bir milletin bütün ihtiyaçlarını göz önünde tutarak memleket iktisadiyatını devletin eline almaktı. Bu şiarın dayandığı temel, yurdun geleceğini emniyet ve teminat altına almak endişesi idi³⁹.”

Nurullah Esat Bey bu sözleriyle Sümerbank'ın yalnızca sanayileşme faaliyetleri kapsamında kurulmadığına aynı zamanda devletin ekonomide yer

³⁵ **Akşam**, 27 Teşrinievvel 1938, s.1.

³⁶ **BCA**, 030.18.01.02. / 37.44.6.

³⁷ **BCA**, 030.18.01.02. / 37.50.19.

³⁸ Nurullah Esat Sümer, “Milli Ekonominin Kemalleşmesi”, **Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi**, C 14, S 161, Kasım 1975, s.23.

³⁹ **Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi**, C 16, S 181, Temmuz 1977, s.12.

olarak kurucu gücünün iktisadi politikaya yansımalarının bir sonucu olduğuna vurgu yapmıştır.

Banka, genel olarak sermayesi nispetinde veya hükûmetten alacağı tahsisat ile ülke ekonomisine katkı sağlayacak sanayi tesislerinin kurulması ve genişletilmesi çalışmalarına iştirak edecekti⁴⁰. Aynı zamanda Devlet Sanayi Ofisinden devralınacak fabrikaları yenileyecek ve işletecekti. Kamu desteği ile kurulacak sanayi tesislerinin etüt ve projelerini hazırlayacak, inşa ve idare edecekti. Usta ve işçi yetiştirmek amacıyla eğitim merkezleri açacaktı. Mühendis ve mütehassis ihtiyacını karşılamak üzere yurt içindeki yüksekokullarda öğrenci okutacaktı. Aynı zamanda yurt dışına öğrenci ve stajyer gönderecekti. Bankacılık hizmetleri kapsamında sanayi tesislerine kredi imkânı sağlayacak ve özel işletmelerdeki devlet hisselerini idare edecekti⁴¹. Sümerbank kamu fabrikalarına finansal destekte bulunmakla birlikte likit sermayesinin en az yarısını özel sanayinin kredi ihtiyacının karşılanması için de kullanacaktı⁴².

Sümerbank’a 11 Temmuz 1933’te Devlet Sanayi Ofisinden devredilen kamu fabrikaları arasında; Feshane (Defterdar), Bakırköy ve Hereke Dokuma ile Beykoz Deri ve Kundura fabrikaları yer almaktaydı⁴³. Dört büyük sanayi tesisinin 1933’te Sümerbank’a devredilmesinin ardından kısa bir sürede yıllık üretim miktarında ciddi artışlar meydana geldi. Tablo 1’de görüldüğü gibi Feshane Yünlü Dokuma Fabrikası’nda %30.2, Bakırköy Pamuklu Dokuma Fabrikası’nda %12.4, Hereke İpekli ve Yünlü Dokuma Fabrikası’nda %40.2, Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası’nda %12.2 oranında bir yükseliş yaşandı.

⁴⁰ Ekrem Özelmas, **Devletçilik ve Türkiye’deki Tatbikatından Sümerbank**, Sümerbank Yayınları, Ankara 1963, s.103.

⁴¹ **T.C. Resmî Gazete**, S 2424, 11 Haziran 1933, s.2676-2678; **TBMM Kanunlar Dergisi**, C 12, 11 Haziran 1933, s.819; **Sümer Bank Dahilî Nizamnamesi**, Başvekâlet Matbaası, Ankara 1934, s.4-11; **Hâkimiyet-i Milliye**, 21 Nisan 1933, s.5.

⁴² Janset Özen Aytemur, **Türkiye’de Yönetim Düşüncesinin Erken Dönemleri: Sümerbank (1930-1945)**, Libra Yayınları, İstanbul 2010, s.182.

⁴³ Zafer Toprak, **Sümerbank**, Creative Yayıncılık, İstanbul 1988, s.31.

Tablo 1. Fabrikaların Sümerbank'a İntikali Sonrası Üretimde Yaşanan Değişimin 1.000 Ton Değerinden Miktarı.

Yıl	1930	1931	1932	1933	1934
Feshane	133.4	174.8	243.6	288.6	376
Bakırköy	122.5	11	109.3	130.1	170.4
Hereke	152.8	92.1	70.6	163.8	260.2
Beykoz	84.5	98.9	91.9	94.7	145.6

Kaynak: Sümer Bank 1934 Senesi İdare Meclisi Raporu ve Bilanço, Ulus Matbaası, Ankara 1935, s.3.

Kamu fabrikalarının dışında Sümerbank'a intikal eden devlet iştirakleri ise Aksaray Azmi Millî T.A.Ş., Feshane Mensucat T.A.Ş., Isparta İplik T.A.Ş., Kayseri Bünyan İplik T.A.Ş., Kütahya Çini İşleri T.A.Ş., Malatya Teşebbüsâtı Sınaiye T.A.Ş., Maraş Çeltik Fabrikası T.A.Ş., Trabzon Elektrik T.A.Ş., Uşak Terakki Ziraat T.A.Ş., Yalvaç Sanayi ve Ticaret T.A.Ş. idi⁴⁴.

Sümerbank, devralınan fabrika ve iştiraklerin yanı sıra büyük sanayi işletmelerini projelendirecek, inşa edecek, işletecek ve bankacılık faaliyetlerinde bulunacaktı. Bankanın genel sermaye kaynaklarını ise Devlet Sanayi Ofisi ile Sanayi ve Kredi Bankası'ndan devraldığı tüm hak, menfaat ve ihtiyat akçeleri, Ofis'ten intikal eden fabrikaların sabit ve dolaşımdaki sermayeleri, birikmiş amortismanları ve iştirak hisseleri oluşturmaktaydı⁴⁵. Aynı zamanda kuruluş sermayesi 20.000.000 lira olan Sümerbank'ın bütçesine 5 Temmuz 1934'te kabul edilen 2580 Sayılı Kanun ile 42.000.000 lira ilave edildi⁴⁶.

II. Planlı Kalkınma Dönemi ve Sümerbank (1934-1938)

İktisat Vekili Celal Bayar, sanayi programının millî bir zaruret hâlini aldığına vurgu yaparak sanayileşmeyen ülkelerin hiçbir zaman refaha kavuşamayacağını belirtti⁴⁷. Bu maksatla sanayileşmenin bir program ve plan dâhilinde yürütülmesi amacıyla 1933'te Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın hazırlıklarına başlandı. İcra Vekilleri Heyeti tarafından 11-17 Nisan 1934'te

⁴⁴ **İktisadî Yürüyüş**, S 61-62, 4 Temmuz 1942, s.2.

⁴⁵ **Sümerbank X uncu Yıl**, s.20.

⁴⁶ **T.C. Resmî Gazete**, S 2752, 15 Temmuz 1934, s.4148; **TBMM Kanunlar Dergisi**, C 13, 15 Temmuz 1934, s.986.

⁴⁷ **Celâl Bayar Diyor ki 1920-1950 Nutuk-Hitabe-Beyanat-Hasbıhal**, Haz. Nazmi Sevgen, İstanbul Tan Matbaası, İstanbul 1951.

alınan kararlar ile plan uygulamaya konuldu⁴⁸. Planın yürütücülüğü 17 Nisan 1934’te Sümerbank’a verildi⁴⁹ ve yaklaşık 44.000.000 lira sermaye tahsis edildi⁵⁰. Planın esas kolunu teşkil eden dokuma fabrikalarına teknik eleman ve işçi yetiştirmek için Sümerbank tarafından 1935’te bir dokumacılık mektebinin açılması ön görüldü. Buraya başta Rusya’dan olmak üzere dokumacılıkta ileri seviyedeki ülkelerden hocalar getirildi⁵¹. Aynı zamanda plan ile Sümerbank’ın yürütücülüğünde kurulması amaçlanan demir ve çelik sanayisinin inşası için yurt dışı ile yapılacak görüşmeleri ve hazırlanacak projeleri araştırmak üzere yabancı uzmanların da yer alacağı bir “Ağır Endüstri Şubesi” 1935’te faaliyete geçti⁵².

Sümerbank tarafından plan kapsamında kurulması amaçlanan sanayi kolları ve ayrılan sermaye miktarları; pamuklu dokumada 18.538.000, demirde 10.000.000, kâğıtta 3.790.000, kimyada 2.360.000, kendirde 1.700.000, kamgarnda 1.650.000, selülozda 1.025.000, porselende 800.000, suni ipekte 490.000, kükürtte 150.000 lira idi⁵³. Ayrıca başlangıçta Sümerbank’ın kuracağı tesisler arasında olup daha sonra Etibank’a devredilen sanayi kolları ve sermaye miktarları ise kükürtte 1.025.000 ve bakırda 550.000 lira idi⁵⁴.

Sümerbank Genel Müdürü Nurullah Esat Sümer, yatırımlar sonucu açılacak yeni fabrikalar ile doğrudan 18-20.000 ve aileleri ile birlikte yaklaşık 100.000 kişiye iş imkânının sağlanacağını belirtti⁵⁵. Kurulması planlanan fabrikalar genel itibariyle; ana ham maddeleri yurt içinde yetişen ve üretim miktarı tüketim talebini karşılayamayan sanayi, ham ihracat mallarını mamul veya kısmen mamul hâle getirip değer kazandıran ve sürümünü kolaylaştıran sanayi, mamul hâli yurt içinde büyük çapta talep görmesine karşın ham maddeleri henüz ülke genelinde yetiştirilmemekle birlikte tesis şartları

⁴⁸ Nurullah Esat Sümer, “İstikbâle Bakan Sümerbank”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C 10, S 91, Ocak 1970, s.10.

⁴⁹ Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi 1923-1950*, Yurt Yayınları, Ankara 1982; M. Âkif Tural, *Atatürk Devrinde İktisadî Yapılaşma ve Celâl Bayar (1920-1938)*, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1987, s.133.

⁵⁰ Muhlis Ete, *Türkiye’de Devlet İşletmeciliği*, Güney Matbaacılık ve Gazetecilik T.A.O., Ankara 1948, s.22.

⁵¹ *Yeni Asır*, 14 Mayıs 1935, s.3.

⁵² *Kurun*, 14 İkinciteşrin 1935, s.4.

⁵³ *İktisat Vekâleti Raporlar I*, Başvekâlet Matbaası, Ankara 1933, s.141.

⁵⁴ *Sümerbank X uncu Yıl*, s.23.

⁵⁵ *Kurun*, 13 İkincikânun 1935, s.7.

dâhilinde ham maddelerinin karşılanacağı sanayi, ham maddeleri yurt içinde bulunmadığı gibi yetiştirilmesi de mümkün olmayan ancak üretim aşamalarının ülkeye etkin fayda sağlayacağı sanayi esasları üzerine inşa edilecekti⁵⁶.

Banka'nın hususi idare ve sermayesi çerçevesinde; dokuma, maden, selüloz, seramik ve kimya endüstrisi alanlarını kapsayan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı ile birçok fabrika inşa edilecekti⁵⁷. Büyük devlet yatırımları, bölgeler arası ekonomik dengeyi sağlamak için genellikle Anadolu'nun iç kesimlerinde kuruldu⁵⁸.

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın başarıyla uygulanması ile Türkiye, önemli bir kısmını ithal ettiği mamullerden başta her çeşit dokuma olmak üzere iplik, suni ipek, kâğıt, demir, çelik, kok kömürü, kükürt, çeşitli kimyevi maddeler ve cam ürünlerini yurt içinde üretebilecek seviyeye ulaştı.

Tablo 2. Sümerbank Fabrikalarının 1930-1937 Sürecindeki Satış İndeksi.

Yıl	Genel Satış	Piyasaya Satışı	Devlete Satışı
1930	115	144	101
1931	105	140	89
1932	105	150	84
1933	128	198	95
1934	183	285	135
1935	206	245	188
1936	290	692	104
1937	442	878	241

Kaynak: Sümer Bank Üç Aylık Bülten, S 13, İkincikânun-Mart 1937, s.8.

⁵⁶ T.C. Resmî Gazete, S 2424, 11 Haziran 1933, s.2676; TBMM Kanunlar Dergisi, C 12, 11 Haziran 1933, s.819; Özelmas, a.g.e., s.102.

⁵⁷ Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı ile 1935'te Isparta Gülyağı, Keçiörlü Kükürt, Kayseri Dokuma, Paşabahçe Şişe ve Cam, Zonguldak Sömikok-Antrasit Fabrikası, 1936'da İzmit Kâğıt Fabrikası, 1937'de Konya Ereğli Bez ve Nazilli Basma Fabrikası, 1938'de Gemlik Sunğipek ve Bursa Merinos Fabrikası, 1939'da Malatya Bez ve İplik Fabrikası ile Karabük Demir ve Çelik Fabrikaları faaliyete geçti. **Sümerbank ve Endüstrisi**, Alâeddin Kırıl Basımevi, Ankara 1938, s.2; **Endüstri**, S 10, Haziran 1937, s.221; **Sümerbank Üç Aylık Bülten**, S 3, Temmuz-Eylül 1935, s.15; **Ulus**, 11 İlkânun 1935, s.5; **Cumhuriyet**, 3 Şubat 1938, s.1; **Ayın Tarihi**, S 36, 1-30 Senteşrin 1936, s.22-23; **Sümerbank X uncu Yıl**, s.33-51; **Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi**, C 10, S 96, Haziran 1970, s.15.

⁵⁸ Kurt Steinhaus, **Atatürk Devrimi Sosyolojisi**, Çev. M. Akkaş, Sander Yayınları, İstanbul 1973, s.149-150.

Sümerbank Genel Müdürlüğüne bağlı müessese, fabrika ve şubelerin idari ve mali denetimlerini gerçekleştirmek için 1936’da merkezi Ankara olmak üzere bir “Sümer Bank Teftiş Heyeti Müdürlüğü”⁵⁹ ve Genel Müdürlük ile bağlı kurumlar arasında bilgi akışını sağlamak ve kayıt altına almak için bir “Sümer Bank Umumi Muhaberat Teşkilatı” kuruldu⁶⁰.

Bankanın nominal sermayesi 1937’de 80.500.000 liraya çıkarıldı⁶¹. Ayrıca yüksek giderli harcamalarına bağlı olarak 11 Haziran 1937’de kabul edilen 3249 Sayılı Kanun ile bütçesine 15.000.000 lira ilave edilmesine karar verildi⁶². Ayrıca 17 Haziran 1938’de onaylanan 3460 Sayılı Kanun ile bir Kamu İktisadi Teşekkülü hâline getirildi⁶³. Sümerbank bu bakımdan Türkiye’nin ilk Kamu İktisadi Teşekkülü olma özelliğini taşımaktadır⁶⁴.

Türkiye Sanayi ve Maadin Bankasından devralınan Defterdar ve Hereke fabrikaları 1 Nisan 1937’de kurulan Türkiye Yünlü Dokuma ve Yün İpliği Fabrikaları T.A.Ş.’ye bağlandı. Daha sonra ise Bünyan Fabrikası katıldı. 1939’da teşkil edilen Defterdar, Hereke, Merinos ve Bünyan fabrikalarını işleten Sümerbank Birleşik Yün İpliği ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi, Bakırköy, Kayseri, Ereğli ve Nazilli fabrikalarını çalıştıran Sümerbank Birleşik Pamuk İpliği ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi⁶⁵ ile Suni İpek Fabrikası Müessesesi 1941’de birleştirilerek “Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi” kuruldu⁶⁶.

İcra Vekilleri Heyetinin 4 Eylül 1939 tarihli ve 2/11801 sayılı Kararnamesi ile Sümerbank’ın 1938-1944 dönemindeki bütçesi bir plana bağlandı. Buna göre 1938’de 13.971.000, 1939’da 22.000.000, 1940’da 13.797.667, 1941’de 9.493.956, 1942’de 5.072.234, 1943’te 3.128.466 ve 1944’te 3.256.710 lira ek kaynak aktarıldı⁶⁷.

⁵⁹ **Sümer Bank Teftiş Heyeti Esas Talimatnamesi**, Mehmet İhsan Matbaası, Ankara 1936, s.3-14.

⁶⁰ **Sümer Bank Umumi Muhaberat Nizamnamesi**, s.2-8.

⁶¹ **BCA**, 490.01.00.00. / 1631.673.1.

⁶² **T.C. Resmî Gazete**, S 3639, 24 Haziran 1937, s.8376.; **TBMM Kanunlar Dergisi**, C 17, 15 Haziran 1937, s.1027.

⁶³ **T.C. Resmî Gazete**, S 3950, 4 Temmuz 1938, s.10151.

⁶⁴ **Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi**, C 16, S 181, Temmuz 1977, s.12.

⁶⁵ Önder Küçükerman, **Anadolu’nun Geleneksel Halı ve Dokuma Sanatı İçinde Hereke Fabrikası-Saray’dan Hereke’ye Giden Yol**, Sümerbank, İstanbul 1987, s.64-65.

⁶⁶ **Sümerbank Genel Müdürlük Genelgeleri 1941**, I, Selülöz Basımevi, İzmit 1948, s.131.

⁶⁷ **BCA**, 030.10.00.00. / 138.986.5.

Sümerbank fabrikalarında uzman personel, modern makine, tesisat ve kaliteli ham madde ile halkın bütçesine uygun yüksek standartta, sağlam ve zarif ürünler imal edilmekteydi⁶⁸. Bankaya bağlı Defterdar, Hereke, Bakırköy ve Beykoz fabrikalarının ürünlerinin halka ulaştırılması amacıyla 1933-1934 döneminde “Yerli Mallar Pazarı” kuruldu⁶⁹. Pazarın 1936’da Ankara, İstanbul, İzmir, Samsun ve Mersin’de satış mağazaları vardı⁷⁰. 1934’te Sümerbank Yerli Mallar Pazarları Müdürlüğü, 1938’de ise Sümerbank Yerli Mallar Pazarları Müessesesi ismiyle faaliyetine devam etti⁷¹. 1946’da Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikası Müessesesi’ne devredildi⁷².

Sümerbank Yerli Mallar Pazarları Müessesesi 1949’da kapatıldı. Görev ve yetkileri aynı yıl kurulan; Sümerbank Alım ve Satım Müessesesi, Adana Pamuk Satın Alma ve Çırçır Fabrikaları Müessesesi, Malatya Pamuklu Sanayii Müessesesi, Bakırköy Pamuklu Sanayii Müessesesi, Ereğli Pamuklu Sanayii Müessesesi, Kayseri Pamuklu ve Bünyan Yünlü Sanayii Müessesesi, Adana Pamuklu Sanayii Müessesesi, Nazilli Basma Sanayii Müessesesi, Taşköprü Kendir Sanayii Müessesesi, Gemlik Sunğipek ve Viskoz Mamulleri Sanayii Müessesesi, Defterdar Yünlü Sanayii Müessesesi, Isparta Yün İpliği ve Halı Dokuma Sanayii Müessesesi, Merinos Yünlü Sanayii Müessesesi, Hereke Yünlü ve Halı Dokuma Sanayii Müessesesine intikal etti⁷³.

III. İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Sümerbank (1939-1945)

İkinci Dünya Savaşı ile birlikte Türkiye’de devletçilik politikası daha yoğun bir şekilde uygulandı. Devlet bütçesinin büyük ölçüde güvenlik önlemlerine ayrılmasıyla kamu yatırımlarında belirgin bir artış yaşanmadı⁷⁴. Bu süreçte Sümerbank’a ait işletmeler ise savaşın ortaya çıkardığı durumdan olumsuz yönde etkilendi. Kömür ile çalışan fabrikalar, ham madde ve tesis malzemesi bakımından yurt dışı alım ve nakliye sıkıntısı yaşadı. Tedarik ve fiyat istikrarsızlığından dolayı iç piyasada durağanlık hâkimdi⁷⁵.

⁶⁸ Sümerbank İzmir Arsiulusal Panayırı 1-22 Eylül 1936, s.9.

⁶⁹ Cumhuriyet’in 50. Yılında Sümerbank 1933-1973, Tisa Matbaacılık, Ankara 1973, s.5.

⁷⁰ Sümerbank İzmir Arsiulusal Panayırı 1-22 Eylül 1936, s.7.

⁷¹ Cumhuriyet’in 50. Yılında Sümerbank 1933-1973, s.5.

⁷² Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi Satış Usulleri ve Fiat Teşekkülü Esaslarına Dair Yönetmelik, Sümerbank Genel Müdürlüğü, Ankara 1949, s.3.

⁷³ Cumhuriyet’in 50. Yılında Sümerbank 1933-1973, s.5.

⁷⁴ Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978, Akbank, İstanbul 1980, s.186-187.

⁷⁵ Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi, C 10, S 97, Temmuz 1970, s.17.

Banka sermayesine tedbir amaçlı olarak 1939’da 19.500.000 lira ilave edildi⁷⁶. Aynı zamanda Yerli Malları Pazarları kurumuna 7.000.000, Demir ve Çelik Fabrikaları kurumuna 6.500.000, Deri ve Kundura Sanayii kurumuna 6.500.000, İplik ve Dokuma Fabrikaları kurumuna 5.200.000, Malatya Bez ve İplik Fabrikası’na 700.000, Selüloz Sanayii kurumuna 600.000 ve genel ihtiyaçlara dair akreditiflere 2.250.000 lira kaynak tahsis edildi. Ayrıca inşa hâlindeki selüloz ve ikinci kâğıt fabrikası ile Sapanca-İzmit su tesisatına 8.800.000, Sivas Çimento Fabrikası’na 5.340.000, Karabük’teki asit sülfürik fabrikası ile bağlı inşaatlara 2.300.000 ve diğer tesislere 560.000 lira aktarıldı⁷⁷.

İç piyasanın talebini karşılamak için Sümerbank’a bağlı kamu tesislerinde günde üç saat fazla mesai yapılmasına dair kararname, İcra Vekilleri Heyeti tarafından 14 Mayıs 1940’da kabul edildi⁷⁸. Banka’nın bütçesine 17 Haziran 1942’de kabul edilen 4270 Sayılı Kanun ile 50.000.000 lira ödenek ayrıldı⁷⁹.

Sümerbank, 17 Haziran 1938 tarih ve 3460 sayılı Kanun ile Kamu İktisadi Teşekküllerinin bünyesindeki teşebbüsleri müessese hâline getirmek için çalışmalara başladı⁸⁰. Kanun’un 4 Temmuz 1938’de yürürlüğe girmesiyle birlikte kendisine bağlı ve şirket olarak faaliyet gösteren fabrikaların hukuki statüsü yeniden düzenlendi ve müesseseye dönüştürüldü. Bunlar arasında; 1939’da Sümerbank Demir ve Çelik Fabrikaları Müessesesi, Sümerbank Deri ve Kundura Sanayii Müessesesi, Sümerbank Selüloz Sanayii Müessesesi, Sümerbank Birleşik Yün İpliği ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi, Sümerbank Birleşik Pamuk İpliği ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi, 1943’te Sümerbank Çimento Sanayii Müessesesi, 1950’de Sümerbank Ateş Tuğlası Sanayii Müessesesi vardı⁸¹. En büyük sermayeye ve üretime Sümerbank Birleşik Yün İpliği ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi sahipti. 1948 itibariyle 55.000.000 lira itibari sermayesi ve 200.000.000 lira iş hacmi bulunmaktaydı. Müessesenin büyük ve küçük çaplı 5 yünlü, 7 pamuklu, 2 çırçır ve prese, 1

⁷⁶ T.C. Resmî Gazete, S 4258, 14 Temmuz 1939, s.12276; TBMM Kanunlar Dergisi, C 20, 10 Temmuz 1939, s.987.

⁷⁷ Abdullah Erdoğan, Hikmet Zeki Kapıcı, “II. Dünya Savaşı Sürecinde Sümerbank”, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C 32, S 45, 2018, s.93-96.

⁷⁸ T.C. Resmî Gazete, S 4513, 20 Mayıs 1940, s.13831.

⁷⁹ T.C. Resmî Gazete, S 5139, 23 Haziran 1942, s.3234.

⁸⁰ T.C. Resmî Gazete, S 3950, 4 Temmuz 1938, s.10152.

⁸¹ Cumhuriyet’in 50. Yılında Sümerbank 1933-1973, s.4-5.

viskoz ve 1 kendir fabrikası, 14 satış deposu ve mağazası ile 2 satın alma bürosu vardı⁸².

Sümerbank'ın genel müdürlüğü görevine 1942'de Hulki Alisbah Bey tayin edildi⁸³. Banka'nın 1943'teki tesisleşme çalışmaları sonucu Doğu ve Orta Anadolu'nun çimento ihtiyacını karşılamak üzere Alman Humbolt firması ile 1938'de bir sözleşme imzalandı. İkinci Dünya Savaşı'nın etkisiyle inşasına 1940'da başlanan Sivas Çimento Fabrikası 1943'te işletmeye açıldı⁸⁴. Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası'nın girişimiyle 1926'da faaliyete geçen Isparta İplik Fabrikası 25 Mayıs 1943'te Sümerbank tarafından satın alındı⁸⁵. Aynı yıl Karabük'te boya, Defterdar'da paçavra, Konya Ereğli'de nişasta fabrikaları ile Sapanca ve İzmit'te su tesisatı inşa edildi⁸⁶. 1944'te Karabük'te Sümerbank Sülfürik Asit ve Süperfosfat ile Sümerbank Klor ve Alkali Fabrikası kuruldu⁸⁷.

Banka'nın 1943 yılı baz alındığında toplamda 9.745.106 lira hisseyle ortak olduğu işletmeler arasında; Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş., Aksaray Azmi Millî T.A.Ş., Süngercilik T.A.Ş., Türk Gülyağcılık Ltd. Ş., Yalvaç Sanayi ve Ticaret T.A.Ş., Güven Türk Anonim Sigorta Sosyeteşi, Kireçlik Kömür Madenleri T.A.Ş., Türk-İngiliz Ticaret ve Finansman C. Ltd., Umumî Mağazalar T.A.Ş., Halk Bankası T.A.Ş., Malatya Bez ve İplik Fabrikaları T.A.Ş. bulunmaktaydı⁸⁸.

Sümerbank Genel Müdürü Hulki Alisbah, Banka'nın tesisleşme çalışmaları ve hedefleri hakkında şu açıklamada bulundu:

“Sermaye ve varlıkları birkaç milyarı bulan bu fabrika ve kurumların sadece adlarını bir arada görmek insana gurur ve istikbal için emniyet veriyor. Bu fabrika ve kurumların hiçbiri hususi bir menfaat için çalışmıyor. Bu fabrika ve kurumlarda takip edilen tek hedef halkın menfaati, her vakit halkın menfaati, daima halkın menfaati olacaktır. Bu fabrika ve kurumlar bundan altı ay evvel aldıkları emiri kaçma mal olursa olsun her gün biraz daha fazla istihsal etmek çabasıındaydılar.

⁸² Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi, Kâğıt ve Basım İşleri A.Ş., Ankara 1948, s.1.

⁸³ Sümerbank X uncu Yıl, s.21

⁸⁴ Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi, C 1, S 1, Temmuz 1961, s.36.

⁸⁵ Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi, C 1, S 1, Temmuz 1961, s.29.

⁸⁶ Türk Ekonomisi, S 10, 15 Nisan 1944, s.331.

⁸⁷ Sümerbank Genel Müdürlük Genelgeleri 1943, III, Selüloz Basımevi, İzmit 1948, s.201.

⁸⁸ Sümerbank X uncu Yıl, s.22.

Son altı aydan beri aldıkları emirler ise her gün biraz daha sağlam ve biraz daha ucuz istihsal etmek mealinde olmuştur.”⁸⁹

Sümerbank’ın kuruluş ve savaş döneminde inşa edilen ve tamamlanan fabrikaları ile müessese ve teşkilatlarında teknolojik bakımdan ileri seviyede bulunan ülkelerden getirilen yabancı uzmanlar görev yapmaktaydı. Bu bağlamda aşağıdaki tabloda görüldüğü üzere farklı sektörlerde inşa edilen fabrikalarda görev yapmak üzere Türkiye’ye davet edilen uzmanlar, dönemi itibariyle sanayi alanında en ileri seviyede yer alan ülkelerden tercih edilmiştir.

Tablo 3. Fabrikalaşmanın Yoğun Yaşandığı 1930-1945 Döneminde Yurt Dışından Gelen Uzmanlar ve Bunların Çalıştığı Müessese ve Fabrikalar ile Geldikleri Ülke ve Sayıları.

Fabrika / Müessese	Ülke	Uzman
Sümerbank Pamuklu Mensucat	Çekoslovakya	1
Pamuk İpliği ve Dokuma Müessesesi	Almanya	1
Yün İpliği ve Dokuma Müessesesi	Rusya	1
Karabük Demir ve Çelik Fabrikası	İngiltere/Almanya/Polonya	152
Bursa Merinos Fabrikası	Avusturya/İtalya	2
Gemlik Suni İpek Fabrikası	Avusturya/Almanya/Macaristan/Polonya	20
Nazilli Basma Fabrikası	Rusya/Avusturya/Çekoslovakya/İsviçre	16
Hereke Dokuma Fabrikası	Almanya/İngiltere	6
Ereğli Bez Fabrikası	Almanya/Çekoslovakya/Macaristan	3
İzmit Selüloz Fabrikası	Almanya	17

Kaynak: Janset Özen Aytemur, **Türkiye’de Yönetim Düşüncesinin Erken Dönemleri: Sümerbank (1930-1945)**, İstanbul 2010, s.161.

Tesisleşmenin ve üretimin artmasıyla birlikte teknik eleman ihtiyacı arttı. Sanayileşmede teknik elaman yetiştirmek için teorik ve pratik eğitimi gerçekleştirmek ileriye yönelik atılacak adımlar arasındaydı. Bu bakımdan Sümerbank’ın 1933’teki görevleri arasında yer alan yetişmiş eleman yetiştirmek amacıyla okullar açmak ilkesi doğrultusunda sanayi okullarına,

⁸⁹ Erdoğan, Kapıcı, a.g.m., s.101.

fabrika kurslarına ve yurt dışına öğrenci gönderilerek çok sayıda yüksek mühendis, teknisyen, usta ve işçi yetiştirilmesi amaçlandı⁹⁰. Bu maksatla 1943-1944 ders yılından itibaren ülkedeki belirli okul ve fakültelerde 200 kadar öğrencinin Sümerbank'ın desteği ile öğrenim görmesine karar verildi. Bunlardan 110'u beş yıllık Sanat Okulu'nda, 15'i Yüksek Mühendis Okulu'nun elektro-mekanik ve 25'i Teknik Okulu'nun makine şubesinde, 20'si Kimya Fakültesi'nde, 30'u Yüksek İktisat ve Ticaret Okulu'nda eğitim alacaktı⁹¹.

Mesleki eğitimin belirli bir plana göre düzenlenmesi ve işçi niteliğinin yükseltilmesi için 1946'da İşçi Yetiştirme Yönetmeliği ve Personelin Yabancı Memleketlerde Staj Görme Yönetmeliği yayımlandı. Bununla üçte iki oranında kalifiye eleman yetiştirilmesi amaçlandı. Bu bağlamda Banka'da 1948'de çalışan 28.030 kişiden 18.611'i kalifiye ve 9.456'sı acemi işçi idi⁹².

Sümerbank'a bağlı; Defterdar, Hereke, Bünyan, Isparta ve Merinos dokuma fabrikalarında 1944 yılı dikkate alındığında 28.044 iğ ve 433 tezgâh olup 9.658 ton iplik ile 4.288.336 m yünlü kumaş imal edildi. Bakırköy, Kayseri, Konya Ereğli, Nazilli ve Halkapınar pamuklu dokuma tesislerinde 88.696 iğ ve 2.477 tezgâh ile 3.914 ton iplik ve 58.324.000 m kumaş üretildi. Beykoz Kundura Fabrikası'nda 911.102 adet ayakkabı, Gemlik Suni İpek Fabrikası'nda 239.617 kg suni ipek imal edildi. İzmit birinci ve ikinci kâğıt fabrikaları ile odun hamuru, saman, paçavra selülozu, kaolin ve klor alkali fabrikalarında yılda 13.001 ton kâğıt ve karton ile 880 ton selüloz elde edildi. Karabük Demir ve Çelik Fabrikası'nda 211.000 ton kok, 69.795 ton demir, 60.780 ton çelik, 84.154 ton hadde mamulâtı ve 7.763 ton boru üretildi. Sülfürik asit ve süper fosfat fabrikalarından 3.309 ton sülfürik asit ve 2.411 süper fosfat imal edildi. Sivas, Zeytinburnu ve Ankara çimento fabrikalarında 190.027 ton çimento ve Kütahya Seramik Fabrikası'nda 1.531.950 adet kiremit ile 1.134.970 adet tuğla üretildi⁹³.

Sümerbank 1933'te beş işletme ile başladığı çalışma hayatına kısa sürede önemli bir ivme kazandırdı. 1945 yılı itibarıyla 59 işletmeye ulaştı. Bünyesinde 4.000 memur ve 25.000 işçi çalışmaktaydı. Kuruluş sermayesi 20.000.000 lira iken 1945'e gelindiğinde yalnızca tesislere 116.500.000 lira

⁹⁰ Aytemur, a.g.e., s.233-235.

⁹¹ **Sümerbank Genel Müdürlük Genelgesi 1943**, s.129.

⁹² Aytemur, a.g.e., s.236.

⁹³ **Sümerbank 1945**, Çituri Biraderler Matbaası, Ankara 1945, s.2-9.

sermaye aktarıldı. Ülke genelinde 41 mağazası bulunmaktaydı. Satışlardan ise yıllık 435.700.000 lira gelir elde edildi⁹⁴.

IV. İkinci Dünya Savaşı Sonrası Süreçte Sümerbank (1946-1960)

Türkiye’de İkinci Dünya Savaşı döneminin (1939-1945) olağanüstü koşulları içerisinde daha sıkı bir devletçi politika izlenmiştir. Savaşın sona ermesiyle birlikte ülke ekonomisini hareketlendirerek hızlı bir kalkınma sürecine geçmek için yeni bir ekonomi politikasının uygulanması amaçlanmıştır. Devletçi politikanın yerini dışa açık liberal bir düzene bırakacağı 1948-1953 döneminde; sanayide temel tüketim mallarının yurt içinde üretiminde özel sektörün de katılımını sağlamak ve özel teşebbüs sermayesinin yeni kaynaklarla birlikte güçlendirilerek sosyo-ekonomik gelişimde daha etkin bir biçimde rol oynamasını temin etmek hedeflenmiştir. Yeni ekonomi politikası kapsamında; kamu girişimciliğinin daraltılması ve özel kesime daha hızlı gelişme olanağı sağlanması gerektiğinden yola çıkarak dışa açık liberal bir yapıya geçilmesi planlandı⁹⁵.

Bu kapsamda gerek 1947 tarihli Türkiye İktisadi Kalkınma Planı’nda⁹⁶ ve gerekse 1951’de yayımlanan Barker Raporu’nda⁹⁷ devlet yatırımlarının ulaşım, haberleşme ve enerji gibi alanlarda yoğunlaşması gerektiği belirtilmekteydi⁹⁸. Endüstrileşme üzerine ise demir-çelik, ağır kimya, kimyasal gübre ve selülozu içeren ağır sanayi alanında tesisleşme yerine tarım, hafif metal, inşaat, deri, orman, seramik ve el sanatları alanında yatırımlara ağırlık verilmesi gerektiği vurgulanmaktaydı⁹⁹.

⁹⁴ **Sümerbank 1945**, s.1-11.

⁹⁵ Yakup Kepenek, Nurhan Yentürk, **Türkiye Ekonomisi**, Remzi Kitapevi, İstanbul 2004, s.89-93.

⁹⁶ Türkiye İktisadi Kalkınma Planı, 1948-1952 yılları arasını kapsamaktaydı. Bu süre zarfında ağırlıklı olarak zirai kalkınma öncelikli tutularak; tarım, ulaştırma, büyük ve küçük su işleri, enerji, maden, inşaat, demir-çelik, tekstil, tütün, şeker, sentetik amonyak ve azot içerikli sanayi içerikli yatırımlar üzerine çalışmalar planlanmaktaydı. İlhan Tekeli, Selim İlkin, **Savaş Sonrası Ortamında 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı**, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara 1974, s.49.

⁹⁷ Amerikalı Uzman James Barker tarafından 1951 yılında hazırlanan bir rapordur. Burada kamu sektörünün etkisinin azaltılarak liberal yöntemlere gidilmesi ve en büyük yatırımın karayollarına yapılarak sanayiye çok az bir kaynak ayrılması önerilmekteydi. Cahit Kayra, **1923-1950 Devletçilik: Altın Yıllar**, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2013, s.394-395.

⁹⁸ Orhan Kurmuş, İlhan Tekeli, vd., **Tarihsel Gelişimi İçinde Türkiye Sanayii**, Makine Mühendisleri Odası, Ankara 1977, s.70-71.

⁹⁹ Yakup Kepenek, Nurhan Yentürk, **Türkiye Ekonomisi**, Remzi Kitapevi, İstanbul 2004, s.93.

Yeni ekonomi politikası doğrultusunda Kamu İktisadi Teşekküllerinin durumu üzerinde de çalışmalar yürütüldü. Başlangıçta Sümerbank ve Etibank'ın öncülüğünde gerçekleştirilen kalkınma yöntemi yerine özel sektör ağırlıklı bir uygulamaya geçilmesi ön görüldü. KİT'lerin ekonomi içindeki yeri, önemli bir niteliksel değişime uğrayarak özel kesimi doğrudan desteklemesinin önü açıldı. Yeni KİT'ler oluşturuldu. Bu kapsamda Sümerbank'tan, SEKA ve Türkiye Demir-Çelik İşletmeleri ayrılarak KİT özelliğine kavuşturuldu. Ayrıca KİT'lerin özelleştirilmesi gündeme geldi. Ancak savaş yıllarında biriken döviz kaynaklarının hızla tükenmesi, artan iç talebi karşılamada zorlukların yaşanması, dış alım güçlüğü ile karşılaşılması ve özel girişimin yeterince gelişmemesi gibi nedenlerden dolayı bundan vazgeçildi¹⁰⁰.

Bir Kamu İktisadi Teşekkülü olan Sümerbank, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde de yatırımlarını sürdürdü. Öncelikle eskiyen ve üretimde yetersiz kalan özel teşebbüs yatırımlarını da devralarak modernize etti. Bunlar arasında özel teşebbüs yatırımlarından 1885'te Tırpani Kardeşler tarafından kurulan Adana Bez Fabrikası ile 1923'te Şinasi ve Hüznüzâdeler'in tesis ettiği Adana Çırçır Fabrikası'nı 1946'da devraldı. İşletmelerin kalan binalarını yeniledi ve makineler getirdi¹⁰¹. Dönemi itibariyle Türkiye'nin en büyük dokuma fabrikalarından İzmir Halkapınar Dokuma Fabrikası'nı 1947'de işletmeye açtı¹⁰².

Sümerbank, yatırımları ve finansal yönetimi ile İkinci Dünya Savaşı'nın olumsuz etkilerinden kısa bir sürede çıktı. Tablo 4'te görüldüğü üzere Banka'nın ödenmiş sermayesi beş yıl içinde yaklaşık iki kat arttı. Ayrıca müesseselere ayrılan sermaye ve kredi gibi diğer kalemlerde artış sağlandı.

¹⁰⁰ Yakup Kepenek, **100 Soruda Gelişimi, Sorunları ve Özelleştirilmeleriyle Türkiye'de Kamu İktisadi Teşebbüsleri (KİT)**, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1990, s.32-33.

¹⁰¹ **Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi**, C 1, S 1, Temmuz 1961, s.18-19.

¹⁰² **Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi**, C 10, S 95, Mart 1970, s.23.

Tablo 4. Sümerbank’ın 1941’den 1946’ya Gelineye Kadarki Gelişim Evresi.

Yıl	1941	1946	Artış (%)
Ödenmiş sermaye	52.253.000	104.499.000	100
Müessese sermayesi	94.963.000	143.472.000	51
Müessese kredisi	18.036.000	32.738.000	80
Net kârı	1.846.000	4.349.000	140
Öz kaynakları	57.801.000	196.996.000	244
İplik-dokuma satışı	30.406.000	97.078.000	222
Deri-kundura satışı	6.076.000	10.846.000	78
Selüloz satışı	3.806.000	17.849.000	468
Demir-çelik satışı	12.370.000	40.405.000	233
Yerli mallar satışı	53.967.000	268.039.000	404

Kaynak: Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi, C 10, S 97, Temmuz 1970.

Bankanın faaliyet sahası 1949 yılı dikkate alındığında genel olarak beş büyük müessese üzerine temellendirilmişti. Bunlar; Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi, Sümerbank Deri ve Kundura Sanayii Müessesesi, Sümerbank Selüloz Sanayi Müessesesi, Sümerbank Çimento Sanayi Müessesesi ve Türkiye Demir Çelik Fabrikaları Müessesesi idi¹⁰³.

Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi ise kendi içinde on dört müesseseye ayrılmaktaydı. Bunlar; Sümerbank Alım ve Satım Müessesesi, Yün İpliği ve Halı Dokuma Sanayii, Bakırköy Pamuklu Sanayii, Defterdar Yünlü Sanayii, Merinos Yünlü Sanayii, Kayseri Pamuklu ve Bünyan Yünlü Sanayii, Adana Pamuklu Sanayii, Adana Pamuk Satın Alma ve Çırcır Fabrikaları, Konya Ereğli Pamuklu Sanayii, Hereke Yünlü ve Halı Dokuma Sanayii, Gemlik Suni İpek ve Viskoz Mamulleri Sanayii, Malatya Pamuklu Sanayii, Nazilli Basma Sanayii, Taşköprü Kendir Sanayii Müessesesi idi¹⁰⁴.

Türkiye’nin çok partili hayata geçtiği 1950 yılından sonra Sümerbank’ın yatırımları genel olarak dokuma sanayi üzerine oldu. Bu süreçte ülkenin her bölgesine yapacağı tesis, fabrika ve işletmeler ile ülke ekonomisine katkı ve halkına istihdam sağlamayı hedefleyen Sümerbank’ın sanayi yatırımları

¹⁰³ Türkiye Ticaret Postası, 21 Nisan 1949, s.2.

¹⁰⁴ Kadri Alpay, “Türkiye’nin Dev Sanayii Kuruluşu Sümerbank”, Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi, C 14, S 154, Nisan 1975, s.31-32.

arasında; 1951’de Bakırköy Bez Fabrikası’nın genişletilmesi, 1952’de Taşköprü sicim ve kanaviçe, Ereğli dikiş ipliği ve ikinci kok fabrikalarının inşası, Sivas çimento ve ikinci kâğıt fabrikalarının kapasitelerinin artırılması çalışmaları sürdürüldü¹⁰⁵.

Bunların dışında 1953’te Denizli Bez Fabrikası¹⁰⁶, İzmir İplik ve Dokuma Fabrikası, 1954’te Erzincan İplik Fabrikası¹⁰⁷, Bergama Pamuk İpliği ve Dokuma Sanayii T.A.Ş.¹⁰⁸, Diyarbakır Yünlü Dokuma¹⁰⁹ ve İzmit Üçüncü Kâğıt¹¹⁰, 1955’te Manisa Pamuklu Mensucat T.A.Ş., Antalya Pamuklu Dokuma Sanayii T.A.Ş., Karaman İplik ve Pamuklu Mensucat T.A.Ş., Maraş Pamuklu Dokuma Sanayii T.A.Ş.¹¹¹, İzmir Basma Fabrikası¹¹², 1956’da Eskişehir Basma Sanayii Müessesesi, 1957’de Nevşehir Pamuklu Dokuma Sanayii T.A.Ş., 1959’da Adıyaman Pamuklu Dokuma Sanayii T.A.Ş. kuruldu¹¹³.

Sümerbank’ın 1950’lerin başında farklı sektörlerdeki üretimine bakıldığında ise tablo 5’te görüldüğü üzere ağırlıklı olarak dokuma sanayisinde en yüksek seviyelere ulaşıldığı anlaşılmaktadır.

Tablo 5. Sümerbank’ın 1950-1952 Sürecinde Mamul Cinsine Göre Üretim Miktarları.

Mamul	Ölçü	1950	1951	1952
İplik	t	21.100	6.160	23.100
Dokuma	m	109.885.000	111.600.000	116.956.000
Suni ipek	kg	322.000	380.000	440.000
Kundura	çift	681.500	820.200	855.500
Selüloz	t	18.500	23.200	26.100
Kok	t	314.700	314.2200	403.500
Çelik	t	90.000	135.400	151.000
Çimento	t	86.100	81.500	172.000

Kaynak: BCA, 030.01.00.00 / 109.688.9.

¹⁰⁵ BCA, 030.01.00.00 / 109.688.9.

¹⁰⁶ *Dünya*, 12 Kasım 1953, s.6.

¹⁰⁷ *Büyük Modern Türkiye*, S 27, Aralık 1955, s.9-10.

¹⁰⁸ Toprak, a.g.e., s.91.

¹⁰⁹ *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C 10, S 91, Ocak 1970, s.50.

¹¹⁰ *Büyük Modern Türkiye*, S 32, Mayıs 1956, s.10.

¹¹¹ Toprak, a.g.e., s.93-100.

¹¹² *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C 1, S 1, Temmuz 1961, s.24-29.

¹¹³ Toprak, a.g.e., s.100-101.

Banka bir taraftan kamu yatırımlarına devam ederken diğer taraftan da İkinci Dünya Savaşı'nın ardından bilhassa 1950'den sonra faaliyetlerini özel teşebbüs girişimlerini destekleyerek ve ortak çalışmalarda bulunmayı amaçlayarak sürdürdü. Bu maksatla sanayi kredi miktarının arttırılması ve teknik bilgi aktarımı gibi çalışmalar yapıldı¹¹⁴. Böylece Sümerbank Pamuklu Mensucat Eski Müdürü Fazlı Turga'nın¹¹⁵ başkanlığında 1954'te Adana'da inşasına başlanan pamuklu dokuma fabrikası bir özel teşebbüs yatırımı olarak faaliyete geçen tesisler arasında yer aldı¹¹⁶. Sümerbank dokuma sanayisindeki bilgi, birikim ve deneyimlerini müteşebbis kesime aktararak ilerleyen yıllarda Türkiye sanayisinin lokomotif sektörlerinden biri olacak tekstil sektöründe tanınmış markaların doğuşuna öncülük edecek ve böylece özel sektör mamullerinin dünya pazarında yer edinmesine katkıda bulunacaktı.

Sümerbank'ın; Bursa, Balıkesir, Karabük ve Nazilli'de şube açması İcra Vekilleri Heyetinin 9 Şubat 1954'teki toplantısında kabul edildi¹¹⁷. Bünyesindeki Sümerbank Demir ve Çelik Sanayii Müessesesi ile Sümerbank Selüloz Sanayii Müessesesi 1955'te Kamu İktisadi Teşekkülüne dönüştürüldü. Sümerbank Demir ve Çelik Sanayii Müessesesi, Türkiye Demir ve Çelik İşletmeleri Genel Müdürlüğü ve Sümerbank Selüloz Sanayii Müessesesi, Türkiye Selüloz ve Kâğıt Fabrikaları İşletmesi Genel Müdürlüğü unvanı altında müstakil bir teşekkül olarak çalışmalarını sürdürdü¹¹⁸.

Aynı zamanda 1939'da kurulan ve Defterdar, Hereke, Bünyan ve Merinos fabrikalarını kapsayan Sümerbank Birleşik Yün İpliği ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi; Bakırköy, Kayseri, Ereğli ve Nazilli fabrikalarını bünyesinde barındıran Sümerbank Birleşik Pamuk İpliği ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi adını ve 1941'de Sümerbank tarafından ayrı bir teşekkül hâlinde işletilen Gemlik Suni İpek Fabrikası ise Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi ismini aldı. Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikaları

¹¹⁴ Özelmaz, a.g.e., s.117.

¹¹⁵ Fazlı Turga 1903'te İstanbul'da doğdu. Almanya'nın Born Yüksek Mensucat Mektebi'nde eğitim gördü. 1919'da Karamürsel Mensucat ve Ticaret T.A.Ş.de iş hayatına başladı. 1921'de Harbiye Nezareti'ne bağlı Bakırköy Bez Fabrikası'na geçti. Tesisin, Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası'na devredilmesi üzerine 1925'te müdür olarak tayin edildi. 1933'te Sümerbank'ın Pamuklu Mensucat Müdürlüğü'ne atandı. Daha sonraki süreçte Kayseri Dokuma ve Nazilli Basma Fabrikaları müdürlüğü görevlerini icra etti. 1953'te Sümerbank'tan ayrıldı. 1954'te öldü. **Mensucat Meslek Dergisi**, S 1, Ocak 1954, s.2.

¹¹⁶ **Mensucat Meslek Dergisi**, s.2.

¹¹⁷ **T.C. Resmî Gazete**, S 8670, 29 Mart 1954, s.8837.

¹¹⁸ **Cumhuriyet'in 50. Yılında Sümerbank 1933-1973**, s.5.

Müessesesine daha sonraki süreçte Isparta İplik, Malatya ve Adana Pamuklu Dokuma, Taşköprü Kendir fabrikaları devredildi¹¹⁹. Kayseri Pamuklu Sanayii Müessesesi 1953'te Erzincan Pamuklu Dokuma Fabrikası'nı bünyesine kattı. Adana'daki çırçır tesisleri 1956'da Sümerbank Pamuk Satın Alma ve Çırçır Fabrikaları Müessesesi adıyla çalışmalarına devam etti. Malatya Pamuklu Sanayii Müessesesi 1960'da Erzincan Dokuma Fabrikası'nı devraldı¹²⁰.

V. Sümerbank'ın 1960-1987 Dönemindeki Faaliyetleri

Sümerbank, bağlantılı olduğu şirketler ile 1961 faaliyet yılı kapsamında; Adıyaman, Antalya, Karaman, Maraş ve Nevşehir İplik ve Dokuma, Denizli ikinci İplik ve Dokuma, Eskişehir İplik, Dokuma ve Basma, Bolu Suni Tahta, Çanakkale ve Salihli Valeks, Ordu Soya, Dil İskelesi Mensucat ve Boyaları, İstanbul ve Bozüyük Seramik, Filyos Krom Manyezit Tuğlası fabrikalarının ve Nazilli Presleme ve Ağaç İşleme Atölyesi'nin inşa edilmesi, Yıldız Çini, Kayseri Dokuma Fabrikası'nın ıslahı, Beykoz Deri ve Kundura, Erzincan Dokuma Fabrikası'nın genişletilmesi çalışmalarına devam etti. Banka dokuma sanayisindeki tesis sayısını arttırmakla birlikte 1961'de ülke genelindeki pamuklu dokuma üretiminin %32'sini ve yünlü dokuma imalatının yaklaşık %30'unu karşılayacak bir kapasiteye ulaştı¹²¹.

Banka'nın ilk hedefleri arasında ham maddesi ülkede bulunmasına karşın yüksek maliyetle ithal edilen mamulleri yurt içinde imal etme amacına ulaşmak yer aldı. Ardından bilhassa 1960'lardan itibaren ikinci hedef olarak ürünlerin kalite standardını arttırarak ihraç etme gayesiyle hareket edildi. Bu konu hakkında Sümerbank Teknik Genel Müdürü Sabahaddin Taray açıklamasında; "İkinci hedefimize en kısa zamanda erişebilmek için mamullerimizi kalite bakımından süratle ıslah etmek ve bunları hatasız ve en titiz alıcının zevkine hitap edecek bir seviyeye getirmek, fabrikalarımızda her türlü rantabiliteyi azamiye çıkartmak süratiyle istihsalı arttırmak ve maliyetlerimizi dış piyasa fiyatlarının aşağısına indirmek mecburiyetindeyiz¹²²." ifadelerini kullandı. Sümerbank kuruluş ilkelerinden hareketle ve sosyal sorumluluk anlayışıyla kendi üretim yelpazesinde yer alan

¹¹⁹ **Cumhuriyet'in 50. Yılında Sümerbank 1933-1973**, s.5.

¹²⁰ Kadri Alpaya, "Türkiye'nin Dev Sanayii Kuruluşu Sümerbank", **Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi**, S 154, Nisan 1975, s.31.

¹²¹ **Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi**, C 1, S 1, Temmuz 1961, s.14.

¹²² Sabahaddin Taray, "İkinci Hedefimiz", **Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi**, C 1, S 2, Ağustos 1961, s.3.

ürünlerinde her kesime ve bütçeye hitap eden kaliteli ürün imalatını göz önünde bulundurmıştır.

Sümerbank’ın 1965’te 500.000.000 lira ödenmiş sermayesi, ülke genelinde yünlü ve pamuklu kumaş, viskoz, selon, sicimi kanaviçe, yün ve yumak iplik, halı, battaniye, ayakkabı, seramik, çini, çimento, ateş tuğla, kiremit, ağaç plak, valeks, karbon sülfür imal eden 25 fabrikası¹²³, 164 satış mağazası, 18 banka şubesi¹²⁴, 7 banka, 1 sigorta, 13 tekstil, 6 kimya, 6 şeker ve gıda, 5 çimento, 3 demir ile farklı sektörlerden 4 fabrika, 5 ticari, zirai ve diğer alanlardaki şirketlere bağlı 526.000.000 lira değerinde ortaklığı bulunmaktaydı¹²⁵.

Banka her geçen gün açılan yeni tesislerle ürün çeşidini genişletmeye çalışmaktaydı. Bu kapsamda; Maraş Müessesesi 1965’te¹²⁶, Sümerbank Halıcılık Müessesesi 1966’da, Sümerbank Bolu Tahta Sanayii Müessesesi 1967’de¹²⁷, Adıyaman Pamuklu Dokuma Sanayii T.A.Ş ve Nevşehir Pamuklu Dokuma T.A.Ş. 1967’de¹²⁸, Sümerbank Yarımca Porselen Seramik ve Çini Sanayii Müessesesine bağlı olarak Bozüyük Seramik Fabrikası 1966’da ve Yarımca Seramik Fabrikası 1968’de faaliyete geçti¹²⁹.

Türkiye’nin birçok yerinde inşa ettiği tesisler ile bölge ve ülke ekonomisine katkı sağlayan Sümerbank’ın mamulleri, yurt içinde olduğu kadar yurt dışında da rağbet görmekteydi. ABD, İngiltere, Batı Almanya, İtalya, Fransa, Norveç, Japonya, Danimarka, Bulgaristan, Filipinler, Tunus, Avustralya ve Suriye’ye pamuklu ve yünlü dokuma, yün ipliği, yün yağı, halı, battaniye ve ateş tuğlası gibi ürünler ihraç edildi¹³⁰. Sümerbank’ın en büyük üretim kalemlerinden pamuklu dokuma mamullerinin ihracatı 1963-1968 yılları arasında %300 oranında bir artış kaydetmiştir. Pamuklu dokuma

¹²³ Sümerbank’a bağlı olarak İstanbul Bakırköy’de pamuklu dokuma, Defterdar’da yünlü dokuma, Yıldız’da porselen, Beykoz’da deri ve kundura, Gemlik’te ipek ve viskon, Hereke’de halı ve yünlü kumaş, Bursa’da merinos yünlü kumaş, Kayseri, Konya Ereğli, Nazilli, Malatya, Adana, İzmir, Denizli ve Erzincan’da tekstil, Bünyan, Isparta ve Diyarbakır’da yünlü dokuma, Kilyos’ta ateş tuğla, Kütahya’da seramik, Bolu’da suni tahta, Ordu’da soya yağı fabrikası mevcuttu. Dinçer, **a.g.e.**, s.98-99.

¹²⁴ Banka şubeleri; Ankara Ulus, Cebeci, Yenişehir, İstanbul, Bahçekapı, Beyoğlu, Eşrefpaşa, Şişli, Bankalar Yokuşu, Adana, Balıkesir, Bursa, Ceyhan, Demirci, Eskişehir, İzmir, Karabük ve Kayseri’de idi. Dinçer, **a.g.e.**, s.99.

¹²⁵ Dinçer, **a.g.e.**, s.98.

¹²⁶ **Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi**, C 16, S 181, Temmuz 1977, s.15.

¹²⁷ Alpay, a.g.m., s.31.

¹²⁸ **Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi**, C 16, S 81, Temmuz 1977, s.18-20.

¹²⁹ **Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi**, C 10, S 92, Şubat 1970, s.5-9.

¹³⁰ Dinçer, **a.g.e.**, s.99.

sektöründeki toplam ihracat payı ise %83'e yükselmiştir¹³¹. Banka tarafından 1963'te 11.300.000, 1964'te 21.000.000, 1965'te 22.800.000, 1966'da 7.700.000, 1967'de 7.400.000 ve 1968'de 33.300.000 lira değerinde mamul madde ihraç edilmiştir¹³². Dış ticaret hacmi ile döviz girdisini arttıran Sümerbank 1933-1965 döneminde yaklaşık 2.500.000.000 lira vergi ödemiştir¹³³.

Çalışma alanını genişleten, üretimdeki çeşit ve miktarını arttıran Sümerbank'ın 1969'da 21 banka şubesi, 188 satış mağazası, 21'i kendisine ait ve 40'ı iştirak hâlinde 61 işletmesi bulunmaktaydı¹³⁴. Satış tutarları; 1949'da 102.000.000, 1955'te 386.000.000, 1960'da 678.000.000, 1963'te 723.000.000, 1965'te 820.000.000, 1966'da 930.000.000, 1967'de 948.000.000 ve 1968'de 1.000.000.000 lira idi¹³⁵.

Sümerbank 1970'li yıllarda ülkeye yeni tesisler kazandırmaya devam ederken eskiyen işletmeleri yenileyerek genişletmek, ülkenin geri kalmış bölgelerinde konfeksiyon, ayakkabı ve el halıcılığı gibi istihdam sağlayan tesisler açmak, dokuma fabrikalarını kendi içinde kuracağı makine fabrikaları ile inşa etmek, faaliyette bulunduğu sanayi alanlarında piyasanın %25'inden fazlasına hâkim olmak ve nüfusun yoğun olduğu yerlerde çok amaçlı büyük mağazacılığı kurarak pazarda tüketicinin korunmasını sağlamak için bir "ana yatırım politikası" uygulamaya koydu¹³⁶.

Bankanın sermayesi 1970'de 1.500.000.000 liraya ulaştı. Türkiye genelinde 189 mağazası ve 22 banka şubesi vardı. Genel satış tutarı 1.800.000.000 ve ödenen vergi yaklaşık 300.000.000 lira idi. Ülkedeki sanayi yatırımları 1950'ye kadar 185.000.000 lira iken bu miktar 1970'e gelindiğinde 2.000.000.000 liraya ulaştı. Sümerbank'ın lokomotif sektörü konumundaki tekstilde 1970 yılı itibarıyla on yedi pamuklu dokuma fabrikasında toplam 393.680 iş ve 2.246 dokuma tezgâhı vardı. Yılda 51.000 ton iplik, 240.000.000 m kumaş ve 80.000.000 m basma imal edilmekteydi. Altı yünlü dokuma fabrikasında toplam 51.072 iş ve 616 tezgâh ile senede 6.000 ton iplik ve 7.000.000 m kumaş üretilmekteydi. Bankanın tekstil sektöründeki payı pamuklu dokumada %30, yünlüde %20 ve iplikte %12 idi. Aynı dönemde

¹³¹ Toprak, a.g.e., s.99.

¹³² **Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi**, C 10, S 90, Aralık 1969, s.10.

¹³³ Dinçer, a.g.e., s.102.

¹³⁴ **Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi**, C 10, S 90, Aralık 1969, s.9.

¹³⁵ **Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi**, C 9, S 93, Mart 1970, s.17.

¹³⁶ **Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi**, C 16, S 181, Temmuz 1977, s.25.

kimya sanayisinde altı fabrika faaliyette olup deri, kundura, valeks, soya yağı, suni elyaf, formika ve suni tahta üretilmekteydi. Toprak sanayisindeki altı fabrikada; çimento, ateş tuğlası, krom ve manyezit tuğla, seramik, seramik porselen ve elektro porselen gibi mamuller imal edilmekteydi¹³⁷.

Türkiye’de 1960’lı yıllarla birlikte ekonomide planlı kalkınma modeline geçilecek ve bu kapsamda karma ekonomi modelinin esas alındığı Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967) hazırlanacaktır. Ardından ise sürükleyici sektör olarak sanayinin öne çıkacağı ve gelişimine daha çok ağırlığın verileceği İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1967-1972) uygulamaya konulacaktır. Bununla birlikte planlı dönemde sanayi sektörünün Gayrisafî Millî Hasıla’daki payı 1960’da %17.1 iken, bu oran 1972’de %22.6’ya çıkmıştır. Toplam yatırım payının GSMH’ye oranı 1950’lerde %15.9 olup, 1970’lerde %20’yi geçmiştir¹³⁸.

Bununla birlikte KİT’lerin üretimdeki payı ve işgücü talebinde de sürekli bir artış yaşanmıştır. Buna bağlı olarak imalat sanayisinde çalışanların sayısı 1960’lı yıllarda %7.8 iken 1970’lere gelindiğinde %13’e yükselmiştir. KİT kapsamına giren Sümerbank da gerçekleştirdiği yatırımlar ile önemli ölçüde istihdam sağlamıştır¹³⁹. Aşağıdaki tabloda da görüldüğü üzere 1933’ten 1970 yılına gelinceye kadar memur sayısında 1960-1970 dönemi ve işçi sayısında 1950-1960 yılları arasındaki küçük bir düşüş dışında Sümerbank’a bağlı kurum ve kuruluşlarda istihdam edilen memur ve işçi sayısı, önemli miktarda artarak devam etmiştir.

Tablo 6. Sümerbank bünyesinde 1933-1970 sürecinde çalışan memur ve işçi sayıları.

Yıl	Memur	İşçi
1933	100	4.900
1940	1.264	17.296
1950	3.879	29.731
1960	4.579	29.621
1970	4.361	35.858

Kaynak: Zafer Toprak, **Sümerbank**, Ankara 1988, s.166.

¹³⁷ Ertan Yülek, “1933’den 1970’e Sümerbank”, **Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi**, C 10, S 97, Temmuz 1970, s.47-51.

¹³⁸ **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978**, Akbank, İstanbul 1980, s.192-194.

¹³⁹ Yakup Kepenek, **100 Soruda Gelişimi, Sorunları ve Özelleştirilmeleriyle Türkiye’de Kamu İktisadi Teşebbüsleri (KİT)**, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1990, s.52.

Sümerbank, kendisine devredilen dört fabrika ile başladığı sanayileşme faaliyetlerine 1973'e gelindiğinde otuz üç yeni fabrika ilave ederek ve 2.500.000.000 lira yatırım ile önemli bir aşama kaydetti. 1933'te 4-5.000.000 lira katma değerli mamul üretilirken bu rakam 1973'te 2.500.000.000 lirayı aştı. 228 mağazasında 3.000.000.000 lira değerinde ürün satışı gerçekleştirdi¹⁴⁰. Sümerbank, dokuma sanayi ile Türkiye'nin dünya tekstil piyasasında üst sıralarda yer almasını sağladı. Türkiye 1975 yılı verilerine göre dünyada pamuklu dokumada 275.400 ton ile dördüncü, yünlü dokumada 26.900 ton ile sekizinci, pamuk ipliğinde 310.000 ton ile altıncı ve yün ipliğinde 42.800 ton ile dokuzuncu sıradaydı¹⁴¹.

Banka, yatırımlarını 1970'lerin ortalarında da sürdürdü. Bu kapsamda 1975'te Bursa'da bir tekstil eğitim araştırma merkezinin açılması, Tunceli'de strayhgarn halı ipliği ve Kırşehir'de hazır giyim tesisinin kurulması çalışmaları yürütüldü¹⁴². Bunun dışında kültürel mirasın korunması ve gelecek nesillere aktarılması için de büyük bir hassasiyet gösteren Sümerbank, Türk halıcılığını geniş kitlelere tanıtmak ve öğretmek amacıyla 1976'da; Ankara, Bilecik, Bingöl, Bitlis, Burdur, Çanakkale, Çankırı, Diyarbakır, Erzurum, Giresun, Hakkari, Kahramanmaraş, Kars, Kastamonu, Kırşehir, Konya, Manisa, Mardin, Muğla, Niğde, Sivas, Tokat, Van ve Yozgat'ta halı tezgâhi dağıtımına başladı¹⁴³.

Sümerbank'ın 1970'lerin sonu itibariyle; Iğdır'da entegre basma, Erzurum/Tortum'da şayak, Van, Kars/Sarıkamış ve Erzurum/İspir'de ayakkabı, Bolu'da yonga ve levha, Isparta'da konfeksiyon, Malatya'da dokuma tezgâhi, Gaziantep'te tekstil makine, Kırşehir'de hazır giyim, Çanakkale'de sentetik deri, Adıyaman'da trikotaj ve iç çamaşırı, Bursa/Gemlik'te selofan, Bozüyük'te ikinci seramik ve Kahramanmaraş'ta dokuma terbiye tesislerinin inşasına devam edilmekteydi¹⁴⁴.

1980'lere gelindiğinde Kamu İktisadi Teşekküllerinin özelleştirme kapsamına alınması ile birlikte Sümerbank duraklama ve gerileme sürecine girmiş oldu. Bu bağlamda 1983'te Sivas Çimento, Kütahya Seramik, Filyos Ateş Tuğlası, Konya Krom-Manyezit Tuğla, Yarımca Porselen ve Bozüyük

¹⁴⁰ **Cumhuriyet'in 50. Yılında Sümerbank 1933-1973**, s.7.

¹⁴¹ **Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi**, C 16, S 181, Temmuz 1977, s.12.

¹⁴² **Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi**, C 16, S 181, Temmuz 1977, s.16-17.

¹⁴³ **Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi**, C 16, S 181, Temmuz 1977, s.16.

¹⁴⁴ **Ağır Sanayi 1977**, Haz. Orhan Gök, Semih Ofset Matbaacılık, Ankara 1977, s.248.

Seramik Sanayii Müesseselerinin Türkiye Çimento ve Toprak Sanayii Kurumuna, Bolu Lamine ve Lif Levha Sanayii Müessesesinin SEKA'ya devredilmesi¹⁴⁵ kurumsal küçülmenin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Hükûmetin özelleştirme politikaları doğrultusunda 1984'te 233 Sayılı Kanun Hükmünde Kararname ve 2983 Sayılı Tasarrufların Teşviki ve Kamu Yatırımlarının Hızlandırılması Yasası ile Kamu İktisadi Teşekküllerinin özelleştirilmesi amacıyla 1986'da 3291 Sayılı Kanun yayımlandı¹⁴⁶. Bu kapsamda bir Kamu İktisadi Teşekküllü olan Sümerbank 1987'de özelleştirme kapsamına alındı¹⁴⁷. Özelleştirilme sürecinde Sümerbank'ın yapımına devam ettiği yatırımlardan; Iğdır pamuklu, İspir ayakkabı, Tortum yünlü, Gaziantep tekstil, Sungurlu ve Yalvaç hazır giyim ve Ordu soya sanayi tesisleri çeşitli kurumlara devredildi¹⁴⁸.

Sümerbank, 1987'de Sümerbank Holding A.Ş. adı ile faaliyetlerine devam etti. Holding, 1980'lerin sonu itibariyle 33 iştirak, 46 banka şubesi, 5 anonim şirket, 466 mağaza, pamuklu dokumada 14 işletme ve 3 anonim şirket; yünlü dokumada 4 işletme ve 1 anonim şirket, konfeksiyonda 1 işletme, halıda 4 fabrika, 1 anonim şirket ve 18 bölge müdürlüğü; deri ve kimyada 9 işletme, pazarlamada 1 işletme ve 17 bölge müdürlüğü; satın almada 2 işletme, araştırma ve geliştirmede 1 işletmeye sahipti. Ayrıca Türkiye'deki pamuklu dokumanın %15'ini, yünlü dokumanın %13.2'sini, pamuk ipliğinin %12'sini, yün ipliğinin %5.6'sını, ayakkabının %3.5'ini, el halısının %3.4'ünü, boyanın %12'sini üretmekteydi¹⁴⁹.

¹⁴⁵ <http://www.sumerholding.gov.tr/tr/kurumsal/sirket/tarihce.aspx>, Erişim Tarihi: 10.02.2020.

¹⁴⁶ Selâhattin Özmen, **Türkiye'de ve Dünyada KİT'lerin Özelleştirilmesi**, Meter Matbaası, İstanbul 1987, s.115.

¹⁴⁷ <http://www.sumerholding.gov.tr/tr/kurumsal/sirket/tarihce.aspx>, Erişim Tarihi: 10.02.2020.

¹⁴⁸ Özmen, **a.g.e.**, s.184-185.

¹⁴⁹ Toprak, **a.g.e.**, s.136.

SONUÇ

Millî Mücadele'nin ardından her bakımdan kıt kaynaklar ile yeni bir ülkenin inşasına başlanacaktı. Osmanlı Devleti'nden kalan sanayi mirası kalkınmayı gerçekleştirecek yeterli imkân ve yapıya sahip değildi. Devralınan en önemli sanayi işletmeleri arasında; Feshane Yünlü Dokuma, Hereke İpekli ve Yünlü Dokuma, Bakırköy Pamuklu Dokuma, Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası bulunmaktaydı. Ancak bunların savaş yıllarının zorlu şartları altında bakımsız kalması, tahriplere maruz kalması ve teknolojik ömrünü tamamlaması gerekli verimin alınamamasına neden olmaktaydı.

Türk İnkılabının en önemli aşamalarından birisi de ülke ekonomisini güçlü ve istikrarlı bir yapıya kavuşturmaktı. Bu bağlamda sanayileşme hayati bir öneme sahipti. 1931'de kabul edilen devletçilik ilkesi ilerleyen süreçte uygulanacak iktisadi politikanın seyrini değiştirmesi bakımından oldukça kayda değer bir değişime neden olarak büyük kamu kuruluşlarının açılmasına zemin hazırladı. Bunlar arasında en önemlilerinden biri de Sümerbank idi.

Adı bizzat Mustafa Kemal Atatürk tarafından konulan ve 1933'te Türkiye'nin ilk Kamu İktisadi Teşekkülü olarak kurulan Sümerbank, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kalkınmasında bir mihenk taşı işlevi gördü. Başta dokuma olmak üzere kimya, maden, selüloz ve seramik alanında çok sayıda fabrikalar tesis etti. Böylece; pamuklu, yünlü ve ipekli dokuma, iplik, kendir, kâğıt, karton, demir, çelik, çimento, kiremit, tuğla, boya, seramik, çini, porselen, ayakkabı, deri, hazır giyim, halı, soya, ayçiçek yağı ve sıhhi tesisata kadar daha birçok ürünü imal ederek ülkenin temel ihtiyaç maddelerinin bir kısmını karşıladı.

İnşa edilen sanayi tesisleri ile yurt içi ham madde kaynakları işlenerek yerli mamuller elde edildi. Bankanın kaliteli ve sağlam ürünleri zamanla markalaştı ve yurt dışından da talep görmeye başladı. Böylece Cumhuriyet'in ilk yıllarında önemli ölçüde ham madde ihraç ederek mamul madde ithal eden bir durumdan, ihracatçı bir ülke konumuna gelindi.

Sümerbank, yüksek vergi ödemeleriyle devlet bütçesine katma değer ve ihracat ile yüksek miktarlarda döviz girdisi sağladı. Binlerce kişi için istihdam kaynağı oldu. Bunun yanı sıra bankacılık hizmetleri ile yatırımcılara finansal destekte bulunarak özel sektörün gelişimine teknik ve mali yönden katkı sağladı. İkinci Dünya Savaşı yıllarında ülkenin kömür, kâğıt, çimento, demir,

dokuma gibi zorunlu madde taleplerini karşılamaya çalıştı. Bu bakımdan stratejik bir misyon üstlendi.

Sümerbank, kamusal faaliyetlerin dışında bilhassa 1950’lerden itibaren başta tekstil olmak üzere çeşitli sanayi kollarında özel kesimin; sermaye, deneyim, teknik bilgi ve eleman bakımından teşvik edilmesi ve desteklenmesi misyonunu bizzat üstlendi. Böylece Türkiye’nin günümüze kadar gelen endüstri birikiminin temellerinin atılmasında önemli bir rol üstendi.

Banka 1930’lardaki kuruluş ve gelişim evresinden 1950’lerde çıktı. 1960-1980 döneminde kalkınmada içe dönük bir iktisadi politikanın uygulanması Sümerbank’ın yatırımlarına yeniden ivme kazandırdı. Banka 1980’lere kadar yeni yatırımlar ile sanayi ve bankacılık alanında yol almaya devam etti. Ancak 1980’lerin başından itibaren değişen ekonomi politikası ve uygulamaları sonucu başlatılan özelleştirme çalışmaları, Sümerbank’ı da etkiledi. Bankanın kurumsal yapısında değişim ve dönüşüm süreci başladı. Birçok işletmesi kapatıldı ve devredildi. 1987’de özelleştirme kapsamına alınan Banka, Sümerbank Holding A.Ş. adı ile faaliyetlerini sürdürdü.

KAYNAKÇA

Afetinan, A., **İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat-4 Mart 1923**, TTK, Ankara 1989.

Ağır Sanayi 1977, Haz. Orhan Gök, Semih Ofset Matbaacılık, Ankara 1977.

Akşam, 27 Teşrinievvel 1938.

Alpay, Kadri, “Türkiye’nin Dev Sanayii Kuruluşu Sümerbank”, **Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi**, C 14, S 154, Nisan 1975, s.30-32.

Ardel, Ahmet, “Cumhuriyet Devrinde Endüstri”, **Türk Coğrafya Dergisi**, S 3-4, 1943, s.316-351.

Atatürk Yolu Dergisi, C 1, S 2, 1988.

Avcıoğlu, Doğan, **Türkiye’nin Düzeni (Dün-Bugün-Yarın)**, Tekin Yayınevi, İstanbul 1995.

Ayın Tarihi, S 36, 1-30 Senteşrin 1936.

Aytemur, Janset Özen, **Türkiye’de Yönetim Düşüncesinin Erken Dönemleri: Sümerbank (1930-1945)**, Libra Yayınları, İstanbul 2010.

Boratav, Korkut, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985**, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1985.

Boratav, Korkut, **Türkiye’de Devletçilik**, Savaş Yayınları, Ankara 1982.

Celâl Bayar Diyor Ki 1920-1950 Nutuk-Hitabe-Beyanat-Hasbıhal, Haz. Nazmi Sevgen, İstanbul Tan Matbaası, İstanbul 1951.

Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978, Akbank, İstanbul 1980.

Cumhuriyet, 3 Şubat 1938.

Cumhuriyet’in 50. Yılında Sümerbank 1933-1973, Tisa Matbaacılık, Ankara 1973.

Çelebi, Işın, **Türkiye’nin Dönüşüm Yılları**, Alfa Yayınları, İstanbul 2012.

Diñcer, İbrahim, **Sanayileşen Türkiye**, Doğruluk Matbaası, İstanbul 1965.

DP 1954 Kalkınan Türkiye, Desen Matbaası, Ankara 1954.

Dünya, 12 Kasım 1953.

Endüstri, S 10, Haziran 1937.

Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C 32, S 45, 2018.

Erdoğan, Abdullah, Kapıcı, Hikmet Zeki, “II. Dünya Savaşı Sürecinde Sümerbank”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C 32, S 45, 2018, s.83-108.

Eser, Uğur, **Türkiye’de Sanayileşme**, İmge Kitabevi, Ankara 1993.

Ete, Muhlis, **Türkiye’de Devlet İşletmeciliği**, Güney Matbaacılık, Ankara 1948.

Fen ve San’at, C 2, S 10, Haziran 1935.

Hâkimiyet-i Milliye, 21 Nisan 1933.

<http://www.sumerholding.gov.tr/tr/kurumsal/sirket/tarihce.aspx>, Erişim Tarihi: 10.02.2020.

Hükümetler ve Programları 1920-1960 I, Haz. Nuran Dağlı, Belma Aktürk, T.B.M.M. Basımevi, Ankara 1988.

İktisadî Yürüyüş, C 5, S 51-52-53, 18 Şubat 1942.

İktisadî Yürüyüş, S 61-62, 4 Temmuz 1942.

İktisat Vekâleti Raporlar I, Başvekâlet Matbaası, Ankara 1933.

İnan, Afet, “Atatürk’ün Adını Koyduğu Sümerbank”, **Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi**, C 14, S 161, Kasım 1975, s.20-22.

Karma Ekonomi, Çeltüt Matbaacılık Kolektif Şirketi, İstanbul 1967.

Kayra, Cahit, **1923-1950 Devletçilik: Altın Yıllar**, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2013.

Kepenek, Yakup, Yentürk, Nurhan, **Türkiye Ekonomisi**, Remzi Kitabevi, İstanbul 2004.

Kırbaşı, Faik, **1920-1972 Döneminde Kalkınmada Öncelikli Yörelere İlişkin Hükümet Politikaları**, T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara 1973.

Koray, Hadi, “Feshane (Defterdar)mizin Kısa Bir Tarihçesi”, **Feshane Aylık Mensucat Meslek Dergisi**, S 1, Temmuz 1948, s.2-3.

Köksal, Bilge Aloba, İlkin, A. Râsih, **Türkiye’de İktisadî Politikanın Gelişimi (1923-1973)**, Yapı ve Kredi Bankası A.Ş., İstanbul 1973.

Kurmuş, Orhan, Tekeli, İlhan, İlkin, Selim, Boratav, Korkut, Tüzün, Gürel, Börüban, Ahmet, **Tarihsel Gelişimi İçinde Türkiye Sanayii**, Makine Mühendisleri Odası, Ankara 1977.

Kurun, 13 İkincikânun 1935.

Kurun, 14 İkinciteşrin 1935.

Küçükerman, Önder, **Anadolu’nun Geleneksel Halı ve Dokuma Sanatı İçinde Hereke Fabrikası - Saray’dan Hereke’ye Giden Yol**, Sümerbank, İstanbul 1987.

Mensucat Meslek Dergisi, S 1, Ocak 1954.

Mühendis ve Makina, C 7, S 84, Temmuz 1964.

Öget, Hayri, “Atatürk’ün Ekonomi ve Endüstri Görüşü”, **Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi**, C 1, S 5, Kasım 1961, s.14.

Özelmas, Ekrem, **Devletçilik ve Türkiye’deki Tatbikatından Sümerbank**, Sümerbank Yayınları, Ankara 1963.

Özmen, Selâhattin, **Türkiye’de ve Dünyada Kit’lerin Özelleştirilmesi**, Meter Matbaası, İstanbul 1987.

Sağlam, Dünder, **Türkiye’de Kamu İktisadi Teşebbüslerinin Yapısı ve Zarar Nedenleri**, Kalite Matbaası, Ankara 1980.

Serin, Necdet, “Atatürk’ün İktisadî Politika Anlayışı”, **Atatürk Yolu Dergisi**, C 1, S 2, 1988, s.215-222.

Steinhaus, Kurt, **Atatürk Devrimi Sosyolojisi**, Çev. M. Akkaş, Sander Yayınları, İstanbul 1973.

Sümer Bank 1934 Senesi İdare Meclisi Raporu ve Bilanço, Ulus Matbaası, Ankara 1935.

Sümer Bank Dahilî Nizamnamesi, Başvekâlet Matbaası, Ankara 1934.

Sümer Bank Teftiş Heyeti Esas Talimatnamesi, Mehmet İhsan Matbaası, Ankara 1936.

Sümer Bank Umumî Muhaberat Nizamnamesi, Mehmet İhsan Matbaası, Ankara 1936.

Sümer Bank Üç Aylık Bülten, S 13, İkincikânun-Mart 1937.

Sümer, Nurullah Esat, “Milli Ekonominin Kemalleşmesi”, **Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi**, C 14, S 161, Kasım 1975, s.23-25.

Sümer, Nurullah Esat, “İstikbâle Bakan Sümerbank”, **Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi**, C 10, S 91, Ocak 1970, s.8-10.

Sümerbank 1945, Çituri Biraderler Matbaası, Ankara 1945.

Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi, C 1, S 2, Ağustos 1961.

Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi, C 1, S 5, Kasım 1961.

Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi, C 10, S 90, Aralık 1969.

Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi, C 10, S 91, Ocak 1970.

Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi, C 10, S 97, Temmuz 1970.

Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi, C 14, S 154, Nisan 1975.

Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi, C 14, S 161, Kasım 1975.

Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi, C 16, S 181, Temmuz 1977.

Sümerbank Genel Müdürlük Genelgeleri 1941 I, Selüloz Basımevi, İzmit 1948.

Sümerbank Genel Müdürlük Genelgeleri 1943 III, Selüloz Basımevi, İzmit 1948.

Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi Satış Usulleri ve Fiat Teşekkülü Esaslarına Dair Yönetmelik, Sümerbank Genel Müdürlüğü, Ankara 1949.

Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi, K.B.İ. A.Ş., Ankara 1948.

Sümerbank İzmir Arsiulusal Panayırı 1-22 Eylül 1936, İzmir 1936.

Sümerbank Üç Aylık Bülten, S 3, Temmuz-Eylül 1935.

Sümerbank ve Endüstrisi, Alâeddin Kırıl Basımevi, Ankara 1938.

Sümerbank X uncu Yıl, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1943.

T.C. Resmî Gazete, S 19619, 30 Ekim 1987.

T.C. Resmî Gazete, S 2424, 11 Haziran 1933.

T.C. Resmî Gazete, S 2752, 15 Temmuz 1934.

T.C. Resmî Gazete, S 3639, 24 Haziran 1937.

T.C. Resmî Gazete, S 3950, 4 Temmuz 1938.

T.C. Resmî Gazete, S 4258, 14 Temmuz 1939.

T.C. Resmî Gazete, S 4513, 20 Mayıs 1940.

T.C. Resmî Gazete, S 5139, 23 Haziran 1942.

T.C. Resmî Gazete, S 8670, 29 Mart 1954.

Taray, Sabahaddin, "İkinci Hedefimiz", **Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi**, C 1, S 2, Ağustos 1961, s.3.

TBMM Kanunlar Dergisi, C 12, 11 Haziran 1933.

TBMM Kanunlar Dergisi, C 13, 15 Temmuz 1934.

TBMM Kanunlar Dergisi, C 17, 15 Haziran 1937.

TBMM Kanunlar Dergisi, C 20, 10 Temmuz 1939.

Tekeli, İlhan, İlkin, Selim, **Savaş Sonrası Ortamında 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı**, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara 1974.

Toprak, Zafer, **Sümerbank**, Creative Yayıncılık, İstanbul 1988.

Tural, M. Âkif, **Atatürk Devrinde İktisadî Yapılaşma ve Celâl Bayar (1920-1938)**, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1987.

Türk Coğrafya Dergisi, S 3-4, 1943.

Türk Ekonomisi, S 10, 15 Nisan 1944.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 030.18.01.02. / 37.44.6.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 030.01.00.00. / 109.688.9.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 030.10.00.00. / 138.985.10.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 030.10.00.00. / 138.986.5.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 030.18.01.02. / 37.50.19.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 490.01.00.00. / 1631.673.1.

Türkiye Ticaret Postası, 21 Nisan 1949.

Türkiye Ziraat Gazetesi, S 15, 15 Ağustos 1939.

Türkiye’de Pamuklu Tekstil Sanayiinin Tarihsel Gelişimi ve Bugünkü Durumu, Haz. Cavit Şentürk, Yaman Erdal, Oğuz Türkyılmaz, TMMOB, Ankara 1976.

Türkiye’de Sanayileşmenin Yeni Boyutları ve Kit’ler, Ed. Korkut Boratav, Ergün Türkcan, Taner Berksoy, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1993.

Ulus, 11 İlkânun 1935.

Üner, Cemal, “Türkiye’nin Son 30 Yıllık Sınaî Gelişmesi”, Mühendis ve Makina, C 7, S 84, Temmuz 1964, s.2-28.

Yeni Asır, 14 Mayıs 1935.

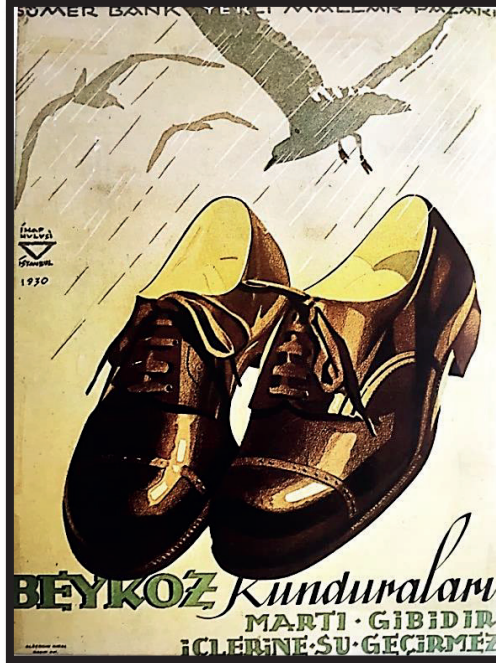
Yülek, Ertan, “1933’den 1970’e Sümerbank”, Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi, C 10, S 97, Temmuz 1970, s.47-51.

EKLER

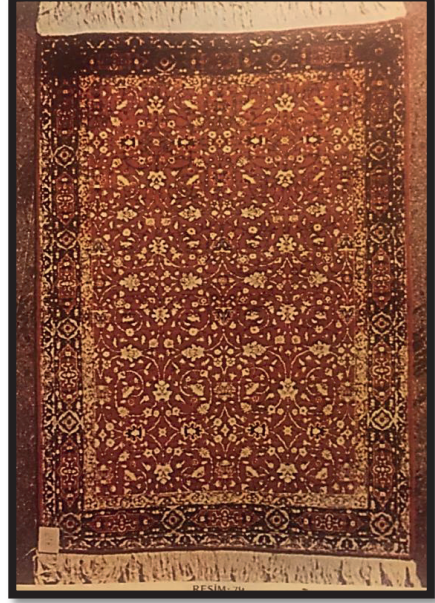
Ek-1. Ankara Ulus'taki Sümerbank merkez binasının dış ve iç kısmının 2016 tarihinde tarafımızca çekilmiş birer görüntüsü

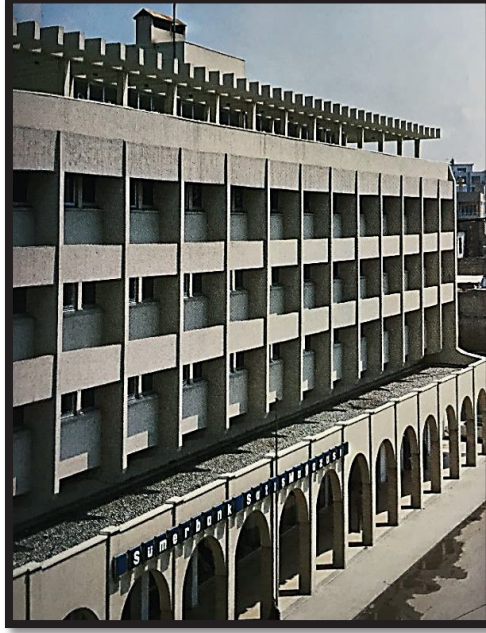
Ek-2. Sümerbank’ın mamullerini tanıtan reklam afişlerinden bir kısmı.
(Zafer Toprak, **Sümerbank**, Ankara 1988.)

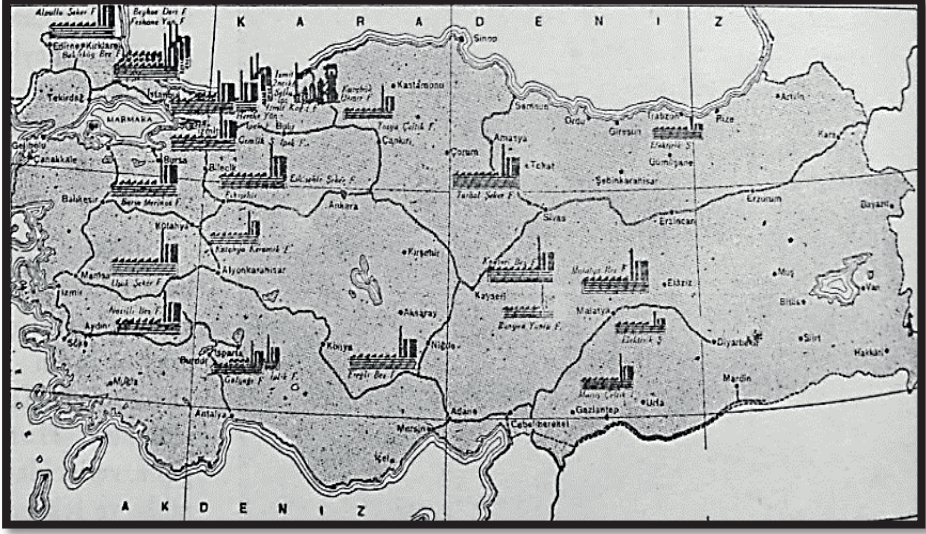
Ek-3. Sümerbank tarafından imal edilen ürün çeşitlerinden bir bölümü. (Ağır Sanayi 1977, Ankara, 1977; Zafer Toprak, Sümerbank, Ankara 1988.)

Ek-4. Sümerbank'ın satış mağazalarının bir kısmı. (Zafer Toprak, Sümerbank, Ankara 1988.)

Ek-5. Sümerbank'ın 1937 yılı itibariyle Türkiye genelinde tesis ettiği fabrikaları gösteren bir harita. (**Endüstri**, Sayı 10, Haziran 1937.)

304

Ek-6. Sümerbank'ın 1961 yılı itibariyle kurduğu ve inşasına devam ettiği sanayi tesisleri. (**Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi**, C 1, S 1, Temmuz 1961.)

Ek-7. 1980’lerde Sümerbank işletmelerinin bulunduğu iller. (Zafer Toprak, **Sümerbank**, Ankara 1988.)

**TEK PARTİ DÖNEMİ'NDE DOĞU VE GÜNEYDOĞU
ANADOLU VİLAYETLERİNDE DÜZENLENEN ÜNİVERSİTE
HAFTASI ETKİNLİKLERİ VE ÜNİVERSİTELİ AYDIN
KESİMİN BÖLGENİN MESELELERİNE BAKIŞI (1940-1945)*
RESUL KÖSE****

ÖZ

Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri Cumhuriyet'in ilk yıllarında gelişmişlik bakımından çeşitli sebeplerden dolayı diğer bölgelere kıyasla geri durumdaydı. Bu durum ülke idarecileri tarafından değiştirilmek istenmişti. Bu konuda elini taşın altına koyan bir diğer sınıf üniversiteli aydın kesimdir.

İşte bu çalışmada ilmî ve millî kültürü yaymak ve memleket meselelerini üniversite çalışmalarının konusu hâline getirmek için İstanbul ve Ankara üniversiteleri tarafından Tek Parti Dönemi'nde 1940 ve 1945 yılları arasında Doğu ve Güneydoğu Anadolu vilayetlerinde düzenlenen Üniversite Haftası etkinlikleri incelenmiştir. Bu yıllarda İstanbul Üniversitesinin yurtda gerçekleştirdiği beş etkinliğin dördü, Ankara Üniversitesinin ise dört etkinliğinden ikisi Doğu ve Güneydoğu vilayetlerinde gerçekleşmişti.

Etkinliklerde verilen konferanslarda o yıllarda iş başında olan hükûmetin bölgede takip ettiği politikalar tasvip ve takdir edilmişti. Bölgenin geliştirilmesi için hem idarecilere hem de halka birtakım tavsiyelerde bulunulmuştu. Konferans konuları arasında özellikle sağlık konularına daha çok yer verilmişti. Yine etkinliklerde doktor katılımcılar yüzlerce kişinin muayene ve ameliyat işi ile de meşgul olmuşlardı. Böylelikle bölge halkına ilmî anlamda destek oldukları gibi fiilî olarak da yardımcı olmuşlardı.

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. / There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Dr. Öğr. Görevlisi, Sağlık Bilimleri Üniversitesi, İstanbul/TÜRKİYE,
resul_kose80@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-4658-6778

RESUL KÖSE

Çalışmada arşiv belgeleri, dönemin gazeteleri ve diğer kaynaklardan istifade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ankara Üniversitesi, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri, İstanbul Üniversitesi, Tek Parti Dönemi, Üniversite Haftası.

**UNIVERSITY WEEK ACTIVITIES ORGANIZED IN THE
EASTERN AND SOUTHEAST ANATOLIAN PROVINCES
DURING THE SINGLE PARTY PERIOD AND THE
ACADEMICIAN'S PERSPECTIVE ABOUT THE REGION'S
ISSUES (1940-1945)**

ABSTRACT

Eastern and Southeastern Anatolia regions were in poor conditions in terms of development in the first years of the Republic compared to other regions due to various reasons. This situation was wanted to be adjusted by the country's administrators and academicians. In this study, the issue of University Week activities organized by Istanbul University and Ankara University to spread the scientific and national culture in the regions mentioned and to make the country's issues the subject of university studies were discussed. In these activities, we examined the activities between 1940 and 1945 to indicate the policies followed in the region during the Single Party Period through the eyes of the university intelligentsia. During these years, four of the five events arranged by Istanbul University in the country, and two of the four events of Ankara University were arranged in the Eastern and Southeastern provinces.

In addition, in the conferences given at the events, the governmental policies in the region in those years were appreciated. During the conferences, some recommendations were made to both the administrators and the public for the development of the region. Among the conference topics, especially health issues were given more priority. In the events, doctor participants were also busy with the examination and surgery of hundreds of people. In this way, they helped the people of the region both scientifically and practically.

In the study, archival documents, newspapers of the period and other sources were used.

Keywords: Ankara University, Eastern and Southeastern Anatolia Regions, Istanbul University, Single Party Period, University Week.

GİRİŞ

Türkiye’de 1923 yılından II. Dünya Harbi sonuna kadar çok partili hayat yoktu. Ülkeyi idare eden hükûmetler tek bir parti, Cumhuriyet Halk Partisi, tarafından kurulmuştu. Çalışmamızın tarih aralığında II. Dünya Harbi yaşanmıştı. Türkiye, Harbe katılmadığı hâlde hemen hemen her alanda harbin olumsuz etkilerini fazlasıyla hissetmişti. Bu etki kendini daha çok ekonomik ve sosyal alanda göstermişti. Her an harbe girme ihtimaline karşılık ilan edilen seferberlik, aktif nüfusun önemli bir kısmını üretimden çekmişti. Devlet bu yıllarda yeri geldiği zaman sert harp ekonomisi tedbirlerine de başvurmak zorunda kalmıştı. Bu tedbirlerden büyük bir kısmı 1940 yılında çıkarılan Millî Korunma Kanunu’na dayandırılmıştı. Yine alınan sert tedbirler arasında 1942 tarihli Varlık Vergisi Kanunu da vardı. Kanunla Hükûmet, servet sahiplerinden idarenin takdir ettiği miktarlarda vergi almayı hedeflemişti. Ancak tüm bu alınan tedbirler ülkede enflasyonun yükselmesini, hayat pahalılığını ve geçim zorluğunu durduramamıştır¹.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri² Cumhuriyet’in ilk yıllarında ekonomik, sosyal, sağlık, bayındırlık ve eğitim gibi hemen hemen her alanda diğer bölgelere göre geri durumdaydı. Bunda, bölgenin coğrafi ve iklim şartları, son yıllarda yaşanan harplerin bölge nüfusu ve bölge üzerinde yarattığı zayıf ve tahribat ile merkezi otoriteyi olumsuz etkileyen, eskiden beri süregelen sosyo-kültürel yaşantının ısrarla devam ettirilmek istenmesi ve Cumhuriyet’in hemen başlarında yaşanan bazı asayiş olayları etkili olmuştu³.

- ¹ Harbin Türkiye’ye etkilerine dair ayrıntılı bilgi için bk. Faik Ökte, **Varlık Vergisi Faciası**, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul 1951; **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi (1923-1978)**, Akbank Kültür Yayını, İstanbul 1980, s.85-88; Alev Gözcü, “İkinci Dünya Savaşı Türkiye’inde Ekonomik Durumun Sosyal Hayata Etkilerine Dair Bazı Tespitler”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S 62, 2018, s.85-100.
- ² Türkiye’nin bölgesel olarak sınırlandırılması 1941 tarihli Birinci Coğrafya Kongresi ile mümkün olmuştu. Bk. Besim Darkot, **Türk Coğrafya Dergisi**, S 13-14, 1955.
- ³ Cumhuriyet’in ilk yıllarında Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin diğer bölgelere göre gelişmişlik durumları ve bu bölgelere yönelik yapılan yatırımlar için bk. Sait Aşgın, **Doğu Anadolu’ya Yapılan Kamu Harcamaları**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara; Metin Kopar, **Cumhuriyet Halk Partisi Döneminde Doğu Anadolu’ya Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar (1927-1950)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2009; Abdulaziz Kardeş, **Cumhuriyet Döneminde Van Gölü Havzasında (Van-Bitlis-Muş) Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar (1923-1950)**, Atatürk Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2012; İsmet Türkmen, **Doğu Kalkınması 1923-1946 Doğu İllerini Kalkındırmaya Yönelik Kamu Harcamaları ve Yatırımlar**, Kömen Yay., 2013; Ferit Yücebaş, **Cumhuriyet Döneminde Güneydoğu Anadolu (Gaziantep-Mardin-Urfa)’ya Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar**

Ülke idarecileri zikredilen bölgelerin bu durumunu tersine çevirmek için daha ilk yıldan itibaren çalışmalara başlamışlar, bu çalışmalar hemen olmasa da dönemin sonuna doğru sonuç vermeye başlamıştı. Örneğin 1943-1945 yıllarında Sağlık Bakanlığının yaptığı yatırımlarda iller geneli ortalama kamu harcaması nüfusa oranlandığında kişi başına 2,50 TL iken bu oran Doğu vilayetlerinde ortalama 2,68 TL olarak gerçekleşmişti⁴. Yine 1943-1945 yılları arasında iller genelinde Tarım Bakanlığı aracılığıyla yapılan kamu harcamalarının %7,97'si Doğu vilayetlerine ayrılmışken bu oran 1946-1950 yıllarında %12,45'e çıkmıştı⁵. Bu bağlamda kurucu kadronun bölgenin meselelerine karşı kayıtsız kalmadığını söyleyebiliriz.

Tek Parti Dönemi'nin büyük bir kısmında Başvekillik görevini yürütecek olan İsmet İnönü, 1935 yılında Başvekil sıfatıyla haftalar süren bir bölge ziyareti gerçekleştirmişti⁶. Bu ziyarette sorunlar, yerinde görülerek ardından politikalar üretilmişti. Yine 1936 yılında dönemin İktisat Vekili Celal Bayar da bölgeye haftalar süren bir seyahat gerçekleştirmişti⁷. İşte bu iki ismin bölge gezileri sonrası hazırlanan ayrıntılı raporlar hem zikredilen bölgelerin dönemsel meselelerini hem de buralarda takip edilecek olan hükümet politikalarını görmemiz açısından önem arz etmektedir. Devletin Başvekili ve en önemli icracı vekillerinden birisi olan İktisat Vekili'nin bölgeye yönelik bu ilgisi haliyle diğer siyasi ve bürokratik kadrolarda da görülmüştü⁸. Bu bağlamda dönem boyunca bölgenin meselelerine yönelik oldukça fazla sayıda kişinin kafa yordüğünü ve rapor hazırladığını söyleyebiliriz.

İşte bu çalışmada, şimdiye kadar bölgeyle ilgili yapılan akademik çalışmalarda hiç değinilmeyen bir husus ele alınmıştır. O da Tek Parti Dönemi'nde bölge ve bölge insanının meselelerine karşı idare makamında yer alan kişilerin ortaya koymuş olduğu çözüm önerilerine karşı ülkenin aydın

(1923-1950), Bitlis Eren Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bitlis 2018; Resul Köse, **CHP ve DP Hükümetleri Dönemlerinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Politikaları**, İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2019.

⁴ Kopar, a.g.e., s.88.

⁵ A.g.e., s.98.

⁶ Saygı Öztürk, **İsmet Paşa'nın Kürt Raporu**, Doğan Kitap, İstanbul 2008.

⁷ Celâl Bayar, **Şark Raporu**, Sadeleştiren: Nejat Bayramoğlu, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2009.

⁸ Bölgeye dair hazırlanan bazı raporlar için bk. **Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)**, 490 1 0 0 /648 151 1; **Umumî Müfettişler Toplantı Tutanaqları-1936**, Haz. M. Bülent Varlık, Dipnot Yayınları, Ankara 2010, s.96-118.

kesim diye tabir edeceğimiz üniversite camiasının tutumu ne idi ya da kendilerinin bir çözüm önerileri olmuş muydu? Çalışma ile işte bu sorulara cevap verilmek istenmiş, aynı zamanda ülkenin bir bölgesinin ya da toplumun bir kesiminin meselelerine karşı üniversite camiasının kendisinden beklenen, topluma ve idarecilere yön verme vazifesinin ne derece yerine getirilip getirilmediği de anlaşılmış olacaktır. Çalışmada sadece İstanbul ve Ankara üniversitelerinin etkinliklerinin dikkate alınmasının sebebi o yıllarda zaten bu iki üniversite harici İstanbul Teknik Üniversitesi ile birlikte ülkede sadece üç üniversitenin var olmasıdır. Esasında Doğu vilayetlerinde de Atatürk Dönemi'nde bir üniversite kurulmak istenmişti. Çünkü zikredilen bölgelerde en çok ihtiyaç duyulan konuların başında eğitim gelmekteydi. Eğitimin tüm kademelerindeki okul ve öğretmen eksikliği problemini çözmek için daha ilk yıldan itibaren çalışmalara başlanmıştır⁹. Reisicumhur Atatürk, ülkede sadece İstanbul ve Ankara üniversiteleri varken Doğu'da bir üniversite kurulmasını istemişti. Atatürk, ülkede üç kültür bölgesi düşünmüştü. Bu düşüncesini Meclisin 1 Kasım 1937 tarihli oturumunda milletvekilleriyle paylaşmıştı. Kültür bölgeleri; Batı bölgesi için İstanbul Üniversitesi, merkezi bölgeler için Ankara Üniversitesi ve “Van Gölü sahillerinin en güzel bir yerinde, her şubeden ilkokullarıyla ve nihayet üniversitesiyle modern bir kültür şehri yaratma” düşüncesiyle Doğu üniversitesi olacaktı¹⁰. Atatürk bu isteği 1938 yılı yılbaşı nutkunda yinelemiştir. Bunun üzerine hükümet, harekete geçmiş ve Maarif Vekâleti çalışmalara başlamıştı. Dönemin Maarif Vekili Saffet Arıkan'ın, o dönemde Anadolu Ajansına, konuyla ilgili olarak 16 Temmuz 1938 tarihine kadar yapılan çalışmalar hakkında verdiği bilgiye göre Doğu'nun kültür hayatında büyük bir ilerleme yapacak üniversitenin nerede kurulabileceğini araştırmak için ilgili kişilerle Diyarbakır'dan başlayarak Siirt, Bitlis, Muş ve Van gölü sahillerinden Kars'a oradan da Sarıkamış ve Erzurum'a gidilmiş, sonrasında da bir rapor hazırlanmıştı¹¹. Raporla öncelikle Van veya Ahlat civarında inşaatların başlaması, yatılı ve burslu şekilde gençlerin lise çağından itibaren alınıp kurulacak üniversitenin alt yapısının hazırlanması ve civar vilayetlerin kültürel örgütlerinin güçlendirilmesi konularına yer verilmişti¹². Atatürk'ün vefatı sonrasında bu çalışmalara

⁹ Köse, a.g.t., s.373-472.

¹⁰ T.C. Resmî Gazete, 02.11.1937, S 3748.

¹¹ BCA, 490 1 0 0 / 213 844 1; **Ayın Tarihi**, Temmuz 1938.

¹² Abdulaziz Kardeş, “Demokrat Parti İktidarı Döneminde Doğu'da Bir Üniversite Kurma Çabaları (1950-1958)”, **History Studies**, Vol. 6, s.150-151.

devam edilse de ilk baştaki aşırı heyecanın kalmaması¹³, kurulacak üniversitenin yeri ve esasları konusundaki incelemelerin uzun sürmesi ve II. Dünya Harbi koşulları¹⁴ üniversitenin Demokrat Parti Dönemi'nde, 1957 yılında kurulması sonucunu doğurmuştu¹⁵.

Atatürk'ün bu isteği o yıllarda üniversitelilerin Doğu vilayetlerine yönelik ilgisini arttırmıştı. Bir üniversitenin asli vazifelerinden olan ilmi ve kültürü yaymak ve memleketin ihtiyaçlarını üniversitenin çalışma konuları haline getirmek için her yıl ülkenin başka bir vilayetinde düzenlenmek üzere 1940 yılından itibaren İstanbul Üniversitesi tarafından “Üniversite Haftası” etkinlikleri düzenlenmeye başlanacaktır. Bu seferberliğe daha sonra Ankara Üniversitesi de katılmıştır. Tek Parti Dönemi'nde İstanbul Üniversitesinin düzenlediği beş Üniversite Haftasından dördü, Ankara Üniversitesinin ise dört Üniversite Haftasından ikisi Doğu ve Güneydoğu vilayetlerinde düzenlenmiştir. Bu durum üniversitelerin bölgeye ve bölgenin meselelerine verdiği önemin göstergesidir.

I. Üniversite Haftası Etkinliklerinin Yapılma Sebepleri

“Üniversite Haftası” etkinliklerinin ilkini İstanbul Üniversitesi düzenlemiştir. 1940 yılında gerçekleşen ilk programda Rektör Cemil Bilsel¹⁶, üniversite haftaları düzenlenmesinin sebebini üniversitelerin, eğitim öğretim faaliyetinin yanı sıra ilmi ve kültürü memlekete yaymak gayesi olduğunu söylemiştir. Üniversite bu maksatla ilk olarak “serbest konferanslar”ı düzenlemiştir. İkinci adım, fakülte mecmualarının, enstitü ve seminer dergilerinin bastırılıp dağıtılması; üçüncü adım, ders ve müracaat kitaplarının yurdun hemen her tarafına dağıtılmasıydı. Dördüncü adım, en yeni ve tanınmış eserlerin tercümesi, beşinci adım ise her yıl memleketin bir tarafında bir Üniversite Haftası etkinliği düzenlemektir. Etkinlik ile büyük şehirlerin her yıl bir veya bir kaçını, bir hafta süreyle üniversite bilgileriyle temasta bulundurmak ve bu temaslardan alınacak intibalar ve notlarla üniversitenin derslerini ve araştırmalarını memleket meseleleriyle ilgilendirmek istenilmişti.

¹³ Hasan Rıza Soyak, **Atatürk'ten Hatıralar**, YKY, İstanbul 2004, s.460-461.

¹⁴ Kardaş, **a.g.t.**, s.278-279.

¹⁵ **T.C. Resmî Gazete**, 07.06.1957, S 9627.

¹⁶ Cemil Bilsel hukukçu, siyasetçi ve akademisyen kimliğinin yanı sıra 1934-1943 yılları arasında İstanbul Üniversitesinde uzunca bir süre rektörlük vazifesinde bulunmuştur. Bk. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/96840>, Erişim Tarihi: 21.05.2021.

Rektör, maksatlarının yalnız ilmî konferanslar vermek olmadığını, bunun yanı sıra konsültasyonlar yapmak, mesleki konuşmalarda, tartışmalarda bulunmak ve anketler açmanın da hedeflendiğini söylemişti.

Bir yerde Üniversite Haftası etkinliği planlanırken gidilecek yerin valisiyle temasa geçilip bölge halkının temayülleri ve ihtiyaçları sorularak programlar belirlenmiştir¹⁷. Bu da bize program düzenlenen vilayetin o yıllardaki ilgi ve ihtiyaçlarının yanı sıra meselelerini anlama noktasında bir bilgi sunmaktadır.

İstanbul Üniversitesinin düzenlediği ilk beş haftanın dördü, Doğu vilayetlerinde düzenlenmişti. Bunlardan birincisi 1940'ta Erzurum'da¹⁸, ikincisi 1941'de Diyarbakır'da¹⁹, Üçüncüsü 1942'de Elazığ'da²⁰, dördüncüsü 1943'te Samsun'da²¹, beşincisi 1944'te Van'da²², altıncısı ise 1945'te Konya'da düzenlenmişti²³. Programlara bu yıldan itibaren bir müddet ara verilmişti. Bunda üniversitelerin 1946 yılına kadar Maarif Vekâletine bağlı iken bu tarihten sonra muhtar bir yapıya kavuşması etkili olmuştu. 1946 tarihli Muhtarlık Kanunu, Üniversite Haftası programlarına son vermişti²⁴. Programlar daha sonra Demokrat Parti Dönemi'nde yeniden başlamıştı. Üniversite haftalarının yedincisi 1952'de Çanakkale'de²⁵, sekizincisi 1954'te

¹⁷ **Üniversite Haftası: Erzurum**, 13-19 Temmuz 1940, İhsan Matbaası, 1941, s.11-15.

¹⁸ **Üniversite Haftası: Erzurum**.

¹⁹ **İkinci Üniversite Haftası: Diyarbakır**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1941.

²⁰ **Üçüncü Üniversite Haftası: Elazığ, 23-30 Eylül 1942**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1943.

²¹ **Dördüncü Üniversite Haftası: Samsun, 14-20 Eylül 1943**, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul 1943.

²² **Beşinci Üniversite Haftası: Van, 7-12 Ağustos 1944**, İstanbul Üniversitesi Yayınları No: 241, İstanbul 1944.

²³ **Altıncı Üniversite Haftası: Konya, 28 Eylül- 4 Ekim 1945**, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul 1946.

²⁴ Z. F. Fındıkoğlu, "Biyoloji ve Sosyoloji münasebetinin aktif bir temsilcisi olarak Ord. Prof. Dr. Tevfik Kazancıgil", İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul 1971, s.11-12

²⁵ **Yedinci Üniversite Haftası: Çanakkale, 6-12 Temmuz 1952**, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul 1953.

Antalya'da²⁶, dokuzuncusu 1955'te Trabzon ve Rize'de²⁷, onuncusu 1956'da Hatay'da²⁸, on birincisi ise 1957'de Edirne'de düzenlenmişti²⁹.

İstanbul Üniversitesinin ardından Ankara Üniversitesi de Üniversite Haftası etkinlikleri düzenleme kararı almıştı. Maksat yine aynıydı³⁰.

“Ankara Üniversitesi Haftası” adı altında ilk program için 1942 yılında seçilen yer Kars'tı³¹. Programların ikincisi 1943'te Hatay'da³², üçüncüsü 1944'te İzmir'de³³, dördüncüsü ise 1945'te Gaziantep ve Urfa vilayetlerinde düzenlenmişti³⁴.

Görüldüğü üzere İstanbul Üniversitesinin düzenlediği ilk beş programdan dördünün, Ankara Üniversitesinin de düzenlediği dört programdan ikisinin Doğu ve Güneydoğu Anadolu vilayetlerinde düzenlenmesi üniversitelilerce bu bölgelerin önemsendiğini ve diğer bölgelere kıyasla zikredilen bölgelerin önceliğe alındığını göstermektedir.

II. İstanbul Üniversitesinin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Vilayetlerinde Düzenlediği “Üniversite Haftası” Etkinlikleri

II.1. Erzurum Üniversite Haftası

İstanbul Üniversitesinin ilk “Üniversite Haftası” etkinliği Erzurum'da yapılmıştı. Erzurum, Birinci Dünya Harbi'nden en fazla etkilenen vilayetler arasındaydı. Bu sebeple Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra harbin yıktığı şehri onarmak pek kolay olmayacaktır. Devletin kurucu kadrosu Cumhuriyet'in ilk yıllarında muhtelif iç ve dış problemler yüzünden Erzurum ve bölge vilayetlerinin sorunlarına esaslı bir şekilde eğilememişti. Ancak 1930'lu yılların ortalarından itibaren sorunlara çözümler getirmeye

²⁶ **Antalya Üniversite Haftası, 22-27 Kasım 1954**, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul 1957.

²⁷ **Üniversite Haftası: Trabzon-Rize, 14-19 Ekim 1955**, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul 1956.

²⁸ **Onuncu Üniversite Haftası: Hatay, 5-10 Haziran 1956**, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul 1957.

²⁹ **Üniversite Haftası: Edirne Konferansları**, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul 1958.

³⁰ **Ankara Üniversitesi Haftası: Kars, 22-28 Temmuz 1942**, TTK Basımevi, Ankara 1944, s.6.

³¹ **Ankara Üniversitesi Haftası: Kars**.

³² **Ankara Üniversite Haftası: Hatay, 10-19 Ekim 1943**, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yay., Ankara 1945.

³³ **Akşam**, 03.09.1944.

³⁴ **Ankara Üniversite Haftası: Gaziantep-Urfa, 3-13 Ekim 1945**, Ankara Üniversitesi Yay., Ankara 1947.

başlamıştır. 1935 yılında kurulan III. Umumi Müfettişlik sayesinde Tek Parti Dönemi'nde bölgede özellikle ekonomik ve sosyal alanda ciddi anlamda bir ilerleme kaydedilmişti³⁵.

Erzurum'da düzenlenecek ilk Üniversite Haftası etkinliği *Ulus* gazetesinin 25 Mayıs 1940 tarihli sayısında kamuoyuna duyurulmuştu³⁶. Bu programa katılan isimlerden Prof. Dr. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, ilk Üniversite Haftası için Erzurum'un seçilmesi konusunda o zamanlar Maarif Vekâletine bağlı üniversiteyi "Erzurum'a kısa bir müddet için göndermekte Atatürk'ün vasiyeti ve manevi rehberliğinden sonra (Cevat) Dursunoğlu-(Prof. Dr. Tevfik) Kazancıgil ilişkisinin tesiri olmuştur" kaydını düşmektedir. Fındıkoğlu, katılımcılardan Tevfik Kazancıgil'in kendisini her fırsatta Doğulu diye tanıtan, Orta ve Yüksek Öğretim Müdürlüğü görevi sırasında Erzurum'u maarif müesseseleri yönünden Batı vilayetleriyle eşit bir şekilde sokmayı ilk hedef sayan Cevat Dursunoğlu ile hemfikir olduğunu, bu sebeple Rektör Cemil Bilsel yer konusunda hocalarla istişare yaparken Kazancıgil'in Bilsel'i etkilediğini iddia etmektedir³⁷.

316

İstanbul Üniversitesi Rektörlüğünden 15 Mayıs 1940 tarihinde Maarif Vekâletine yazılan yazıda, Üniversite bilgilerinden halkı doğrudan doğruya faydalandırmak ve memleket meselelerinin üniversite çalışmalarının yakın mevzuu haline getirmek maksadıyla konferanslar verilmesi, ilmî tetkikler yapmak ve faydalı anketler açmanın hedeflendiği belirtilmişti. Bu teşebbüs Vekâletçe memnuniyetle karşılanmış ve Üniversitenin gönderdiği program, 23 Mayıs 1940'ta uygun bulunmuştu. Cumhuriyet Halk Partisi yönetimi de programa alaka göstermiş, programı himaye ederek hocaların seyahat masraflarını karşılamıştı. Parti aynı zamanda çalışmaları daha yakından takip etmek için Balıkesir Mebusu Parti Müfettişi Muzaffer Akpınar'ı Erzurum'a göndermiştir³⁸.

³⁵ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Ersoy Zengin, **Tek Parti Döneminde Erzurum Vilayetinde Sosyal ve Ekonomik Hayat (1930-1946)**, Kitabevi Yay., İstanbul 2021.

³⁶ *Ulus*, 25.05.1940.

³⁷ Fındıkoğlu, "Biyoloji...", s.11

³⁸ **Üniversite Haftası**, s.331.

TEK PARTİ DÖNEMİ'NDE DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU VİLAYETLERİNDE
DÜZENLENEN ÜNİVERSİTE HAFTASI ETKİNLİKLERİ VE ÜNİVERSİTELİ AYDIN
KESİMİN BÖLGENİN MESELELERİNE BAKIŞI (1940-1945)

İlk Üniversite Haftası etkinliğine katılan isimler ve konferans konuları şu şekildeydi:

Sıra	Konuşmacı	Konu
1	Rektör Prof. Dr. Cemil Bilsel	Açış: Demiryolunun Erzurum'a varışı
		Haftanın kapanışı: Erzurum Kongresi
2.	Prof. Dr. Tevfik Kazancıgil	Doğum ve nüfus meselesinin kadın sağlığıyla alakası
		Acil doğum müdahaleleri
3	Prof. Dr. Kazım Gürkan	Kemik hastalıklarından korunma
		Mide cerrahisinin hali hazır
4	Prof. Dr. Muhiddin Erel	Şehir hıfzıssıhhası
		Modern şehircilikte su ve mülevvesat meselesi
5	Prof. Dr. Mükrimin Halil Yinaç	Erzurum'un tarihi
		Tarihi musahabe
6	Prof. Dr. Muzaffer Esat Güçhan	Salgın hastalıklardan korunma
		Elektro Kardiyografinin leh ve aleyhinde
7	Prof. Dr. Sadi Irmak	Spor davamız
		Cinsiyete müdahale tecrübeleri
8	Prof. Dr. Ziyaeddin F. Fındıkoğlu	Türk iktisadiyatında Erzurum'un mevki
		Halk edebiyatının millî edebiyatın inkişafına tesiri
10	Ali Fuad Başgil	Esas teşkilatımızın umumi hatları
11	Sıddık Sami Onar	İdari ve Adli makamlar arasında salahiyet ihtilafları
		Memurların muamelatında devletin mali mesuliyeti

Tablodan da takip edileceği üzere programa katılan isimlerden beşi tıp doktorudur. Bu da konferans konularının sağlık ağırlıklı olmasına sebep olmuştur. Daha önce de belirttiğimiz gibi konferans konuları, Üniversite yönetimiyle Valiliğin ortaklaşa belirlediği konular olduğu için o yıllarda Erzurum halkının ve Erzurum'da çalışan doktorların en çok ihtiyaç duyduğu konular bu şekilde belirlenmişti.

Heyet, 9 Temmuz günü İstanbul'dan hareket etti. Ertesi gün Reiscumhur İsmet İnönü, Maarif Vekili Hasan Âli Yücel, Başvekil ve CHP Genel Sekreteri Fikri Tüzer tarafından kabul edildi. Heyet, Meclisi de ziyaret etmişti.

Ardından Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak tarafından kabul edildi.11 Temmuz'da demiryoluyla Erzurum'a uğurlanan Heyet, yol güzergâhı üzerindeki birçok istasyonda hâkim, doktor, öğretmen, memur ve eski öğrencilerin kendilerini uğurlamaya geldiklerini görmüştür. Heyet, 12 Temmuz akşamı Erzincan depreminde harabe hâline gelen Erzincan'ı ve kurulmakta olan yeni Erzincan şehrini incelemiştir. Heyeti 13 Temmuz sabahı Erzurum'da saat 06.30'da Umumi Müfettiş Vekili Vali Burhan Teker, Müstahkem Mevki Komutanı General Zihni Toydemir, Umumi Müfettiş Başmüşaviri Sabit Bey, Belediye Reisi Mesut Çankaya ile Umumi Müfettişlik ve Vilayet erkânı ile doktorlar, öğretmenler ve kalabalık bir halk kitlesi karşıladı. Heyet, Erzurum'da bulunduğu günlerde kaplıcalarda, Hasankale'de Aras Köprüsü'nde incelemelerde bulundu. Civar köyler halkı, heyeti coşkun tezahüratla karşıladı³⁹. Görüldüğü üzere programa devlet ve halk en üst düzeyde ilgi göstermiştir. Bu da tavandan tabana ilmin ve kültürün bölgede yayılmasının ne kadar çok istendiğine dair açık bir kanıttır.

Konferanslar, Umumi Müfettişlik salonuyla Fevzi Çakmak ve Numune hastanelerinde gerçekleştirilmiştir⁴⁰. Rektör Bilsel, ilk haftanın Erzurum'da yapılma sebebini, demiryolunun Erzurum'a varışı ve Erzurum Kongresi'ne bağlanmış, “kurtuluş” ve “kuruluş”u getiren Erzurum Kongresi'nin bu şehirde yapılmasının Üniversite Haftasının yerinin belirlenmesinde etkili olduğunu; geçen yıl Erzurum'a açılan demiryolu hattına da üniversite camiasının ilgisiz kalamayacağını bu sebeple ilk Üniversite Haftasının yerinin belirlenmesinde üniversitelilerin bu konuya yakın ilgisi ve “Milli Şefin memleketi demir ağlarla ören demiryolu siyasetine bir şükran olmak üzere” Erzurum şehrinin belirlendiğini söylemiştir⁴¹.

Tek Parti Dönemi'nde ülkeyi demir ağlarla örme seferberliği başlatılmıştı. 1923 yılından itibaren demiryolunda takip edilen temel siyasetin ne olduğu Reisicumhur Mustafa Kemal'in 1 Mart 1924 tarihinde Meclisin yeni yasama yılını açarken söylediği “memlekete her vasıta ile bir karış fazla şimendifer vücuda getirmek” sözü ile çok net bir şekilde ortaya çıkmıştı⁴². Türk siyasetinde uzun yıllar Başvekillik görevini sürdüren ve ardından da 1938-1950 yılları arasında Reisicumhur olarak görev yapan İsmet İnönü de

³⁹ **Üniversite Haftası**, s.305-307.

⁴⁰ **Üniversite Haftası**, s.330.

⁴¹ **Üniversite Haftası**, s.11-15.

⁴² **TBMM Zabıt Ceridesi (TBMMZC)**, Devre: II, C 7, İçtima Senesi 2.

hatıratında, her sene devlet bütçesinden ne kadar olursa olsun bir tahsisat ayırmanın demiryolu politikası olarak daha ilk bütçe yılından itibaren belirlendiğini aktarmaktadır⁴³. Bu bağlamda ülkenin doğusunun askerî ve iktisadi olarak merkeze bağlamak düşüncesiyle 1933 yılında Sivas-Erzurum arasında demiryolu yapılması kararlaştırılmıştı⁴⁴. Başvekil İsmet İnönü'nün 1935 tarihli Doğu gezisinin ardından ortaya konulan iradeyle⁴⁵ bu hattın inşası 20 Ekim 1939'da tamamlanmıştı⁴⁶.

Üniversiteliler, özelde geldikleri vilayet, genelde de bölgenin meselelerini konferanslarının konusu yapmıştı. Rektör Bilsel, o yıllarda bölgenin en çok ihtiyacı olan ve insan hayatına dair her şeyi etkileyen ulaşım meselesine değinmişti. Rektör, eskiden Ankara ile Erzurum arasındaki yolun günlerce sürdüğünü ancak bu yolun demiryolu sayesinde artık üç gece iki günde tamamlandığını söylemişti. Rektör, demiryolunun yalnızca nakil vasıtası olmadığını aynı zamanda geçtiği yerlere şenlik, medeniyet ve huzur getirdiğini de ifade ederek yeni Türk devletinin ülkeyi medeni bir memleket seviyesine ulaştırmak için demiryolu siyasetine yöneldiğini ve Osmanlıdan intikal eden 3.801 km'lik tamamı yabancıların işletmesinde olan demiryollarının da millileştirilmesini hedeflediğini söylemişti. 15 yılda mevcut demiryollarına 3.187 km demiryolu eklenmişti. Bilsel, dünyada artık demiryollarının yerini karayolu inşaatlarının alması gerektiği iddialarına karşı o yıllarda hükûmetin demiryolu politikasını tasvip ederken bu demiryollarının karayollarıyla desteklenmesi gerektiğini de söylemişti. Bilsel, Erzurum hattına amme hizmeti, askerî ve iktisadi fayda olarak üç farklı açıdan bakmıştı. Bunlardan ilki demiryolunun bir yere amme hizmetlerini götürme hususunda sağladığı faydalardı. Ona göre demiryolu inşaatında amme hizmetleri düşünüldüğünde kâr edip etmeme meselesine bakılamazdı. Erzurum hattı askerî bakımdan da lüzumluymuştu. Demiryolunun iktisadi bakımdan faydalı olabilmesi için gelirli olması gerekliydi. Gelirli olabilmesi için de üç husus önemliydi. Memleketin nüfus miktarı, hattın mesafesi ve nakledilecek malların miktarı. Bilsel, Erzurum hattının bir tren hattını verimli addeden üç sebepten yalnızca mesafenin uzun olması şartını sağladığını söylemekle

⁴³ İsmet İnönü, **Hatıralar**, Haz. Sabahattin Selek, Bilgi Yayınevi, Ankara 2006, s.523-525

⁴⁴ **TBMMZC**, C 15, Devre: 4, İçtima: 2, TBMM Matbaası, Ankara 1933, s.211-212; **T.C. Resmî Gazete**, 27.05.1933, S 2411.

⁴⁵ **BCA**, 30 10 0 0 / 71 465 1.

⁴⁶ İsmail Yıldırım, **Cumhuriyet Döneminde Demiryolları (1923-1950)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2001, s.99-102.

beraber Türkiye'nin endüstrileşmesi ve Erzurum'daki zirai mahsullerin ihracatıyla hat verimli hâle gelecekti. Ona göre o dönemde Erzurum hattının medeni ve askerî maksatları öne geçiyordu. Fakat hat ekonomik olarak da lazımdı. Bilsel, eskiden sahil şehirlerine unun yabancı memleketlerden gelirken demiryolu sayesinde artık içeriden karşılandığını, yine 1939'da yaşanan Erzincan depremi sonrasında depremzedelere kısa sürede ulaşılmasının hep demiryolu sayesinde mümkün olduğunu söylemişti. Bilsel, dünyanın o yıllarda içinde olduğu harbe giriş eğer kaçınılmaz olursa Erzurum'a kadar uzanan demiryolu sayesinde bütün yurttan Doğu sınırına asker ve levazımın kolaylıkla yapılabileceğini ifade etmişti⁴⁷. Bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere Bilsel, hükûmetin o yıllarda takip ettiği demiryolu politikasını sonuna kadar desteklemekteydi.

Başta Erzurum olmak üzere diğer Doğu vilayetlerinde de şehir planlarının yapıldığı o yıllarda etkinlik kapsamında Prof. Dr. Muhiddin Erel, tabip kimliğiyle konuyla ilgili bir konferans vermişti.

Başvekil İnönü, Doğu gezisi sırasında bölge vilayetlerinin imarından önce şehir planlarının yapılmasını düşünmüş, hatta Erzurum vilayetinde yapılacak ilk işin şehrin planının çıkarılması olduğunu raporunda belirtmişti⁴⁸.

İnönü'nün isteği üzerine Üçüncü Umumi Müfettiş Tahsin Uzer, 1937'de Erzurum, Kars ve Trabzon şehirlerinin planları için Fransa'dan mimar ve kent plancısı Jacques H. Lambert'i getirtmişti⁴⁹. Lambert, 1938'de bu şehirlerde incelemelerde bulundu⁵⁰. İşte bu dönemde Erel, konferansında şehirlerin her bakımdan sıhate uygun olmasının nüfus siyasetinin en sağlam temellerinden biri olduğunu, nüfus siyasetinin ise en ehemmiyetli millî dava olduğundan bahisle demiryoluna bağlanmakla medeniyet kaynaklarına yaklaşan Erzurum'un en kısa zamanda "yüksek sıhhi bir duruma kavuşmak için hiçbir fedakârlıktan kaçınmayacağı"ndan emin olduğunu söylemişti⁵¹. Erel, böylelikle şehir planlamaları yapılırken nelere dikkat edilmesi gerektiğini bir sağlıkçı gözüyle değerlendirmiş oluyordu.

⁴⁷ **Üniversite Haftası**, s.37-40.

⁴⁸ Öztürk, **a.g.e.**, s. 49-5

⁴⁹ **BCA**, 30 18 1 2 / 79 82 7.

⁵⁰ **Doğu Cumhuriyetin 15'inci Yılında**, Üçüncü Umumi Müfettişlik Neşriyatından: S 1, 1938; **Cumhuriyetin XV. Yılında Türkiye**, Haz. İzzet Öztoprak, Cafer Güler, Murat Karataş, Güneş Şahin, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2014, s.1744.

⁵¹ Muhiddin Erel, "Sihhat ve Hıfzıssıhha Bakımından Şehir", **Üniversite Haftası**, s.100.

O yıllarda hükûmet Doğu vilayetlerinde salgın hastalıklarla çok yoğun bir şekilde mücadele hâlindeydi. Bölgede daha çok görülen salgın hastalıklar; kolera, çiçek, veba, sıtma ve trahomdu⁵². Prof. Dr. Esat Güçhan, salgın hastalıkların yayılış tarzından bahsetmişti. Güçhan, Erzurum'daki doktorlardan tifüs hastalığının her zaman tek tük vakalar hâlinde görüldüğünü öğrendiğini, Erzurum'un daima askerî harekâtların merkezi olması dolayısıyla şimdiden tifüs salgını ve bitle mücadele için esaslı tedbirler almasının çok yerinde olacağını söylemişti⁵³. Bu önerinin de o yıllarda yaşanan dünya harbine her an harbe girmesi muhtemel Türkiye için yerinde bir öneri olduğunu söyleyebiliriz.

Prof. Dr. Fahri Fındıkoğlu, Erzurum'un iktisadi durumunu ele alarak konferansının başında geçmişten beri kültür ve iktisat merkezi olan Türkiye'nin doğusundaki Erzurum için “yarınki sanayi, medeniyet Türkiye'sine diğer Şark memleketlerine fikir ve teknik mahsullerini göndermesini istediğiniz Türkiye'ye yaraşır kalabalık ve canlı bir faaliyet yuvası hâline getirmek idealine ne kadar ehemmiyet versek azdır” cümlesi ile vilayete verdiği değeri göstermişti⁵⁴.

Fındıkoğlu, Erzurum'un iktisadi vaziyetini canlandırmak için ilk önce hayvancılık meselesine değinmişti. Ona göre Erzurum üç yoldan koyun ihraç ediyordu. Bunlardan birincisi Trabzon üzerinden İstanbul'a, ikincisi Sivas üzerinden İstanbul'a, üçüncüsü ise Adana üzerinden Halep ve Suriye'ye idi. Trabzon üzerinden İstanbul'a sevkiyat vapur da dâhil olmak üzere ortalama 20 gün sürdüğünden bu sürenin özellikle açılan demiryolu sayesinde kısalması “Erzurum'un iktisadi havzasını alakadar eden başlıca mühim bir noktayı teşkil et”mekteydi. Fındıkoğlu, Erzurum'da koyunun etinden başka süt, peynir ve tereyağına pek ehemmiyet verilmediğinden ülkede özellikle zengin sınıfların sofralarında bulundurmaktan zevk duydukları rokfor denen peynir türünün koyun sütünden yapılmasından dolayı Doğu Anadolu koyunlarının, dışarıdan bu çeşit peynir ithalatının önüne geçilmesini temin edecek peynir imaline yarayabileceğini söylemişti⁵⁵. Fındıkoğlu, koyundan başka sığırlardan süt,

⁵² Bk. Köse, **a.g.t.**, s.455-471.

⁵³ Muzaffer Esat Güçhan, “Salgın Hastalıklardan Korunmaya Dair”, **Üniversite Haftası**, s.122.

⁵⁴ Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, “Erzurum'un İktisadi Vaziyeti ve Türk İktisadiyatındaki Mevkii”, **Üniversite Haftası**, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul 1941, s.148.

⁵⁵ Fındıkoğlu, “Erzurum...”, s.150-151.

peynir ve tereyağının bol miktarda elde edildiğini ancak bunun olması gereken seviyede kıymetlendirilemediğinden bahsetmişti. Bu durum bölge insanının sadece hayvansal ürünlerinde değil zirai mahsullerinde de görülen bir durumdu. Fındıkoğlu, konuşmasında Tortum’da yetiştirilen meyvelerden bahsetmiş, mahsulleri değerlendirmek için küçük çapta satış kooperatiflerinin kurulması ve markalaşma tavsiyesinde bulunmuştu⁵⁶. Fındıkoğlu, hayvancılık ve zirai mahsulleri değerlendirme meselesinden sonra ormancılık meselesine değinmişti. Önceki yüzyılda çok geniş orman arazilerine sahip olan Erzurum vilayetinin ta Van’a kadar kereste ve yakacak sattığından bahisle şimdiki vaziyetinin kabul edilebilir olmadığını söylemiş ve bu durumun değiştirilmesi için bölgedeki orman varlığının planlı bir şekilde arttırılması, tarlalarda kullanılması gereken hayvan gübresinin (tezek) yakacak malzeme olarak kullanılması yerine kimyasal gübre yerine kullanılması, yol ve nakliye sorununun halledilerek Karadeniz ormanlarından Erzurum’un yakacak ihtiyacının karşılanması tavsiyesinde bulunmuştu⁵⁷.

Fındıkoğlu, iktisadi gelişim için halka da vazife düştüğünü söylemişti. Ona göre devlet demiryolunu Erzurum’a getirmişti. Bundan sonra sıra halktaydı. Halk ihtiyacından daha fazla üretmeli ve ihraç etmeli ki Erzurum iktisadi olarak gelişebilsin. Eğer bu yapılmaz da demiryolundan sadece Erzurum’a memur ve asker naklinden ya da Avrupa mallarının buraya gelişinden istifade edilirse Erzurum-İstanbul treninin yapılmasında etkili olan gayeler gerçekleşmezdi⁵⁸.

Fındıkoğlu, konuşmasında Erzurum Belediyesinden de birtakım beklentilerini ifade etmişti. Belediyeden Erzurum’un meşhur zanaat ürünleri, meyve, sebze vs. gibi yiyecek ve içecek türü ürünlerinin kıymetlendirilmesi için pazarlar kurmasını, ihraç edilmesinde devreye girmesini, bu bağlamda Belediyenin İstanbul Üniversitesi ve Kars Köy Enstitüsü ile irtibatlı olması gerektiğini söylemişti⁵⁹.

Fındıkoğlu, daha sonra kaleme aldığı bir makalesinde Erzurum’un turizm potansiyeli ve iktisadi hususiyetlerine değinmişti. Erzurum’un açılan demiryolu sayesinde iç turizme açılmasını istemişti. Erzurum sahip olduğu

⁵⁶ Fındıkoğlu, “Erzurum...”, s.151-154.

⁵⁷ Fındıkoğlu, “Erzurum...”, s.154-157.

⁵⁸ Fındıkoğlu, “Erzurum...”, s.160.

⁵⁹ Fındıkoğlu, “Erzurum...”, s.161-163.

Palandöken Dağı, Tortum Şelalesi, Fırat'ın kaynağı olan dağ ve tepeleri ile her mevsim için ayrı ayrı hususiyetlere sahipti⁶⁰.

O yıllarda hükûmet, Doğu vilayetlerinde açılan halkevlerinin spor şubeleri vasıtasıyla bölgede futbol ve kayak gibi çeşitli spor aktiviteleri düzenliyor, bölge halkının birbirleriyle kaynaştırılmasına çalışıyordu⁶¹. Erzurum özellikle kış sporlarına çok müsaitti. Prof. Dr. Sadi Irmak, konferansında hükûmetin spora verdiği önem üzerinde durarak bölgede sporun gelişmesi için dinleyicileri teşvik etmişti. Irmak, konferansında spor davası üzerine ilk ciddi teşebbüsün “milli devlete müesser oldu”ğunu, bu tarihe değin başıbozuk giden spor faaliyetlerinin Parti elinde organize edilmek üzere spor federasyonları kurulduğunu bu sayede spor işinin yarı resmî bir şekilde disiplin altına almaya doğru önemli bir adım atıldığını zikretmişti. Millî devlet bu durumu da yeterli görmeyerek 1938 yılında Beden Terbiyesi Kanunu'nu çıkarmıştı. Kanunla Beden Terbiyesi ve Spor Genel Direktörlüğü kurulmuştu. Irmak, çıkarılan kanunun Dünya Harbi koşullarından dolayı pek uygulanmadığını ancak spor davasının “milli devletin temel taşlarından birisi” olduğunu, Millî Şef'in stadyumla mektebi eşit kıymette tuttuğunu söylemişti⁶².

Heyet, 19 Temmuz tarihinde programını sonlandırarak şehrin üst düzey devlet görevlileri, doktorlar, öğretmenler ve yoğun bir halk kitlesi tarafından uğurlanmış ve 22 Temmuz'da İstanbul'a dönmüştür⁶³.

Erzurum'daki etkinlik ulusal basın tarafından yakından takip edilmişti. Öyle ki heyetin dönüşü *Akşam* gazetesinin 23 Temmuz 1940 tarihli sayısında ilk sayfadan verilmişti. Rektör Bilsel'in verdiği bilgiye göre konferanslarda halk ve aydın kesim salonları doldurmuştu. 31 ilmî çalışma yapılmıştı. Bunlardan 11'i umumi konferans diğerleri meseleli ve tartışmalı konuşmaydı.

⁶⁰ Ziyaettin Fahri Fındıkoğlu, “Erzurumda İktisadi ve İçtimai Müşahedeler”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, 4 (1). S 73, s.69-79

⁶¹ Bu faaliyetlerin bazıları için bk. **BCA**, 490 1 0 0 / 1005 880 3; **BCA**, 490 1 0 0 / 984 814 2; **BCA**, 490 1 0 0 / 1005 880 2; **BCA**, 490 1 0 0 / 991 835 2; **BCA**, 490 1 0 0 / 834 295 1; Resul Köse, “Tek Parti Döneminde Kayak Sporunun Geliştirilmesi İçin Bazı Halkevleri Arasında Düzenlenen Kayak Yarışları”, **2. Uluslararası Türkoloji Araştırmaları Sempozyumu Utas II 25-26 Kasım 2020**, Van Türkiye, 2020, s.357-369.

⁶² Sadi Irmak, “Spor Davamız”, **Üniversite Haftası**, s.135-142.

⁶³ **Üniversite Haftası**, s.315.

237 hasta doktorlar tarafından muayene edilmişti. Bilsel'e göre ilk Üniversite Haftası "ilmin zafer haftası" olmuştu⁶⁴.

Erzurum programında bölgenin ihtiyaçları ve bu ihtiyaçların bölge insanı tarafından ne kadar çok istendiği ilim erbabınca bizzat yerinde görülmüştü. Bu ihtiyaçlardan üniversite meselesi, programa katılan isimlerden Prof. Dr. Tevfik Kazancıgil, Doğu'da kurulacak üniversitenin Erzurum'da kurulmasını, yazdığı raporlarda özellikle belirtmişti⁶⁵. İşte sadece bu durum bile Üniversite Haftası programının bölge için ne derece etkili olduğunu göstermektedir.

II.2. Diyarbakır Üniversite Haftası

İkinci Üniversite Haftası, Diyarbakır'da yapılmıştır. Diyarbakır vilayet olarak Cumhuriyet'in hemen başında Şeyh Said isyanının olumsuz etkilediği vilayetlerin başını çekmişti. Ancak buna karşılık devlet, Tek Parti Dönemi'nde demiryolunun Diyarbakır'a uzatılmasının yanı sıra vilayette tarım, hayvancılık, sanayi ve ticaretin geliştirilmesi için yoğun bir çaba içerisinde olmuştu⁶⁶.

İkinci Üniversite Haftasının Diyarbakır'da yapılacağı halka 18 Nisan 1941 tarihli gazetelerde duyurulmuştu⁶⁷.

Heyet, 28 Mayıs'ta İstanbul'dan hareket ederek⁶⁸ 29 Mayıs'ta Ankara'ya gelmişti. Burada Meclis Reisi, Başvekil, Maarif Vekili ve CHP Genel Sekreteri tarafından kabul edilmişti. Rektör Bilsel'in gazeteye verdiği demece göre program, "mahallin temayüllerini" n sorulması sonrasında belirlenmişti. Önceki yıl programda 5'i doktor olmak üzere 10 profesör varken bu yıl da yedisi doktor olmak üzere 12 kişi vardı⁶⁹.

⁶⁴ **Akşam**, 23.07.1940; **Ulus**, 23.07.1940.

⁶⁵ Fındıkoğlu, "Biyoloji...", s.11; Bu rapor için bk. Tevfik Remzi Kazancıgil, **Üniversitemiz**, İstanbul 1956, s.24-40.

⁶⁶ Tek Parti Dönemi'nde Diyarbakır vilayetine birçok farklı yönden bakan bir çalışma için bk. Ercan Çağlayan, **Diyarbakır: Nüfus, Siyaset, Eğitim, Sağlık ve İktisat (1923-1950)**, Libra Yay., İstanbul 2020.

⁶⁷ **Ulus**, 18.04.1941.

⁶⁸ **Ulus**, 29.05.1941.

⁶⁹ **Ulus**, 30.05.1941.

TEK PARTİ DÖNEMİ'NDE DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU VİLAYETLERİNDE
DÜZENLENEN ÜNİVERSİTE HAFTASI ETKİNLİKLERİ VE ÜNİVERSİTELİ AYDIN
KESİMİN BÖLGENİN MESELELERİNE BAKIŞI (1940-1945)

Diyarbakır'a giden üniversitelilerin isim listesi ve konferans konuları şu şekilde idi:

Sıra	Konuşmacı	Konu
1	Rektör Prof. Cemil Bilsel	Açış: Dünya nizamı
		Yeni nizam; haftanın kapanışı
2	Prof. Sıddık Sami Onar	Kadının cemiyet ve ailedeki rolü ve hukuki vaziyet
		Tatbikat ve içtihadın hukukun tekâmülündeki rolü ve bu bakımdan Devlet Şurası ile Temyiz Mahkemesinin bazı kararlarının tahlili
3	Prof. Tevfik Remzi Kazancıgil	Küçük çocukların korunması ve kadın hıfzıssıhhası
		Mebyaz hormonlarına ait anatomiklinik meseleler
4	Prof. Ömer Celal Sarc	Nüfusun miktarı, ehemmiyeti, Avrupa ve Türkiye'deki inkişafı
		Nüfusun yaş ve cinsiyet itibarıyla terkibi
5	Prof. Arif İsmet Çetingil	Sıtma, içtimai ve iktisadi tesirleri ve mücadele tedbirleri
		Vitaminler ve avitainoslar
6	Prof. Fahreddin Kerim Gökay	Akıl hastalıklarında veraset ve alkolün tesiri
		Nöro-Psihiyatride teşhis ve tedavi bakımından yenilikler
7	Prof. Cevdet Kerim İncedayı	Frenginin tahribatı ve frengiden korunma
		Şark çıbanı
8	Prof. Vekili Dr. Naci Bengisu	Trahom, içtmai zararları ve korunma tedbirleri
		Keratoplasti
9	Prof. Mükrimin Halil Yinanç	Diyarbakır tarihi
10	Prof. Ali Fuad Başgil	Memur ve Kanun
		Kanunların zaman içinde tatbik sahası ve müktesep haklar meselesi
11	Prof. Şinasi Hakkı Erel	Cerrahinin son senelerdeki terakkisi
		Etraf ambolilerinin cerrahi bakımından mütalaası
12	Prof. Dr. Muhiddin Erel	Kanalizasyonun sıhhi ehemmiyeti ve yapılmayan yerlerde alınması lazım gelen tedbirler

İkinci Üniversite Haftası, Diyarbakır'da 1-7 Haziran tarihleri arasında gerçekleşti. Bu konferans haftasında tablodan da takip edileceği üzere umumi,

tıbbi, hukuki, içtimai, sıhhi ve tarihî konular konuşulmuştu. Ancak programa katılan isimler arasında doktorların sayıca fazla oluşu, konferans konularının ağırlıklı olarak sağlık üzerine yoğunlaşmasına yol açmıştı. Rektör Bilsel tarafından yapılan konferansın açılış konuşmasında Umumi Müfettiş Abidin Özmen de hazır bulunmuştu. Bilsel, konferans için Diyarbakır'ın seçilmesinin sebebini yine Erzurum'da olduğu gibi demiryolunun Diyarbakır'a gelmesine⁷⁰ bağlamıştı. Bilsel, demiryolunun Diyarbakır'a medeniyet, huzur ve emniyet getirdiğini, eğer demiryolu olsaydı Şeyh Sait'in isyan edemeyeceğini söylemişti. Bilsel, çocukluğunun geçtiği Diyarbakır'dan İstanbul'a, İskenderun'a kadar karayoluyla, sonrasında da denizyoluyla olmak üzere 21 günde varabildiğini ancak bu gelişlerinde iki gün ve beş buçuk saatte geldiklerini söyleyerek demiryolunun ne büyük imkân ve kolaylık sağladığından bahsetmişti. Üniversite heyetini buraya getiren bir diğer sebep de Diyarbakır'ın tarihî ehemmiyeti ve şöhreti idi. Diyarbakır o tarihte de Doğu vilayetlerinin büyük ve ileri bir cazibe merkeziydi. Bilsel, İstanbul Üniversitesinin sekiz bin talebesi içinde Doğu vilayetlerinden gelen toplamda 120 öğrenciden Diyarbakırlı 44 öğrenci olduğunu, Üniversite kurulduğundan beri yedi yıldaki mezunlardan 78 öğrencinin Doğu'dan gelme ve bunlar arasında da 24 öğrencinin Diyarbakırlı olduğunu söylemişti. Bilsel, konuşmasında Cumhuriyet Türkiye'sinde okuryazar oranının çok arttığını yine eğitim alanında Köy Enstitülerinin açılmasının ne kadar doğru ve yerinde bir karar olduğundan bahsederek takdirlerini ifade etmişti⁷¹.

Bilsel'in konuşmasında özellikle üzerinde durduğu Köy Enstitüleri 17 Nisan 1940 tarihinde kurulmuştu⁷². Köy Enstitüleri kapatılıncaya kadar tüm yurttan 21 Köy Enstitüsü açıldı. Bunlardan 5'i Doğu vilayetlerinde idi. Bunlar;

⁷⁰ Demiryolu Diyarbakır'a 22 Kasım 1935'te gelmişti. Bk. Ahmet İhsan "Diyarbakır'ın Bayramı", *Cumhuriyet*, 27.11.1935; *Aydın Tarihi*, Kasım 1935.

⁷¹ *İkinci Üniversite Haftası*, s.11-17.

⁷² *TBMMZC*, Devre VI, C 10, İçtima 1, TBMM Matbaası, Ankara 1940, s. 70-92; *T.C. Resmî Gazete*, S 4491, 22.04.1940.

Malatya Akçadağ (1940)⁷³, Kars Cılavuz (1940)⁷⁴, Erzurum Pulur (1942),
Diyarbakır Dicle (1944)⁷⁵ ve Van Erciş (1948) Köy Enstitüleri⁷⁶.

Etkinlik kapsamında Prof. Dr. Cevdet Kerim İncedayı tarafından frengi hastalığına dair bir konferans verilmişti. O yıllarda bölgede frengi çok yaygındı. Başvekil İnönü'nün 1935 yılında çıktığı Doğu gezisi sonrasında hazırlanan raporda bölgede trahom ve frengi gibi salgın hastalıkların “korkunç derecede” olduğu belirtilmişti⁷⁷. İncedayı, bu konferansına, daha çok cinsi münasebetle bulaşan zührevi hastalıklardan frengi hastalığının tarifıyla başlamıştı. Hastalık, hastanın hem kendisinde hem de aile ve toplumun birçok ferdeinde sonu ölüm ve sakatlık gibi çok kötü sonuçlar doğurmaktaydı. İncedayı, tedavisi olan bu hastalığa karşı Diyarbakırlıları bilgilendirmek istemişti. Üstelik hastalığa karşı devlet ücretsiz sağladığı hizmetle hastaların yanındaydı. İncedayı, hastalığın kurutulması için devletin elinden geleni yaptığı kanaatindeydi. Ancak tam anlamıyla başarı sağlanabilmesi için halkın da bilinçli olarak hastalığın tehlikeleri ve korunma usulleri hakkında bilgili olması gerektiği konusunda dinleyicileri uyarılmış ve bilgilendirmişti⁷⁸.

Prof. Vekili Dr. Naci Bengisu, bir göz hastalığı olan trahomla ilgili konferans vermişti. Bengisu, tedavi edilmediği zaman körlükle neticelenen bu hastalığın ülkeye Suriye ve Irak taraflarından geldiğini söylemişti. Türkiye'deki ilk trahom oranı, 1929'daki 13. Uluslararası Göz Hastalıkları Kongresi'ne katılan Dr. Vefik Hüsnü Bulat'ın üç aylık kısa bir zaman zarfında trahomlu mıntıkları gezerek diğer mıntıkları da mahalli sıhhiye teşkilatından aldığı raporlarla elde ettiği rakamlara dayanmıştı. Trahomla mücadele esas itibarıyla Trahom Mücadele Teşkilatı kurulduktan sonra başlamıştı. Bengisu'nun o yıllarda Mücadele Teşkilatı Reisi Dr. Naşit Sunay'dan 1935 yılına ait aldığı bilgilere göre trahom yoğunluğunun fazla

⁷³ **Köy Enstitüleri 1**, Maârif Matbaası, İstanbul 1941, s.49.

⁷⁴ **Köy Enstitüleri 1**, s. 44; Nebahat Arslan, “Türk Eğitim Sisteminde Köy Enstitülerine Bir Örnek: Kars Cılavuz Köy Enstitüsü”, **History Studies**, Volume 4/ 1 2012; Firdevs Gümüsoğlu, **Sözlü ve Yazılı Belgeler Işığında Cılavuz Köy Enstitüsü**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.

⁷⁵ Ercan Çağlayan, “Köy Enstitüleri'nin Açılması ve Dicle Köy Enstitüsü”, **Turkish Studies**, 9/1, 2014 s.125-126.

⁷⁶ Murat Turan, **CHP'nin Doğu'da Teşkilatlanması**, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul 2011, s.155.

⁷⁷ **BCA**, 30 10 0 07 / 13 75 20.

⁷⁸ C.K. İncedayı, “Frenginin Tehlikelerine Dair Umumi Bilgiler ve Bu Hastalıkla Mücadelede Halka Nasihatler ve Tenbihler”, **İkinci Üniversite Haftası**, s.85-97.

olduğu Güneydoğu vilayetlerindeki trahom oranı şu şekilde idi: Kilis %86,3, Adıyaman ve Besni %80, Gaziantep 57,1, Urfa %69,3, Siverek %74, Malatya %53, Maraş %33,7, Adana %31. Bengisu, üç yıl görev yaptığı Siirt'te bizzat yaptığı tetkikle bu mıntıkada oranın kanaatine göre %50-60 arasında olduğunu ifade etmişti. Diyarbakır mıntıkasında da trahom teşkilatı 1937 sonlarında yapıldığından genel bir trahom taraması henüz yapılmamıştı. Ancak Diyarbakır'daki doktorlar tarafından 1940 senesi zarfında müracaat eden hastalar üzerinde yapılan tetkike göre trahom oranı %46'yı bulmaktaydı. Bengisu, bu istatistiki bilgileri verdikten sonra hastalığın tahribatı, içtimai zararları ve korunma çarelerini anlatmıştı. Bengisu, konferansının devamında bütün bulaşıcı hastalıklar gibi trahomun da Osmanlı Dönemi'nde ihmal edildiğini, Cumhuriyet Dönemi'nde Sıhhat Vekâletinin trahomu ele alarak mücadeleyi “bugünkü mükemmel işleyen teşkilat şekline sok”tuğunu, mücadeleye 1925'te Adıyaman ve Malatya'da birer trahom mücadele hastanesi ve dispanseri açmak suretiyle başladığını söylemişti. Konferans tarihinde Güneydoğu bölgesinde 9 vilayete yayılmış “muazzam” bir teşkilat vardı. İşin başında bulunan Dr. Naşit Sunay'ın verdiği bilgilere göre o tarihlerde toplamı 180 yatak tutan 13 hastane, vilayet, kaza ve köylerde olmak üzere toplamda 61 dispanser, bir seyyar mücadele ekibi ve seyyar hemşire teşkilatı faaliyette bulunmaktaydı. Buralarda 32 doktor, 88 sıhhat memuru, 13 hemşire ve 52 hastabakıcı çalışmaktaydı. Mücadele teşkilatında 1939'da 178.754 yeni hasta muayene edilmiş, 4.742.278 ilaçlama yapılmış, 11.986 şişede 494 kilo 370 gr. ilaç dağıtılmış, hastanelere 2.785 kişi yatırılmış, 10.057 ameliyat yapılmış ve 1.605 laboratuvar muayenesi neticelendirilmişti. Bengisu'ya göre bu rakamlar, mücadele teşkilatının “çok mükemmel işlediğini” göstermekteydi⁷⁹.

Prof. Dr. Arif İsmet Çetingil, sıtma hakkında bir konferans vermişti. Çetingil, sıtmanın dönemsel bir hastalık değil sürekli ölümlere yol açan bir hastalık olduğunu vurgulayarak o günlerde ülkede dokuz mıntıkada, sıtma mücadelesinde “takdire değer çalışmalar” yürütüldüğünden bahsettikten sonra Diyarbakır'daki sıtma mücadelesi hakkında bilgi vermişti. Çetingil'in aktardığı bilgilere göre Diyarbakır “esaslı bir sıtma merkezi”ydi. Hastalık şehir merkezinde az iken köylerde oldukça fazlaydı. Bunun sebebi köylerdeki tarla ve bahçelerdi. Özellikle sulu tarımı çokça isteyen pirinç tarlaları sıtma

⁷⁹ Naci Bengisu, “Trahom, İçtimai Zararları ve Korunma Çareleri”, **İkinci Üniversite Haftası**, s.121-130.

hastalığının fazla olduğu yerlerdi. Ancak Diyarbakır'daki pirinç ekiminin kendine mahsus bir hususiyeti vardı. Diyarbakır'da pirinç ekilen yerlere “madrap” ismi verilmekteydi. Buralar iklim ve topoğrafik şartlara göre daimi olarak su altında kalmayan tarlalardı. Özellikle Karacadağ eteklerinde taşlık ve kayalıklar arasındaki toprak kısımlara ekilen pirinçler, dağdan gelen suyla sulanmakta ve bu su birikintiyeye meydan vermemekteydi. Bu sebeple Diyarbakır mıntıkası pirinç üretiminde çok fazla tedbir almayı gerektirmeyen bir mıntıkaydı⁸⁰.

Prof. Dr. Muhiddin Erel, “kanalizasyon” kurulumu konusundaki konferansında, şehirlerin büyüklüğü ya da yer aldığı coğrafyaya göre yapılması gereken en uygun kanalizasyon sistemi hakkında bilgilendirme yapmıştı⁸¹. Bu bilgiler o yıllarda şehir planlarını hazırlamaya çalışan yerel idareler için çok önemliydi. Zira Diyarbakır'daki Birinci Umumi Müfettiş Abidin Özmen, şehrin planlanması ve imarı için 1935 yılında Nafia Vekâletinden bir fen heyeti getirtmişti⁸².

Üniversite Haftası programı hazırlanırken nüfus meselesi de önemsenmişti. Bu durum o yıllarda ülke ve bölge nüfusunu artırma politikasının bir sonucuydu. Bu maksatla İskân Kanunu çıkarılmıştı. Kanun'la ülke dışından gelecek Türk nüfusunun iskânı şartları da belirlenmişti⁸³. 1941 yılında ülkeye dışarıdan 12.063 kişi gelmişti⁸⁴. Gelenlerin yerleştirildiği yerlerden biri de Diyarbakır'dı⁸⁵. Programda doktor katılımcıların çoğu nüfus davasına temas eden mevzular seçmişlerdi. Prof. Dr. Ömer Celal Sarc da nüfusun tıbbi yönünden başka iktisadi ve içtimai yönlerine dair bir konferans vermişti. Sarc, nüfusun artmasını gerek iktisadi menfaatler gerekse millî ve siyasi sebepler için zorunlu görenlerdendi. Nüfusun artmasının iktisadi sebeplerini, nüfusun çoğalmasını evvela atıl duran tabii servetleri işletmek için zaruri görmekteydi. Ayrıca uygulanan modern tekniğin işletilebilmesi

⁸⁰ Arif İsmet Çetingil, “Sıtma, İçtimai ve İktisadi Tesirleri ve Mücadele Tedbirleri”, **İkinci Üniversite Haftası**, s.143-159.

⁸¹ Muhiddin Erel, “Kanalizasyon, Sıhhi Ehemmiyeti ve Yapılamayan Yerlerde Alınması Lâzımgelen Tedbirler”, **İkinci Üniversite Haftası: Diyarbakır**, s.381-384.

⁸² **Cumhuriyet'in 15. Yılında Diyarbakır; Cumhuriyetin XV. Yılında Türkiye**, s.1369.

⁸³ **T.C. Resmî Gazete**, 21.06.1934, S 2733.

⁸⁴ **İstatistik Yıllığı, 1940-1941**, C 12, DİE, s.88.

⁸⁵ **BCA**, 490 1 0 0 / 1466 9 2 lef 42-46.

için nüfus artmalıydı. Yine ülkede içtimai iş bölümünü “ileri götürebilmek ve ihtisası ilerletebilmek için” gerekliydi⁸⁶.

Doktorlar etkinlik günlerinde verdikleri konferanslar haricinde Diyarbakır’da 959 hastayı muayene etmiş, 10 hastayı da ameliyat etmişti⁸⁷.

Heyetin İstanbul’a dönüşü gazetelere yine haber olmuştu. Bilsel, 12 Haziran 1941 tarihli *Akşam* gazetesine verdiği demeçte, hem ildeki resmî görevlilerin hem de halkın heyete ve konferanslara yoğun ilgisinden bahsettikten sonra umumi konferanslar için Halkevi konferans salonunun tahsis edildiğini, burasının 1.200 oturacak yerinin olduğunu ve her konferansta da dolduğunu söylemişti⁸⁸.

II.3. Elazığ Üniversite Haftası

Üçüncü Üniversite Haftası 1942 yılında Elazığ’da yapıldı. Elazığ Tek Parti Dönemi’nde Şeyh Sait ve Dersim/Tunceli isyanlarından olumsuz etkilenmesi sebebiyle önemli bir vilayetti. Bu isyanlar vilayette tahribata yol açmıştı. 1936 yılında kurulan Dördüncü Umumi Müfettişliğin merkezi Elazığ idi. Müfettişlik özellikle 1936 yılından itibaren uygulanmaya başlanan Tunceli ıslahat programı ile meşgul olmuştu⁸⁹. Elazığ’daki program işte böyle bir dönemde gerçekleşmişti.

Program 23-30 Eylül tarihleri arasında gerçekleşti. Heyet üyeleri program kapsamında Elazığ’ın ilçeleri ve Tunceli’de de incelemelerde bulunmuştu⁹⁰.

⁸⁶ Celal Sarc, “Nüfusun Miktarı ve İstihaleleri”, **İkinci Üniversite Haftası**, s.42-64.

⁸⁷ **Akşam**, 10.06.1941; **Ulus**, 09.06.1941; **İkinci Üniversite Haftası**, s.387.

⁸⁸ **Akşam**, 12.06.1941.

⁸⁹ Tek Parti Dönemi’nde Elazığ’ın farklı yönlerine ait ayrıntılı bir çalışma için bk. Şahin Yedek, **Elazığ’da İdari, Siyasi ve Sosyoekonomik Hayat (1923-1950)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2018.

⁹⁰ **Akşam**, 30.09.1942.

TEK PARTİ DÖNEMİ'NDE DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU VİLAYETLERİNDE
DÜZENLENEN ÜNİVERSİTE HAFTASI ETKİNLİKLERİ VE ÜNİVERSİTELİ AYDIN
KESİMİN BÖLGENİN MESELELERİNE BAKIŞI (1940-1945)

Elazığ'daki haftaya katılan üniversitelilerin isim listesi ve konferans konuları şu şekilde idi:

Sıra	Konuşmacı	Konu
1	Prof. Dr. Cemil Bilsel	Devletlerle münasebette dün ve bugün Devletlerle münasebette bugün ve yarın
2	Prof. Fahreddin Kerim Gökay	Akıl hastalıklarında korunma esasları Lepra ve cümlel asabiye
3	Prof. Ali Nihat Tarlan	Türk edebiyatında hamaset Edebiyatta eskilik ve yenilik
4	Prof. Sıddık Sami Onar	Hukuk bakımından aile Fevkalade hallerin hukuki nizam üzerindeki tesirleri
5	Prof. Şevket Salih Soysal	Çocuk hastalıkları Çocuk terbiyesi ve düzensizlikler
6	Prof. Sedat Tavat	Verem ve vereme karşı savaş Noksanlık anemileri
7	Prof. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu	Milli terbiye, milli disiplin ve vatandaşın vazifeleri Muhit ve terbiye
8	Prof. Besim Darkot	Tunceli üzerine coğrafi görüşler Türkiye'nin coğrafi bölgeleri arasında Yukarı Fırat
9	Doçent Naşit Erez	Kadın hastalıkları bilgisinin halka hizmetleri Güç muhit şartları altında doğum
10	Prof. Fahri Arel	Erken ihtiyarlama Akciğer apselerinin etiyoloji ve tedavisi hakkında son telakkiler
11	Prof. Sabri Esat Siyavuşgil	Türk halk şiirinde tabiat Folklor ve milli hayat
12	Prof. Hıfzı Veldet	Evlenme ve bunun hukuki neticeleri Zarar-zıyan ve tazminat meseleleri

Listeye baktığımızda katılımcılar farklı uzmanlık alanlarından olsa da daha önceki haftalarda olduğu gibi yine doktorların ve sağlık konulu konferansların sayıca fazla olduğu görülmektedir.

Rektör Bilsel, haftanın açılış konuşmasında bu programın ne için hazırlandığından bahsederken İstanbul Üniversitesine önceki yıl kaydolan

3.185 öğrenciden 97'sinin Elazığlı olduğunu söylemiştir. Yine bu programa da daha önceki programlarda olduğu gibi Reisicumhur, Başvekil, Maarif Vekili ve Parti Genel Sekreterliği destek vermişti⁹¹.

Elazığ'daki programda Tunceli üzerine çok fazla konuşulmuştu. Tunceli, Osmanlıdan beri sürekli asayiş vakalarıyla gündeme gelen bir vilayetti. Burada devlet otoritesini sağlamak için birçok askerî harekât düzenlenmişti. 1935 yılına gelindiğinde sorunları temelli çözüme kavuşturmak için 25 Aralık 1935'te Tunceli vilayetinin idaresi hakkında bu vilayete özgü bir kanun çıkarılmıştı. Kanunla; “Tunceli vilayetine ordu ile irtibatı baki kalmak üzere kor komutan rütbesinde bir zat vali ve kumandan seçilecekti. Bu vali ve kumandan teşkil edilen Dördüncü Umumi Müfettişliğinde umumî müfettişi olacaktı⁹².” Kanun'un ardından 6 Ocak 1936'da hükûmet tarafından Bingöl, Tunceli ve Elâziz vilayetlerinde Dördüncü Umumi Müfettişlik kuruldu⁹³. Bu Müfettişliğin başına 8. Kolordu Komutanı Korgeneral Hüseyin Abdullah Alpdoğan atandı⁹⁴.

Hukukçu Prof. Dr. Sıddık Sami Onar, o tarihte yürürlükte olan Tunceli Kanunu'nun hukuki geçerliliği hakkında değerlendirmede bulunmuş ve Kanun'un hukuka uygunluğunu savunmuştu. Onar, geçmişte çıkarılan bazı yasaların fevkalade hallerde hukuki nizam üzerinde bir takım tedbirler alınmasının Anayasanın 86. maddesinin dayanak gösterilerek yapıldığını ifade etmişti. Bu maddede örfî idareden bahsedilirken bu tedbiri icap ettiren haller; harp, harbi icap ettirecek bir vaziyet, isyan, vatan ve Cumhuriyet aleyhindeki teşebbüslerdi. Ona göre 86. maddede yalnız örfî idareden bahsedildiğine göre bu dört hâl dışında fevkalade hâlin olmadığı söylenemezdi. Tunceli Kanunu'nun müzakere zabıtlarına göre memleketin bir bölgesinde, diğer bölgelerde tabii görülmeyen hadiselerin cereyanı, durumların mevcudiyeti, o bölgenin diğer bölgelerden ayrı bir durumda oluşu “orası için fevkalade bir hal sayılabilir ve fevkalade haller rejiminin hukuki nizamının kısmen cereyanını mümkün kılar”dı⁹⁵.

⁹¹ Üçüncü Üniversite Haftası, s.15.

⁹² T.C. Resmi Gazete, S 3195, 25.12.1935.

⁹³ BCA, 30 18 1 2 / 61 1 8; T.C. Resmî Gazete, S 3207, 06.01.1936.

⁹⁴ BCA, 30 18 1 2 / 61 2 12; T.C. Resmî Gazete, S 2/3847, 16.01.1936.

⁹⁵ Sıddık Sami Onar, “Fevkalade Hallerin Hukuki Nizam Üzerindeki Tesirleri”, Üçüncü Üniversite Haftası, s.387.

Prof. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu da konferansında Tunceli yöresindeki kültür durumuna ilişkin değerlendirmelerde bulunmuştu. Fındıkoğlu, Tunceliler için “asılları hakkında tarihî ve etnolojik malumat ne olursa olsun, lisan ve hayat tarzı itibariyle büyük Türklüğe tamamıyla dâhil olmayan zümre ve taifeler karşısında Türk maarifçisinin vazifesi iki katlı bir ehemmiyet kazanıyor” demişti. Fındıkoğlu, bu önemli meselenin hususi bir planla ele alınması gerektiği düşüncesindeydi. Elazığ’daki kültür müesseselerinin bu vazifeyi o günlerde hakkıyla ifa ettiğini de gözlemlerine dayanarak söylemiş ve buradaki kültürel hizmetlerden örnekler vermişti. Bunlardan ilki Kız Sanat Mektebi idi. Fındıkoğlu, o tarihe kadar yalnız Tunceli köylerine mensup kırk kızı yetiştiren ve hayata atan bu mektebin hocalarını çalışkanlığı ve eğitim sonrasında yaptıkları takip ve rehberlikten dolayı takdir etmişti. Mektepte görevli Sıdika Avar’ın⁹⁶ ismini özellikle zikretmişti. Fındıkoğlu, konferansında Kız Mektebinden mezun olduktan sonra Sıdika Avar’a Tuncelili bir kızın Türkçe yazıp gönderdiği mektuptan da bahsederek “tarih, coğrafya ve sosyoloji âlimlerinin bu mntıka hakkındaki telakkileri ne olursa olsun, realitenin kendisi, temsil işini kolaylaştırmaktadır” demişti. Onun aktardıklarına göre yöredeki yer isimlerinin ve sözlü edebiyat ürünlerinin Türkçe olması bu işi kolaylaştıracaktı. Fındıkoğlu, bölgede kullanılan Türkçeden dolayı bölgeye “Türkiye realitesi içinde kaynaşmış bir Tunceli mefkûresini sokma”nın Tunceli’de çalışan kişilerin vazifesi olduğunu, gezdikleri yerlerdeki idarecilerin, Türk maarifçilerin de bu vazifeyi yerine getirdiklerini, Tunceli’de inşa edilen modern binaların otorite kadar millî kültürü de yayan, yerleştiren ocaklar hâline geldiğini söylemişti⁹⁷.

Dönemin önemli coğrafyacılarından Besim Darkot, Tunceli halkının sosyo-kültürel ve ekonomik hayatına ilişkin değerlendirmelerde bulunmuştu. Darkot, Dersimlilere sorulsa çoğunluğun kendilerinin Horasan’dan geldiklerini ifade ettiklerinden buradaki insanlara Osmanlıda “toptan” Kürt denildiğinden “Kürt oldukları için değil, fakat Kürt denile denile Kürt olmuşlar!” demişti. Darkot, 1935 yılı nüfus sayımına göre 1,5 milyona yakın kişinin anadil itibarıyla Kürtçe konuştuğunun yazıldığını, Kürtçenin ilmî bir görüşle incelenmediğinden bu sebeple “Kürtçe diye bir tek dil, Kürt diye bir

⁹⁶ Bk. Selma Yel, Bahattin Demirtaş, Namık Çencen, “Cumhuriyet’ten Günümüze Elazığ’da Eğitim Faaliyetlerine Bir Bakış, **Tarihten Günümüze Elazığ Uluslararası Kongresi, 17-19 Kasım 2014**, Cilt 2, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2016, s.1027.

⁹⁷ Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, “Millî Terbiye, Milli Disiplin ve Vatandaşın Vazifeleri”, **Üçüncü Üniversite Haftası**, s.108-110.

mütecanis kütle tasavvuru, millî birliğimiz bakımından sadece zararlı değil fakat yanlış ve haksızdır!” görüşündeydi. Ona göre Doğu Anadolu’da birçok lehçe vardı. Bu lehçeler birbirlerine ne kadar yakınsalar Türkçeye de o kadar yakındılar. Darkot, yine bölgedeki coğrafya ve yer isimleri üzerinde metotlu toponomi araştırmaları yapılırsa bunların Türkçeye dayandığının görüleceğini bu sebeple bu sahada o tarihe kadar bir şeyler yapılmış olsa da Elazığ aydınlarına çok büyük iş düştüğünü söylemişti⁹⁸.

Darkot, Tunceli’nin iktisadi olarak geri kalmasına da değinmişti. Ona göre Tunceli’ye medeniyetin girmesi nasıl geç kalmışsa bu topraklarda yetiştirilebilecek olan tarım ürünleri de bölgeye girememişti. Bunların denenmesi gerekliydi. Darkot, bu önerisini söylerken bölgede üretimi artırmanın en önemli şartlarından biri olarak da yolun önemine dikkat çekmişti. Yol sayesinde üretim maliyetleri düşecek, ihracat artacaktı. Darkot, bölgedeki hayvancılığın da geliştirilmesi hatta bölgede yapılacak ciddi ilmi araştırmalarda bölgedeki maden varlığının ortaya çıkarılması tavsiyesinde bulunmuştu. Ona göre bunlar yapılırsa bölge insanı başka vilayetlere gitmeyecekti. Darkot, yine coğrafya şartları ve su potansiyeli sayesinde Tunceli’de barajlar inşa edilirse üretilecek elektriğin ihraç edilebileceğini söylemişti. Darkot, eğer bunlar yapılırsa önceki dönemlerde olduğu gibi “Dersim yarasını temizlemek için (...) Dersimi boşaltıp yok etmek değil, Tunceli haline getirip yaşatma”nın mümkün olacağını söylemişti. Darkot’a göre Tunceli bir turizm sahası hâline getirilebilirdi⁹⁹.

Heyet konferans haftasında Elazığ’ın ilçesi Palu’yu ve Tunceli vilayetinin Hozat, Pertek ve Mameki kazalarını da ziyaret etmişti. Özellikle bu kazaların ziyareti o tarihe kadar “ancak birkaç ecnebinin büyük fedakârlıklarla birer kısmını görebildikleri” yerler olduğu için heyet bu yerleri ziyaret etmekten dolayı memnun olmuştu. Heyet, zikredilen kazaların halkı ile de görüşerek notlar almıştı¹⁰⁰.

⁹⁸ Besim Darkot, “Tunceli Üzerinde Coğrafi Görüşler”, **Üçüncü Üniversite Haftası**, s.119-121.

⁹⁹ Darkot, a.g.m., s.122-127.

¹⁰⁰ **Üçüncü Üniversite Haftası**, s.403-404.

Konferans haftasında doktor olan hocalar Elazığ Şehir Hastanesinde dört yüzden fazla hastayı muayene etmişlerdi. Ayrıca muayene edilenlerle bu sayı beş yüzü aşmıştır¹⁰¹.

II.4. Van Üniversite Haftası

Dördüncü Üniversite Haftası, Samsun'da düzenlenirken beşincisi Van'da düzenlenmişti¹⁰². Bilindiği üzere Van, I. Dünya Harbi öncesi bölgede önemli bir merkezdi. Ancak Harp, şehri harap ettiği gibi vilayetin demografik ve ekonomik hayatına da çok büyük darbe vurmuştu. Aşağıda verilen konferans konularından da görüleceği üzere üniversiteli aydın kesim, Van vilayetini tekrar eski günlerine döndürme hedefi içerisindeydi. Bu sebeple etkinliklerin yapıldığı şehirler belirlenirken Van'ın geçmişteki şaşalı dönemi ve ekonomik potansiyelinin dikkate alındığını söyleyebiliriz.

Heyet, 3 Ağustos'ta İstanbul'dan hava yoluyla Ankara'ya geldi. Burada Meclis Reisi Abdülhalik Renda, Başvekil Şükrü Saraçoğlu, Maarif Vekili ve CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal ziyaret edildi. Heyet ziyaretlerini tamamladıktan sonra hava yoluyla Erzurum'a oradan da yine hava yoluyla Van'a gitti. Heyet Erzurum'da iki gün kalmıştı. Erzurum'un muhtelif yerlerini gezen heyet henüz temelleri atılabir yıl olan Pulur Köy Enstitüsüne de gitmişti. Enstitünün başarılı çalışmaları heyet tarafından takdirle karşılanmıştı. Heyet, Erzurum ılıcalarını, Erzurum Kongresi'nin toplandığı ve o zaman yanmış olan tarihî mahaller ile o dönemde tamamlanmak üzere olan asri mezarlığı gördü. Heyet, uçakla Van'a ulaştığında havaalanında, Vali ve Belediye Başkanı gibi üst düzey devlet görevlileri tarafından, şehrin girişinde ise kalabalık bir halk kitlesi tarafından "hararetle" karşılandı¹⁰³.

¹⁰¹ Üçüncü Üniversite Haftası, s.405.

¹⁰² Ulus, 22.03.1944.

¹⁰³ Akşam, 4-5.08.1944; Beşinci Üniversite Haftası, s.5-6.

Van programına katılan üniversitelilerin isim listesi ve verilen konferansların konuları şu şekilde idi:

Sıra	Konuşmacı	Konu
1	Ord. Prof. Dr. Tevfik Sağlam	Halk konferansları Lekeli tifo hakkında
2	Ord. Prof. Dr. Sıddık Sami Onar	Âmme hizmetleri ve zamanımızdaki inkişafı İdari tasarrufların, idari kaza ve idari davaların mahiyeti
3	Ord. Prof. Dr. Hamit N. Pamir	Van bölgesinin jeolojisi
4	Ord. Prof. Dr. Sedat Tavat	Vitaminler Penicillin
5	Prof. Dr. Muhiddin Ali Erel	Şehir hıfzıssıhha ve sosyal bakımdan çocuk ölümü
6	Prof. Dr. Ekrem Şerif Egeli	İnsan, hava ve iklim Salgın menenjit
7	Prof. Ahmet Ardel	Van Gölü bölgesinin coğrafyası Van Gölü
8	Prof. Dr. Arif Müfit Mansel	Urartu tarihi ve medeniyeti
9	Prof. Dr. Naşid Erez	Kadın üretim organları kanseri, teşhis ve tedavileri
10	Doç. Dr. Hıfzı Timur	Kanuna hile ve âmme intizamı mefhumlarının harp yıllarında önemi
11	Doç. Dr. Cemal İzzet Tukin	Van bölgesi ve tarihi kaynakları
12	Doç. Dr. Halit Ziya Konuralp	Savaş cerrahisinde yenilikler

Bu listeye de bakıldığında programa katılan üniversitelilerin altısının doktor olduğunu, sağlık konularının diğer konulara kıyasla daha çok konferans mevzuu hâline getirildiğini görüyoruz.

Konferanslar, Van Halkevi'nde gerçekleşmişti¹⁰⁴. Rektör Tevfik Sağlam, Van Üniversite Haftası açılış konuşmasında Üniversite haftaları programında üç maksadın olduğunu söylemişti. Bunlar; halkın bilgilendirilmesi, yerinde incelemeler yapmak ve yetiştirilecek Türk gençlerinin ileride çalışacakları yerleri yakından görmek, oralandaki şartları incelemek ve gençlerin bu şartlara uygun bir tarzda yetişmelerini sağlamaktır¹⁰⁵.

¹⁰⁴ Beşinci Üniversite Haftası, s.15.

¹⁰⁵ Beşinci Üniversite Haftası, s.17.

Jeoloji Profesörü Hamit N. Pamir, genelde bölgenin özelde ise Van'ın jeolojisini konferansına konu edinerek petrol meselesine değinmişti. Pamir, Van Gölü'nün kuzeydoğusundaki Kürzot köyünün 5 km güneyindeki petrol kaynağını Birinci Dünya Harbi esnasında Rusların yaptığı küçük işletmeden sonra ilk görenlerden birisinin de kendisi olduğunu, burada zemindeki sızıntılardan kaynaklı büyük bir işletme kuracak kadar petrol olmadığından ancak mahalli istifadeler için kullanılacak petrol olduğunu söylemişti. Buna rağmen ona göre ana yataktaki bütün petrol henüz sızmadığı için Kürzot mıntıkası önemliydi¹⁰⁶.

Pamir'in bu işaretinden sonra 1943 ve 1945 yazında Kürzot'ta sondaj çalışmaları yapılmıştı. Elde edilen az miktardaki petrol Van Gölü'nde çalışan küçük vapurlar için kullanıldı. Petrolün ticari ve iktisadi değerinin olmadığı anlaşılınca tetkik ve sondaj çalışmaları 1945 yılından itibaren durdurulmuştur¹⁰⁷.

Prof. Ahmet Ardel, konferansında Van Gölü bölgesinin coğrafi şartlarından bahsettikten sonra o tarih itibarıyla geçmişteki gelişmiş durumuna kıyasla coğrafi durumu elverişli olduğu için Van vilayetinin er geç gelişeceğini söylemişti. Ancak bu gelişmenin sağlanabilmesi için bölgenin öncelikle ziraat ve hayvancılık sayesinde ekonomisinin gelişmesi, coğrafi şartlarına uygun olarak modern endüstrinin kurulması, demiryolları ile ülkenin diğer kısımlarına bağlanması, turizmin doğması ve bunlarla ilgili olarak nüfusun artmasının gerektiğini söylemişti. Ardel, 1935 yılı nüfus sayımına göre Van'ın toplam nüfusunun 96.479 olduğunu bu sayıyla da yüz ölçümüne göre Hakkâri'den sonra ülkenin en tenha vilayeti olduğunu söylemişti¹⁰⁸.

Doç. Dr. Cemal İzzet Tukin ise bölgede kurulan Umumi Müfettişlik teşkilatının idare sistemi içerisindeki gerekliliğini savunmuştur. Türk idare sisteminde 1927-1952 yılları arasında beş adet Umumi Müfettişlik teşkilatı kurulmuştu. Bunlardan birincisi (1927), üçüncüsü (1935), dördüncüsü (1936)

¹⁰⁶ Hamit N. Pamir, "Van Bölgesinin Jeolojisi", **Beşinci Üniversite Haftası**, s.47.

¹⁰⁷ Kemal Lokman, "Kürzot Petrol Madeni ve Havalisi", **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, C 35, 1946, s.96-99.

¹⁰⁸ Ahmet Ardel, "Van Gölü Bölgesinin Coğrafyası", **Beşinci Üniversite Haftası**, s.107.

Müfettişlikler Doğu vilayetlerinde, ikincisi (1934) Trakya’da, beşincisi de (1947) Güney vilayetlerinde kurulmuştur¹⁰⁹.

Tukin, konferansında Van tarihini Cumhuriyet’e kadar kısaca anlattıktan sonra Birinci Dünya Harbi’nde istilaya uğrayan ve harap olan vilayetin Cumhuriyet Türkiye’sinde 1926 yılında 977 sayılı Teşkilat-ı Mülkiye Kanunu ile statü, bütçe, nüfus ve coğrafi durumları bakımından vilayetten kazaya çevrilen diğer bazı vilayetler gibi yapılmayarak vilayet statüsüne dokunulmadığını bunun da Cumhuriyet hükûmetinin bu bölgeye verdiği önemi gösterdiğini ifade etmişti. Ona göre hükûmet bir yıl sonra, 1927 yılında “idare mekanizmasından tam randıman almak kaygısıyla” vilayetler üstü bir teşkilatı, Umumi Müfettişlikler teşkilatını kurmuş, bu ilk teşkilatın içine de Van, Bitlis, Hakkâri, Diyarbakır, Siirt ve Mardin vilayetlerini almıştı¹¹⁰.

Hafta günlerinde heyet, Van Kalesi’ne giderek kalenin muhtelif yerlerini incelemiş ayrıca motorla Ahlat’a gidilmişti¹¹¹. Hafta, 12 Ağustos’ta bitmiş, heyet 13 Ocak sabahı uçakla Van’dan ayrılmıştı¹¹².

III. Ankara Üniversitesinin Doğu ve Güneydoğu Vilayetlerinde Düzenlediği “Üniversite Haftası” Etkinlikleri

III.1. Kars Üniversite Haftası

Ankara Üniversitesi de 1942 yılında her yıl yurdun bir mıntkasında “Ankara Üniversitesi Haftası” adı altında konferanslar vermeyi kararlaştırmıştı. 1942 yılı için ilk seçilen yer Kars’tı. İkincisi Hatay (1943)¹¹³, üçüncüsü İzmir (1944)¹¹⁴, dördüncüsü ise Gaziantep ve Urfa vilayetleriydi (1945)¹¹⁵.

¹⁰⁹ Bk. Abidin Özmen, “Genel Müfettişlikler Hakkında Bir Düşünce”, **İdare Dergisi**, 184 (Ocak-Şubat 1947), s.238-239; Serap Taş, **Umumi Müfettişlikler**, Anadolu Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 1997; Hüseyin Koca, **Yakın Tarihten Günümüze Hükûmetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları**, Mikro Yayınları, Konya 1998; Cemil Koçak, **Umumi Müfettişlikler (1927-1952)**, İletişim Yay., İstanbul 2010; Murat Burgaç, **Türkiye’de Umumi Müfettişliklerin Kurulması ve Trakya Umumi Müfettişliği**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2013; Köse, **a.g.t.**, s.241-270.

¹¹⁰ Cemal İzzet Tukin, “Van Bölgesi ve Tarihi Kaynakları”, **Beşinci Üniversite Haftası**, s.269-270.

¹¹¹ **Ulus**, 13.08.1944; **Beşinci Üniversite Haftası**, s.13.

¹¹² **Akşam**, 13.08.1944.

¹¹³ **Ankara Üniversite Haftası: Hatay**.

¹¹⁴ **Akşam**, 03.09.1944.

¹¹⁵ **Ankara Üniversite Haftası: Gaziantep-Urfa**.

TEK PARTİ DÖNEMİ'NDE DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU VİLAYETLERİNDE
DÜZENLENEN ÜNİVERSİTE HAFTASI ETKİNLİKLERİ VE ÜNİVERSİTELİ AYDIN
KESİMİN BÖLGENİN MESELELERİNE BAKIŞI (1940-1945)

Ankara Üniversitesinin etkinliklerinin ilkinin Kars'ta düzenlenmesinde kanaatimizce II. Dünya Harbi'nin etkisi vardır. Çünkü Kars Üniversite Haftası II. Dünya Harbi'nin en ateşli günlerinde düzenlenmişti. Türkiye o tarihte her ne kadar tarafsız olsa da sınır komşusu olan Sovyet Rusya bu Harbin içindeydi. Yani Türkiye istemeyerek de olsa her an harbe girebilirdi. Bu sebeple Kars'ta verilen konferans mevezularına bakarak dinleyicilerde tarih ve vatan bilincinin daha da arttırılmak düşüncesiyle ilk etkinlik şehri olarak Kars'ın seçilmiş olabileceğini söyleyebiliriz.

Kars'ta konferans verecek hocalar ve konferans mevezuları 13 Temmuz 1942 tarihinde Maarif Vekâletine sunuldu. Program, Vekâlet ve Millî Şef tarafından uygun görülünce heyet 18 Temmuz'da Kars'a hareket etti¹¹⁶.

Kars'ta düzenlenen Ankara Üniversitesi Haftası'ndan maksat, “fakülte çalışmalarının neticelerini halka götürmek, onu Üniversite faaliyetinden faydalandırmak, aynı zamanda bu müessese mensuplarının yurt tetkiklerinde bulunmalarını sağlamak”tı. Kars'a 8'i Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinden ve 2'si Yüksek Ziraat Enstitüsünden olmak üzere toplamda 10 kişilik bir heyet gitmişti. Heyet, öncelikle 20 Temmuz'da Erzurum'a vardı. Buradan otobüsle Kars'a gidildi. Kars'ta Vali Hüdai Karabatan, Müstahkem Mevki Komutanı General Şahap Gürler ve Kars Mebusu Cevat Dursunoğlu'nun yakın alakası ile program gerçekleşti¹¹⁷.

¹¹⁶ Ankara Üniversitesi Haftası: Kars, s.5.

¹¹⁷ Ankara Üniversitesi Haftası: Kars, s.6.

Kars'ta düzenlenen etkinliğe katılanların isim listesi ve konferans konuları şu şekilde idi:

Sıra	Konuşmacı	Konu
1	Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu	Haftanın açılması ve Türk vatani ve cehid felsefesi
2.	Prof. Remzi Oğuz Arık	Türk tarihinin öğrettikleri
3	Prof. Dr. Nevzat Tüzdil	Hayvanlardan insanlara geçen paraziter hastalıklar
4	Prof. Enver Ziya Karal	Lozan Zaferi'nin XIX. yıldönümünün kutlanması
5	Doçent Cemal Alagöz	Coğrafya bakımından yurt araştırmaları
6	Prof. Vamık Tayşi	Türkiye ziraatına genel bir bakış ve Türkiye ziraatında Kars'ın yeri
7	Doçent Suut Kemal Yetkin	Edebiyatta milli benliğe dönüş
8	Doçent Cevdet Perin	Namık Kemal ve Kars
9	Doçent Dr. Tahsin Banguoğlu	Milli hayat ve milli felsefe
10	Doçent Necati Akder	Halk edebiyatı

Program katılanlar arasında doktorlar yoktu. Bunda o tarihte Ankara Üniversitesinin henüz bir Tıp Fakültesine sahip olmaması etkili olmuştur. Bu Üniversitenin Tıp Fakültesi 7 Temmuz 1945'te açılmıştı¹¹⁸.

Kars Üniversite Haftasını heyet başkanı Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu açmıştı. Kansu, açılış konuşmasında, Üniversite mensuplarının “vatanın taşıyla, toprağıyla kucaklaşması, halkla, aydınlarla görüşme”k için Üniversite Haftasının planlandığını ayrıca program sayesinde üniversite camiasıyla mahalli halkın birbirini daha yakından tanıyacağını söylemişti¹¹⁹.

Kansu, konferansında hayatın kendisinin bir cehit (gayret, fedakârlık) olduğunu bu sebeple üzerinde yaşanan topraklarda hayatta kalabilmek ve bu toprakları değerlendirmek için yaşanması, mücadele edilmesi gerektiği

¹¹⁸ <http://www.medicine.ankara.edu.tr/tarihce/> (Erişim: 29.10.2020)

¹¹⁹ **Ankara Üniversitesi Haftası: Kars**, s.6-7.

düşüncelerini paylaşmıştı¹²⁰. Remzi Oğuz Arık da konferansında binlerce yıllık Türk tarihinden kısaca bahsettikten sonra bu toprakların kolay vatan olmadığına vurgu yaparken aynı zamanda Türk tarihine bakıldığında Türk milletinin “bu tarihe dayanarak büyük hamleler yapmaya muktedir olduğu”nu söylemişti¹²¹.

Prof. Dr. Nevzat Tüzdil, ülkede hayvancılığın önemli merkezlerinden birisi olan Kars'ta görülen sıtma, sarıhumma, şark çıbanı gibi en korkunç hastalıkların insanlara hayvanlardan geçtiğini teferruatıyla anlatarak hastalıkların bulaşması ve yaygınlaşmasına karşı alınacak tedbirleri anlatmıştı¹²².

Prof. Dr. Vamık Tayşi ise konferansında Doğu bölgesinin ve Kars'ın iklim ve coğrafya özelliklerinden bahsetmiş ardından Türkiye'de hayvancılık bakımından Kars'ın en uygun yer olduğunu söyleyerek buradaki hayvan varlığı hakkında bilgi vermişti. Ona göre Kars'taki hayvan miktarı 2,5 milyonu bulmaktaydı. Bunun 350.000'den fazlası inek, 70.000'i keçi, 44.000'i koyun ve 22.000'i mandaydı. Göle cinsi inekler Doğu'ya mahsus çok verimli hayvanlardı. Bundan başka Kars vilayeti arıcılık bakımından Türkiye'de ilk sırada gelmekteydi. Tayşi, Kars'ın hayvan varlığı hakkında bu bilgileri verdikten sonra hayvancılığın ilerlemiş olmasının süt sanayiinin de gelişmesine hizmet edeceğini belirtmişti¹²³.

Üniversite Haftası kapsamında Kars'a gelen isimlerden birisi de Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi asistanlarından Kılıç Kökten'di. Kökten, Kars şehri içindeki buluşlarıyla kalkolitik, paleolitik ve neolitik çağlara ait çanak çömlekler toplamış, höyükler tespit etmişti¹²⁴.

Kars'ta düzenlenen konferanslar ulusal ve yerel basın tarafından yakından takip edilmişti. Bu gazetelerden edinilen bilgilere göre konferanslara Karşlılar tarafından çok yoğun bir ilgi gösterilmiştir. Hatta bu yoğun ilgiden

¹²⁰ Şevket Aziz Kansu, “Türk Vatanı ve Cehid Felsefesi”, **Ankara Üniversitesi Haftası: Kars**, s.9-18.

¹²¹ Remzi Oğuz Arık, “Tarihimizin Öğrettikleri”, **Ankara Üniversitesi Haftası: Kars**, s.18-30.

¹²² A. Nevzat Tüzdil, “Hayvanlardan İnsanlara Geçen Paraziter Hastalıklar ve Parazitlerin Biyolojisine Umumi Bir Bakış”, **Ankara Üniversitesi Haftası: Kars**, s.31-61.

¹²³ Vamık Tayşi, “Türkiye Ziraatine Umumi Bir Bakış ve Kars'ın Türkiye Ziraatindeki Yeri”, **Ankara Üniversitesi Haftası: Kars**, s.84-85.

¹²⁴ Behçet Kemal Çağlar, “Ankara Üniversitesi Kars Haftasından İntibalar”, **Kars Vilayet Gazetesi**, 24.07.1942, No: 1058.

dolayı salonda çoğu zaman yer bulunamamış ve halkın bir kısmı konuşmaları ayakta ve salon kapılarında dinlemişti¹²⁵.

Kars Üniversite Haftası bittikten sonra Behçet Kemal Çağlar tarafından Kars'ın yerel gazetesinde, "Genç Bilginler! Unutmayınız Karsı" başlıklı köşe yazısında vilayetin yer altı ve yer üstü zenginliklerle dolu bir olduğu hatırlatılarak buradan ayrılan üniversite camiasına seslenmişti¹²⁶. Çağlar, Ulus gazetesindeki "Üniversite Kars'ta" başlıklı bir diğer köşe yazısında da Doğu'nun sadece gezip görülecek bir yer olmadığını aynı zamanda gidilip hizmetine girilecek bir yer olduğunu yazmıştı¹²⁷.

III.2.Gaziantep-Urfa Üniversite Haftası

Ankara Üniversitesinin dördüncü Üniversite Haftası etkinliği 1945 yılında bölgenin diğer önemli şehirlerinden Gaziantep ve Urfa'da gerçekleştirildi. Heyet 1 Ekim 1945'te Ankara'dan hareket etmiş, 4 Ekim'de Gaziantep'e varmıştı. Heyet üyeleri burada 8 Ekim'e kadar 10 konferans verdikten sonra 8-14 Ekim tarihleri arasında Urfa'da çalışmıştı¹²⁸.

Gaziantep-Urfa Üniversite Haftası etkinliğine katılan isimler ve konferans konuları şu şekilde idi:

Sıra	Konuşmacı	Konu
1	Prof. Enver Ziya Karal	Türkiye'nin siyasetinde Atatürk'ün düşüncelerinin tesiri
2	Prof. Celal Saraç	Atom bombasının ilmi esasları
3	Prof. Dr. Süreyya Gördüren	Memleketimizde trahom ve mücadelesi
4	Prof. Dr. Hasan Şükrü Oytun	Etilerle insanlara geçen parazitler
5	Prof. Dr. Melchior	Hastanelere fazla geç gelen cerrahi vakalar
6	Prof. Dr. İsfendiyar Kadaster	Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu
7	Doç. Ferruh Sanır	1- Anadolu ve Gaziantep 2- Urfa ve Gaziantep
8	Doç. Dr. Halil Demircioğlu	Türk hümanizmasının doğuşu

¹²⁵ Çağlar, a.g.m.

¹²⁶ Behçet Kemal Çağlar, "Genç Bilginler! Unutmayınız Karsı", **Kars Vilayet Gazetesi**, 11.08.1942, No: 1063.

¹²⁷ Behçet Kemal Çağlar, "Üniversite Kars'ta", **Ulus**, 29.01.1943.

¹²⁸ **Ulus**, 17.10.1945.

Katılımcı listesine baktığımızda Tıp Fakültesinden sadece iki kişinin etkinliğe katıldığını görüyoruz. Bu bağlamda sağlıkla ilgili konferansların İstanbul Üniversitesinin düzenlediği programlara göre ağırlıklı olmadığı anlaşılmaktadır.

Etkinlik kapsamında Prof. Dr. Süreyya Gördüren, Türkiye’de trahomun ortaya çıkma ve yayılmasının sebeplerini uzun uzadıya anlattıktan sonra alınması gereken tedbirleri tek tek sıralamıştı¹²⁹.

Prof. Dr. İsfendiyar Kadaster etkinlikte, 1945 yılının Haziran ayında çıkarılan Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu hakkında bilgilendirme yapmıştı. Kadaster, devletin kuruluşundan beri köylülerin kalkındırılmasının “baş amaç ve ülkü” olduğunu, bunun için de her zaman her çareye başvurulduğunu, ancak bunlardan hiçbir sonuç alınmadığını, bunun sebebinin de “ziraatın kanseri yerinde olan ortakçılık” olduğunu söylemişti. Kadaster, çıkarılan Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ile ortakçılığın kaldırılmasının amaçlandığını söylemişti. Kanun’la topraksız ve az topraklı çiftçiler topraklandırılacaktı. Çiftçilik belirli bir sanat haline getirilecek, kültür toprakları vasıflarına göre gruplandırılacaktı. Topraklar işletme büyüklüklerine göre gruplandırılarak toprağın sürekli işlenmesi sağlanacaktı¹³⁰.

Doç. Ferruh Sanır, Gaziantep ve Urfa’da konferanslar vermiştir. Sanır, bu iki konferansında özellikle şehirlerin Türkiye ve bölge içerisindeki ekonomik imkânları, nüfus potansiyeli gibi özelliklerinden bahsettikten sonra Gaziantep ve Urfa vilayetlerini kıyaslamıştır. Sanır’a göre o tarihte Gaziantep, Urfa’ya kıyasla ekonomik olarak daha ileri bir düzeydeydi. Gaziantep’in hızla gelişmesinin sebepleri arasında modern tekniği ve ekonomi sistemini kullanması önemliydi. Gaziantep’ten ekonomik olarak oldukça geri olan Urfa’nın geliştirilmesi için yapılması gereken bazı şeyler vardı: Bunlardan biri Urfa’yı demiryolu ve karayolu bağlantısıyla diğer vilayetlere bağlamaktı. İkincisi Urfa’da hâlâ eski tarz alış veriş gerçekleştirilmekteydi. Ticari hayat geliştirilmeliydi. Urfa’da yetişen üzüm, fıstık, tütün, pamuk ve tahıl vilayetin her yerinde yetiştirilmeliydi. Buna iklim engeli yoktu. Buradaki meyve

¹²⁹ Süreyya Gördüren, “Memleketimizde Trahom ve Mücadelesi”, **Ankara Üniversite Haftası: Gaziantep-Urfa**, s.46-60.

¹³⁰ İsfendiyar Kadaster, “Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu”, **Ankara Üniversite Haftası: Gaziantep-Urfa**, s.91-109.

cinsleri ıslah edilmeliydi. Bu işi belediye organize edebilirdi. Bu iş demiryolu gelmeden yapılmalıydı. Bu arada Urfa'da fıstık üretimi arttırılarak eskiden yapılan ipekböcekçiliği yeniden canlandırılmalıydı. Urfa'da gerek küçük sanatlar gerekse fabrikalar kurulup geliştirilmeliydi. Örneğin yörede bol miktarda yetişen arpadan bir bira fabrikası kurulmalıydı. Aynı şekilde şarapçılık, dokumacılık, demircilik, marangozluk, tabaklık zaten yörede eskiden beri olan sanatlardı. Yine Sanır'a göre Urfa özellikle tarihî ve dini turizme çok elverişliydi. Bu sebeple bu turizm potansiyeli değerlendirilmeliydi¹³¹.

Heyet, 16 Ekim 1945'te Ankara'ya dönmüştü. Etkinlik, bu iki şehirde de umulduğundan daha fazla ilgi uyandırmış, mevcut salonlar dar geldiğinden konferanslar bahçelerde verilmişti. Toprak Kanunu üzerine verilen konferans kasaba ve bucaklardan gelen muhtarlara da dinletilmiş ve çok ilgi uyandırmıştı. Heyet, bu iki şehrin ilçe, bucak ve köylerini gezerek halkın sosyal durumu, içinde yaşadığı ekonomik şartları incelemişti. Heyet, bu şekilde bölgeyi tanıırken aynı zamanda bölgeyi Ankara'da da tanıtma kararı almıştı¹³². Ankara Üniversitesi bu etkinliklerden ayrı olarak biri Doğu'da diğeri Batı'da olmak üzere ilmî araştırma merkezleri açmaya çalıştı. Doğu'da Diyarbakır'da açılacak olan merkez sayesinde mahallinde incelemeler yapılabilecekti¹³³. Bu merkez Doğu Anadolu Araştırma İstasyonu adıyla 1947'de açıldı¹³⁴.

¹³¹ Ferruh Sanır, "Anadolu ve Gaziantep", s.111-129; Ferruh Sanır, "Urfa ve Gaziantep", **Ankara Üniversite Haftası: Gaziantep-Urfa**, s.132-139.

¹³² **Ulus**, 17.10.1945.

¹³³ **Ulus**, 12.12.1946.

¹³⁴ **T.C. Resmî Gazete**, 28.04.1948, S 6893.

SONUÇ

Doğu ve Güneydoğu vilayetleri Cumhuriyet'in ilk yıllarında bayındırlık, iktisat, sağlık, eğitim gibi hemen hemen her alanda diğer bölgelerdeki çoğu vilayetlere göre geri durumdaydı. Bu sonuç üzerinde coğrafi, tarihi ve sosyal sebeplere dayanan etkenler vardır. Bu durumu değiştirmek için idare makamının en üstünde yer alan Reisicumhur ve Başvekil başta olmak üzere sorumluluk sahibi tüm makamlar daha ilk yıldan itibaren çalışmalara başladı. Ancak muhtelif iç ve dış sebepler yüzünden 1930'lu yılların ortalarına kadar çok fazla bir şey yapılamadı. 1935 yılında Doğu gezisine çıkan Başvekil İsmet İnönü'nün Doğu gezisinin bu anlamda âdeta bir milat olduğunu söyleyebiliriz.

Bölgenin geri kalmışlığına son vermek için bir şeyler yapma konusunda sadece idare makamında yer alan kişiler değil aynı zamanda üniversiteli aydın kesim de kendini sorumlu hissetmekteydi. Bilindiği üzere üniversiteler ilmi ve kültürü yayarak memleket meselelerini üniversitenin çalışma konuları hâline getirme prensibi içerisinde kurulmaktadır. İşte bu maksatla İstanbul Üniversitesi 1940 yılında her yıl memleketin başka bir vilayetinde "Üniversite Haftası" adı altında etkinlikler düzenleme kararı almıştı. Çalışmamızın tarih aralığında (1940-1945) düzenlenen beş etkinliğin dördü zikredilen bölge vilayetlerinde düzenlenmiştir. İstanbul Üniversitesinin başlattığı bu etkinliklerin bir benzeri daha sonra Ankara Üniversitesi tarafından yapılmıştır. Aynı yıllarda bu üniversitenin düzenlediği dört etkinlikten ikisinin Doğu ve Güneydoğu Anadolu vilayetlerinde düzenlenmesi, üniversiteli aydın kesimin bu bölgelere verdiği önemin göstergesidir. Yani bir diğer deyişle üniversiteliler aynı idareciler gibi bölgenin, bölge insanının dertleriyle dertlenmişler, bölge meselelerine çözüm bulmaya çalışmışlardır.

İdare makamında yer alan kişilerle üniversiteli aydın kesimin bölgenin kalkınması adına çok güzel bir çalışma örneği sunduğu bu programlar yaklaşık bir yıl önceden hazırlanırken gidilecek olan vilayetin valisi ile istişare edilerek konferansların mevzuu belirlenip programa öyle son şekli verilirdi. Bu sayede gidilecek vilayet halkının ve oradaki meslek gruplarının en çok ihtiyacı olan konular ortaya çıkarılmıştı.

Konferans mevzularına baktığımızda sosyal, kültürel, eğitim, sağlık, iktisat gibi hemen hemen her konuda konferans verildiğini görüyoruz. Konferanslarda üniversitelilerce hükümetin bölgede takip ettiği politikalar tasvip ve takdir edilmişti. Ancak bununla birlikte hem merkezî hükümette hem

de yerel idarede yetki sahibi olan kişilere de birtakım tavsiyelerde bulunulmuştu. Yapılan çoğu tavsiyelere dönemselsel olarak uygun hareket edildiğini görüyoruz. Örneğin yıllar sonra bölgede tekrar petrol arama çalışmaları başlatılmıştı. Bu durum ilim erbabının önerilerine idare makamında yer alan kişilerin ne kadar çok değer verdiğinin göstergesidir.

Etkinlikler, Reiscumhurundan en alttaki memuruna kadar tüm devlet görevlilerinden destek görmüş, halkın çok yoğun bir ilgisiyle karşılanmıştı. Bölge halkının ilme, üniversitelilere göstermiş olduğu bu teveccühten dolayı olsa gerektir ki II. Dünya Harbi'nin yarattığı olumsuz koşullar ortadan kalkınca Doğu üniversitesinin kurulumu çalışmaları müsait olunan ilk dönemde hızlandırılmıştı. Nitekim Demokrat Parti Dönemi'nde yıllar süren uzun incelemelerin ardından Atatürk'ün de hayal ettiği Doğu'da bir üniversite kurulumu düşüncesi, Atatürk Üniversitesi adıyla 1957 yılında hayata geçerek bölge ve ülke halkının hizmetine sokulmuştur. Bu üniversitenin kurulumunda devlet idarecilerinin payının yanı sıra üniversite camiasının düzenlediği işte bu üniversite haftası etkinliklerinin de katkısının olduğunu söyleyebiliriz.

346

Bununla birlikte üniversitelilerin bölgenin kalkınması için hem devlet görevlilerine hem de halka yönelik yapmış olduğu tavsiyeler gerçekten de bugün dahi uygulanması gereken önerilerdi. Bu bağlamda düşündüğümüzde zamanında düşünülen bu etkinliklerin çok değerli ve başarılı olduğunu söyleyebiliriz. Bu önerilerin çoğunun bölgenin şu anki durumuna baktığımızda sonraki yıllarda Cumhuriyet hükümetleri tarafından da zaman zaman hayata geçirildiğini anlıyoruz. Günümüze gelindiğinde tüm yurttaki olduğu gibi bölgede de üniversite olmayan vilayet yoktur. Sadece bu konu dahi dikkate alındığında günümüzde bölgeler arasında çok da bir farkın kalmadığını söyleyebiliriz. Bu sonuç Cumhuriyet Türkiye'sinin bir başarısıdır. Ancak özeldir bölge halkına genelde de tüm millete daha müreffeh bir hayat sunmak için günümüzde bölgedeki üniversitelerin devlet-üniversite-halk iş birliği ile yapacağı çok fazla işin olduğunu da söylememiz gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Ahmet İhsan, “Diyarbakir’in Bayramı”, **Cumhuriyet**, 27.11. 1935.

Akşam, 03.09.1944.

Akşam, 03.09.1944.

Akşam, 10.06.1941.

Akşam, 12.06.1941.

Akşam, 13.08.1944.

Akşam, 23.07.1940.

Akşam, 30.09.1942.

Akşam, 4-5.08.1944.

Altıncı Üniversite Haftası: Konya, 28 Eylül- 4 Ekim 1945, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul 1946.

Ankara Üniversite Haftası: Gaziantep-Urfa, 3-13 Ekim 1945, Ankara Üniversitesi Yay., Ankara 1947.

Ankara Üniversite Haftası: Hatay, 10-19 Ekim 1943, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yay., Ankara 1945.

Ankara Üniversitesi Haftası: Kars, 22-28 Temmuz 1942, TTK Basımevi, Ankara 1944.

Antalya Üniversite Haftası, 22-27 Kasım 1954, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul 1957.

Ardel, Ahmet, “Van Gölü Bölgesinin Coğrafyası”, **Beşinci Üniversite Haftası**, s.91-112.

Arık, Remzi Oğuz, “Tarihimizin Öğrettikleri”, **Ankara Üniversitesi Haftası: Kars**, s.18-30.

Arslan, Nebahat, “Türk Eğitim Sisteminde Köy Enstitülerine Bir Örnek: Kars Cılavuz Köy Enstitüsü”, **History Studies**, Volume 4/ 1, 2012.

Aşgın, Sait, **Doğu Anadolu’ya Yapılan Kamu Harcamaları**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.

Ayın Tarihi, Kasım 1935.

Ayın Tarihi, Temmuz 1938.

Bayar, Celâl, **Şark Raporu**, Sad. Nejat Bayramoğlu, Kaynak Yayınları, İstanbul 2009.

Bengisu, Naci, “Trahom, İçtimai Zararları ve Korunma Çareleri”, **İkinci Üniversite Haftası**, s.121-130.

Beşinci Üniversite Haftası: Van, 7-12 Ağustos 1944, İstanbul Üniversitesi Yayınları No: 241, İstanbul 1944.

Burgaç, Murat, **Türkiye’de Umumi Müfettişliklerin Kurulması ve Trakya Umumi Müfettişliği**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2013.

Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi (1923-1978), Akbank Kültür Yayını, İstanbul 1980.

Cumhuriyet, 27.11.1935.

Cumhuriyetin XV. Yılında Türkiye, Haz. İzzet Öztoprak, Cafer Güler, Murat Karataş, Güneş Şahin, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2014.

Çağlar, Behçet Kemal, “Ankara Üniversitesi Kars Haftasından İntibalar”, **Kars Vilayet Gazetesi**, 24.07.1942, No: 1058.

Çağlar, Behçet Kemal, “Genç Bilginler! Unutmayınız Karsı”, **Kars Vilayet Gazetesi**, 11.08.1942, No: 1063.

Çağlar, Behçet Kemal, “Üniversite Kars’ta”, **Ulus**, 29.01.1943.

Çağlayan, Ercan, “Köy Enstitüleri’nin Açılması ve Dicle Köy Enstitüsü”, **Turkish Studies**, 9/1, 2014.

Çağlayan, Ercan, **Diyarbakır: Nüfus, Siyaset, Eğitim, Sağlık ve İktisat (1923-1950)**, Libra Yay., İstanbul 2020.

Çetingil, Arif İsmet, “Sıtma, İçtimaî ve İktisadî Tesirleri ve Mücadele Tedbirleri”, **İkinci Üniversite Haftası**, s.143-159.

Darkot, Besim, “Tunceli Üzerinde Coğrafi Görüşler”, **Üçüncü Üniversite Haftası**, s.114-128.

Darkot, Besim, **Türk Coğrafya Dergisi**, S 13-14, 1955.

Doğu Cumhuriyetin 15'inci Yılında, Üçüncü Umumi Müfettişlik
Neşriyatından: S 1, 1938.

Dördüncü Üniversite Haftası: Samsun, 14-20 Eylül 1943, İstanbul
Üniversitesi Yay., İstanbul 1943.

Erel, Muhiddin, “Kanalizasyon, Sıhhi Ehemmiyeti ve Yapılamayan
Yerlerde Alınması Lâzımgelen Tedbirler”, **İkinci Üniversite Haftası**, s.381-
384.

Erel, Muhiddin, “Sıhhat ve Hıfzıssıhha Bakımından Şehir”, **Üniversite
Haftası**, s.75-100.

Fındıkoğlu, Z. F., “Biyoloji ve Sosyoloji Münasebetinin Aktif Bir
Temsilcisi Olarak Ord. Porf. Dr. Tevfik Kazancıgil”, İstanbul Üniversitesi
Yay., İstanbul 1971.

Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri, “Erzurum’un İktisadi Vaziyeti ve Türk
İktisadiyatındaki Mevkii”, **Üniversite Haftası**, s.143-163.

Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri, “Milli Terbiye, Milli Disiplin ve Vatandaşın
Vazifeleri”, **Üçüncü Üniversite Haftası**, s.107-113.

Fındıkoğlu, Ziyaettin Fahri, “Erzurum’da İktisadi ve İçtimai
Müşahedeler”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, 4 (1). S
73, s.69-79.

Gördüren, Süreyya, “Memleketimizde Trahom ve Mücadelesi”, **Ankara
Üniversite Haftası: Gaziantep-Urfa**, s.46-60.

Gözcü, Alev, “İkinci Dünya Savaşı Türkiye’inde Ekonomik Durumun
Sosyal Hayata Etkilerine Dair Bazı Tespitler”, **Ankara Üniversitesi Türk
İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S 62, 2018, s.85-100.

Güçhan, Muzaffer Esat, “Salgın Hastalıklardan Korunmaya Dair”,
Üniversite Haftası, s.115-122.

Gümüşoğlu, Firdevs, **Sözlü ve Yazılı Belgeler Işığında Cılavuz Köy
Enstitüsü**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.

<http://www.medicine.ankara.edu.tr/tarihce/>, Erişim Tarihi: 29.10.2020.

<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/96840>, Erişim Tarihi:
21.05.2021.

İrmak, Sadi, “Spor Davamız”, **Üniversite Haftası**, s.135-142.

İkinci Üniversite Haftası: Diyarbakır, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1941.

İncedayı, C.K., “Frenginin Tehlikelerine Dair Umumi Bilgiler ve Bu Hastalıkla Mücadelede Halka Nasihatler ve Tenbihler”, **İkinci Üniversite Haftası**.

İnönü, İsmet, **Hatıralar**, Haz. Sabahattin Selek, Bilgi Yayınevi, Ankara 2006.

İstatistik Yıllığı, 1940-1941, C 12, DİE.

Kadaster, İsfendiyar, “Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu”, **Ankara Üniversite Haftası: Gaziantep-Urfa**, s.91-109.

Kansu, Şevket Aziz, “Türk Vatanı ve Cehid Felsefesi”, **Ankara Üniversitesi Haftası: Kars**, s.9-18.

Kardaş, Abdulaziz, “Demokrat Parti İktidarı Döneminde Doğu’da Bir Üniversite Kurma Çabaları (1950-1958)”, **History Studies**, Vol. 6.

Kardaş, Abdulaziz, **Cumhuriyet Döneminde Van Gölü Havzasında (Van-Bitlis-Muş) Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar (1923-1950)**, Atatürk Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2012.

Kars Vilayet Gazetesi, No: 1058, 24.07.1942.

Kars Vilayet Gazetesi, No: 1063, 11.08.1942.

Kazancıgil, Tevfik Remzi, **Üniversitelerimiz**, İstanbul 1956.

Koca, Hüseyin, **Yakın Tarihten Günümüze Hükûmetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları**, Mikro Yayınları, Konya 1998.

Koçak, Cemil, **Umumi Müfettişlikler (1927-1952)**, İletişim Yay., İstanbul 2010.

Kopar, Metin, **Cumhuriyet Halk Partisi Döneminde Doğu Anadolu’ya Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar (1927-1950)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2009.

Köse, Resul, “Tek Parti Döneminde Kayak Sporunun Geliştirilmesi İçin Bazı Halkevleri Arasında Düzenlenen Kayak Yarışları”, **2. Uluslararası**

Türkoloji Araştırmaları Sempozyumu Utas II 25-26 Kasım 2020 Van Türkiye, 2020, s.357-369.

Köse, Resul, **CHP ve DP Hükûmetleri Dönemlerinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Politikaları**, İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2019.

Köy Enstitüleri 1, Maârif Matbaası, İstanbul 1941.

Lokman, Kemal, “Kürzot Petrol Madeni ve Havalisi”, **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, C 35, 1946, s.96-99.

Onar, Sıddık Sami, “Fevkalade Hallerin Hukuki Nizam Üzerindeki Tesirleri”, **Üçüncü Üniversite Haftası**, s.376-389.

Onuncu Üniversite Haftası: Hatay, 5-10 Haziran 1956, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul 1957.

Ökte, Faik, **Varlık Vergisi Faciası**, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul 1951.

Özmen, Abidin, “Genel Müfettişlikler Hakkında Bir Düşünce”, **İdare Dergisi**, 184, Ocak-Şubat 1947, s.238-239.

Öztürk, Saygı, **İsmet Paşa'nın Kürt Raporu**, Doğan Kitap, İstanbul 2008.

Pamir, Hamit N., “Van Bölgesinin Jeolojisi”, **Beşinci Üniversite Haftası**, s.39-49.

Sanır, Ferruh, “Anadolu ve Gaziantep”, **Ankara Üniversite Haftası: Gaziantep-Urfa**, s.111-129.

Sanır, Ferruh, “Urfa ve Gaziantep”, **Ankara Üniversite Haftası: Gaziantep-Urfa**, s.132-139.

Sarc, Celal, “Nüfusun Miktarı ve İstihaleleri”, **İkinci Üniversite Haftası**.

Soyak, Hasan Rıza, **Atatürk'ten Hatıralar**, YKY, İstanbul 2004.

T.C. Resmî Gazete, S 2/3847, 16.01.1936.

T.C. Resmî Gazete, S 2411, 27.05.1933.

T.C. Resmî Gazete, S 2733, 21.06.1934.

T.C. Resmî Gazete, S 3207, 06.01.1936.

T.C. Resmî Gazete, S 3748, 02.11.1937.

T.C. Resmî Gazete, S 4491, 22.04.1940.

T.C. Resmî Gazete, S 6893, 28.04.1948.

T.C. Resmî Gazete, S 9627, 07.06. 1957.

Taş, Serap, **Umumi Müfettişlikler**, Anadolu Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 1997.

Tayşi, Vamık, “Türkiye Ziratine Umumi Bir Bakış ve Kars’ın Türkiye Ziraatindeki Yeri”, **Ankara Üniversitesi Haftası: Kars**, s.84-85.

TBMM Zabıt Ceridesi, C 15, Devre: 4, İçtima: 2, TBMM Matbaası, Ankara 1933.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre VI, C 10, İçtima 1, TBMM Matbaası, Ankara 1940.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, C 7, İçtima Senesi 2.

352

Turan, Murat, **CHP’nin Doğu’da Teşkilatlanması**, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul 2011.

Tükin, Cemal İzzet, “Van Bölgesi ve Tarihi Kaynakları”, **Beşinci Üniversite Haftası**, s.253-273.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 490 1 0 0 / 648 151 1.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 490 1 0 0 / 213 844 1.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30 10 0 0 / 71 465 1.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30 18 1 2 / 79 82 7.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 490 1 0 0 / 1005 880 3.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 490 1 0 0 / 984 814 2.

TEK PARTİ DÖNEMİ'NDE DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU VİLAYETLERİNDE
DÜZENLENEN ÜNİVERSİTE HAFTASI ETKİNLİKLERİ VE ÜNİVERSİTELİ AYDIN
KESİMİN BÖLGENİN MESELELERİNE BAKIŞI (1940-1945)

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Cumhuriyet Arşivi (BCA), 490 1 0 0 / 1005 880 2.**

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Cumhuriyet Arşivi (BCA), 490 1 0 0 / 991 835 2.**

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Cumhuriyet Arşivi (BCA), 490 1 0 0 / 834 295 1.**

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30 10 0 07 / 13 75 20.**

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Cumhuriyet Arşivi (BCA), 490 1 0 0 / 1466 9 2 lef 42-46.**

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30 18 1 2 / 61 1 8.**

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30 18 1 2 / 61 2 12.**

Türkmen, İsmet, **Doğu Kalkınması 1923-1946 Doğu İllerini
Kalkındırmaya Yönelik Kamu Harcamaları ve Yatırımlar**, Kömen Yay.,
2013.

Tüzdil, A. Nevzat, “Hayvanlardan İnsanlara Geçen Paraziter Hastalıklar
ve Parazitlerin Biyolojisine Umumi Bir Bakış”, **Ankara Üniversitesi
Haftası: Kars**, s.31-61.

Ulus, 09.06.1941

Ulus, 12.12.1946.

Ulus, 13.08.1944.

Ulus, 17.10.1945.

Ulus, 18.04.1941.

Ulus, 22.03.1944.

Ulus, 25.05.1940.

Ulus, 29.01.1943.

Ulus, 29.05.1941.

Ulus, 30.05.1941.

Üçüncü Üniversite Haftası: Elazığ, 23-30 Eylül 1942, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1943.

Üniversite Haftası: Edirne Konferansları, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul 1958.

Üniversite Haftası: Erzurum, 13-19 Temmuz 1940, İhsan Matbaası, 1941.

Üniversite Haftası: Trabzon-Rize, 14-19 Ekim 1955, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul 1956.

Yedek, Şahin, **Elazığ'da İdari, Siyasi ve Sosyoekonomik Hayat (1923-1950)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2018.

Yedinci Üniversite Haftası: Çanakkale, 6-12 Temmuz 1952, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul 1953.

354

Yel, Selma, Demirtaş, Bahattin, Çencen, Namık, “Cumhuriyet’ten Günümüze Elâzığ’da Eğitim Faaliyetlerine Bir Bakış, **Tarihten Günümüze Elâzığ Uluslararası Kongresi, 17-19 Kasım 2014**, Cilt 2, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2016.

Yıldırım, İsmail, **Cumhuriyet Döneminde Demiryolları (1923-1950)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2001.

Yücebaş, Ferit, **Cumhuriyet Döneminde Güneydoğu Anadolu (Gaziantep-Mardin-Urfa)’ya Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar (1923-1950)**, Bitlis Eren Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bitlis 2018.

Zengin, Ersoy, **Tek Parti Döneminde Erzurum Vilayetinde Sosyal ve Ekonomik Hayat (1930-1946)**, Kitabevi Yay., İstanbul 2021.

TEK PARTİ DÖNEMİ'NDE DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU VİLAYETLERİNDE
DÜZENLENEN ÜNİVERSİTE HAFTASI ETKİNLİKLERİ VE ÜNİVERSİTELİ AYDIN
KESİMİN BÖLGENİN MESELELERİNE BAKIŞI (1940-1945)

EKLER

EK-1. Ankara Üniversitesinin 1942 yılında Kars'ta düzenlediği Üniversite Haftası etkinliğinde üniversitelilerin Ani harabelerini dolaşırken çekilmiş bir fotoğraf (**Ankara Üniversitesi Haftası: Kars, 22-28 Temmuz 1942**, TTK Basımevi, Ankara 1944).

EK-2. Ankara Üniversite heyeti Kars'ta (Ankara Üniversitesi Haftası: Kars, 22-28 Temmuz 1942, TTK Basımevi, Ankara 1944).

DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİNDE ADIYAMAN VİLAYETİNİN KURULUŞUNA DAİR BİR TARTIŞMA*

AHMET GÜLEN**

ÖZ

Demokrat Parti'nin 10 yıl süren iktidarının tartışmalı konularından birisi 1954 seçimlerinden sonra Malatya'nın ikiye bölünmesi ve Adıyaman vilayetinin kurulmasıdır. Osmanlı Devleti'nin dönüşüm çağı sayılan Tanzimat döneminde yapılan idari taksimat düzenlenmeleri sırasında bölgenin Malatya'ya bağlanmasından hemen hemen bir asır sonra Adıyaman, Demokrat Parti tarafından il hâline getirilmiştir. 1954 seçimlerinden sonra Cumhuriyet Halk Partisi Genel Başkanı İsmet İnönü'nün memleketi Malatya'nın bölünmesi ve aynı dönemde Cumhuriyetçi Köylü Partisi Genel Başkanı Osman Bölükbaşı'nın memleketi Kırşehir vilayetinin de ilçeye dönüştürülmesi geniş tartışmalara neden olmuştur. Demokrat Parti iktidarının seçimlerde muhalefet partilerine oy veren bölgeleri cezalandırdığı tartışmaları daha o günlerde başlamış ve günümüzde de Demokrat Parti karşıtı çevrelerde genellikle kabul görmüş bir düşünce olarak yerleşmiştir. Oysa Adıyaman'ın Malatya'dan ayrılarak il hâline getirilmesine ne İsmet İnönü ve ne de Cumhuriyet Halk Partisi mensupları karşı çıkmışlardır. Parlamentoda yapılan kanun tasarısı görüşmelerinde Cumhuriyet Halk Partisi milletvekilleri tasarıyı desteklemişler, itirazlarını ise Adıyaman'ın il hâline getirilmesine değil; bu yeni vilayete bağlanacak ilçelerin hangileri olacağına yöneltmişlerdir. İsmet İnönü de kendi memleketi Malatya'nın ikiye ayrılarak Adıyaman'ın kurulmasına itiraz etmemiş; ancak eleştirilerini daha çok Kırşehir'in ilçe hâline getirilmesi üzerinde yoğunlaştırmıştır. Dolayısıyla o dönemin Cumhuriyet Halk Partisi mensupları açısından bir sorun olarak görülmeyen Malatya'nın ikiye ayrılması konusunu

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. / There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Dr. Öğr. Gör., Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir/TÜRKİYE, ahmet.gulen@deu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-6585-0212

AHMET GÜLEN

Demokrat Parti iktidarının muhalefete oy veren bir ili cezalandırması olarak değerlendirecek somut veriler mevcut değildir.

Anahtar Kelimeler: Adıyaman, Adnan Menderes, Cumhuriyet Halk Partisi, Demokrat Parti, İsmet İnönü, Malatya.

ADIYAMAN IN THE DEMOCRAT PARTY PERIOD A DISCUSSION ON THE FOUNDATION OF THE PROVINCIAL

ABSTRACT

One of the controversial issues of the Democratic Party's 10-year power is the division of Malatya into two after the 1954 elections and the establishment of the Adiyaman province. Adiyaman was converted into a province by Democrats almost a century after the region was connected to Malatya during the administrative division arrangements made in the Tanzimat period, which was considered as the era of transformation of the Ottoman Empire. After the 1954 elections, the division of Malatya, the hometown of the People's Republican Party leader, İsmet İnönü, and in the same period, the conversion of the province of Kırşehir, the hometown of the leader of the Republican Peasant Party, Osman Bolukbasi, caused wide debate. The debates on the action that Democratic Party government punished the regions which voted for the opposition parties in the elections started in those days and today it is generally regarded as an accepted idea in the anti-Democratic Party circles. However, neither Ismet Inonu nor members of the Republican People's Party objected to Adiyaman leaving Malatya and becoming a province. In the draft negotiations held in the parliament, Republican People's Party lawmakers supported the bill, and their objections were not on regulations of the new province, Adiyaman; rather, their objections centred on the districts to be connected to this new province. Ismet Inonu did not object to the establishment of Adiyaman by the division of his hometown Malatya into two; however, he concentrated his criticism more on transforming Kırşehir into a district. Therefore, there is no concrete data to consider the separation of Malatya, which was not considered a problem for the members of the Republican People's Party of that time, as the Democratic Party government's punishment of a province where citizens voted for the opposition party.

Keywords: Adiyaman, Adnan Menderes, Democrat Party, Ismet Inonu, Malatya, Republican People's Party.

GİRİŞ

Adıyaman, Türkiye'nin Güney Doğu Anadolu bölgesinde bulunan bir ildir. Bugünkü Adıyaman şehri; kuzeyinde Malatya, kuzeydoğusunda Diyarbakır, doğu ve güneyinde Şanlıurfa, güneybatısında Gaziantep, batısında da Kahramanmaraş illeriyle komşudur¹. Kentin tarihsel geçmişine kısaca değinmek gerekirse, Neolitik çağda ilk kez bölgeye yerleşilmiş ve şehir Milattan Önce (M.Ö.) Hititler'in yönetimine geçmiştir. M.Ö. 162 yılında Kommagene Krallığı'nın egemenliğine geçen Adıyaman, sonraki süreçte Bizans, Abbasi, Selçuklu ve Dulkadiroğulları yönetimine girmiştir². Osmanlı Devleti idaresine geçtikten sonra Adıyaman bölgesi önce Maraş sınırları içinde bulunmuştu³. Tanzimat Dönemi'nde 1841 yılında ilçe olan Adıyaman, ilk olarak 1849 yılında sancak hâline getirilmiş ve Diyarbakır'a bağlanmış; daha sonra da 1859 senesinde bu kez Malatya'nın sancak olmasıyla yeniden ilçe hâline dönüştürülmüştür⁴. Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar da Adıyaman, Malatya'ya bağlı kalmıştır⁵. 1923 yılında Cumhuriyete geçişle beraber Türkiye'de hemen her alanda olduğu gibi idari yapıda da köklü değişiklikler yaşanmıştır. 1928 yılı Aralık ayında daha önce Malatya'ya bağlı bir kaza olan "Hısnımansur" ismi "Adıyaman" olarak değiştirilmiştir⁶. Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) iktidarında Adıyaman, Malatya'ya bağlı bir ilçeyken Demokrat Parti (DP) iktidara geçtikten sonra 1954 yılında çıkartılan bir yasayla vilayet hâline getirilmiştir⁷.

Adıyaman'ı vilayet hâline getiren DP'nin kuruluşu ve iktidara gelişine de kısaca değinmekte yarar vardır. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk siyasal partisi olan CHP, 1923 yılı Eylül ayında Mustafa Kemal Paşa tarafından kurulmuştur⁸. 1950 yılına kadar iktidarda kalan CHP'li üst düzey yöneticiler, ikisi Atatürk ve birisi de İsmet İnönü dönemlerinde olmak üzere, üç farklı

¹ "Adıyaman", *Ana Britannica*, I. Cilt, Ana Yayıncılık, İstanbul 1993, s.96.

² A.y.

³ "Adıyaman", *Yurt Ansiklopedisi*, I. Cilt, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1982, s.198.

⁴ *Cumhuriyetin 50. Yılında Adıyaman İl Yıllığı*, Nakipler Matbaası, İstanbul 1973, s.15.

⁵ A.g.m., *Yurt Ansiklopedisi*, s.198.

⁶ Hasan Çağrı Şaşmaz, Musa Şaşmaz, "Osmanlı İmparatorluğu ile Cumhuriyet Döneminde Adıyaman'ın İdari Taksimatı", *Adıyaman Tarihi ve Kültürü Üzerine*, Ed. Hamdi Doğan, Kömen Yayınları, Adıyaman 2012, s.18; Musa Şaşmaz, *Türkiye'nin İdari Taksimatı I. Cilt (1920-2013)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s.113.

⁷ A.g.m., *Ana Britannica*, s.96.

⁸ Tefik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi: 1839-1950*, 3. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2004, s.282.

periyotta muhalefet partilerinin kurulmasına izin vermişlerdir. Aslında Cumhuriyet'in kurulduğu dönemde var olan liberal eğilimler⁹ II. Dünya Savaşı'nın sonucuyla beraber gerek iç ve gerekse dış gelişmelerle yeniden canlanmış ve 1930'dan beri tek partiyle idare edilen Türkiye'de rejimin değişmesi ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. İçeride savaş yıllarının ağır iktisadi koşullarının olumsuzlukları¹⁰ ve halkta siyasi iktidara karşı duyulan memnuniyetsizlik ve dışarıda Sovyet Rusya'nın Türkiye'ye yönelik talepleri¹¹ gibi faktörler rejimin demokratikleşmesinde önemli yer teşkil etmektedir¹². Bu koşullar altında Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, çok partili sisteme geçme yolunda önemli bir karar vermiş ve 1945 yılında II. Dünya Savaşı sonrasında ilk muhalefet partisi kurulurken¹³ DP, 7 Ocak 1946 tarihinde teşekkül etmiştir¹⁴.

DP, temelde CHP kökenli olan Celâl Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan ve Fuat Köprülü tarafından kurulmuştur. İnönü ve Bayar arasında partinin "laiklik, köy okulları ve dış politika" konularında iktidar partisi CHP ile uyum içinde olacağına dair bir uzlaşma sağlanmıştı¹⁵. DP, Türk siyasal tarihinde liberal gelenekten gelen bir parti sayılmaktadır. Partinin programının "Umumi Prensipler" kısmında liberalizm görüşlerine yer verilmiştir. DP'nin ayrıca siyasal hayatı süresince dayandığı sınıfsal temelin büyük toprak

⁹ Kemal H. Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi: Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Nedenler**, Afa Yayıncılık, İstanbul 1987, s.125.

¹⁰ Savaş yıllarını kapsayan 1939-1945 arasında Türkiye'de millî savunma harcamaları bütçe giderlerinin önemli kısmını oluşturmuş ve CHP iktidarı açığı kapatma adına çözümünü olağanüstü vergiler getirmekte bulmuştur. Taner Timur, **Türk Devrimi ve Sonrası: 1919-1946**, Doğan Yayınları, Ankara 1971, s.269-270.

¹¹ II. Dünya Savaşı öncesinde başlayan talepler, 8 Ağustos 1946 günü Boğazlar konusunda Türkiye'ye verilen bir notayla devam etmiştir. Bu notada Montreux Sözleşmesi'ne aykırı talepler yer alıyor ve Boğazların savunulmasını Türkiye ve Rusya'nın birlikte yürütmesi talep ediliyordu. Kâmuran Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri: 1920-1953**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010, s.305-306; Metin Toker, **Türkiye Üzerinde 1945 Kâbusu**, Akis Yayınları, Ankara 1971, s.102. Ruslar ayrıca geçmişte bir dönem kendi sınırları içinde bulunan Kuzeydoğu Anadolu topraklarını (Kars ve Ardahan) içeren sınırdan lehlerinde düzenlemeler yapılmasını da istiyorlardı. Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, 21. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2007, s.303.

¹² Cem Eroğul, **Demokrat Parti: Tarihi ve İdeolojisi**, 2. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 1990, s.3-4.

¹³ 1945'te kurulan Millî Kalkınma Partisi (MKP) savaş sonrası dönemin ilk örgütlü siyasi muhalefettir. **Cumhuriyet Dönemi Siyasal Partileri: 1923-2006**, Ed. Mete Kaan Kaynar, İmge Kitabevi, Ankara 2007, s.55.

¹⁴ Eroğul, **a.g.e.**, s.12.

¹⁵ Mustafa Albayrak, **Türk Siyasal Hayatında Demokrat Parti (1946-1960)**, Phoenix Yayınevi, Ankara 2004, s.62.

sahipleriyle ticaret burjuvazisi olduğu da bildirilmiştir¹⁶. Kuruluşunu takip eden günlerde hızla gelişen DP, kuruluşundan 3 ay sonra 26 il ve 75 ilçede teşkilatlanmıştı¹⁷. CHP iktidarının 1947’de yapılacak seçimleri erkene almasıyla DP’liler bir ara seçimlere girme konusunda tereddüt geçirmişse de Ankara’da teşkilatların katılımıyla yapılan toplantıda seçimlere girme kararı alınmıştır¹⁸. DP, bir hayli tartışmalı geçen ve ilk kez tek dereceli yapılan 1946 seçimlerinde 64 milletvekili alabilmiştir¹⁹. DP, 1948 yılında bir sarsıntı geçirmiş ve bir kısım milletvekilinin ayrılarak MP’yi kurmasıyla bir bölünme yaşamıştır²⁰. Buna rağmen iktidardan memnun olmayan kesimlerin desteğini toplamayı ve gücünü korumayı başaran DP, 14 Mayıs 1950 seçimleriyle 27 yıllık CHP dönemine son vererek iktidara gelmiştir²¹. DP, aynı başarıyı 1954 genel seçimlerinde de tekrarlamış ve “bu kez daha açık bir galibiyet elde ederek” iktidar mevkiini korumayı başarmıştır²². Ele aldığımız bu çalışmanın amacı 1954 yılında Adıyaman vilayetinin kuruluşunun hangi ihtiyaçlardan doğduğunu ortaya koymak, CHP Genel Başkanı İsmet İnönü’nün memleketi Malatya’dan Adıyaman’ın ayrılmasının muhalefete oy veren bir ilin cezalandırılması olarak değerlendirilip değerlendirilmeyeceği hususunu ele almaktır. Özellikle CHP’nin Adıyaman’ın vilayet olarak Malatya’dan ayrılmasına karşı politikası dönemin Adıyaman basını ekseninde Adıyaman CHP Örgütü’nün ve bu partinin TBMM’deki müzakereler sırasındaki tutumuyla ele alınacak; bu partinin izlediği siyaset ekseninde DP iktidarının kararı irdelenecektir.

I. 1954 Genel Seçimi Öncesinde Adıyaman’ın Vilayet Olacağına Dair İlk Değerlendirmeler

DP’nin iktidara gelişiyle birlikte Adıyaman’ın il olmasının gündeme geldiği söylenebilir²³. Adıyaman’ın idari yapısında değişiklikler olabileceğine dair ilk haberler 1954 genel seçiminden çok daha evvel bölgede çıkan yerel

¹⁶ Erdoğan Teziç, **Siyasal Partiler (Partilerin Hukukî Rejimi ve Türkiye’de Partiler)**, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1977, s.258.

¹⁷ M. Serhan Güzel, **Demokrat Parti**, Ülke Kitapları, İstanbul 2001, s.52.

¹⁸ **Başvekilim Adnan Menderes**, Haz. İsmet Bozdağ, Truva Yayınları, İstanbul 2010, s.77.

¹⁹ Albayrak, **a.g.e.**, s.90.

²⁰ Eroğul, **a.g.e.**, s.12.

²¹ “Demokrat Parti 434 Milletvekili ile Kat’î ve Eşsiz Bir Zafer Kazandı”, **Zafer**, 17 Mayıs 1950, s.1; Eroğul, **a.g.e.**, s.45; Albayrak, **a.g.e.**, s.170.

²² “C.H.P. Tam Hezimete Uğradı”, **Vatan**, 3 Mayıs 1954, s.1.

²³ Mehmet Gündüz, “Adıyaman Kazasının Vilayet Olması ve Bu Süreçte Yaşanan Gelişmeler”, **İdealkent**, C 10, S 28, 2019/3, s.1232.

basına yansımıştır. Örneğin henüz 1953 yılı sonbaharında gazetelerde çıkan haberlerde “orada meskûn bulunan halkın vilayet olmasını beklediği Adıyaman’ın DP iktidarı tarafından ilçe yapılmaya dahi layık görülmeyerek nahiyeye çevrileceği” öne sürülmüştür²⁴. Ancak bu konuda Adıyaman’daki “karamsar” hava kısa zamanda yerini “iyimserliğe” bırakmış ve yıl sonunda bu kez bölgenin yeniden vilayet olacağı haberleri çıkmıştır. Haber kaynağını “resmî makamlar” olarak veren CHP yanlısı *Yeşil Adıyaman* gazetesinde Adıyaman’ın vilayet yapılmasının muhtemel olduğundan söz edilmiş ve gerekçe olarak da “bölgede bulunan petrol kaynakları, mika ve zift madenleri, önemli miktarda altın ve gümüş yatakları” gösterilmiştir²⁵. Yani bölgedeki maden kaynaklarının Türk ekonomisi adına değerlendirilmesi ancak vilayet statüsü sayesinde sağlanabilecektir. CHP yanlısı bir gazetede çıkan bu haber Adıyaman’ın vilayet olması ihtimalinin yörede “memnuniyetle” karşılanacağını göstermesi açısından önemlidir. Yerel basında verilen bu tür haberler Adıyaman’da heyecana neden olmuş ve Ankara’ya bir heyet gönderilerek meselenin aslının tetkik edilmesi kararlaştırılmıştır.

Ankara’ya gelen Adıyaman heyeti, İstanbul seyahatine çıkacak olan Başbakan Adnan Menderes ile havaalanında kısa bir süre görüşme imkânı bulabilmiştir. Heyet adına görüş bildiren Zeki Adıyaman, Menderes’e hitaben “Güler yüzünü, açık alnını görmeğe, Adıyaman[’]ın vilayet emrini almaya geldik” ifadelerini kullanmıştır. Başbakan Adnan Menderes bu sözlere karşılık olarak, “Hoş geldiniz... İstanbul dönüşümde bu hususta sizinle uzun boylu konuşmayı vadediyorum” demiştir²⁶. Adıyaman heyeti, Ankara’da Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Başkanı Refik Koraltan tarafından kabul edilmiştir. Devlet protokolünde “2. sırada” yer alan TBMM Başkanı’na da aynı konuda taleplerini ileten Adıyamanlılar, Koraltan’dan “Eğer seçimlerde bütün Adıyamanlılar reylerini DP[’]ye verir ve Halk partisine bir rey dahi vermezlerse seçimlerden sonra Adıyaman[’]ın vilayet olması mukadderdir” yanıtını almışlardır²⁷. Bu sözler üzerine Koraltan’a heyette CHP’lilerin de varlığından söz edilmiş ve TBMM Başkanı bu defa “Şaka ediyorum” karşılığını vermiştir. Refik Koraltan’ın heyete söylediği sözler bir

²⁴ “Adıyaman Bucak mı Oluyor?”, *Yeşil Adıyaman*, 21 Eylül 1953, s.1. Haberin sonunda şu yorum dikkat çekicidir: “Demokrat [P]parti[’]nin iktidara gelmesi için canla başla çalışan işte Adıyaman, işte gördüğü mükafatı.”

²⁵ “Adıyaman Vilayet Oluyor”, *Yeşil Adıyaman*, 31 Aralık 1953, s.1.

²⁶ “Başbakan Menderes Hey’eti Kabul Buyurmadılar”, *Yeşil Adıyaman*, 21 Ocak 1954, s.1.

²⁷ A.y.

yana bırakılırsa Adıyaman'ın vilayet olması için Ankara'da iki önemli politikacıyla görüşen heyette CHP'lilerin de bulunması parti farkı gözetmeksizin bölge halkının aynı amaçta birleştiğini göstermesi bakımından çok önemlidir.

I.1. Adıyaman Vilayetinin Kurulması Kararı ve Yankıları

Başbakan Adnan Menderes'le bir araya gelme şansı bulamayan Adıyamanlılar, 1954 Şubat ayında yeni bir heyeti Ankara'ya göndermiştir. Bu da Adıyamanlıların vilayet olma hususunda oldukça “kararlı ve istekli” olduklarını ispatlayan bir tutumdur. Vilayet olma davasını yerel basında en fazla savunan gazete olan CHP yanlısı *Yeşil Adıyaman*'da çıkan habere göre [Adıyaman] DP Başkanı Ali Yaşar'a “yetkili bir zat” tarafından bir telgraf çekilmiş ve vilayet sorunun çözüleceği bildirilerek, “acilen” Ankara'ya gelecek bir heyet oluşturulması istenmiştir²⁸. Başkent kulislerinden Güney Doğu Anadolu'ya ulaşan haberler Adıyaman'da “büyük bir sevinçle” karşılanmıştır. Yerel basında çıkan bir yorumdaki değerlendirmelere göre “Yeşil ADIYAMAN'ımızın üstüne çöken kâbusun yavaş yavaş çekilişi... bunun yerine nur'un göz alıcı... [parlaklığı almıştır]”²⁹. Ayrıca vilayet olacak Adıyaman'da “işsiz ve monoton hayat” bitecektir, “kültürsüz Adıyaman” kültüre, “yolsuz Adıyaman” yola, “dertli Adıyaman” şifaya kavuşacaktır³⁰. Vilayet meselesini âdeta bölgenin bütün sorunlarını çözümlenecek “sihirli formül” olarak gören Adıyamanlı yazar, “Cedden kalan bir tasavvurun hakikat olmasını tesit ettiklerini” de vurgulamıştır. Konuyu sonraki sayısında da işleyen gazetede bu kez bölgenin iktisadi zenginliklerinden söz edilmiş ve “Halka refah, dertlere hitam Adıyaman[']ın vilayet olmasıyla mümkündür” denilmiştir³¹. Adıyaman'ın kısa süre zarfında vilayet olarak yeniden yapılandırılacağı haberi bölgenin bağlı olduğu Malatya'da da ilgi uyandırmıştır. Burada çıkan iktidar yanlısı bir gazetenin haberinde “Adıyamanlı bir heyetin bir süredir Ankara'da bu maksatla ilgili makamlarla temas hâlinde olduğu ve bunun muvafık bulunduğu” ifade edilmiştir³². Nitekim Ankara'da bulunan heyet Başbakan Menderes tarafından kabul edilmiştir. Başbakan'la DP Malatya Bölge Müfettişleri'nden Muhittin Erener

²⁸ “Adıyamanımızın vilâ[a]yet olması için Ankaraya ikinci bir heyet gidiyor”, *Yeşil Adıyaman*, 11 Şubat 1954, s.1.

²⁹ “Hayallerden Hakikata”, *Yeşil Adıyaman*, 15 Şubat 1954, s.1.

³⁰ A.y.

³¹ “Adıyamanın Vilayet Olması Lazımdır”, *Yeşil Adıyaman*, 22 Şubat 1954, s.2.

³² “Adıyaman Vilayet oluyor mu?”, *Sabah*, 27 Şubat 1954, s.1.

başkanlığındaki 25 kişilik bir heyet görüşmüş ve Adıyaman'ın bütün istek ve dertlerini kendilerini ilgiyle dinleyen Menderes'e iletmışlerdir. Bir saat kadar süren mülakatta Adıyaman'ın vilayet olması hususu da görüşülmüştür³³.

Adıyaman ile ilgili gelişmeler bölgedeki CHP'liler tarafından da ilgiyle takip edilmiş ve vilayet olma arzusunun bu partiye gönül verenler arasında da "umumi" olduğu bildirilmiştir. Bu gayeyle "partili partisiz tüm kaza halkının yekvücut olarak çalıştığı"ndan söz edilen bir yorumda, CHP'nin Adıyaman'ın vilayet olmasına "büyük ve ani kalkınma"ya neden olacağı gerekçesiyle karşı olduğuna dair haberler de kesin bir dille yalanlanmıştır. Adıyaman'a vilayet statüsü kazanmanın yeni zenginlik ve imkânlar sunacağından da söz edilen değerlendirmede "...bütün C.H.P. mensubu böyle bir nimete kavuşmayı candan ve yürekten ister... C.H.P.li hemşehrilerimizin partilerinin menfaatleri uğruna memleketin menfaatını çiğnemek isteyeceğini düşünmek dahi vicdansızlık olur..." değerlendirmesi yapılmıştır³⁴. Adıyaman'daki CHP'lilerin genel fikirlerini yansıtan bu yorumda "bütün CHP mensubu" ifadesine Genel Başkan ve Malatya Milletvekili İsmet İnönü'nün de dâhil olduğu açıktır. Ayrıca CHP'nin Adıyaman'ın vilayet olması hususunu "particilik" maksadıyla istismar etmeyeceği; aksine "memleket yararına" olarak değerlendirdiği bu hususa destek vereceği de bildirilmiştir. Ne var ki Adıyaman'ın vilayet olmasına dair yasal düzenleme 1954 genel seçimlerinin yaklaşması, TBMM'nin çalışma döneminin sona ermesi ve propaganda sürecine zaman ayırmak amacıyla Parlamento'nun yeni devresinin faaliyetlerine bırakılmıştır.

II. 1954 Genel Seçimi'nden Sonra Adıyaman Vilayetinin Kuruluşu ve Yankıları

1954 milletvekili genel seçimleri için siyasi partiler Nisan ayında yaptıkları mitinglerle kampanyayı açmışlardır. CHP Genel Başkanı İsmet İnönü, seçim kampanyasını "baba ocağı" Malatya'da yaptığı konuşmayla başlatmıştır. İnönü'nün konuşması irdelendiğinde daha çok DP'nin baskıcı yönetim tarzından şikâyet ettiği ve ekonomik sorunlara yer verdiği görülmektedir. CHP Genel Başkanı, Adıyaman'ın vilayet olmasından hiç bahsetmediği gibi bu konuyu partisinin seçim vaatleri arasında da

³³ "Başvekilimiz Sayın A. Menderes Ankara[']da Adıyaman heyetini kabul etti", *Gayret*, 22 Şubat 1954, s.1.

³⁴ "Kazamızın vilayet Olması ve C.H.P.", *Yeşil Adıyaman*, 11 Mart 1954, s.1.

saymamıştır³⁵. 1954 seçimlerine gidilirken TBMM Başkanı Refik Koraltan, beraberinde DP'li idareciler olduğu hâlde Adıyaman'ı ziyaret etmiştir. Buradaki konuşmasında DP'nin icraatlarından söz eden Koraltan, yakında Adıyaman'ın vilayet olacağını da ifade etmiştir³⁶. Koraltan, konuyu TBMM açıldıktan hemen sonra gündeme getireceklerini de açıklamış ve “Adıyaman'ın [isminin] değiştirilerek (Oğuzeli) ismi verileceğini” de ifade etmiştir³⁷. Dolayısıyla Adıyaman'ın vilayet olması hususu DP'nin kurucu isimlerinden birisi olan Refik Koraltan tarafından 1954 genel seçiminden önce bir kez daha vurgulanmıştır. TBMM Başkanı Refik Koraltan, Adıyaman'da CHP heyetini de kabul ederek bölgenin sorunlarına dair onların anlattıklarını da dinlemiştir. TBMM Başkanı, Adıyaman'da partiler arasındaki “ahenkten” dolayı memnun olduğunu da söylemiştir³⁸. Dolayısıyla Adıyaman'da DP ile CHP arasında o dönemde siyasi rekabet daha düşük seviyede yaşanmış ve CHP'liler bilhassa yürütme erkinde üst düzeyde olan DP'lilerle fırsat bulduklarında temasa geçmekten çekinmemişlerdir. 2 Mayıs 1954 tarihinde yapılan genel seçimlerde DP, %58,4 oy oranı yakalamış ve büyük bir farkla iktidarını korumayı başarmış; CHP ise % 35,1 oy oranında kalarak büyük bir yenilgiye uğramıştır³⁹. Adıyaman'ın bağlı olduğu Malatya'da alınan seçim sonuçlarında CHP'nin 107.643 oyuna karşılık DP 88.235 oyda kalmış ve tüm milletvekilleri CHP tarafından kazanılmıştır⁴⁰.

Seçimlerin tamamlanmasından sonra 10. Yasama Dönemi'ne başlayan TBMM'ye Adıyaman vilayetinin kurulmasına dair kanun tasarısı 28 Mayıs 1954 tarihinde sunulmuştur⁴¹. Meclisin gündemine gelen tasarı Adıyaman'da büyük bir sevinçle karşılanmıştır. Hatta CHP Malatya milletvekillerinden Kâmil Kırıkoğlu⁴² tarafından CHP Adıyaman Başkanlığına çekilen telgrafta

³⁵ “İnönü'nün ilk seçim nutku”, **Yeni Ulus**, 10 Nisan 1954, s.6.

³⁶ “B.M.M. Reisi Refik Koraltan Adıyaman[']da sevgi ve muhabbetle kucaklandı”, **Sabah**, 28 Nisan 1954, s.1.

³⁷ “Adıyaman Meclis Açılır Açılmaz Vilâ[a]yet Haline Getirilecek”, **Sabah**, 29 Nisan 1954, s.1.

³⁸ “Refik Koraltan Adıyamanda”, **Zafer**, 28 Nisan 1954, s.6.

³⁹ <http://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/Milletvekili/1950-1977/Turkiye.pdf>, Erişim Tarihi: 19.01.2020. “Demokrat Parti kahir ekseriyetle 60 vilayette seçimi kazanıyor”, **Zafer**, 3 Mayıs 1954, s.1; Eroğul, **a.g.e.**, s.99.

⁴⁰ <http://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/Milletvekili/1950-1977/Malatya.pdf>, Erişim Tarihi: 19.01.2020.

⁴¹ **TBMM Zabıt Ceridesi**, 28.V.1954, V. İnikad, C: I, s.88.

⁴² Kırıkoğlu, 1914 yılında Adıyaman'da dünyaya gelmiştir. **Kırık Politika: Anılarla Kâmil Kırıkoğlu**, Haz. Tanju Cılızoğlu, Güneş Yayınları, İstanbul 1987, s.8

özetle şu satırlara yer verilmiştir: “Bugün Adıyaman[’]ın[,] Adıyaman adı ile [adıyla] 1/Ocak/1955[’]den itibaren vilâ[a]yet yapılması dâhiliye encümenliğince kararlaştırıldı... Mecliste müzakeresi yapılacaktır. Bütün gayretimle büyük davamızı savunacağım ve şimdiden tebriklerim”⁴³. Ayrıca haberi duyuran *Yeşil Adıyaman* gazetesinde kanuna dair yapılan yorumda “[Adıyaman] arazisinin feyizleneceği..., monoton ve mevtai bir hayat yaşayan insanların yakın bir atide canlanacağı... ve üstün bir hayat seviyesine ulaşacağı” değerlendirmesinde bulunulmuştur⁴⁴. Kısaca Adıyaman’ın vilayet hâline getirilmesini seçimlerde CHP’ye oy vermiş bulunan Malatya’nın cezalandırılması olarak ele alan hiçbir açıklama yahut yorum yoktur. Tam tersine Adıyaman vilayetinin kurulması muhalefet çevreleri tarafından “sahiplenilmiş”, büyük bir heyecan ve memnuniyetle karşılanmıştır.

TBMM’de yasa tasarısının görüşülmesi 14 Haziran 1954 tarihinde yapılmıştır. Hükûmet adına söz alan İçişleri Bakanı Namık Gedik, idari teşkilatta yapılacak değişiklikleri izah ederken 1924 senesinde yapılan idari ve mülki taksimatın aradan geçen yıllar içinde “ekonomik, sosyal ve kültürel sahadaki gelişmeler karşısında yetersiz kaldığını” söylemiştir. Gedik, pek çok yerde nahiyelerde yaşayan kırsal kesim insanının “nahiye müdürü” yahut “jandarma karakolu” dışında başvuracak bir devlet kurumundan yoksun olduğunu söylemiş ve yasanın gerekçesini şöyle izah etmiştir: “...Malatya merkeziyle iktisaden münasebetleri bulunmı[a]yan ve bilhassa kış mevsiminde muvasalaları kesilen Adıyaman, Kâhta, Gerger ve Besni kazalarının Malatya’dan alınarak ayrı bir vilayet hâline getirilmesi, bu mıntıka halkının maruz buldukları müşkül durumu ıslah ve sözü geçen bölgenin iktisadi inkişafını sağlamak bakımından zaruri görülmüştür”⁴⁵. Yani DP hükûmeti Adıyaman vilayetinin kurulma gerekçesini “coğrafi koşullara bağlı ulaşım zorlukları, yöre halkının devletle olan münasebetlerinin kolaylaştırılması ve ekonomik yönden bölgenin gelişimiyle” ilişkilendirmiştir. Tasarı üzerinde görüş bildirmek üzere söz alan CHP Malatya Milletvekili Nüvit Yetkin, kendi seçim mıntıkası üzerine söz söylemenin “tesadüf ve talih” eseri olduğunu ve müzakere edilen kanunun “Malatya’nın ikiye bölünmesini ve bundan alınan bazı kazalarla yeni vilayet

⁴³ “Güzel Kazamızın Vilayet Olma Meselesi”, *Yeşil Adıyaman*, 31 Mayıs 1954, s.1.

⁴⁴ A.y.

⁴⁵ *TBMM Zabıt Ceridesi*, 14.VI.1954, İ: 8, C: I, s.165.

teşkil edilmesini” amaçladığını belirtmiştir⁴⁶. Yetkin, sözlerine şöyle devam etmiştir: “Ancak bendeniz meseleyi dar bir bölgecilik zihniyetiyle değil, memleketin inkişafı bakımından ve prensipler zaviyesinden mütalaa ederek hükûmetin getirdiği bu lâiyhayı tasvip ettiğimi peşinen arz etmek isterim”⁴⁷. CHP Malatya Milletvekili Nüvit Yetkin, gelişmeye uygun olan küçük bölgelerin vilayet yapılması ve kamu hizmetlerinin vatandaşa ulaştırılması prensibini ülke çıkarlarına uygun gördüğünü ve Adıyaman konusunun tam olarak bu tanıma uyduğunu da söylemiş ve “...Adıyaman’da pamukçuluk seri bir inkişafa mazhar olmuştur... Elektriği vardır, orta mektebi vardır, sağlık teşkilatı ve bankası vardır, ağır ceza mahkemesi vardır. Daha hızlı bir inkişafa istidadı da vardır. Bu itibarla Adıyaman’ın vilâ[a]yet olma keyfiyetini memnuniyetle karşılıyoruz...” ifadeleriyle kanuna destek verme gerekçesini açıklamıştır⁴⁸. Nüvit Yetkin, ayrıca konuşmasında ekonomik yönden Gaziantep’e bağlı olan Besni’nin eğer Malatya’dan ayrılacaksa bu vilayete bağlanmasının daha doğru olacağını savunmuştur⁴⁹. Yetkin, konuşmasının son kısmında Adıyaman’ın Malatya’dan ayrılmasını son seçimlerde CHP’ye oy veren seçmenlerin cezalandırılması olarak görmediklerini de açıklamış ve “Adıyaman K[k]azasının vilayet hâline getirilmesi çok eski bir davadır. Bunu her iki parti de müspet zaviyeden mütalaa ederek halka bu kazaya vilâ[a]yet olma keyfiyetini vadetmiş ve bu va’dini bugün tahakkuk ettirmiş bulunmaktadır” ifadelerini kullanmıştır⁵⁰. Dolayısı ile CHP açısından Adıyaman vilayetinin kurulması “muhalefetin cezalandırılması” şeklinde kesinlikle değerlendirilmemiştir.

Muhalefet partisi adına Nüvit Yetkin’in Adıyaman’ın vilayet hâline getirilmesini destekleyici nitelikteki konuşmasından sonra bu kez CHP Malatya milletvekili Hilmi Özbay kürsüye gelmiştir. Özbay, “Ben şahsen Adıyaman’ın vilâ[a]yet olmasını kabul ediyorum ve Hükûmeti bu hususta takdir ederim” sözleriyle tasarıya açık destek vermiştir⁵¹. Özbay, konuşmasında tıpkı Yetkin gibi Besni’nin ekonomik yönden refahını yükseltmek amacıyla Adıyaman yerine Gaziantep’e bağlanmasının daha uygun olacağını söylemiş ve bunun değerlendirilmesi gerektiğini ifade

⁴⁶ **TBMM Zabıt Ceridesi**, 14.VI.1954, İ: 8, C: I, s.166.

⁴⁷ A.y.; “Adıyaman ve Sakarya illeri kuruluyor”, **Halkçı**, 15 Haziran 1954, s.1.

⁴⁸ **TBMM Zabıt Ceridesi**, 14.VI.1954, İ: 8, C: I, s.167.

⁴⁹ A.y.

⁵⁰ A.y.

⁵¹ **TBMM Zabıt Ceridesi**, 14.VI.1954, İ: 8, C: I, s.167.

etmiştir. Yapılan konuşmaların ardından yeniden söz alan İçişleri Bakanı Namık Gedik, verdikleri destekten dolayı başta Nüvit Yetkin olmak üzere CHP'lilere teşekkür etmiş, CHP'liler tarafından tasarının siyaset üstü bir konu olarak değerlendirilmesini takdir etmiş ve Besni meselesine açıklık getirerek "...Kazaların bir vilâ[a]yete bağlanmasına başka vilâ[a]yetlere olan mesafe ile el alınan mesafe göz önünde tutulur. Besni'nin Gaziantep[p]'e olan mesafesi 154-156 kilometredir, buna mukabil Adıyaman merkezine olan mesafesi 54 kilometredir..." demiş ve Besni'nin iktisadi şartlar bakımından Adıyaman'a bağlı olmasının da yararlı olacağını savunmuştur⁵². Bu noktada Adıyaman vilayetinin kurulması hakkındaki kanun tasarısına dair CHP Genel Başkanı ve Malatya Milletvekili İsmet İnönü'nün konuşma yapmadığını da vurgulamakta yarar vardır. Ancak İnönü, 1951 yılında Adıyaman'a bir ziyarette bulunmuş ve burada halka hitap ederken bölgenin "gelişime çok müsait ve uyanık bir bölge olduğundan bahsederek Adıyaman'ın "hür insanların el ele vererek yakında bölgeyi mamur hâle getireceklerini" söylemiştir⁵³. Dolayısıyla İnönü, her ne kadar oturumda bir konuşma yapmamışsa da Adıyaman'ı onun deyimiyle "mamur" hâle getirecek yasa tasarısına karşı çıkmamıştır. Kaldı ki CHP'nin "muktedir Genel Başkanı" İnönü, Malatya'nın bölünerek Adıyaman vilayetinin kurulmasına muhalif bir tutum takınsaydı; herhâlde TBMM'de söz alan CHP Malatya milletvekilleri hükûmet kararını destekleyici konuşmalar yapamazlardı⁵⁴. İsmet İnönü daha çok Kırşehir vilayetinin Nevşehir'e bağlı bir kaza hâline getirilmesine muhalefet etmiş ve sonraki yıllarda bir konuşmasında "1954'de Kırşehir ili ortadan kaldırılarak arzu edilmeyen milletvekillerine oy verilmesi nedeniyle seçmenlerine ceza verilmesi düşünülmüştü..." yorumunu yapmıştır⁵⁵. Oysa İnönü'nün Malatya'nın ikiye bölünmesini "cezalandırma" olarak nitelediği bir konuşması yahut yorumu yoktur. Nitekim TBMM'de yapılan müzakerelerin tamamlanmasından sonra

⁵² TBMM Zabıt Ceridesi, 14.VI.1954, İ: 8, C: I, s.169.

⁵³ Ahmet Gülen, "Demokrat Parti Döneminde İsmet İnönü'nün Malatya'ya Yönelik Faaliyetleri", **Geçmişten Günümüze Malatya Uluslararası Sempozyumu: Kent, Kültür, Kimlik C. I.**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2017, ss.321-347, s.331.

⁵⁴ Gülen, **a.g.e.**, s.340.

⁵⁵ Deniz Bölükbaşı, **Türk Siyasetinde Anadolu Fırtınası Osman Bölükbaşı**, Doğan Kitap, İstanbul 2005, s.228.

yapılan oylama sonucunda 298 oyla Adıyaman vilayetinin kurulması hakkında kanun onaylanmıştır⁵⁶.

Adıyaman'ın vilayet oluşu bölgede coşkuyla karşılanmıştır. Davayı en fazla sahiplenen gazete olan *Yeşil Adıyaman*'daki haberlerde Adıyaman'a Gerger, Kâhta, Besni ve Çelikhan kazalarının bağlandığı; ayrıca bölgede 17 nahiye, 319 köy ve buralarda ikamet eden 181.671 nüfus olacağı bildirilmiştir⁵⁷. Haberde verilen şu yorum da bölgedeki coşkuyu ifade etmesi bakımından önemlidir: “Yıllar boyu zulüm ve kahrın pençesi ile kıvranan Yeşil Adıyamanımızı vilayet yapmak suretile bize güvenilir bir istikbal temin eden muhterem büyüklerimize ne kadar teşekkür etsek azdır”⁵⁸. Haberin Adıyaman'da uyandırdığı sevinci tasvir eden bir başka yazıda da “...Kimi Tanrıya hamdü sena etmek için camiye koşmaktadır, kimi gönlünde feveran eden sevinç kasırgasının akışına uyararak kendini içki sofrasında bulmakta. Muhalif, muvafık... diye bir tefrik müşahede etmek imkânsız... haberi duyarken sevinçten kalbi duranların olmadığına dahi şaşmamak elden gelmiyor”⁵⁹... Yorumda ayrıca muhalefet olmadan Adıyaman'ın vilayet hâline getirilemeyeceğinin altı çizilmiş ve bölgeye “bu hakkı” tanıyan DP hükûmetine de teşekkür edilmiştir.

Adıyaman vilayetinin kuruluşu bölgedeki CHP teşkilâtı tarafından da memnunlukla karşılanmıştır. CHP Adıyaman Vilayet Başkanı Mahmut Deniz tarafından 1954 yılı Aralık ayında TBMM Başkanı Refik Koraltan'a çekilen telgrafta “İktidarınızın Adıyaman[']ı yaptığı tarihî büyük hizmetten seçimler arifesinde Adıyaman[']ı ziyaretiniz günü ..[verdiğiniz] vadinizi gününde yerine getirdiğinizden... bir C.H.P. mensubu olarak... minnet ve şükranlarımı alenen arz ederim” denilmiştir⁶⁰. Sadece bu telgraf bile Malatya'nın ikiye bölünerek Adıyaman vilayetinin kurulmasının CHP'liler nezdinde 1954 seçimlerinde DP'ye oy vermeyen Malatyalı seçmenlerin cezalandırılması olarak yorumlanamayacağını ortaya koymaktadır.

⁵⁶ **TBMM Zabıt Ceridesi**, 14.VI.1954, 8. İnikad, C: I, s.186., “Adapazarı ve Adıyaman vilayetleri dün kuruldu”, **Cumhuriyet**, 15 Haziran 1954, s.1.

⁵⁷ “Gözümüz Aydın Bahtiyar Hemşerilerimiz”, **Yeşil Adıyaman**, 14 Haziran 1954, s.1.

⁵⁸ A.y.

⁵⁹ Yeşil Adıyaman, “Vilayet Olurken”, **Yeşil Adıyaman**, 21 Haziran 1954, s.1.

⁶⁰ “B.M.M. Reisi pek sayın Koraltan'a açık teşekkür”, **Yeşil Adıyaman**, 17 Aralık 1954, s.1.

II.1. Adıyaman Vilayetinin Kuruluşunu CHP'nin Cezalandırılması Olarak Değerlendiren Görüşler Üzerine

Türkiye’de DP dönemini ele alan yahut Cumhuriyet Tarihi/Türk Siyasal tarihi üzerine -bilhassa DP dönemine eleştirel bakan çevreler tarafından yazılmış hem akademik nitelikli eserlerle hem de araştırma niteliğindeki bazı eserlerde Adnan Menderes’in başında olduğu DP hükûmetinin 1954 seçimlerinde CHP’yi destekleyen Malatya’yı ikiye böldüğü ve böylece muhalefete destek veren seçmenleri “cezalandırdığı” tezi işlenmiştir. Örneğin Cem Eroğul, DP dönemini ele alan çalışmasında 1954 seçimlerinden sonra hükûmet politikalarını değerlendirirken “...Malatya ilimiz verdiği oylar yüzünden cezaya çarptırılmıştı... Sadece ikiye bölünmekle ucuz kurtuldu...⁶¹” yorumunda bulunmuş ancak bu yorumuna hiçbir somut dayanak göstermemiştir. Şerafettin Turan da “Türk Devrim Tarihi” başlıklı geniş kapsamlı eserinde DP devrine ayırdığı bölümde 1954 seçimleri sonrasındaki idari yapıdaki değişiklikleri yorumlarken “Muhalefete oy veren bu 2 ilin idari durumlarını değiştirmek... özgürce oy vermiş olan seçmeni cezalandırmak demektir” değerlendirmesinde bulunmuştur⁶². Ancak Turan’ın da somut verilerle desteklenmeyen tezi ‘subjektif’ ölçüler içinde kalmaktadır. CHP’li parlamenter Kâmil Kırıkoğlu’nun hatıralarını düzenleyen gazeteci Tanju Cılızoğlu ise şu değerlendirmeyi yapmıştır: “Demokrat Parti CHP’nin Malatya kalesini kırmak üzere harekete geçmişti, Adıyaman vilayet yapılmış... Bu karara en çok sıkılanlardan birisi de Kırıkoğlu olmuştu...⁶³” Oysa tam aksine yukarıda da değinildiği üzere Adıyamanlı olan Kâmil Kırıkoğlu, doğduğu yerin vilayet olmasını büyük bir sevinçle karşılamış ve tasarımı destekleyeceğini ilan etmişti. Dolayısıyla Cılızoğlu’nun ileri sürdüğü tez de herhangi bir somut kritere dayanmamaktadır. Erdoğan Teziç de “100 Soruda Siyasi Partiler” başlıklı çalışmasında DP’ye ayırdığı bölümde 1954 seçimlerinden sonra Malatya’nın ikiye bölünmesiyle “CHP’ye oy veren bölge halkı cezalandırılmış oluyordu” yorumunu yapmıştır⁶⁴. Fakat Teziç de kitapta yer verdiği savı ispat edecek herhangi bir belgeye yer vermemiştir. Şevket Çizmeli’nin DP dönemi üzerine yazdığı “Menderes Demokrasi Yıldızı?” başlıklı kitapta da Malatya’dan Adıyaman’ın ayrılmasıyla ilgili şu

⁶¹ Eroğul, a.g.e., s.102.

⁶² Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi 4. Kitap (İkinci Bölüm): Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye (14 Mayıs 1950-27 Mayıs 1960)**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1999, s.95.

⁶³ **Kırık Politika**, s.35.

⁶⁴ Teziç, a.g.e., s.367.

değerlendirmeye yer verilmiştir: “1950 seçimlerinde CHP’ye oy veren Malatya, 2 Mayıs 1954 seçimlerinden kısa bir süre önce... Adıyaman il yapılmak suretiyle cezalandırılmıştı. Ama Malatya 1954 seçimlerinde yine CHP’ye oy yağdırarak DP’ye bir ders daha verecekti...⁶⁵” Çizmeli de tamamen ‘subjektif’ bir değerlendirmeyle Adıyaman’ın vilayet oluşunu CHP’li seçmene ceza olarak görmüş, üstelik ilgili düzenlemenin 1954 seçimlerinden önce yapıldığını da vurgulamış ve seçimlerde Malatya’dan CHP’ye çıkan oyları “DP’ye verilen ders” olarak değerlendirmiştir. Ancak Adıyaman vilayetinin kuruluşuna dair kanunun 1954 Haziran ayında yapıldığı göz önünde tutulduğunda Çizmeli’nin bu değerlendirmesi de “hatalı” görünmektedir.

⁶⁵ Şevket Çizmeli, **Menderes Demokrasi Yıldızı?**, 3. Baskı, Arkadaş Yayınları, Ankara 2010, s.698-699.

SONUÇ

Türkiye’de Osmanlı Devleti zamanında olduğu gibi Cumhuriyet döneminde de ihtiyaçlar doğrultusunda zaman zaman idari taksimatta değişikliklere gidilmiştir. Bu değişikliklerden DP döneminde yapılan ve daha çok muhalefeti destekleyen vilayetlerle ilgili olanlar günümüze kadar devam eden tartışmalara yol açmıştır. Özellikle DP’nin 27 Mayıs askerî müdahalesi sonrasında devrilmesinden sonra yazılan akademik referans nitelikte kitaplarda ve diğer çalışmalarda iktidarın 1954 genel seçimlerinde CHP’ye destek veren Malatya’dan Adıyaman’ın ayrılarak vilayet hâline getirmesi seçmenlerin cezalandırılması olarak yorumlanmıştır. DP devrine eleştirel bakan çevrelerin eserlerinde öne sürülen bu tür savların ortak noktası somut verilerle desteklenmeden ‘subjektif’ yorumlarla yapılan değerlendirmeler olmasıdır. Hâlbuki Adıyaman’ın Malatya’dan ayrılarak vilayete dönüştürülmesinin siyasi mülahazalarla yapılmadığını kanıtlayan birden fazla somut veri mevcuttur. İlk olarak bölgenin vilayet hâline getirilmesi bilhassa yerel basında büyük bir destek görmüştür. Daha 1953 yılında bu tür taleplerin ön plana çıktığı gazete haberlerinden anlaşılmaktadır. Adıyamanlılar, vilayet olmayı iktisadi kalkınmanın; bölgenin gelişmesinin; sosyal hayatın canlanmasının temel şartı olarak görmüşler ve bu yolda DP ileri gelenleri nezdinde 1954 seçimlerinden çok önce teşebbüse geçmişlerdir. DP hükûmeti de Adıyamanlıların bu taleplerini görmezden gelmemiş ve seçimlerden önce bölgeye gelen TBMM Başkanı Refik Koraltan, Adıyaman’ı vilayet hâline getireceklerini söylemiştir. Yani Adıyaman’ın vilayet yapılmasının önu 1954 seçimlerinden daha önce açılmıştır.

İkinci olarak Malatya’nın bölünerek Adıyaman vilayetinin kurulmasına bölgedeki CHP teşkilatları büyük bir destek vermişlerdir. Hem 2 Mayıs 1954 seçimlerinden önce CHP’li yerel basında çıkan haber ve yorumlar ve hem de yörenin CHP’li siyasetçileri Adıyaman’ın vilayet yapılmasını savunmuşlar ve bir bakıma “zaruret” olarak görmüşlerdir. Vilayet talebiyle Adıyaman’dan Ankara’ya giden heyetlerde DP’lilerle beraber CHP’lilerin de bulunması önemlidir. Bu yönüyle Adıyaman’da iktidar-muhalefet çekişmesinden ziyade iktidar-muhalefet işbirliğinden söz etmek gereklidir. Adıyamanlı CHP Malatya Milletvekili Kâmil Kırıkoglu, TBMM’ye sevk edilen kanun tasarısını destekleyeceğini açıklamış ve Adıyaman vilayet olduktan sonra CHP teşkilatı adına DP iktidarına “minnet ve şükran” duyguları bildirilmiştir. Dolayısıyla

Adıyamanlıların gündeminde CHP'ye oy veren Malatyalı seçmenlerin cezalandırılması gibi bir konu olmamıştır.

Üçüncü olarak Adıyaman vilayetinin kuruluşu için hazırlanan kanun tasarısına TBMM'deki müzakereler sırasında söz alan CHP Malatya milletvekilleri de destek olmuşlardır. Yapılan konuşmalarda Adıyaman'ın vilayet hâline getirilmesi memnuniyetle karşılanmış, düzenlemenin Türkiye'nin menfaatlerine uygun olacağı ve bunun Malatya seçmenlerinin cezalandırılması olarak değerlendirilemeyeceği vurgulanmış ve DP iktidarı takdir edilmiştir. Kaldı ki CHP Genel Merkezi Malatya üzerinde yapılacak idari düzenlemeye karşı çıkmış olsaydı hem Genel Başkan ve Malatya Milletvekili İsmet İnönü, itirazlarını dile getirirdi ve hem de Adıyaman CHP teşkilatının Genel Merkeze rağmen Adıyaman vilayetinin kurulmasına destek vermesi söz konusu olamazdı. CHP'lilerin düzenlemeye dair itirazları sadece Besni'nin Adıyaman'a bağlanması üzerinde yoğunlaşmıştır ki bu hususun kanunun özülüyle yani Adıyaman vilayetinin kurulmasıyla alakalı olmadığı ortadadır.

Son olarak 1954 yılında Malatya'nın ikiye bölünmesinin muhaliflere verilmiş bir ceza olduğunu savunan tezlerin somut verilerden kaynaklanmayan 'subjektif' yorumlar olduğu; daha çok DP karşıtlığından kaynaklandığı, Adıyaman'ın vilayet olması hususunun geçmişinin göz ardı edildiği, yerel basının incelenmesiyle ilgili eksikler bulunduğu ve konuya dair başta İsmet İnönü olmak üzere CHP'lilerin görüşlerinin ve TBMM tutanaklarının yeterince irdelenmeden hüküm verildiği gözlenmektedir.

KAYNAKÇA

“Adapazarı ve Adıyaman Vilayetleri Dün Kuruldu”, **Cumhuriyet**, 15 Haziran 1954.

“Adıyaman Bucak mı oluyor?”, **Yeşil Adıyaman**, 21 Eylül 1953.

“Adıyaman Meclis Açılır Açılmaz Vilâ[a]yet Haline Getirilecek”, **Sabah**, 29 Nisan 1954.

Adıyaman Tarihi ve Kültürü Üzerine, Ed. Hamdi Doğan, Kömen Yayınları, Adıyaman 2012.

“Adıyaman ve Sakarya İlleri Kuruluyor”, **Halkçı**, 15 Haziran 1954.

“Adıyaman Vilayet Oluyor mu?”, **Sabah**, 27 Şubat 1954.

“Adıyaman Vilayet Oluyor”, **Yeşil Adıyaman**, 31 Aralık 1953.

“Adıyaman”, **Ana Britannica**, I. Cilt, Ana Yayıncılık, İstanbul 1993, s.95-96.

“Adıyaman”, **Yurt Ansiklopedisi**, I. Cilt, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1982, s.198-202.

“Adıyamanımızın Vilâ[a]yet olması için Ankaraya İkinci Bir Heyet Gidiyor”, **Yeşil Adıyaman**, 11 Şubat 1954.

“Adıyamanın Vilayet Olması Lazımdır”, **Yeşil Adıyaman**, 22 Şubat 1954.

Albayrak, Mustafa, **Türk Siyasal Hayatında Demokrat Parti (1946-1960)**, Phoenix Yayınevi, Ankara 2004.

“B.M.M. Reisi Pek Sayın Koraltan’a Açık Teşekkür”, **Yeşil Adıyaman**, 17 Aralık 1954.

“B.M.M. Reisi Refik Koraltan Adıyaman[’]da Sevgi ve Muhabbetle Kucaklandı”, **Sabah**, 28 Nisan 1954.

“Başbakan Menderes Hey’eti Kabul Buyurmadılar”, **Yeşil Adıyaman**, 21 Ocak 1954.

Başvekilim Adnan Menderes, Haz. İsmet Bozdağ, Truva Yayınları, İstanbul 2010.

“Başvekilimiz Sayın A. Menderes Ankara[’]da Adıyaman Heyetini Kabul Etti”, **Gayret**, 22 Şubat 1954.

Bölükbaşı, Deniz, **Türk Siyasetinde Anadolu Fırtınası Osman Bölükbaşı**, Doğan Kitap, İstanbul 2005.

“C.H.P. Tam Hezimete Uğradı”, **Vatan**, 3 Mayıs 1954.

Cumhuriyet Dönemi Siyasal Partileri: 1923-2006, Ed. Mete Kaan Kaynar, İmge Kitabevi, Ankara 2007.

Cumhuriyetin 50. Yılında Adıyaman İl Yıllığı, Nakipler Matbaası, İstanbul 1973.

Çavdar, Tevfik, **Türkiye’nin Demokrasi Tarihi: 1839-1950**, 3. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2004.

Çizmeli, Şevket, **Menderes Demokrasi Yıldızı?**, 3. Baskı, Arkadaş Yayınları, Ankara 2010.

“Demokrat Parti 434 Milletvekili ile Kat’î ve Eşsiz Bir Zafer Kazandı”, **Zafer**, 17 Mayıs 1950.

“Demokrat Parti Kahir Ekseriyetle 60 Vilayette Seçimi Kazanıyor”, **Zafer**, 3 Mayıs 1954.

Eroğul, Cem, **Demokrat Parti: Tarihi ve İdeolojisi**, 2. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 1990.

“Gözümüz Aydın Bahtiyar Hemşerilerimiz”, **Yeşil Adıyaman**, 14 Haziran 1954.

Gülen, Ahmet, “Demokrat Parti Döneminde İsmet İnönü’nün Malatya’ya Yönelik Faaliyetleri”, **Geçmişten Günümüze Malatya Uluslararası Sempozyumu: Kent, Kültür, Kimlik**, Cilt 1, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2017, s.321-347.

Gündüz, Mehmet, “Adıyaman Kazasının Vilayet Olması ve Bu Süreçte Yaşanan Gelişmeler”, **İdealkent**, C 10, S 28, 2019/3, s.1230-1254.

Gürün, Kâmuran, **Türk-Sovyet İlişkileri: 1920-1953**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010.

“Güzel Kazamızın Vilayet Olma Meselesi”, **Yeşil Adıyaman**, 31 Mayıs 1954.

Güzel, M. Serhan, **Demokrat Parti**, Ülke Kitapları, İstanbul 2001.

“Hayallerden Hakikata”, **Yeşil Adıyaman**, 15 Şubat 1954.

<http://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/Milletvekili/1950-1977/Malatya.pdf>, Erişim Tarihi: 19.01.2020.

<http://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/Milletvekili/1950-1977/Turkiye.pdf>, Erişim Tarihi: 19.01.2020.

“İnönü’nün İlk Seçim Nutku”, **Yeni Ulus**, 10 Nisan 1954.

Karpat, Kemal H., **Türk Demokrasi Tarihi: Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Nedenler**, Afa Yayıncılık, İstanbul 1987.

“Kazamızın Vilayet Olması ve C.H.P.”, **Yeşil Adıyaman**, 11 Mart 1954.

Kırık Politika: Anılarla Kâmil Kırıkoğlu, Haz. Tanju Cılızoğlu, Güneş Yayınları, İstanbul 1987.

“Refik Koraltan Adıyamanda”, **Zafer**, 28 Nisan 1954.

Şaşmaz, Musa, **Türkiye’nin İdari Taksimatı I. Cilt (1920-2013)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

TBMM Zabıt Ceridesi, 14. VI. 1954, 8. İnikad, C: I, s.186.

TBMM Zabıt Ceridesi, 14. VI. 1954, İ: 8, C: I, s.165.

TBMM Zabıt Ceridesi, 14. VI. 1954, İ: 8, C: I, s.166.

TBMM Zabıt Ceridesi, 14. VI. 1954, İ: 8, C: I, s.167.

TBMM Zabıt Ceridesi, 14. VI. 1954, İ: 8, C: I, s.169.

TBMM Zabıt Ceridesi, 28. V. 1954, V. İnikad, C: I, s.88.

Teziç, Erdoğan, **100 Soruda Siyasi Partiler (Partilerin Hukuki Rejimi ve Türkiye’de Partiler)**, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1976.

Timur, Taner, **Türk Devrimi ve Sonrası: 1919-1946**, Doğan Yayınları, Ankara 1971.

Toker, Metin, **Türkiye Üzerinde 1945 Kâbusu**, Akis Yayınları, Ankara 1971.

Turan, Şerafettin, **Türk Devrim Tarihi 4. Kitap (İkinci Bölüm): Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye (14 Mayıs 1950-27 Mayıs 1960)**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1999.

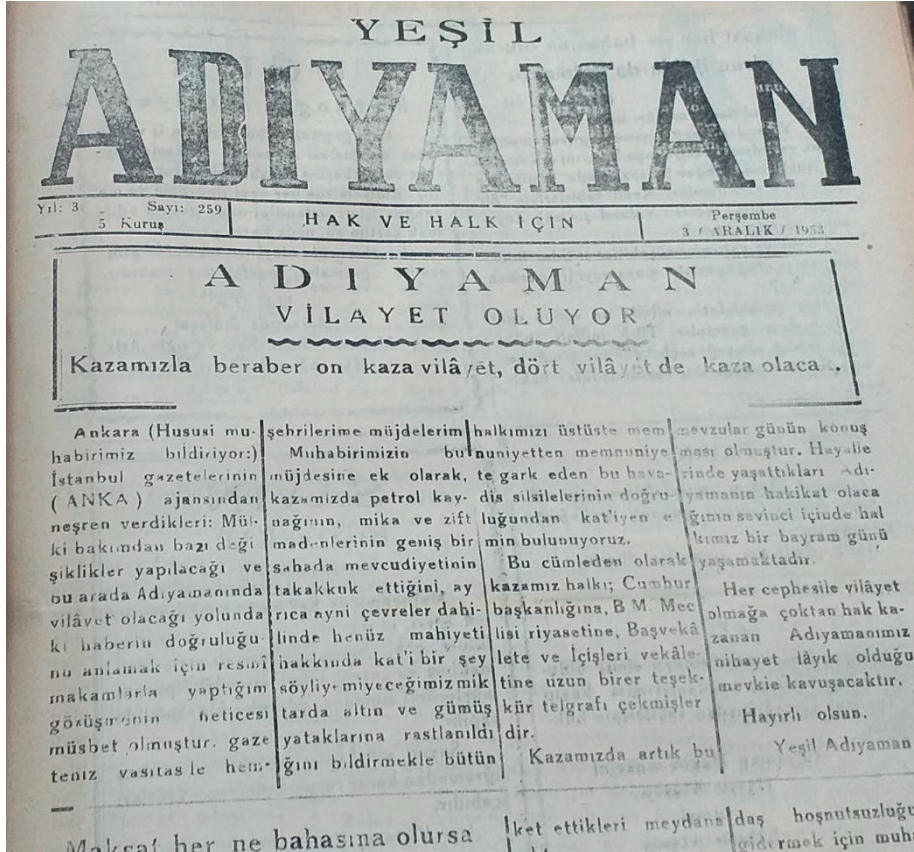
“Vilayet Olurken”, **Yeşil Adıyaman**, 21 Haziran 1954.

Zürcher, Erik Jan, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, 21. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2007.

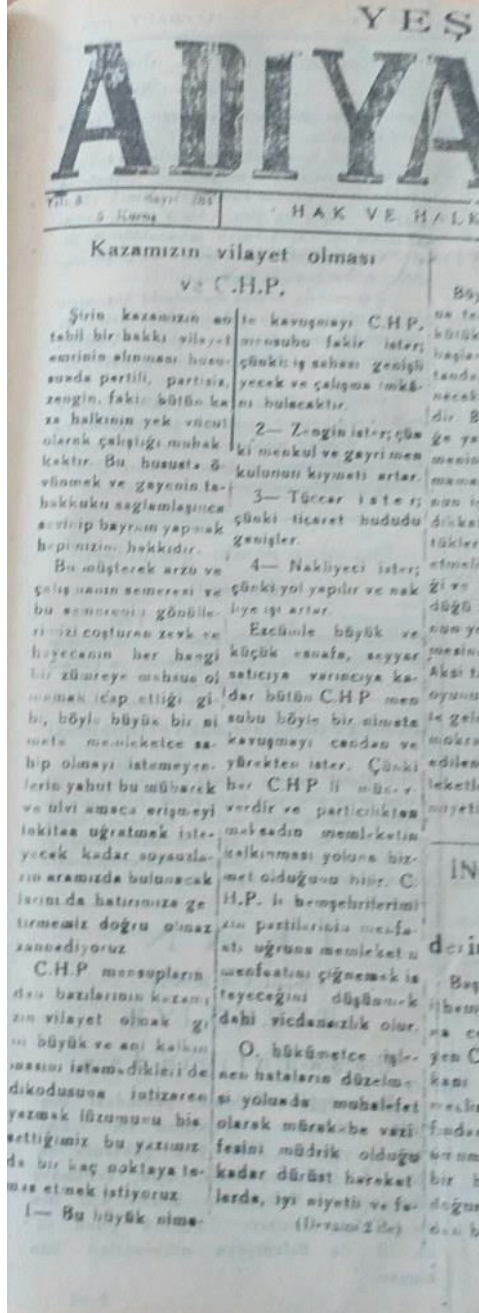
DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİNDE ADIYAMAN VİLAYETİNİN
KURULUŞUNA DAİR BİR TARTIŞMA

EKLER

Ek-1. Adıyaman'ın vilayet yapılması konusunun 1954 seçimleri öncesinde gündemde olduğuna dair CHP yanlısı *Yeşil Adıyaman* gazetesinde 3 Aralık 1953 tarihinde çıkan haber.

Ek-2. Yerel basında Adıyaman'ın vilayet yapılmasının ana muhalefet partisi CHP tarafından destekleneceğine dair haber.

DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİNDE ADIYAMAN VİLAYETİNİN
KURULUŞUNA DAİR BİR TARTIŞMA

Ek-3. Malatya'da çıkan DP yanlısı Sabah gazetesinde 1954 seçimlerinden önce TBMM Başkanı Refik Koraltan, Adıyaman'ın vilayet olacağına dair vaadini içeren haber.

Ek-4. CHP Adıyaman Teşkilâtı'nın TBMM Başkanı Refik Koraltan'a gönderdiği ve Adıyaman vilayetinin Kurulmasını "DP iktidarının büyük hizmeti" olarak değerlendiren teşekkür mesajı.

**B.M.M. Reisi pek sayın
Refik Koraltan'a
açık teşekkür**

İktidarınızın Adıyamana yaptığı tarihi büyük hizmetten, seçimler arifesinde Adıyamani ziyaretiniz günü (seçimlerden sonra Adıyamani ilk hamlede vilâyet yapacağız) vadinizi civanmertee ve gününde yerine getirdiğinizden, ayrıca Adıyamaniimize karşı beslediğiniz sevgi ve şefkatten dolayı bir Adıyamani ve C.H.P. mensubu olarak B.M.M. üyelerine bilhassa yüksek şahsiyetinize içimden doğan minnet ve şükranlarımı alenen arz ederim.

En derin saygılarımla
C.H.P. Bşk.
Mahmut DENİZ

27 MAYIS ASKERÎ MÜDAHALESİNİN SİVİL İDAREYE GEÇME ÇABALARI: YUVARLAK MASA KARARLARI*

ŞERİF DEMİR**

ÖZ

27 Mayıs askerî müdahalesiyle başlayan askerî yönetim, yeni bir hukuki düzeni kurdu. Askerler bu hukuki düzeni koruyarak sivil yönetime geçmek istiyordu. Bu süreçte askerler, iktidardan uzaklaştırılan Demokrat Parti (DP)'nin siyasi mirasçısı olan Adalet Partisi (AP)'nin 27 Mayıs'la birlikte kurulan bu hukuki düzeni yıkmak istemesinden korkuyorlardı. Askerler AP'yi kapatmayı düşündüler. Fakat siyasette AP'nin dışında DP'nin siyaset anlayışına sahip çıkan başka siyasi partiler de vardı. Bu partilerin tamamını kapatmak mümkün değildi. Ülkenin serbest seçimlerle sivil idareye geçebilmesi için askerler ile siyasi parti temsilcileri arasında bir dizi toplantılar yapıldı. Bu toplantılar sonucunda siyasi partiler, askerlerin bütün taleplerini kabul ettiler. 5 Eylül 1961 tarihinde Çankaya'da imzalanan Yuvarlak Masa Kararlarıyla, askerler ile siyasi partiler arasındaki anlaşma kâğıda döküldü. Bu kararların benzeri bir anlaşma basın temsilcileriyle de imzalandı. Böylece askerler sivil yönetime giderken siyasiler ve basın mensuplarıyla 27 Mayıs askerî müdahalesinin kurduğu siyasal düzeni koruma üzerine anlaşmış oldular. Yuvarlak Masa Kararları, ülkenin sivil yönetime geçişini kolaylaştırmış oldu.

Anahtar Kelimeler: 27 Mayıs, Adalet Partisi, Ordu.

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. / There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Doç. Dr., Siirt Üniversitesi, Siirt/ TÜRKİYE, tanzimat1839@gmail.com
ORCID: 0000-0002-6831-2188

MAY 27 MILITARY ADMINISTRATION'S EFFORTS TO MOVE TO CIVILIAN ADMINISTRATION: ROUNDTABLE RESOLUTIONS

ABSTRACT

The military administration which began with the 27 May military intervention established a new legal order. The soldiers wanted to keep this legal order and move to civilian rule. In the process, the soldiers feared that the Justice Party, the political heir to the ruling Democratic party, would seek to break down the legal order established by May 27. The soldiers considered shutting down the AP. In politics, however, there were other political parties besides the AP that had the political understanding of the DP. It was not possible to close all of these parties. A series of meetings were held between soldiers and representatives of political parties so that the country could transition to civilian rule through free elections. As a result of these meetings, the political parties agreed to all the demands of the soldiers. The agreement between the soldiers and the political parties was put on paper with the Round Table resolutions signed in Çankaya on September 5, 1961. A similar agreement was signed with press representatives. Thus, when the soldiers went to civilian rule, they agreed with politicians and members of the Press on maintaining the political order established by the May 27 military intervention. The roundtable resolutions facilitated the country's transition to civilian rule.

Keywords: 27 May, Army, Justice Party.

GİRİŞ

Üzerinden altmış yılı aşkın bir süre geçmiş olmasına rağmen 27 Mayıs askerî darbesi, güncelliğini korumaya devam ediyor. Cumhuriyet tarihinin ilk askerî darbesi olan 27 Mayıs, sadece basit bir iktidar değişikliğinin ötesinde anlamlar taşıyan, çok önemli bir siyasal hareketti. Çünkü 27 Mayıs'la birlikte Türk siyasi hayatı yeniden yapılandırıldı. Askerî vesayet siyasal sisteme eklendi. Ardından gelen pek çok siyasal ve politik gelişmeler üzerinde derin tesirler bıraktı.

Bu çalışmanın temel amacı, 27 Mayıs askerî darbesiyle kurulan askerî yönetimden sivil siyasete geçişte Yuvarlak Masa Toplantılarının yerini belirlemektir. Döneme ilişki hatıra ve tetkik eserlerden birkaç cümle olarak bahsedilen bu toplantılar, basına kapalı olarak gerçekleştirildi. Toplantı tutanakları sınırlı basıldığında kamuoyuyla da paylaşılmadı. Bu çalışmayla hakkında fazla bilgi bulunmayan Yuvarlak Masa Toplantılarını kapsamlı olarak incelemek, askerî yönetimden sivil idareye geçişin hangi koşullarda nasıl gerçekleştiğini, bu örnek olay üzerinden araştırarak demokrasinin gelişimine katkı sunabilmeyi amaçladık.

I. Askerî Yönetimin Sivil Siyasete Geçiş Sürecinin Başlaması

On yıllık Demokrat Parti (DP) iktidarının son yılları siyasi krizlerle geçti. DP'nin demokratik idareden ayrılarak otoriter bir yönetimine doğru gittiğini ve rejimin temel değerlerinden uzaklaştığını düşünen askerler, 27 Mayıs 1960'da darbe yaptılar. DP iktidarı devrildi, ülke yönetimi askerlerin eline geçti. 27 Mayıs sabahı askerler tarafından yapılan ilk açıklamada, “Bu harekâta Silahlı Kuvvetlerimiz, partileri içine düştükleri durumdan kurtarmak ve partiler üstü tarafsız bir idarenin nezaret ve hakemliği altında en kısa zamanda adil ve serbest seçimler yaptırarak idareyi hangi tarafa mensup olursa olsun, seçimi kazananlara devir ve teslim etmek üzere girişmiş bulunmaktadır. Girişilmiş olan bu teşebbüs hiçbir şahsa veya zümreye karşı değildir” denildi¹. Fakat DP'lilerin tutuklanmaya başlanması ve Orgeneral Cemal Gürsel'in açıklamalarıyla darbenin asıl hedefinin DP olduğu anlaşıldı. Orgeneral Gürsel, ilk günlerde yaptığı açıklamada, “Asla diktatör olmak hevesinde değilim. Bütün emelim bu memlekette süratle dürüst bir demokratik nizam

¹ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30 1 0 0 40 236 18; Sadi Koçaş, *Atatürk'ten 12 Mart'a Anılar*, Cilt II, Tomurcuk Matbaası, İstanbul 1977, s.628.

kurmak ve devletin idaresini milletin iradesine terk etmektir” dedi². Orgeneral Gürsel, Ankara’ya ayak bastığı ilk günlerde oldukça heyecanlıydı. Yeni Anayasa yapılmasını istediği akademisyenlere Gürsel, “en geç üç ay içinde seçimlere gidip iktidarı sivillere bırakacağız” diyordu³. Zaman ilerledikçe bu sözler unutuldu ve seçimlerden daha seyrek söz edilmeye başlandı⁴. Kısa bir süre sonra Gürsel, Devlet Başkanı ve Hükûmet Başkanı gibi sıfatları kullanmaya başladı⁵.

Askerî darbe sonrasında askerî idareyi tesis edebilmek için Millî Birlik Komitesi (MBK) kuruldu. MBK üyeleri, sivil idareye ne zaman ve nasıl geçileceğinde anlaşmazlık yaşamaya başladılar. Neticede MBK üyesi 14 kişi komiteden uzaklaştırıldı. Geçici Anayasaya aykırı olarak yapılan bu tasfiye sonrasında MBK, sivil yönetime geçebilmek için çalışmaları başlattı⁶. 16 Aralık 1960’da Kurucu Meclis oluşturuldu. Askerlerle birlikte sivillerinde yer aldığı Kurucu Meclis, yeni Anayasa ve yeni seçim kanunu hazırladı⁷. Yeni Anayasayı 9 Temmuz 1961’de referanduma götüren askerler, yurdun birçok şehrinin gezerek demokrasiden, hürriyetten ve özgürlüklerden bahseden konuşmalar yaptılar. Siyasi partiler içinde yeni anayasa lehinde en samimi çalışmayı Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) yaparken diğer partiler, askerlerle ters düşmemek için resmî ağızlarından gönülsüzce anayasaya destek istediler. Çünkü Devlet Başkanı Cemal Gürsel, “Normal nizama bir an önce geçmek için ‘Evet’ demek ciddi keyfiyettir” dedi⁸. Anayasanın %61.74 oy oranıyla kabul edilmesi üzerine askerler, ilk siyasi sınavlarını başarıyla aştılar. Fakat bu Anayasaya %40’a yakın hayır oyunun çıkması da gözlerden kaçmadı. Özellikle DP’nin güçlü olduğu seçim bölgelerinde anayasaya oldukça yüksek oranlarda “hayır” oyu çıkmıştı. Bu durum DP’ye olan halk desteğinin devam ettiğini gösteriyordu. Gürsel ve arkadaşları, ülkeyi seçimlere götürerek iktidarı sivillere bırakmanın en güvenilir çözüm yolu olduğunu

² **Cumhuriyet**, 28 Mayıs 1960.

³ Örsan Öymen, **Bir İhtilal Daha Var... 1908-1980**, Milliyet Yayınları, İstanbul 1987, s.264.

⁴ Askerlere aydınlar tarafından askerî idareyi sürdürmeleri için büyük baskı yapıldı. **Cumhurbaşkanlığı Cemal Gürsel Arşivi (CCGA)**, 4/1-29 820-4; Aslında Başbakan Menderes de son ana kadar erken seçimi düşündü ama siyasi şartlar uygun olmadı. Şerif Demir, **Düello Menderes ve İnönü**, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, s.183.

⁵ Işıl Tuna, “27 Mayıs’ın Gölgesinde Demokrasiye Dönüş: 15 Ekim 1961 Genel Seçimleri”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C XX S 40, Bahar 2020, s.229.

⁶ **CCGA**, 4/3-35 3280-1.

⁷ **Cumhuriyet**, 29 Mayıs 1961.

⁸ **Dünya**, 5 Temmuz 1961.

düşünüyorlardı⁹. Fakat DP kadrolarının da tekrar iktidara gelmesinden büyük tedirginlik duyuyorlardı.

II. Askerler ve Adalet Partisi

Darbeyi gerçekleştiren askerlerde DP iktidarına ve DP'lilere karşı büyük bir öfke vardı. Ülkenin içine düştüğü bu zor günlerin tek sorumlusu olarak görülen DP'yi Atatürk ilkelerinden uzaklaşma, rejimden sapma ve siyasette yozlaşma olarak değerlendiriyorlardı¹⁰. Bu nedenle askerler, DP'nin siyaset anlayışıyla mücadeleyi 27 Mayısın bir gereği olarak görüyorlardı. Askerler bu tavırlarını Kurucu Meclisi oluştururken, yeni Anayasa ve seçim kanununu hazırlarken DP'lileri tamamen dışlayarak gösterdiler.

Askerî darbe sonrasında DP kapatıldı. Kurucu Meclisin oluşturulmasıyla birlikte 12 Ocak 1961'de siyasi partilerin faaliyetlerine izin verildi. Kapatılan DP'nin oldukça büyük ve yaygın teşkilatı, yeni döneme uygun siyaset yapabilmek için harekete geçti. Eski DP'liler, Yassıada'da yapılan yargılamaya işaret ederek Adalet Partisi'ni (AP) kurdular. Fakat bu geçiş sürecinde darbeci askerlerle fazla sorun yaşamamak için AP yönetimi DP taraftarı askerlere bırakıldı. Böylece AP Genel Başkanlığına eski Genelkurmay Başkanı emekli Orgeneral Ragıp Gümüşpala seçildi. Ayrıca Askerler de DP'nin siyasi mirasına sahip çıkması için DP'den Menderes'le anlaşamadığı için ayrılan Ekrem Alican'dan yeni bir parti kurmasını istediler. Böylece Alican Yeni Türkiye Partisini (YTP) kurdu.

Eski DP'lilerin AP'de toplanması askerleri çok rahatsız etti. Askerler AP'yi yakından izleyerek bütün siyasi faaliyetlerini mercek altına aldılar. Askerler AP teşkilatlarının gizlice yürüttüğü “hayır” kampanyalarından da çok rahatsız oldular¹¹. 6 Temmuz 1961'de bir basın toplantısı düzenleyen Devlet Başkanı Gürsel, AP yönetimini uyararak “AP'nin iyi yolda olmadığını” söyledi¹². Devlet Başkanı Cemal Gürsel, AP lideri Ragıp Gümüşpala'ya 14 Temmuz'da bir mektup yazarak partideki eski DP'lileri tasfiye etmesini istedi¹³. Aslında askerler AP'den umutlarını kesmişlerdi.

⁹ Kurtul Altuğ, **Bir Numaralı Tanık**, Doğan Kitap, İstanbul 2006, s.253-254.

¹⁰ Tanel Demirel, **Adalet Partisi İdeolojisi ve Politika**, İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s.23.

¹¹ Şükran Özkaya, **Adım Adım 27 Mayıs**, İleri Yayınları, İstanbul 2005, s.343.

¹² **Milliyet**, 7 Temmuz 1961; **Cumhuriyet**, 7 Temmuz 1961.

¹³ **Dünya**, 26 Temmuz 1961; Kurtuluş Kayalı, **Ordu ve Siyaset 27 Mayıs-12 Mart**, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s.91.

Kapatılması gerektiğini düşünüyorlardı¹⁴. Çünkü AP'ye yapılan ikazların bir sonuç vermeyeceğine inanıyorlardı¹⁵. Askerler AP'yi kapatabilmek için harekete geçtiler¹⁶. Askerler sadece AP'den değil, eski DP'lilere kucak açan YTP ile Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi'nden (CKMP) de çok rahatsızlardı¹⁷. Bu partiler hakkında Bakanlar Kurulunda yapılan toplantılar Çankaya'ya taşındı¹⁸. Milli Birlik Komitesi (MBK) üyesi General Mucip Ataklı, yanlış yolda yürüyen partilerin kapatılabileceğini bu partilerin başında AP ardından da YTP geliyor dedi¹⁹. Günlerce devam eden bu toplantılar neticesinde olası siyasi sonuçları düşünülerek AP'nin kapatılmasına gerek görülmedi²⁰. Fakat askerî yönetim, siyasi partilerin performansından çok büyük rahatsızlıklar duyuyordu²¹.

III. Yuvarlak Masa Toplantılarına Hazırlık

Askerler, DP'yi devirmeyi ve kapatmayı siyasal düzene geçiş için yeterli bulmamışlardı. Askerlerin kurmak istedikleri bu yeni siyasal düzende, DP'nin siyaset anlayışına yer yoktu. Bu siyasal düzenin içerisinde sürekli kalamayacaklarını bilen askerler, siyasi partileri kendi siyasal düşüncelerine çekebilmek için bir arayış içerisine girdiler. Bu amaçla Yuvarlak Masa Toplantıları düzenlendi²².

13 Temmuz'da toplanan MBK, yayınladığı basın açıklamasında, "MBK, Gürsel'in başkanlığında siyasi parti liderleri ile seçimde tutulacak yol hakkında bazı prensip kararları alacaktır. Bunlar arasında, devrimlerin ve dini inançların politikaya alet edilmemesi, Yassıada duruşmalarının gizli-açık, söz konusu olmaması gibi esaslar bulunmaktadır" denildi²³. Askerler siyasette Yassıada Mahkemesi kararlarına saygı gösterilmesi ve 27 Mayıs'ın kazanımlarının muhafaza altına alınabilmesi için yeni arayışlar içerisine

¹⁴ Metin Toker, *Yarı Silahlı, Yarı Külahlı Bir Ara Rejim 1960-1961*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1991, s.252.

¹⁵ *Cumhuriyet*, 25 Temmuz 1961.

¹⁶ M. Emin Aytekin, *İhtilal Çıkmazı*, Dünya Yayınları, İstanbul 1967, s.97.

¹⁷ Doğan Akyaz, *Askeri Müdahalelilerin Orduya Etkisi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s.166.

¹⁸ *Akis*, S 272, 14 Ağustos 1961, s.13.

¹⁹ *Milliyet*, 6 Ağustos 1961; *Cumhuriyet*, 6 Ağustos 1961.

²⁰ *Milliyet*, 10 Ağustos 1961.

²¹ Ş. Özkaya, *a.g.e.*, s.345.

²² Erdoğan Örtülü, *3 İhtilalin Hikayesi*, Milli Ülkü Yayınları, Konya 1966, s.161; Şerif Demir, *Türkiye'de Askeri Darbeler ve Vesayet*, Tiav, Ankara 2020, s.116.

²³ *Milliyet*, 14 Temmuz 1961.

girdiler. Bu amaçla askerlerin siyasi parti liderleriyle bazı toplantılar yapacağı anlaşılıyordu. Bu görüşmelere “Yuvarlak Masa Toplantıları” denildi.

Askerler siyasi hazırlıklarını tamamladılar. Yuvarlak Masa Toplantıları iki aşamadan oluşacaktı. Öncelikle askerî heyetle siyasi parti alt kademe komisyonlarının müzakereleri başlatılacaktı. Bu toplantılar 4 partinin 3’er yöneticisi (Genel Başkan Yardımcısı veya Genel Sekreterle iki yönetici) ile MBK’dan seçilecek bir heyet arasında gerçekleştirilecekti. Askerlerin belirleyeceği bir gündem üzerinde mutabakat sağlanacaktı. Toplantıların ikinci aşamasında Devlet Başkanı Cemal Gürsel, siyasi partilerin genel başkanlarını Yuvarlak Masa Toplantılarına davet ederek üzerinde mutabık kalınacak metin, kamuoyu önünde imzalanacaktı. Bu toplantıların 15 Eylül’de seçim kampanyaları ve Yassıda Mahkeme Kararları açıklanmadan tamamlanması planlanıyordu²⁴.

Askerler, Yuvarlak Masa Toplantılarının sadece seçimlere katılacak partilerle sınırlı olmasını düşünürken, diğer küçük partiler de bu toplantılarda yer almak istediler. Durumu değerlendiren askerler, toplantıların seçime katılma hakkı elde eden partilerle (AP, CHP, YTP ve CKMP’yle birlikte Memleketçi Serbest Parti (MSP)) sınırlı olmasını uygun gördü²⁵. Öte yandan bu toplantılara seçimlere katılma hakkı olan Türkiye İşçi Partisi (TİP) davet edilmedi²⁶. Askerler yuvarlak masa toplantılarına katılacak bu partiler hakkında bir ön çalışma yaptılar. Ardından askerler kendi aralarında ve siyasi parti genel sekreterleriyle ikili müzakerelerde bulundular. MBK Heyeti ilk tur görüşmelerden oldukça memnun kaldı. Siyasi parti liderleri de askerlerin kendilerini muhatap almasından oldukça memnundular²⁷. CKMP lideri Osman Bölükbaşı dışında ilk tur görüşmeleri tamamlandı²⁸. Bu görüşmelerde askerlerle siyasi parti liderleri gündeme ilişkin bütün konuları müzakere etmişler ve ortak bir zeminde mutabakat sağlamışlardı²⁹.

²⁴ **Dünya**, 8 Ağustos 1961.

²⁵ MSP ülke sathında 13 vilayette teşkilatını kurmuş, seçimlere kadar iki vilayette daha teşkilatlanmıştır. Seçimlere katılabileceği düşünülerek son anda bu toplantılara davet edilen beşinci parti olmuştur. **Akis**, S 375, 4 Eylül 1961, s.11.

²⁶ Feroz Ahmad, vd., **Türkiye’de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1976, s.237.

²⁷ **Milliyet**, 18 Ağustos 1961.

²⁸ **Cumhuriyet**, 18 Ağustos 1961; CKMP lideri Bölükbaşı ilk gün rahatsızlığını ileri sürerek davete gelmedi. Daha sonraki davete Bölükbaşı, partisinin yetkili kurullarıyla konuyu görüştüktan sonra katılabileceğini bildirdi. **Dünya**, 22 Ağustos 1961.

²⁹ **Milliyet**, 20 Ağustos 1961.

Parti liderleriyle yapılan bu görüşmelerde;

1. Memleketin siyasi sorunları hakkında parti liderlerinin görüşleri alındı.
2. Her parti lideriyle kendi partisinin izlediği siyasi tutum ve politikalar konuşuldu.
3. Yuvarlak Masa Toplantılarına taraftar olup olmadıkları öğrenildi (Hepsi evet dedi).
4. Yuvarlak Masa Toplantısının gündemine ilişkin önerileri soruldu.
5. Bu toplantılarda görüşülen konular hakkında parti kurullarından yetki alınması istenildi.

Askerler bu çalışmaları, her detayı çok ince düşünerek, herkesin fikrini alarak, son derece titiz bir şekilde ve çok iyi hazırlanarak yapıyorlardı. Bu projenin başarılı olması için her türlü olasılık düşünülmüştü³⁰.

Askerler, Yuvarlak Masa toplantılarına başlamadan evvel üniversite ve basınla müzakereler yaptılar³¹. Böylece toplantılar öncesinde kamuoyunun, basının ve üniversitenin görüşleri alınmış oldu. MBK Heyeti, siyasi parti alt komisyonlarıyla 26-27 Ağustos'ta, parti liderleriyle 1-3 Eylül arasında toplantıların planlandığını açıkladı³².

Devlet Başkanı Cemal Gürsel hazırlıklarına önce CHP'den Kasım Gülek, İsmet İnönü ve İsmail Rüştü Aksal'la görüşerek başladı. Gürsel, Yuvarlak Masa toplantılarının gündemi ve ülke meseleleri hakkında İnönü'nün fikirlerine büyük ehemmiyet veriyordu. Devlet Başkanı Gürsel bu görüşmelerine YTP lideri Ekrem Alican'la devam etti³³, Devlet Başkan Gürsel, AP lideri Ragıp Gümüşpala ve Memleketçi Serbest Partisi (MSP) lideri Enver Adakan'la da birer görüşme yaptı³⁴.

MBK Yuvarlak Masa Komisyonu, parti yetkilileri ve sivil toplum temsilcileriyle yaptığı görüşmelerini tamamladı. Komisyon bu toplantılardan elde ettiği sonuçları Bakanlar Kuruluyla değerlendirdi. MBK, beş siyasi partinin genel merkezlerine gönderdiği davette, alt komisyonların ilk

³⁰ **Akis**, S 373, 21 Ağustos 1961, s.6; **Cumhuriyet**, 19 Ağustos 1961.

³¹ **Milliyet**, 25 Ağustos 1961.

³² **Cumhuriyet**, 24 Ağustos 1961; **Dünya**, 24 Ağustos 1961.

³³ **Dünya**, 26 Ağustos 1961.

³⁴ **Dünya**, 30 Ağustos 1961; **Cumhuriyet**, 26 Ağustos 1961.

toplantısının 31 Ağustos saat 15.00’de Yeni Meclis binasında olacağını ve bu toplantıya parti genel sekreterleri ve yardımcılarının katılmasını istedi. Gönderilen davette bu toplantılara rejimin geleceği için ihtiyaç duyulduğu özellikle vurgulanmıştı³⁵. Basın, askerlerin yürüttüğü bu görüşmeleri ve toplantı hazırlıklarını ilgi ve büyük destekle takip ediyordu³⁶.

IV. Yuvarlak Masa Alt Komisyon Toplantısı

Yuvarlak Masa alt komisyonlar arasındaki ilk toplantı 31 Ağustos 1961’de Meclis binası Bütçe Komisyonu odasında gerçekleştirildi. Toplantı salonunda 8 MBK üyesi (Sami Küçük, Selahattin Özgür, Kadri Kaplan, Osman Köksal, Refet Aksoyoğlu, Ahmet Yıldız, Sezai Okan, ve Ekrem Acuner) düz bir hat üzerinde yan yana dizilmiş masalara oturmuşlardı. Parti temsilcileri harf sırasına göre MBK üyelerinin karşısında yuvarlak bir şekilde yerleştiler. Partiler sırasıyla; AP (Şinasi Osman, Kamuran Evliyaoğlu, Cevdet Perin ve Kamil Tekerek), CHP (İsmail Rüştü Aksal, Turhan Feyzioğlu, Ferit Melen ve Emin Paksüt), CKMP (Abdülhak Kamil Yörük, Mustafa Kepir, Seyfi Öztürk ve Fuat Arna), MSP (Esat Çağa, Zafer Tanyolaç, Naci Bozkurt ve Kemal Süleyman Vaner), YTP (Raif Aybar, İrfan Aksu, Esat Eğilmez ve Celal Cündoğlu) şeklinde oturdular³⁷.

Toplantılara başkanlık eden MBK üyesi Ekrem Acuner, “Aziz milletimiz bir buçuk asırdan beri özlediği demokratik rejime kavuşabilmenin mücadelesi içinde” dedi. Acuner, milletimizin asırlardır çektiği sıkıntıların sona erdiğine inanarak, yeni ufuklar açacak bu konferansın hayırlı olmasını diledi. MBK üyesi ve toplantı kâtibi Ahmet Yıldız, daha evvel kendileri tarafından hazırlanan on iki maddelik gündem maddelerini okumaya başladı³⁸. Siyasi parti temsilcilerinin bu gündeme herhangi bir itirazı olmadı. Yalnız AP temsilcisi Şinasi Osm, gündeme “Komünizmle mücadelenin” de ilave edilmesini önerdi. Yaklaşık bir buçuk saat süren bu ilk toplantı neticesinde bu gündem üzerinde toplantıya 1 Eylül sabahı başlanmasına karar verildi³⁹.

1 Eylül saat 09.05’da yuvarlak masa alt komisyon toplantısı Başkan E. Acuner’in yönetiminde başladı. MSP temsilcisi Esat Çağa, gündem

³⁵ **Dünya**, 22 Ocak 1962.

³⁶ Falih Rıfkı Atay, “Yuvarlak Masaya Doğru”, **Dünya**, 24 Ağustos 1961.

³⁷ **Akis**, S 375, 4 Eylül 1961, s.11; **Cumhuriyet**, 1 Eylül 1961.

³⁸ **Siyasi Partiler Yuvarlak Masa Toplantısı**, TBMM Basımevi, Ankara 1961, s.2-5.

³⁹ “Yuvarlak Masa Tutanaklarını Açıklıyoruz”, **Dünya**, 22 Ocak 1962.

maddelerinde geçilmeden toplantıya katılan partilerin siyasi güçlerine bağlı olarak ortak bir koalisyon kurulmasını teklif etti. Bu öneri siyasi parti temsilcilerince kabul edilmedi. Başkan Acuner gündemin birinci maddesini okuttu. Bu madde “Meşruluğunu kaybetmiş bir iktidara karşı yapılan 27 Mayıs 1960 ihtilalinin siyasi maksatlarla istismara konu edilmemesi” hakkındaydı. CHP temsilcisi Feyzioğlu, “27 Mayıs İhtilalinin, Anayasanın dışına çıkmış ve meşruiyetini kaybetmiş bir iktidara karşı milletin meşru direnme hakkını kullanarak yapıldığına inanıyor muyuz, inanmıyor muyuz? Biz inanıyoruz, tarih ve millet önünde açıkça ifade edelim. İnanıyoruz” dedi. YTP temsilcisi E. Eğilmez, bu ihtilalin hiçbir zümreye karşı yapılmadığının açıklığa kavuşturulması gerektiğini çünkü halk arasında seçimi kim kazanırsa kazansın MBK’nın iktidarı belirli bir partiye vereceğinin konuşulduğunu söyledi. Bu ifadelere tepki gösteren MBK üyesi S. Okan, “Hiçbir parti, şahıs ve zümrenin menfaatine yapılmadığı, münakaşa edilmeyecek kadar tabii olan ihtilal asil bir karakter taşımaktadır” dedi⁴⁰. Bu fikrin münakaşa edilmesine de tepki gösteren Okan, bu düşüncüyü ihtilalin karakterine tecavüz olarak niteledi. MBK üyesi A. Yıldız ihtilalin meşruluğunun tartışılmayacak kadar kesin olduğunu fakat asıl tartışılması gerekenin DP’nin meşruluğu olduğunu söyledi⁴¹.

Toplantı, geçmiş dönemlerde DP’de siyaset yapmış kişilerin nasıl cezalandırılabileceği etrafında müzakerelere dönüştü. AP temsilcisi Kamuran Evliyaoğlu, askerî müdahale sonrası CHP’lilerin tavrını eleştirerek CHP’lilerin ihtilali bizzat kendileri yapmış gibi hareket ettiğini, masum vatandaşları DP’li olmakla suçladığını ve hapishanedeki DP’lilerin yakınlarına “kuyruk” diyerek hakaretler ettiğini söyledi⁴². CHP Genel Sekreteri Aksal, Evliyaoğlu’nun bu iddialarına “Biz bidayetten beri şunu ifade ettik; İhtilali yapan idealist kuvvetlere yardımcı olacağız; olduk. Ve buna devam edeceğiz” dedi. YTP’liler, CHP’nin, 27 Mayıs devrimini bir zümre adına diğer bir zümreye karşı yapılmış farz ederek ihtilale sahip çıktığını, 27 Mayıs’tan bu yana memlekette CHP’li olmayan vatandaşlara tedhiş ve baskı

⁴⁰ Bu gelişmeler üzerine MBK bir basın açıklaması yaptı. MBK, “DP zihniyeti bir daha hortlamasına müsaade edilmeyecek şekilde ortadan kaldırılmıştır”. Partilerin DP’yi müdafaa etmekten kaçınması gerektiğini belirten MBK, partileri “27 Mayıs ruhu, Milli birlik ve kardeşlik ilkeleri etrafında toplanan teşekküller olarak görme arzusundadır” dedi. **Dünya**, 2 Eylül 1961.

⁴¹ **Siyasi Partiler Yuvarlak Masa Toplantısı**, TBMM Basımevi, Ankara 1961, s.15-25.

⁴² “Yuvarlak Masa Tutanaklarını Açıklıyoruz 3”, **Dünya**, 24 Ocak 1962.

yapıldığını savundular. Toplantı salonu bir anda CHP ile DP'nin siyasi mirasçıları AP ve YTP arasında karşılıklı çatışmaya dönüştü. AP ve YTP'liler CHP'nin 27 Mayıs İhtilalini istismar ettiğini iddia ederken CHP'liler de siyasi rakiplerini kin duygusuyla hareket etmekle suçladı⁴³. MBK üyesi Kadri Kaplan, siyasi partileri itidalli olmaya davet etti. Toplantıya 12.10'da ara verildi. Öğleden sonra devam eden görüşmelerle Birinci madde üzerindeki müzakereler tamamlandı. Başkan Acuner, 1. DP iktidarı ihtilale sebep oldu. 2. Gayrimeşru ve gayrihukuki olan DP, siyasi partilerce mahkûm edildi. 3. DP zihniyetinin, hortlatılmasına izin verilmeyecektir. 4. İhtilal hiçbir zümre ve siyasi partiye karşı yapılmadı dedi. Başkan Acuner'ın bu açıklamalarına siyasi parti temsilcileri itiraz etmediler.

Gündemin ikinci maddesi olarak “Devrimlerimizin politik tartışma ve istismarlara konu edilmemesi” okundu. AP temsilcisi K. Evliyaoğlu, CHP'nin Atatürkçülüğü inhisarı altına alarak diğer partileri haksız yere suçladığını söyledi. Bu iddiayı CHP temsilcileri kabul etmediler. MBK üyesi K. Kaplan DP'nin Atatürkçü olmadığını hatta Atatürk düşmanı olduğunu belirterek DP'yi tenkit etti. Toplantıya katılan partiler arasında bu maddede bir görüş ayrılığı yaşanmadı. Üçüncü madde “Din konusunun hiçbir suret ve maksatla istismar edilmemesi” hakkındaydı. AP temsilcisi Tekerek, dinin siyasete alet edilmemesine taraftarız fakat bunun sınırlarının da çok iyi tespit edilmesi gerekir dedi. Bu madde Anayasa'nın 19. maddesindeki laiklik tarifine havale edilerek kapatıldı. Gündemin dördüncü maddesi, “Yassıada Mahkemeleri ve sonuçlarının politik tartışmaların dışında tutulması” okundu. AP temsilcisi Osma, “Biz hukuka güveniyoruz ve bu konunun politika dışında kalmasını savunuyoruz” dedi. MBK üyesi toplantı Başkanı Acuner, 1. Mahkeme kararlarının istismar edilmemesi, 2. Karara tesir edecek beyanlardan kaçınılmasını istedi. Beşinci madde ormanlar hakkındaydı. Siyasi parti temsilcileri ormanların değeri ve öneminde kolayca mutabık kaldılar. Altıncı Madde yapılacak genel seçimlerin meşruluğu ve tarafsızlığı hakkındaydı. Siyasi parti temsilcileri DP döneminde yapılan seçimlere yönelik çeşitli eleştirilerde bulunurken MBK'nın gerçekleştireceği bu seçimlerin güvenilirliğinden şüphe etmeyeceklerini söylediler. Fakat YTP'li Aksu MBK'ye güvenlerinin tam olmasıyla birlikte geçmiş dönemde görevden alınan muhtarların ve belediye başkanlarının yerine hep CHP'lilerin

⁴³ Akis, S 375, 4 Eylül 1961, s.12-13; Cumhuriyet, 2 Eylül 1961.

getirildiğini bu durumun vatandaşın zihninde çeşitli kuşklara yol açtığını söyledi. Bu ifadeler askerleri çok rahatsız etti. Yedinci Madde idarenin devamlılığı için idareye siyasi baskı ve müdahalelerin yapılmaması hakkındaydı. Bu maddeye AP temsilcisi C. Perin itiraz etti. Perin'e göre gelişmiş batılı ülkelerde olduğu gibi bizim ülkemizde de iktidara gelen siyasi partinin, kendi kadrolarını kurma hakkının bulunduğunu söyledi. Bu açıklamaya itiraz eden MBK üyesi Yıldız, bu maddenin temel amacının partizan bir idare kurmayı engellemek olduğunu söyledi. Böylece Yuvarlak Masa Toplantılarının ikinci günü ilk yedi madde üzerinde uzlaşma sağlanarak tamamlanmış oldu⁴⁴.

Toplantıların üçüncü gününde sekizinci maddeden müzakerelere devam edildi. Bu madde "Milli Birlik ruh ve şuuru içinde her türlü bölgecilik, ayrımcılık, kin ve garaz gibi yıkıcı cereyanlara karşı ortak bir cephe kurulması" hakkındaydı. MBK üyesi Yıldız, bu maddeyi her türlü etnik ve dini ayrımcılıkla birlikte "DP artığı" kişilerin kin ve nefretle hareket etmesine karşı kurulacak ortaklık olarak açıkladı. AP temsilcisi Evliyaoğlu, bu maddenin gayet yerinde olduğunu basın organlarının ve siyasilerin ihtilal edebiyatı içinde bazı vatandaşları "kuyruk" diyerek rencide ettiğini dışladığını söyleyerek CHP'lileri eleştirdi. CHP temsilcileri toplantı salonunda kendilerine karşı bir cephenin olduğunu iddia ettiler. MBK üyesi K. Kaplan, DP yok oldu, tarihe gömüldü, hortlatılmasına da izin verilmeyecektir. Kaplan, yeni doğan partiler DP'nin varisi olmadığına göre CHP'yle yaşanan bu kutuplaşmanın çok endişe verici olduğunu söyledi. Bu açıklama üzerine AP, YTP ve CKMP temsilcileri DP'nin devamı olmadıklarını açıklamaya çalıştılar. AP temsilcisi K. Evliyaoğlu, "Komünizm tehlikesine" karşı tedbir alınmasını istedi. Bu öneriye CHP temsilcisi Feyzioğlu'da destek verdi. Komünizm tehdidiyle birlikte Aşırı Sağ (İrkçılık) tehlikesinden de söz edilince her iki tehlikenin tek maddede düzenlenmesine karar verildi. Onuncu Madde siyasi partilerin ocak ve bucak teşkilatlarının bir süre daha kapalı kalması hakkındaydı. Siyasi parti temsilcileri ocak ve bucak teşkilatlarının kapatılmasının siyasi sonuçlarını müzakere ettikten sonra bu konunun seçimlerden sonra toplanacak TBMM'ye bırakılmasına karar verdiler. On birinci madde, seçimlerden sonra siyasi partilerin müşterek bir anlayış içinde karşılıklı saygı ve sevgi içinde olacaklarını teyit etmeleri hakkındaydı. On

⁴⁴ **Siyasi Partiler Yuvarlak Masa**, s.78.

ikinci madde dış politika konularında ortak hareket edilmesi hakkındaydı. Bu maddelerde pek görüş ayrılığı çıkmadı. On üçüncü madde, “Millet huzurunda açıklanan müşterek deklarasyonun ihtiva ettiği ilkelerin bütün siyasi parti kademeleri ve mensuplarınca benimsenmesi ve uygulanması” hakkındaydı. Askerler imzalanacak bu kararların siyasi parti mensuplarının tamamı tarafından benimsenmesini istiyorlardı. Bu gündem maddesi de kolayca kabul edildi. Fakat CKMP temsilcisi Yörük, burada mutabık kalınan hususların kendi parti genel kurulunda onaylanması durumunda imza atabileceklerini söyledi. Müzakereler 14.05’de tamamlandı. Üzerinde mutabık kalınan hususların maddelere dökülmesi için Redaksiyon Kurulunun 15.30’da çalışmalara başlamasına karar verildi⁴⁵.

Redaksiyon Kurulu⁴⁶ gece 02.00’ye kadar aralıksız çalışarak bir metin ortaya çıkardı. Bu metni müzakere etmek için Komisyon 03 Eylül günü 9.45’de E. Acuner’in başkanlığında çalışmalarına başladı. Toplantıda ilk sözü alan CKMP temsilcisi Yörük, daha evvel kendilerine gönderilen davet mektubunu okuduktan sonra bu toplantılarda alınan kararların nihai olduğuna yönelik bir bilgi verilmediğini, toplantılara partisini temsil için katıldıklarını fakat partisi adına bağlayıcı bir imzaya yetkili olmadıklarını söyledi. CKMP temsilcileri Yörük ile Arna 10.50’de toplantıdan ayrılarak müzakereler hakkında partilerine bilgi vermek ve imza yetkisi almak için genel başkanla görüşmeye gittiler⁴⁷.

Redaksiyon Komisyonu üyesi E. Paksüt, hazırlanan deklarasyon metnini toplantı salonunda okudu. Siyasi partiler bu ortak metin etrafında birleşmekte güçlük çekiyorlardı. YTP temsilcisi İ. Aksu, “mahkeme devam ederken mahkeme hakkında karar almanın hukuki ve vicdani bakımdan doğruluğuna kuşum var” dedi. AP temsilcisi Osma, “geçmiş dönemde muhalefetin de hataları vardı” dedi. Özellikle “muhalefetin de bunda bir derece dahilidir” ifadesi askerleri çok öfkeliyordu. MBK üyesi Kaplan, duruma tepki göstererek siyasileri bu toplantıyı boşa çıkardıklarında yargılamakla tehdit etti. MBK üyesi Yıldız, DP iktidarının suçlu olduğunu bütün dünyanın kabul ettiğini bu konunun üzerinde konuşmaya gerek olmadığını fakat ortak metinde

⁴⁵ **Siyasi Partiler Yuvarlak Masa**, s.116.

⁴⁶ Bu kurula, MBK’den S. Küçük, S. Okan, R. Aksoylu, CHP’den E. Paksüt, AP’den C. Perin, CKMP’den M. Kepir, MSP’den Z. Tanyolaç ve YTP’den E. Alatlı katıldılar. **Milliyet**, 3 Eylül 1961.

⁴⁷ **Siyasi Partiler Yuvarlak Masa**, s.129; “Yuvarlak Masa Tutanaklarını Açıkıyoruz 12”, **Dünya**, 2 Şubat 1962.

küçük rötuşların yapılabileceğini söyledi. MBK üyesi Okan, “siyasi partiler anlaşamazlarsa yarın seçim ve seçim sonrasında bu memlekete hayırlı olacağına inanmıyorum. İhtilalin sebeplerinin şu anda hortlamaya başladığına kanaat getirdiğimiz takdirde tarihi mesuliyeti sizlere bırakıyorum” dedi. Askerlerin sert ve tehditkâr konuşmaları sonrasında AP ve YTP temsilcileri daha yumuşak ve uzlaşıcı mesajlar vermeye başladılar.

CKMP heyeti 13.14’de toplantı salonuna döndü. Heyet adına konuşan Yörük, “Yassıda mahkemesi henüz tamamlanmadan mahkeme kararına etki edecek bir beyannameye imza atmak doğru değildir. Yassıda Mahkemesinin vereceği karara güveniyoruz. Verilecek kararı peşinen onaylamayacağız. Bazı partilerin burada bu metni peşinen onaylamalarına mukabil seçimlerde bu sözleri tutmayacağını düşünüyoruz”. Ayrıca Yörük, seçimlerin MBK açısından dürüst yapılacağına kuşkularının olmadığını fakat idare teşkilatı içerisinde yer alan muhtarların (çoğunun CHP’li olduğu iddia ediliyor) nasıl davranacaklarına emin olmadıklarını söyledi. Bu hususlar düzeltilmediği takdirde CKMP olarak ortak metne imza atacaklarını söyledi⁴⁸. Askerler oldukça öfkeliydiler. CHP temsilcisi Feyzioğlu, ara çözüm olarak burada Yassıda Mahkemesiyle ilgili alınacak kararların mahkeme kararını açıkladıktan sonra kamuoyuyla paylaşılmasını teklif etti. Toplantı salonu karıştı. Başkan 13.30’da iki saatlik bir ara verdi. Toplantıya 16.05’de devam edilmesine rağmen askerler, siyasileri ortak bir metin etrafında birleştirmekte zorlanıyorlardı. Toplantıya 17.25’de bir ara daha verildi.

Salonda sükûnet sağlanarak toplantıya geçildi. YTP temsilcisi bu metinden “DP” ifadesinin çıkarılmasını istedi. Bu talebe karşı çıkan MBK üyesi Okan, DP’nin bu memleketin ali menfaatleri için Türk edebiyatından tamamen silinmesi gerektiğini aksi takdirde DP zihniyetinin siyasetten tamamen silinemeyeceğini söyledi. Bu nedenle metinde DP’nin özellikle yer alacağı vurgulandı. MBK üyesi R. Aksoyoğlu, toplantıya katılan siyasi parti temsilcilerinin MBK’yı rencide ettiğini, ihtilalin zulüm idaresine karşı yapıldığını, siyasi partilerin bunu ilan ederek milletin bu fikirde birleşmesini istediklerini söyledi. Askerler maddeleri tekrar okutarak siyasi parti temsilcilerinin onayına sundular. Katılımcıların bazı kelimelere yönelik itirazları giderilerek temel metin 20.05’de tamamlandı. Siyasi parti temsilcileri 21.50’de imza için toplandılar. Böylece gece 23.15’te tamamlanan

⁴⁸ **Siyasi Partiler Yuvarlak Masa**, s.153.

toplantı neticesinde siyasi parti temsilcileri imzalarını atarak uzlaşmayı sağladılar⁴⁹.

4 Eylül saat 12.00'da Kurul, Yassıda hakkında alınacak kararların ayrı bir metin olarak düzenlenmesi için toplandı. Öncelikle daha evvel üzerinde anlaşılan metin okundu. Kurulun genelinde metnin ileri sürdüğü fikirlerde bir görüş ayrılığı bulunmazken bazı kelimelerin değiştirilmesine yönelik talepler oldu. Bu arzu ve talepler doğrultusunda metnin son hâli belirlendi. Toplantılar neticesinde Yuvarlak Masa Zirve Toplantısının 5 Eylül 1961 Salı günü 16.00'da Çankaya'da Temsilciler Meclisi, Üniversite, Basın ve Gençlik temsilcilerinden oluşan bir heyetin huzurunda siyasi parti liderlerince imzalanacağı açıklandı⁵⁰. Çankaya'daki liderler zirvesi öncesinde CKMP lideri O. Bölükbaşı'nın siyasi tavrı hâlâ bilinmiyordu. YTP heyeti içinde de görüş ayrılıkları vardı. Fakat imzalanacak deklarasyona "Millî Anlaşma" adı verilmişti.

V. Yuvarlak Masa Siyasi Parti Liderleri Toplantısı

İmza töreni için Çankaya Köşkü Kabul Salonunun ortasına oldukça geniş bir yuvarlak masa yerleştirilerek Gürsel'le birlikte beş siyasi parti lideri adına altı koltuk ilave edildi. Salon, kırmızının hâkim olduğu bir tefrişatla düzenlenmişti. Gürsel'in oturacağı koltuğun arkasında MBK üyeleri yer alacaktı. Tam karşı cephede Bakanlar Kurulu üyeleri, bakanların arkasında üniversite ve gençlik temsilcileri oturacaktı. Zirveye metne imza atan beş partiden beşer üye, seçime katılma hakkı olmayan 14 partiden birer temsilci, Genelkurmay Başkanı ve Kuvvet Komutanları, Rektörler, Temsilciler Meclisi üyeleri, Askerî ve Sivil Yargı Başkanları, Diyanet İşleri Başkanı ve çeşitli Sivil Toplum Örgütlerinden temsilciler katılacaktı⁵¹.

5 Eylül günü saat 14.30'dan itibaren Köşkün kapıları açıldı. Davetlileri Çankaya Muhafız Alayı Komutanı MBK Üyesi Osman Köksal kapıda karşıladı. Muhafız Alayı Bاندosu çeşitli marşlardan oluşan bir konser verdi. Liderler Çankaya Köşküne 15.30'dan itibaren gelmeye başladılar. Toplantıya ilk Memleketçi Serbest Partisi lideri E. Adakan geldi. Onu sırasıyla YTP lideri E. Alican, AP lideri R. Gümüşpala takip ettiler. CHP lideri İnönü Köşke giriş

⁴⁹ **Siyasi Partiler Yuvarlak Masa**, s.197; "Yuvarlak Masa Tutanaklarını Açıkıyoruz 13", **Dünya**, 3 Şubat 1962.

⁵⁰ **Milliyet**, 4 Eylül 1961; **Cumhuriyet**, 4 Eylül 1961.

⁵¹ **Cumhuriyet**, 5 Eylül 1961.

yaptığında şiddetli alkışlarla ve sevgi gösterileriyle karşılandı. Askerler, her zaman İsmet İnönü'ye olan sevgi ve hayranlıklarını coşkun bir şekilde gösteriyorlardı.

Saat 16.00'da tören alanına gelen Devlet Başkanı Gürsel, davetlilerce ayakta alkışlarla karşılandı. İstiklal Marşı okundu. Devlet Başkanı Gürsel açış konuşmasında Millî Birlik Komitesinin bir buçuk yıldır sürdürdüğü yönetimiyle ikinci cumhuriyetin yapısının tamamlanmak üzere olduğunu söyledi. Gürsel, bu yapının inşa edilmesinden daha güzelinin, siyasi partiler tarafından daima yaşatılması olduğunu bu amaçla Yuvarlak Masa toplantısını düzenlediklerini açıklayan Gürsel, istikbali karartabilecek meseleler üzerinde fikir birliğine varmayı hedef tuttuklarını söyledi⁵². Gürsel'in konuşmasından sonra imza törenine geçildi. Tören, Ankara Radyosu tarafından canlı yayınlanarak halka ulaştırıldı.

Masada her liderin oturacağı yer önceden belirlenerek isimleri yazılmıştı. CKMP lideri O. Bölükbaşı'nın törene katılmayacağı anlaşılınca yerine vekâleten Ahmet Oğuz'un adı masaya ilave edildi. Gürsel ile birlikte parti liderleri imzalarını attılar⁵³. İmzalardan sonra siyasi liderler sırasıyla AP'li Gümüşpala, "Hazırlanan esaslar milletimiz için hayırlı olacaktır. Adalet Partililer Anayasa çerçevesi dâhilinde vakarlıyız. Esaslar dâhilinde tamamen riayetkâr olacağız" dedi. CHP lideri İnönü, "Bu eser muvaffak bir eserdir. Bunu iyi niyetle ciddi olarak tatbik etmeğe muvaffak olursak memlekette huzur içinde bir seçim temin edebilir" dedi. CKMP adına Oğuz, "Memleketin geleceğinde, yeni bir karanlık devrin açılmaması ancak kin ve intikam hislerinden zebunu olmaktan kurtulmamız ve gerçek adaletin teessüsü ile mümkün olacaktır" dedi. MSP lideri Adakan, 27 Mayısın hemen akabinde memleketimizde gerçek demokrasinin kurulması yolunda Türk Milleti huzurunda yaptığı adağı gerçekleştirdiği için MBK'ya teşekkür etti. Son olarak TYP lideri Alican, "Bu tarihî vesikanın milletimizin hür ve bahtiyar günlerinin müjdecisi olması temennisiyle saygılarla selamlarım" dedi⁵⁴. Liderler kısa konuşmalar yaptılar⁵⁵. Kapanış konuşmasını yapan Devlet Başkanı Gürsel, "Bu teşebbüs normal bir cemiyette hatıra bile gelmez. Fakat

⁵² BCA, 30 1 0 0 40 256 19.

⁵³ Haydar Tunçkanat, **27 Mayıs 1960 Devrimi**, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1996, s.449; **Cumhuriyet**, 6 Eylül 1961.

⁵⁴ **Cumhuriyet**, 6 Eylül 1961.

⁵⁵ M. Toker, **a.g.e.**, s.261.

10 yıldan beri memleketi idare edenler cemiyette o kadar fikir ve iman karışıklığı yarattılar ki eğer böyle bir anlaşmaya varılmazsa cemiyet hayatımızın milletimizi büyük buhranlara sürüklemesi ihtimali daima düşünülebilir” dedi⁵⁶. Yaklaşık bir saat süren imza töreninin tamamlanmasıyla birlikte Ankara Radyosu yuvarlak masa canlı yayınına son verirken davetliler köşkten ayrılmaya başladılar⁵⁷.

Tören esnasında davetlilere limonata ikram edildi. İmzalardan sonra siyasi parti temsilcileri tören alanının yanındaki küçük bir odaya alındılar. MBK üyeleri ile siyasi parti liderleri bir araya gelerek uzun bir süre sohbet ettiler. Daha sonra Gürsel, Kurucu Meclis Başkanı Kazım Orbay ile beş parti lideri ayrı bir odada özel bir toplantı yaptılar. Oldukça samimi ve sıcak bir ortamda gerçekleşen bu toplantıya kimsenin müdahil olmamasına büyük özen gösterildi. Bu toplantıdan ayrılan Devlet Başkanı Gürsel, gençlik teşekküllerinin temsilcileriyle bir araya geldi. Devlet Başkanı Gürsel gençlere, “Size temiz bir istikbal yaratmak için çalışıyoruz” dedi. Basın temsilcileriyle ilgilenen Devlet Başkanı Gürsel, “Birleştirici şekilde kalemlerinizi kullanınız. Kurtuluş birlikte ve anlaşmadadır, kardeşçe milletin birbirine bağlanmasındadır” dedi. MBK üyeleri böyle bir anlaşmanın yapılmasından duyduğu memnuniyeti Gürsel’i teker teker tebrik ederek gösterdiler⁵⁸. Askerler, Yuvarlak Masa Toplantılarıyla elde edilen sonuçlardan oldukça umutlu ve anlaşmadan son derece memnundular.

VI. Basın’da Yuvarlak Masa Toplantısı

Yuvarlak Masa toplantılarıyla sağlanan bu mutabakatta basının büyük katkıları oldu. Bu sonuçtan memnun olan Başbakan Yardımcısı ve Millî Savunma Bakanı Fahri Özdilek, gazeteler arasında da rejim konusunda sert tartışmaların yaşandığını bunu engellemek için de gazetecilerle “Basın yuvarlak masası” toplantılarının yapılacağını söyledi⁵⁹. Askerler basınla yapacakları anlaşmanın öneminden ve değerinden söz ediyorlardı fakat içeriği ve zamanlaması hakkında bilgi vermiyorlardı. Bu konuda askerler arasında

⁵⁶ **Milliyet**, 6 Eylül 1961.

⁵⁷ **Akis**, S 376, 11 Eylül 1961, s.8.

⁵⁸ **Dünya**, 6 Eylül 1961.

⁵⁹ **Dünya**, 3 Eylül 1961.

farklı görüşlerin olduğu anlaşılıyordu. Neticede son anda verilen bir kararla bu toplantı için harekete geçildi⁶⁰.

6 Eylül sabah 10.00’da Ankara Radyoevinde yapılacak toplantıya ulusal gazetelerin başyazarları ve yayın müdürleri davet edildi. Ankara, İstanbul, İzmir ve Anadolu gazetelerinden yaklaşık yüz kişinin katıldığı bu toplantıya MBK üyesi Albay Ekrem Acuner başkanlık ederken Ahmet Yıldız ile Sezai Okan divan sözcülüğü yaptılar⁶¹. Toplantının açış konuşmasında Acuner, “siyasi bataklığın kurutulması için” son gayretlerin de sarf edildiğini söyledi. Toplantı Başkan Acuner’in açış konuşmasından sonra askerlerin hazırladığı 8 maddelik bir gündem üzerinde müzakerelere geçildi. Askerler, gazetecilerin gündem üzerinden uzlaştığı hususları maddeye dökmek üzere bir Redaksiyon Kurulu oluşturuldular⁶². Böylece gazetecilerle imzalanan bu Yuvarlak Masa Toplantı metni ortaya çıkarılmış oldu.

Gazetecilerle imzalanan anlaşma metnin girişinde yuvarlak masa görüşmeleri sonunda demokratik rejimin tam olarak gerçekleşmesini ve milletçe benimsenmesini geciktirecek yayınlardan kaçınmanın yurtseverlik görevi olduğu belirtiliyordu. Yeni Anayasanın sağladığı hakları kavrayan Türk Basını aşağıdaki ilkeler üzerinde görüş birliğine varmıştır deniliyordu.

1. Gazeteciler, Askerlerle-Siyasi Partiler arasında imzalanan beyannameye bağlı kalıp bütünü ile destekleyecekler.

2. Partiler imzaladıkları anlaşmada verdikleri sözleri tutmazlarsa basın uyarı görevini yaparak siyasi parti temsilcilerinin anlaşmaya bağlı kalmalarını sağlayacaktır.

3. Seçimlerden önce ve sonra gazeteciler halkı kışkırtan, yanıltan, demokratik ilkelerle bağdaşmayan ve millî menfaatlere aykırı yayın yapmayacaktır.

4. Ülkemizin menfaatine olan iktisadi ve sosyal meselelere basında çok yer verilerek vatandaşların aydınlatılması sağlanacaktır.

⁶⁰ Akis, S 376, 11 Eylül 1961, s. 8.

⁶¹ Cumhuriyet, 7 Eylül 1961.

⁶² Bu maddeleri oluşturan heyette MBK’dan S. Okan ve A. Yıldız, gazetecilerden Ç. Altan, A. E. Yalman, H. Alper, E. Güresin, A. İpekçi, G. Evliyaoğlu ve F. R. Atay yer aldı. Milliyet, 7 Eylül 1961.

5. İkinci Cumhuriyetin devrimci ve demokratik hayatında 27 Mayıs İhtilalinin amaçlarından biri olan siyasi ahlak düzeninin yerleşmesine yardımcı olunacaktır.

6. Din konularının sömürülmesine, aşırı sola (komünizm), aşırı sağa (ırkçılık) ve her türlü totaliter anlayışa karşı durulacaktır⁶³.

Gazetecilerin Askerlerle üzerinde anlaşarak imzaladıkları bu metin, radyodan da ilan edildi⁶⁴. Gazetecilerden kendi aralarında bir kurul (Ahmet Emin Yalman, Seyfettin Turhan ve Ziya Hanhan) oluşturarak 20.30'da Devlet Başkanı Gürsel'i ziyaret ettiler. MBK üyesi A. Yıldız Başkanlığındaki bu gazeteciler kurulunu Çankaya'da kabul eden Gürsel, anlaşmanın imzalanmış olmasından duyduğu memnuniyeti bildirdi⁶⁵. Çünkü bu anlaşmayla Gazetecilere siyasi partileri yakından izleyerek verdikleri sözleri ve imzaladıkları anlaşmayı uyup uymadıkları denetleme görevi verilmişti. Bu kurallara uymayanlara hatırlatma, nasihat etme ve ihbar etme vazifesiyle donatılmışlardı⁶⁶.

VII. Yuvarlak Masa Toplantı Kararları ve Siyasi Partiler

401

CHP lideri İnönü, siyasetteki tecrübesiyle bu toplantıları fazla ciddiye almadı⁶⁷. Genel Sekreterler düzeyindeki ilk toplantı da İnönü ve CHP için fazla umut vaat edici başlamadı. Siyasi parti temsilcileri arasındaki anlamsız polemikler, toplantının ciddiyetine gölge düşürüyordu. Fakat CHP lideri İnönü, 27 Mayıs'ın meşruiyetinin tartışılmaması, Atatürk Devrimlerinin tartışılmaya açılmaması ve Yassıada'da verilecek kararların olduğu gibi kabul edilmesini çok önemsiyordu. Bu toplantılarda diğer partilerin söz vererek bu hedeflerin güvence altına alınabilmesini çok önemli buluyordu⁶⁸.

CHP, İl ve İlçe başkanlıklarına Millî Antlaşmanın tam metninin yer aldığı bir genelge göndererek bu antlaşmaya hassasiyetle uyulmasının önemini açık bir dille ifade etti. AP, YTP ve CKMP'de teşkilatlarına gönderdikleri genelgeyle antlaşmanın gereğine uygun hareket edilmesini istediler. MSP

⁶³ **Dünya**, 6 Eylül 1961.

⁶⁴ **Akis**, S 376, 11 Eylül 1961, s.10.

⁶⁵ **Dünya**, 8 Eylül 1961.

⁶⁶ Hayri Alper, "Basınımızın Taşındığı Ağır Sorumluluk", **Dünya**, 8 Eylül 1961.

⁶⁷ M. Toker, **a.g.e.**, s.257.

⁶⁸ Şevket Süreyya Aydemir, **İkinci Adam 1950-1964**, Cilt III, Remzi Kitapevi, İstanbul 2006, s.517.

antlaşma metnini bastırarak sadece teşkilatlara değil bütün parti üyelerine dağıtmaya başladı.

MBK siyasi partiler arasında karşılıklı saygı ve sevgiyi geliştirmeyi amaçlayan yuvarlak masa toplantısı kararınca, parti merkezlerini ziyaret etmeye karar verdi. Bu amaçla MBK'nın Yuvarlak Masa toplantılarına katılan dört üyesi (E. Acuner, S. Okan, K. Kaplan, S. Özgür) siyasi partilere nezaket ziyaretlerinde bulundular⁶⁹. Askerler siyasi partilerin bu süreçteki yapıcı katkılarından duyduğu memnuniyeti teşekkür ederek gösterdiler.

Yuvarlak Masa Toplantı kararlarına siyasi partiler arasında görünüşte CKMP muhalefet ediyordu. Bölükbaşı bu rahatsızlığını, “Yuvarlak Masa deklarasyonunda kanaatlerime ve inanışlarıma uymayan bazı mühim noktaların bulunduğunu gördüm ve onun için imza etmeyeceğimi bildirdim” dedi. Bölükbaşı, “Yassıada muhakemelerinin henüz karara bağlanmadığı bir sırada, hükme tesir edebilecek mahiyette beyanları, verilecek kararların peşinen tasvibi şeklinde tefsir edebilecek ibareleri, muhtarların da dâhil bulunduğu idari mekanizmanın seçimlerde dürüst hareket edeceğine, partilerin inandıklarını millete ilan etmeleri hususunu bünyesine alan bir beyannamenin tasvibi benim hukuk anlayışıma aykırı” dedi.

Bölükbaşı'nın bu açıklamaları askerler tarafından “siyasi hata” olarak görüldü. Askerler adına MBK üyesi Sami Küçük, Bölükbaşı'nın bu açıklamalarını saçmalık olarak tanımlarken Bölükbaşı'nın ucuz kahramanlık yapmaya çalıştığını söyledi. Albay Küçük CKMP'yi anlamaya aykırı hareket etmekle suçlayarak cezalandırmakla tehdit etti. MBK üyesi Sıtkı Ulay da, Bölükbaşı'nın açıklamalarına büyük tepki gösterdi⁷⁰. Devlet Başkanı Gürsel oldukça çok rahatsız olarak “Ne söyleyeyim? Millet söylesin benim söyleyeceğimi” dedi⁷¹.

Yuvarlak Masa görüşmelerinde partiler anlaşmıştı fakat siyasi partiler arasındaki kavgalar sona ermemişti. Kavga sürpriz bir şekilde CKMP ile AP arasında çıktı. CKMP Genel Sekreteri Abdulhak Kemal Yörük, gizli toplantı tutanaklarının açıklanmasını isteyerek toplantılarda DP devrinin muhasebesi ve Yassıada davaları hakkında pek çok karar alındığını fakat AP'lilerin bu

⁶⁹ **Dünya**, 8 Eylül 1961.

⁷⁰ **Dünya**, 12 Eylül 1961.

⁷¹ **Cumhuriyet**, 12 Eylül 1961.

duruma en ufak bir itirazlarının olmadığını açıkladı⁷². Şüphesiz Yörük bu iddialarında haksız değildi. Fakat AP lideri Gümüşpala özellikle protokolün Yassıada ile ilgili bölümünü imzalamak istemedi. Fakat askerinin kesin ve katı tavrı karşısında Gümüşpala, bir an önce sivil yönetime geçmek için bir özveride bulunarak imzaladı⁷³.

Askerler seçimler öncesinde siyasi partilerden 27 Mayıs'ı koruyacağına ilişkin bir güvence almak amacıyla Yuvarlak Masa Kararlarıyla yazılı taahhüt aldılar. Fakat bu imzaların hukuki bağlayıcılığı yoktu. Çünkü siyasi hayata yönelik her detay Anayasada yer almadığından bu duruma yönelik bir yaptırım da yoktu⁷⁴. Aslında kamuoyunda bu kararların uzun soluklu bir bağlayıcılığının olmadığını da herkes biliyordu⁷⁵. Fakat ülkenin seçimlere gittiği bu günlerde kimse sivil yönetime geçişe engele olacak bir siyasi tavır göstermek istemiyordu.

VIII. Yuvarlak Masa Toplantıları Sonrası Yassıada Kararları

Yassıada kararlarının açıklanmasına doğru siyasette gerilim tırmanmaya başladı. Bu durum üzerine Devlet Başkanı Gn. Gürsel 14 Eylül'de Yuvarlak Masa toplantılarına katılan parti liderlerini toplantıya davet etti. Saat 10.00'da başlayan bu toplantıya CKMP lideri Bölükbaşı mazeret beyan etmeksizin katılmadı⁷⁶. Gürsel'in bu toplantısı 11.40'a kadar sürdü. Devlet Başkanı Gürsel liderlerle Yuvarlak Masa Toplantılarının sonuçlarını değerlendirmek ve Yassıada Mahkemelerinde verilecek kararlara ilişkin ortak tutumun belirlenmesini istedi. Yassıada Kararlarının açıklanarak idamların askerler tarafından onaylanması üzerine Gürsel, Bölükbaşı dışındaki siyasi parti liderlerini tekrar toplantıya davet etti. İnönü, Gümüşpala, Alican ve Adakan 16 Eylül'de Gürsel'le Başbakanlıkta bir araya geldiler. 11.00'de başlayan bu toplantı yaklaşık 20 dk. sürdü. Toplantıdan ayrılan liderlerin oldukça düşünceli oldukları ve gazetecilerin ısrarlı sorularına "söyleyecek bir şey yok" dedikleri görüldü. Yalnız Gürsel, gündeme ilişkin her konuyu görüştüğünü dedi⁷⁷. Yassıada gündemli bu görüşmeden yarım saat sonra Yuvarlak Masa

⁷² **Dünya**, 13 Eylül 1961.

⁷³ Ö. Öymen, **a.g.e.**, s.327.

⁷⁴ Bedii Faik, **İhtilalciler Arasında Bir Gazeteci**, Dünya Yayınları, İstanbul 1967, s.157.

⁷⁵ Çetin Altan, "Düşünceler", **Milliyet**, 31 Ocak 1962.

⁷⁶ **Cumhuriyet**, 15 Eylül 1961; Davet geldiğinde Bölükbaşı önce olumlu cevap verdi. Fakat bu toplantının gündemi belli olmadığından ve toplantıya diğer parti liderlerinin de katılacağı bilgisi üzerine Bölükbaşı toplantıya katılmaktan vazgeçti. **Dünya**, 15 Eylül 1961.

⁷⁷ **Cumhuriyet**, 17 Eylül 1961.

Toplantılarında imzalan protokolün ikinci kısmı yani Yassıda kararlarının infazı hakkındaki bölüm kamuoyuna açıklandı.

Yuvarlak Masa Toplantılarında Yassıda Mahkemesi hakkında alınan kararların girişinde DP yönetimine yönelik sert tenkitler vardı. DP, demokratik nizamdan uzaklaşmak, basın, üniversite ve adalet üzerinde ağır baskılar kurmak, inkılapları ve dinî duyguları istismar etmek, yanlış ekonomik politikalar uygulamak ve seçimlerde hile yapmakla suçlandı. Ordunun 27 Mayıs'ı hiçbir zümre aleyhine ve siyasi maksatlarla gerçekleştirmediği vurgulandı. Bu bölüm beş siyasi parti liderinin imzaladığı “Bu ihtilalin yıktığı ve millî vicdanın mahkûm ettiği Demokrat Parti zihniyetini ve onu temsile veya devam ettirmeğe teşebbüs mahiyetindeki her türlü davranışı şiddetle reddederiz” ifadeleriyle sona eriyordu⁷⁸.

Yuvarlak Masa toplantılarının gizli bölümünün açıklanması ve Yassıda kararları sonrası idamların infaz edilmesi AP'de büyük bir huzursuzluğa yol açtı. AP'nin özellikle Ege Bölgesi'nden İzmir, Manisa, Muğla, Balıkesir, Aydın ve Denizli vilayetlerinde parti yönetimine sert tepkiler geldi. Teşkilatlarda Gümüşpala'nın Yuvarlak Masa kararlarını onaylayarak partiye ihanet ettiği söyleniyordu. AP yönetimi Yuvarlak Masa toplantılarında tutulan tutanakların açıklanmasını istedi. Böyle bir talebe Devlet Başkanı Gürsel pek umursamaz bir eda ile “Bu zabitleri neden bu kadar önemsediklerini anlamadım. Fakat MBK uygun görürse açıklanabilir” dedi⁷⁹. Şüphesiz asker AP teşkilatının gösterdiği bu tepkilere bakarak daha evvel AP'ye yönelik duyduğu endişelerinin haklı olduğunu düşünüyordu⁸⁰. Bu nedenle askerler genel seçimler yaklaşırken AP'ye yönelik siyasi baskılarını artırmaya başladılar⁸¹. Basın da üzerine düşen görevin bilinciyle AP'nin seçim döneminde Millî Antlaşmaya aykırı bir tutum ve politika içinde olduğunu iddia ederek partiye yönelik sert yayınlarını sürdürdü⁸².

⁷⁸ **Dünya**, 17 Eylül 1961.

⁷⁹ **Cumhuriyet**, 22 Eylül 1961.

⁸⁰ Bedii Faik, “A.P.'deki Buhran”, **Dünya**, 19 Eylül 1961.

⁸¹ **Dünya**, 30 Eylül 1961; Gazetelerde “Eskişehir'de ikisi aday dört A.P.'li tevkif edildi. İzmit'te bir A.P.'li yuhalandı. Konya'da mahkûm olan 3 A.P.'li yine suç işlediler” şeklinde yer alıyordu. **Dünya** 12 Ekim 1961.

⁸² **Cumhuriyet**, 1 Ekim 1961.

IX. CKMP Lideri Osman Bölükbaşı ve Yassıada Kararları

Seçim çalışmalarının hızla yürütüldüğü bir atmosferde CKMP lideri Bölükbaşı, partisi adına radyodan halka hitap etmek için 2 Ekim’de mikrofonun başına geçti. Yuvarlak Masa Kararlarına yönelik itirazlarını Bölükbaşı, “1. Yassıada kararları açıklanmadan mahkemeye müdahale edilmesini hukuk anlayışıma uygun bulmuyorum, 2. Yassıada’dan çıkacak kararın adalete uygun olmasını isterim fakat beyanname metninde “Türk Adaletine inanıyorum” demekle bu mahkemenin vereceği hükmü peşinen tasdik edemem, 3. MBK’nın seçimlere yönelik verdiği teminatını yeterince ikna edici bulmadım fakat bu itirazlarım dikkate alınmadığı için imza törenine katılmadım” dedi⁸³. Aslında Bölükbaşı toplantıda alınan kararlarla kendi siyasi geleceğini bağlamak istemiyordu⁸⁴.

Bölükbaşı’nın Yuvarlak Masa Toplantı kararlarını radyo üzerinden eleştirmesi askerleri çok öfkeliyordu. Devlet Başkanı Gn. Gürsel, “Şahsi savunmasını yapan Osman Bölükbaşı radyoyu suiistimal etmiştir. Sözlerini esfle dinledim” dedi⁸⁵. MBK 2 Ekim günü 20.55’de bir tebliğ yayınlamak için yuvarlak masa toplantılarında alınan kararları radyodan halka duyurdu. MBK’nın bu tebliğinde, 1. Memlekette huzur ve güveni sağlamak için siyasi partiler 5 Eylül 1961’de ortak bir beyanname yayınladılar. Liderler tarafından imzalanan bu beyanname beş siyasi partinin malı oldu. 2. Yuvarlak Masa toplantılarında Yassıada Mahkemesi kararlarının tasdik gerektiren cezalarının (idamların) kabulü veya değiştirilmesi hakkında konu gündeme gelmedi. Sadece mahkemeye tesir edebilme ihtimali düşünülerek eski iktidarın icraatlarıyla ilgili kısım, mahkeme kararlarının açıklanmasından sonraya bırakıldı. 3. Anayasanın tanıdığı MBK’nın yetkisi dâhilindeki idam kararlarının onaylanmasında bu toplantıların hiçbir tesir olmamıştır. 4. Yüksek Adalet Divanının aldığı idam kararlarının MBK’da görüşülmesi esnasında sadece bir parti değil diğer parti liderlerinin de idamların infaz edilmemesi için müracaatı oldu. 5. Yuvarlak Masa toplantılarında siyasi parti liderleri, alınan kararların teşkilatlarınca da benimsenerek politikalarına esas alacaklarını taahhüt etmişlerdi. Partilerin oy kaygısıyla, alınan bu kararları

⁸³ **Dünya**, 3 Ekim 1961.

⁸⁴ Cihad Baban, **Politika Galerisi (Büstler ve Portreler)**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1970, s.456.

⁸⁵ **Cumhuriyet**, 4 Ekim 1961.

ihlal etmesinin siyasi ahlak ve millî geleneklerimizle bağdaşmayacağı söylendi.

MBK üyelerinin Bölükbaşı'na öfkesi geçmiyordu. Neticede MBK, siyasi parti yetkilileriyle görüşmeler yapmaya karar verdi. 3 Ekim günü sabah 09.30'da MBK, AP yönetimiyle bir araya geldi. 11'de YTP'lilerle öğleden sonra 14.45'te CKMP'lilerle görüştü⁸⁶. Askerler siyasi partilere Yuvarlak Masa kararlarını hatırlatarak, seçimler öncesinde bu kararlara daha fazla hassasiyet göstermelerini istediler. Fakat Osman Bölükbaşı'nın siyaseti altüst eden açıklamalarından geri adım atmaya niyeti yoktu. 4 Ekim'de Konya'da Bölükbaşı, hiçbir gücün kendilerini yollarından ayırmaya yetmeyeceğini, tehditlerin sadece yapanlara zarar vereceğini, namus ve şeref hakkında da kimseden ders almaya ihtiyaçlarının olmadığını beyan etti⁸⁷.

X. 15 Ekim 1961 Genel Seçimleri

Askerler, siyasi partilerden bu kararlara daha fazla hassasiyet göstermelerini istiyordu. Bu siyasi hava içinde ülke seçimlere gitti. 1961 genel seçimlerine CHP, AP, CKMP ve YTP'nin katılması kesinleşti. Yuvarlak Masa toplantılarında yer alan MSP, yurt dışında en az 15 ilde teşkilatlanma şartını sağlayamadığından Yüksek Seçim Kurulu tarafından seçimlere katılmasına izin verilmedi⁸⁸. 25 Eylül'de başlayan seçim propagandaları 21 gün süreyle devam etti. Bu sürede siyasi partilerin DP iktidarı hakkında olumlu söz söylemeleri ve Yassıada kararlarını eleştirmeleri yasaktı. Fakat partiler arasında DP'nin mirasına sahip çıkma yarışı da olanca şiddetiyle devam ediyordu. 14 Ekim'de sona eren propaganda süresinde eşit şartlarda, kıyasıya bir yarış yaşandı. Seçimlerde de herhangi bir üzücü hadise yaşanmadı. Son derece dürüst bir seçim gerçekleştirildi⁸⁹.

Seçim sonuçlarına göre CHP, 173 milletvekili 36 senatör, AP 158 milletvekili 70 senatör, CKMP 54 milletvekili 16 senatör, YTP 65 milletvekili 28 senatör kazandılar⁹⁰. Böylece hiçbir parti tek başına iktidara gelebilecek bir çoğunluğa ulaşamadı. Askerler bu sonuçlardan pek memnun kalmadılar ve yeni dönemde de siyaseti şekillendirmekte kararlıydılar. MBK dört partinin

⁸⁶ **Dünya**, 4 Ekim 1961.

⁸⁷ **Dünya**, 6 Ekim 1961.

⁸⁸ **Cumhuriyet**, 23 Eylül 1961.

⁸⁹ I. Tuna, a.g.m., s.235-340.

⁹⁰ F. Ahmad vd., **a.g.e.**, s.239.

27 MAYIS ASKERÎ YÖNETİMİNİN SİVİL İDAREYE GEÇME ÇABALARI:
YUVARLAK MASA KARARLARI

katılacağı bir millî koalisyon hükûmeti için teşebbüse geçti. Siyasi parti liderleriyle görüşmeler yapıldı⁹¹. Fakat askerlerin bu önerisi siyasi partiler tarafından uygun bulunmadı⁹². 21 Ekim'de İstanbul'da toplanan bir grup asker, MBK'ya sert bir muhtıra vererek seçimlerin iptal edilip Meclisin hiç açılmamasını istediler⁹³. Ülkenin askerî yönetime devam ederek sivil idareye geçme ihtimali zayıfladı. Askerlerle siyasi parti liderleri Çankaya Köşkünde Devlet Başkanı Cemal Gürsel'i Cumhurbaşkanı seçmekte uzlaşarak Meclisin açılmasını sağladılar⁹⁴. Böylece TBMM 25 Ekim 1961'de yeniden açılarak sivil yönetime geçildi.

⁹¹ **Cumhuriyet**, 18 Ekim 1961.

⁹² **Cumhuriyet**, 19 Ekim 1961.

⁹³ Dündar Seyhan, **Gölgedeki Adam**, Nurettin Uycan Matbaası, İstanbul 1966, s.155.

⁹⁴ **Cumhuriyet**, 25 Ekim 1961.

SONUÇ

Askerî yönetim, 27 Mayısla getirdiği hukuki düzeni, kalıcı olarak iktidarda tutabilmek ve ülke siyasetini yeniden şekillendirerek geleceğini tayin etmek istiyordu. Bu hedefe ulaşmak için geçmiş DP iktidarıyla hesaplaşmak ve gelecekte DP'nin siyaset anlayışını iktidardan tamamen uzaklaştırmayı amaçlıyordu. Bu nedenle sivil yönetime geçmeden evvel bütün siyasi partilerden yazılı bir taahhüt almak istedi.

Sivil Toplum örgütlerinin ve basınının da desteğini alan askerler, siyasi partilerle uzun bir hazırlık sonucunda çeşitli toplantılar yaptılar. Bu toplantılarda gündem tamamen askerlerin belirlediği maddeler üzerinden yürütüldü. Askerler siyasi partilerden, geçmiş dönemin DP'sine karşı açık bir tavır almalarını, 27 Mayısı müdafaa etmelerini ve Yassıada Mahkemelerinin vereceği kararlara saygı göstermelerini istediler. Kısacası Yassıada da verilecek idam kararlarının siyasette istismar edilmesini istemiyorlardı. Tamamen DP'yi ve siyasi mirasçılarını hedef alan bu toplantılarla askerler, gelecek dönemin siyasetinde DP'nin mirasçılara karşı olduklarını gösterdiler. Toplantılarda askerlerin güncel siyasete bakışları ve siyasi partilerin siyasi pozisyonlarını da görmek mümkündü.

Beş siyasi partinin katıldığı bu toplantılarda gözler, kendisini DP'nin mirasçısı olarak gören partilerdeydi. Bu partilerin nasıl bir tutum ve politika geliştireceği merak ediliyordu. Toplantılarda kapatılmaktan son anda kurtulan AP'nin temsilcileri, pek seslerini çıkarmadılar. Askerle ihtilafı konulardan uzak durdular. YTP ile CHP'liler arasında sıklıkla polemikler yaşandı. Bu polemiklerde AP'liler, sessizce YTP'ye destek verdiler. Bu nedenle askerle aynı safta yer alan CHP temsilcilerine yönelik sert tenkitler yapıldı. CKMP temsilcileri metni imzalamakla imzalamamak arasında bocaladılar. Bu süreçte CKMP Genel Başkan Osman Bölükbaşı, siyasi duruşu ve toplantılarda alınan kararlara karşı açıkça muhalefetiyle dikkat çekti.

Toplantılar süresince askerler, çeşitli tehditlerle siyasi parti temsilcilerinden arzu ettikleri neticeyi almayı başardılar. Toplantıya katılan siyasi partiler, dönemin askerî koşulları altında önerilen bütün kararları kabul ederek pek fazla itiraz etmediler. Fakat zaman içinde alınan bu kararların, siyasette fazla bir karşılığının olmadığı anlaşıldı. Kısa sürede bu kararları unutan siyasi partiler, 27 Mayıs öncesi siyasi pozisyonlarına geri döndüler.

27 MAYIS ASKERÎ YÖNETİMİNİN SİVİL İDAREYE GEÇME ÇABALARI:
YUVARLAK MASA KARARLARI

Yuvarlak Masa Toplantıları, askerın siyasete yön vermek için çabaladığı sıradan çabalardan birisi olmaktan öteye geçemedi.

KAYNAKÇA

Ahmad, Feroz vd. **Türkiye’de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1976.

Akis, S 272, 14 Ağustos 1961.

Akis, S 373, 21 Ağustos 1961.

Akis, S 375, 4 Eylül 1961.

Akis, S 376, 11 Eylül 1961.

Akyaz, Doğan, **Askeri Müdahalelilerin Orduya Etkisi**, İletişim Yayınları, İstanbul 2009.

Alper, Hayri, “Basınımızın Taşdığı Ağır Sorumluluk”, **Dünya**, 8 Eylül 1961.

Altan, Çetin, “Düşünceler”, **Milliyet**, 31 Ocak 1962.

Altuğ, Kurtul, **Bir Numaralı Tank**, Doğan Kitap, İstanbul 2006.

Atay, Falih Rıfkı, “Yuvarlak Masaya Doğru”, **Dünya**, 24 Ağustos 1961.

Aydemir, Şevket Süreyya, **İkinci Adam 1950-1964**, Cilt III, Remzi Kitapevi, İstanbul 2006.

Aytekin, M. Emin, **İhtilal Çıkmazı**, Dünya Yayınları, İstanbul 1967.

Cumhurbaşkanlığı Cemal Gürsel Arşivi, 4/3-35 3280-1.

Cumhurbaşkanlığı Cemal Gürsel Arşivi, 4/1-29 820-4.

Cumhuriyet, 1 Ekim 1961.

Cumhuriyet, 1 Eylül 1961.

Cumhuriyet, 12 Eylül 1961.

Cumhuriyet, 15 Eylül 1961.

Cumhuriyet, 17 Eylül 1961.

Cumhuriyet, 18 Ağustos 1961.

Cumhuriyet, 18 Ekim 1961.

Cumhuriyet, 19 Ağustos 1961.

27 MAYIS ASKERÎ YÖNETİMİNİN SİVİL İDAREYE GEÇME ÇABALARI:
YUVARLAK MASA KARARLARI

Cumhuriyet, 19 Ekim 1961.

Cumhuriyet, 2 Eylül 1961.

Cumhuriyet, 22 Eylül 1961.

Cumhuriyet, 23 Eylül 1961.

Cumhuriyet, 24 Ağustos 1961.

Cumhuriyet, 25 Ekim 1961.

Cumhuriyet, 25 Temmuz 1961.

Cumhuriyet, 26 Ağustos 1961.

Cumhuriyet, 28 Mayıs 1960.

Cumhuriyet, 29 Mayıs 1961.

Cumhuriyet, 4 Ekim 1961.

Cumhuriyet, 4 Eylül 1961.

Cumhuriyet, 5 Eylül 1961.

Cumhuriyet, 6 Ağustos 1961.

Cumhuriyet, 6 Eylül 1961.

Cumhuriyet, 7 Eylül 1961.

Cumhuriyet, 7 Temmuz 1961.

Demir, Şerif, **Düello Menderes ve İnönü**, Timaş Yayınları, İstanbul 2011.

Demir, Şerif, **Türkiye’de Askeri Darbeler ve Vesayet**, Tiav, Ankara 2020.

Demirel, Tanel, **Adalet Partisi İdeolojisi ve Politika**, İletişim Yayınları, İstanbul 2013.

Dünya, 12 Ekim 1961.

Dünya, 12 Eylül 1961.

Dünya, 13 Eylül 1961.

Dünya, 15 Eylül 1961.

- Dünya**, 17 Eylül 1961.
Dünya, 2 Eylül 1961.
Dünya, 2 Şubat 1962.
Dünya, 22 Ağustos 1961.
Dünya, 22 Ocak 1962.
Dünya, 24 Ağustos 1961.
Dünya, 26 Ağustos 1961.
Dünya, 26 Temmuz 1961.
Dünya, 3 Ekim 1961.
Dünya, 3 Eylül 1961.
Dünya, 30 Ağustos 1961.
Dünya, 30 Eylül 1961.
Dünya, 4 Ekim 1961.
Dünya, 5 Temmuz 1961.
Dünya, 6 Ekim 1961.
Dünya, 6 Eylül 1961.
Dünya, 8 Ağustos 1961.
Dünya, 8 Eylül 1961.

Erer, Tekin, **Yassıada ve Sonrası**, Cilt I-II, Rek-Tur Yayınları, İstanbul 1965.

Faik, Bedii, “A.P.’deki Buhran”, **Dünya**, 19 Eylül 1961.

Faik, Bedii, **İhtilalciler Arasında Bir Gazeteci**, Dünya Yayınları, İstanbul 1967.

Kayalı, Kurtuluş, **Ordu ve Siyaset 27 Mayıs-12 Mart**, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.

Koçaş, Sadi, **Atatürk’ten 12 Mart’a Anılar**, Cilt II, Tomurcuk Matbaası, İstanbul 1977.

Milliyet, 14 Temmuz 1961.

Milliyet, 10 Ağustos 1961.

Milliyet, 18 Ağustos 1961.

Milliyet, 20 Ağustos 1961.

Milliyet, 25 Ağustos 1961.

Milliyet, 3 Eylül 1961.

Milliyet, 4 Eylül 1961.

Milliyet, 6 Ağustos 1961.

Milliyet, 6 Eylül 1961.

Milliyet, 7 Eylül 1961.

Milliyet, 7 Temmuz 1961.

Örtülü, Erdoğan, **3 İhtilalin Hikayesi**, Milli Ülkü Yayınları, Konya 1966.

Öymen, Örsan, **Bir İhtilal Daha Var... 1908-1980**, Milliyet Yayınları, İstanbul 1987.

Özkaya, Şükran, **Adım Adım 27 Mayıs**, İleri Yayınları, İstanbul 2005.

Seyhan, Dünder, **Gölgedeki Adam**, Nurettin Uycan Matbaası, İstanbul 1966.

Siyasi Partiler Yuvarlak Masa Toplantısı, TBMM Basımevi, Ankara 1961.

Toker, Metin, **Yarı Silahlı, Yarı Külahlı Bir Ara Rejim 1960-1961**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1991.

Tuna, Işıl, “27 Mayıs’ın Gölgesinde Demokrasiye Dönüş: 15 Ekim 1961 Genel Seçimleri”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C XX. S 40, Bahar 2020, s.227-251.

Tunçkanat, Haydar, **27 Mayıs 1960 Devrimi**, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1996.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30 1 0 0 40 236 18.

ŞERİF DEMİR

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30 1 0 0 40 256 19.**

Weiker, Walter F., **1960 Türk İhtilali**, Çev. M. Ergin, Cem Yayınları,
İstanbul 1967.

“Yuvarlak Masa Tutanaklarını Açıkıyoruz”, **Dünya**, 22 Ocak 1962-03
Şubat 1962.

EKLER

Ek-1. Millî And.

(MİLLÎ AND)

Siyasi hayatımızı verimsiz, zararlı ve hattâ tehlikeli çekişmelerden kurtarmak,

Partilerarası münasebetlerde medeni ve seviyeli bir ortam yaratmak, ve

27 Mayıs İhtilâlinin asıl gayesini teşkil eden Demokratik Hukuk Devletini fiilen gerçekleştirmek için,

Vatansever Türk halkının duygularına ve Türk basınının iyi niyeti temennilerine uygun olarak,

Millî Birlik Komitesinin teşebbüs ve davetiyle toplanan Yuvarlak Masa Alt Kademe Konferansında Komite üyelerinden müteşekkül Başbakanlık Divanınca hazırlanan ve ittifakla kabul edilen gündemin ihtiva ettiği maddeler, partilerimizin genel sekreterleri başkanlığındaki yetkili heyetlerin huzurlarıyla ve anlayış havası içinde müzakere edilmiş ve her konuda tam bir görüş birliği sağlanarak bu müsterek beyannamenin Millî Birlik Komitesi Başkanı ve Devlet Başkanı Sayın Orgeneral Cemal Gürsel'in huzurunda tarafımızdan imzalanmak suretiyle ve bir tasahhüt vesikası halinde Büyük Türk Milletine ilâm kararlaştırılmıştır.

Hukuk dışı tutum ve davranışları ile gayrimeşru bir baskı ve zulüm idaresi haline gelmiş olan bir iktidara karşı,

Türk Milletinin viedanından yükselen emre uyarak milletin direnme hakkını kullanan Türk Silâhlî Kuvvetlerinin,

Hiçbir zümre veya siyasi teşekkül lehine olmaksızın gerçekleştirmiş bulunduğu 27 Mayıs İhtilâlinin siyasi maksatlarla, her ne suretle olursa olsun istismarına müsaade etmiyeceğimizi kesin olarak beyan ve

Bu İhtilâlin yıktığı ve millî viedanın mahkûm ettiği Demokrat Parti zihniyetini ve onu temsile veya devam ettirmeye teşebbüs mahiyetindeki her türlü davranışı şiddetle reddederiz.

İhtilâl sonrası şartları içinde mümkün olan en geniş temsil esasına dayanılarak teşkil edilen Kurucu Meclisin hazırladığı ve Türk Milletinin tasvip ve kabul ettiği yeni Anayasamıza göre demokratik siyasi hayatımızda görev almış partiler olarak bir bütün halinde millete mal olmuş Atatürk devrimlerini koruyacağız ve devrimler aleyhindeki her türlü davranışların karşısında olacağız.

Anayasamıza teminat altına alınmış bulunan din ve viedan hürriyetine saygı göstermek başlıca vazifelerimizdendir.

Her hangi bir siyasi partinin din ve viedan hürriyetine saygısızlık göstereceğine dair veya bu hususta vatandaşları şüphle ve tereddüde sevk edecek mahiyette olan propagandalar yapmanın,

Her ne suretle olursa olsun dinî duyguları istismar etmenin,

Nüfuz veya siyasi başarı sağlama maksadıyla vatandaşlar arasında bölünce ve ayrışma beyanlarında ve davranışlarda bulunmanın memleket sevgisiyle bağdaşamayacağını ifade ve bu gibi beyan ve davranışlara müsaade etmemeyi tasahhüdederiz.

Türk Adaletine inanıyoruz.

Siyasi partiler olarak Yüksek Adalet Divanının vereceği hükümlere tesir edebilecek her hangi bir beyanda bulunmuyoruz ve hiçbir safhasında bu hükümlerin tartışılmasına veya istismarına meydan vermiyeceğiz.

İhtilâlin ilk gününde olduğu gibi bugün de millî iradeyi tam olarak tecelli ettirmek azim ve kararını ifade ve teyideden Millî Birlik Komitesinin ve tarafsız idaremin eşit şartlar altında serbest ve dürüst seçimleri gerçekleştireceğine inanıyoruz.

Anayasanın ve Seçim Kanununun siyasi partiler ve vatandaşlara tanıdığı meşru ve kanuni itiraz haklarının kullanılması tabiidir. Ancak yapılacak seçimleri gölgelendirecek ve vatandaşların zihinlerinde şüphe ve tereddüt yaratacak haksız ve mesnetsiz iddiaların ortaya atılmasını, demokratik düzen ve millî huzur aleyhine bir davranış saymaktayız.

Ammo hizmetlerinin her türlü partizan baskı ve müdahalelerden masum tutulmasını yeni Anayasanın teminat hükümlerine ve müesseselerine göre idare hayatımızın devamlılığını ve tarafsızlığının sağlanmasını partilerimiz vatani bir vecibe olarak kabul ve taahhüt ederler.

İnsan hak ve hürriyetlerine dayanan demokratik ve laik Cumhuriyet ilkelerine ve Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmezliği temel hükmüne aykırı olarak aşırı sol (Komünizm) ve aşırı sağ (ırkçılık) ve her türlü totaliter zihniyete, bölgecilik, ayrımcılık husumet ve öc alma gibi yıkıcı cereyanlara partilerimiz karşı koyacaklardır.

Siyasi partilerden birinin diğerine karşı husumet cephesi teşkilini esas tutan bir görüşle faaliyet göstermesinin Millî Birliği zedeleyici, millî huzuru bozucu, demokratik düzenin yerleşmesini zorlaştırıcı ve dolayısıyla millî bekamızı tehlikeye düşürücü neticeler yaratacağı hususunda mutabakat halindeyiz.

Partilerin ocak ve bucak teşkilâtının yeniden ihya edilip edilmemesinin genel seçimler sonunda teşekkül edecek Türkiye Büyük Millet Meclisinin takdir edeceği bir konu olduğu hususunda görüş birliğine sahibiz.

Orman davasını millî bir dava olarak bütün vatandaşlara benimsetmeyi vazife sayıyoruz ve bu konuda Anayasa ihlâline yol açabilecek her türlü zararlı propagandayı reddediyoruz.

Millî bir hüviyet almış bulunan dış politikamızın millî menfaatlerimize zarar getirebilecek mahiyeteki tartışmalara konu edilmemesi lüzumuna kaaniz.

Seçim öncesi ve seçim sonrası siyasi gerginliğin memleket menfaatlerini zedeleyici bir mahiyet almaması için siyasi partilerin medeni ve seviyeli ölçüler içinde faaliyet göstermeleri ve karşılıklı mü-nasebetlerini, halde ve gelecekte iktidarda ve muhalefette demokratik bir anlayışla düzenlemeleri gerektiğine inanıyoruz.

Aziz milletimize hizmetlerini arz eden siyasi teşekküller olarak bu Müsterek Beyanname muhtevasının partilerimiz ve vatandaşlarımız tarafından benimsenmesi için bütün gücümüzle çalışacağımızı, millî menfaatlerimizin gerektirdiği bu esasların ihlâli teşebbüslerine müsamaha göstermiyeceğimizi beyan ve taahhüt ederiz.

Ankara, 5 Eylül 1961

Adalet Partisi
Genel Başkanı
Rağıp Gümüşpala

Cumhuriyet Halk Partisi
Genel Başkanı
İsmet İnönü

C. K. M. P. Genel Başkanı
yerine Başkanvekili
Ahmet Öfüz

Memleketçi Serbest Parti
Genel Başkanı
Enver Adakan

Yeni Türkiye Partisi
Genel Başkanı
Ekrem Alican

27 MAYIS ASKERİ YÖNETİMİNİN SİVİL İDAREYE GEÇME ÇABALARI:
YUVARLAK MASA KARARLARI

**PARTİLERARASI MÜŞTEREK BEYANNAMENİN YASSIADA DURUŞMALARINDA YÜK-
SEK ADALET DİVANININ KARARLARI TEFRİMİNDEN SONRA NESREDİLECEK KISMI**

Ankara, 5 Eylül 1961

Eşit şartlar altında serbest ve dürüst bir seçimle işbaşına geldikten sonra siyasi rakiplerini bertaraf etme ve iktidarlarını her ne pahasına olursa olsun devam ettirme gayretine kapılan liderlerinin elinde,

Muhalefet yıllarında millete vadettiği hürriyet anlayışından ve demokratik nizamdan zamanla adım adım uzaklaşmış,

Demokratik nizamın teminatını sağlayan basın, üniversite, adalet cihazı ve âme müesseseleri üzerinde ağır baskılara girişmiş,

Din duygularını siyasi maksatlarla istismar etmiş, medeni varlığımızın temeli olan devrimlerin ret ve inkârına yol açmış, partizan tutumu ile vatandaşlar arasında husumet ve nifak yaratan bölüme ve ayrımı sözde cepheler kurmaktan çekinmemiş,

Bilhassa 1955 ten sonra plânsız, israfçı, enflasyoncu tutumu ve çeşitli suiistimalleri ile memleketin içtimai ve iktisadi düzeninin bozulmasına; yurt dışında iktisadi ve malî itibarımızın sarsılmasına sebep olmuş,

Millî varlığımızın timsali olan şerefli ordumuzu, siyasi emel ve maksatlara vasıta etmeye kalkışmış,

Gerek mevzuat ve gerek tatbikat olarak umumi ve mahallî seçimlerde millî iradenin eşitlik, serbestlik ve emniyet içinde belirmesine gittikçe artan bir şiddetle engel olmuş,

Devlet Radyosunu ve Devlet mallarını parti hizmetinde kullanma yolunu tutmuş,

Sonunda Meclis murakabesini dahi fiilen işlemez hale getirmiş,

Ve nihayet demokratik rejimin vazgeçilmez unsurunu teşkil eden muhalefeti açıkça inkâra giden ve demokratik nizamın başheca vasıtası olan serbest seçim ümidinin tamamen kaybına kadar varan hukuk dışı tutum ve davranışlarıyla gayrimeşru bir baskı ve zulüm idaresi haline gelmiş olan bir iktidara karşı,

Türk milletinin viedanından yükselen emre uyarak milletin direnme hakkını kullanan Türk Silâh Kuvvetlerinin,

Hiçbir zümre veya siyasi teşekkül lehine olmaksızın gerçekleştirmiş bulunduğu 27 Mayıs ihtilâlinin siyasi maksatlarla, her ne suretle olursa olsun istismarına müsaade etmeyeceğimizi kesin olarak beyan ve,

Bu ihtilâlin yıktığı ve millî viedanın mahkûm ettiği Demokrat Parti zihniyetini ve onu temsile veya devam ettirmeye teşebbüs mahiyetindeki her türlü davranışı şiddetle reddederiz.

Adalet Partisi
Genel Başkanı
Ragıp Gümüşpala

C. Halk Partisi
Genel Başkanı
İsmet İnönü

C. K. M. P.
Genel Başkanı
Yerine Başkanvekili
Ahmet Oğuz

M. S. Parti
Genel Başkanı
Enver Adakan

Yeni Türkiye Partisi
Genel Başkanı
Ekrem Alican

Kaynak: Siyasi Partiler Yuvarlak Masa Toplantısı, TBMM Basımevi, Ankara 1961.

**1950-1980 ARASI DÖNEMDE AĞRI'NIN KIRSAL
KESİMİNDE GÜNDELİK HAYAT, TARIM VE
HAYVANCILIK***
OKAN CEYLAN**

ÖZ

Bu akademik çalışma 1950 ve 1980 arası dönemde Türkiye tarımında “Yeşil Devrim” olarak adlandırılan, toplumsal ve iktisadi dönüşümün yaşandığı bir dönemde Ağrı ili tarımını incelemektedir. Hatta bu çalışma Ağrı ilindeki coğrafi koşulların kırsal alanlarda gerçekleştirilen hayvansal üretim ve bitkisel üretim üzerindeki etkisini gündelik toplumsal ve iktisadi yaşam koşulları altında açıklamaktadır. O dönemlerde tarımda makineleşme, verim artışı, ürün çeşitliliği ve pazara yönelik tarımsal üretim süreçlerinin Ağrı kırsalındaki durumunu da açıklamaktadır. Tüm bunlara ek olarak Ağrı kırsalındaki bu sosyo-ekonomik dönüşümü daha net bir şekilde ortaya koyabilmek için bu çalışma Ağrı ilindeki bitkisel ve hayvansal üretim istatistikleriyle Türkiye ortalamalarını da kıyaslamaktadır. Böylece de Ağrı ilindeki tarımsal yapıların ve gündelik toplumsal yaşamdaki değişimin dinamiklerinin ne derece bir dönüşüm gösterdiği veya geleneksel toplumsal yapı içinde ne derece durağanlık gösterdiğinin de cevabını aramaktadır. Ancak Ağrı ilinin ekilebilir alanları ve Erzurum ili ile olan ulaşım imkânları dikkate alındığında Ağrı ilinin pazara yönelik üretim için yüksek bir tarım potansiyelinin olduğunu vurgulamaktadır. Ancak sonuç olarak bu çalışma Ağrının coğrafyasını, demografik yapısını ve tarım faaliyetlerindeki dönüşümü coğrafya, iktisat, ziraat, sosyoloji ve tarih gibi farklı disiplinlerin perspektifinden ve sıradan insanların gözünden anlatmaya çalışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bitkisel Üretim, Coğrafya, Gündelik Hayat, Hayvansal Üretim, Tarımsal Dönüşüm.

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. / There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Dr. Öğr. Görevlisi, Ege Üniversitesi, İzmir/TÜRKİYE, okan.ceylan@ege.edu.tr
ORCID: 0000-0001-6867-6726

DAILY LIFE, AGRICULTURE AND HUSBANDRY IN THE COUNTRYSIDE OF AĞRI (1950-1980)

ABSTRACT

This academic study analyses the agriculture of Ağrı Province in the period between 1950 and 1980 which is called as “Green Revolution” in Turkish Agriculture and experienced important social and economic transformation. Furthermore, this study explains the influence of the geographical conditions of Ağrı Province on animal production and plant production that were realized in the rural areas under the social and economic living conditions. Furthermore, this article also explains the agricultural mechanization, yield increase, crop diversity and market oriented agricultural production process in the rural areas of Ağrı. In addition to all of these, this study compares the plant production and animal production statistics of Ağrı and those of Turkey with each other to be able to reveal the socio-economic transformation of rural areas in Ağrı more clearly. Thus, it searches for an answer that to which extent the agricultural structures and the dynamics of change in daily social life of Ağrı indicate transformation or indicate to which extent stability in traditional social structure. However, when the cultivable lands of Ağrı and the transportation facilities of Ağrı with Erzurum are considered, this study emphasizes that Ağrı has high agricultural potential for market oriented agricultural production. However, as a result this study tries to explain the geography, the demographic structure, and the transformation in agricultural activities of Ağrı from the perspective of different disciplines such as geography, economy, agriculture, sociology, and history.

Keywords: Agricultural Transformation, Animal Production, Geography, Daily Life, Plant Production.

GİRİŞ

Günümüz Türkiye tarımı ve hayvancılığında yaşanan sosyo-ekonomik dönüşümlerin ilk temellerini 1950 ve 1980 arası dönemde aramak gerekir. Bu dönem Türkiye kırsalında gerçekleşen tarımda makineleşme ile ekili arazilerin artışına, otlakların daralmasına ve çift hayvanlarının tarla sürümünden yavaş yavaş bırakılması yönünde bir kırılmaya ve dönüşüme işaret etmektedir. Ayrıca bu dönem karayolları altyapısı ve artan araç sayısı ile köylerin kabuğunu kırarak geçimlik üretimden pazara yönelik tarımsal üretim yapmaya başladıkları “Yeşil Devrim” olarak adlandırılan bir dönüşüm sürecini de yansıtmaktadır. Bir başka ifade ile yoğun çiftçi nüfusuna sahip olan Türkiye, 1950 ve 1960’lı yıllarda henüz bir yandan geçimlik tarımla uğraşırken diğere yandan da pazara yönelik üretim yapan köylülüğün açıkça görüldüğü bir ülkedir.

Bu süreçte kırsal nüfus; bitkisel ve hayvansal üretimde önemli bir iş gücü olmasının yanı sıra, bilgi ve tecrübeleriyle de beşerî sermayedir. Ancak bu nüfus, geçim şartlarının zorlaşması, tarımda makineleşme ve şehrin cazip gelen yaşam koşulları neticesinde 1990’ların başına değin kentlere yoğun olarak göç etmiştir. Ayrıca büyük kentlere olan göç sürecinin yoğunluğu da bölgeler arasında değişiklik göstermektedir. Neticede 1980’lerin ortalarında Türkiye’de kentsel nüfus oranı kırsal nüfus oranını da aşmıştır¹. 1985 yılı itibarıyla nüfusun hem kırdan yapılan göçler hem de doğumlar yoluyla kentsel alanlarda yoğunlaşması sonucunda tarım kültürünün gelecek nesillere aktarımı da eskiye oranla yavaş yavaş zorlaşmaya başlamıştır.

Ayrıca Türkiye nüfusunun kentlerde yoğunlaşmasına bağlı olarak Türkiye’nin iktisat tarihi, sosyolojisi ya da siyaseti üzerine yapılan akademik çalışmaların kırsal alanlardan ziyade nüfus yoğunluğuna bağlı olarak kentlere doğru kaydığı görülmektedir. Örneğin Asım Karaömerlioğlu tarafından kaleme alınan “Orada Bir Köy Var Uzakta” adlı eser 1930’ların Türkiye’sinde Tek Parti yönetiminin nüfusun %80’ninin yaşadığı köylere yönelik köycülük politikalarını incelemiştir². 1950 sonrası köyden kente ilk göçlerin başlamasıyla Türkiye sosyolojisinde ilk kent çalışması da Mübeccel Kıray tarafından 1964 yılında yazılmış olan “Ereğli: Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil

¹ Murat Yılmaz, “Türkiye’de Kırsal Nüfusun Değişimi ve İllere Göre Değişimi (1980-2012)”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, C 20, S 33, Erzurum 2015 s.164; Çağlar Keyder ve Zafer Yenal, *Bildiğimiz Tarımın Sonu*, İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s.50.

² M. Asım Karaömerlioğlu, *Orada Bir Köy Var Uzakta*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s.64-77.

Kasabası” adlı eserdir. Kıray bu çalışmasında Ereğli Demir Çelik Fabrikası’nın kentin çehresinde oluşturduğu toplumsal, iktisadi ve kültürel dönüşümü incelemektedir³. 1980 sonrası yapılan çalışmalarda ise Meral Özbek, “Popüler Kültür ve Orhan Gencebay Arabeski” adlı eserle kırdan kente göçün sonucu kentle bütünleşme noktasında 1950 sonrası oluşturulan gecekondulu mahalleleriyle 1980 sonrası oluşan varoşlar arasındaki toplumsal ve iktisadi farklara değinmektedir. 1970’lerde kent çeperlerinden çıkan Arabesk müziğin toplumsal boyutlarını ve gecekonduların kentle bütünleşme sürecini de tarihsel ve sosyolojik bir bakış açısıyla incelemektedir⁴. Çağlar Keyder tarafından hazırlanan “İstanbul, Küresel ile Yerel Arasında” adlı eserde İstanbul’un sahip olduğu tarihî, toplumsal ve kültürel mirası ile 1980 sonrası yaşanan neoliberal ekonomik dönüşüm ve küreselleşmenin sonucu İstanbul’un gündelik hayatına odaklanmaktadır⁵. Ancak göz ardı edilmemelidir ki kentlerde tüketilen bitkisel ya da hayvansal gıdaların kaynağı çoğunlukla kırsal alanlardır. Bu yüzden de kent ekonomisi, sosyolojisi ya da siyasetine dair yapılacak olan çalışmalar kırsaldaki gündelik yaşam koşulları içinde bitkisel ve hayvansal üretimin durumunu göz ardı ettiği takdirde daima bir eksik kalacaktır.

Kırsal alanlarda tarımda iş gücü olan bu nüfusun bölgeler arası iklim ve tarımsal yapılarıdaki (ekilebilir alanlar, ürün çeşitliliği, bitkisel-hayvansal üretim ve verim) değişkenlere bağlı olarak üretim süreçlerinde farklı üretim ilişkileri ve üretim tarzları geliştirdikleri de açıkça görülmektedir. Bu durum temel olarak tarımsal üretimin yapıldığı coğrafya ve tarım kültürü ile doğrudan ilişkili olup uzun vadede de yerel düzeydeki tarımsal üretim süreçlerindeki devamlılığı ve dönüşümü göstermesi açısından da oldukça kıymetlidir. Bu yüzden ülkemiz tarımında büyük şehirlerin ekonomileri ya da onlara yakın kırsal ekonomiler dışında Türkiye’nin Doğu Anadolu Bölgesi’nde yer alan kırsal alanların bitkisel ve hayvansal üretimleri üzerine çalışmalar kaleme almak ülkemiz tarım tarihine yönelik katkı verici olacaktır. Bu konuda Hayati Doğanay tarafından yazılan “Türkiye Ekonomi Coğrafyası” adlı eserin yarısını teşkil eden tarım, hayvancılık ve ormancılık konuları özellikle 20. yy. içinde Türkiye tarımındaki gelişmeleri tarihî bir

³ Mübeccel Kıray, **Ereğli: Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası**, Bağlam Yayınları, İstanbul 2000, s.13-21.

⁴ Meral Özbek, **Popüler Kültür ve Orhan Gencebay Arabeski**, İletişim Yayınları, İstanbul 2013.

⁵ Çağlar Keyder, **İstanbul, Küresel ile Yerel Arasında**, Metis Yayınları, İstanbul 2013, s.31-37.

süreç içinde iktisadi ve coğrafi açılardan göstermesi bakımından çok önemlidir⁶. Saliha Koday tarafından kaleme alınan “Doğu Anadolu Bölgesinde Hayvancılık” adlı eserde de Doğu Anadolu Bölgesi'nin coğrafi şartlarına bağlı olarak bölgedeki hayvancılık faaliyetleri iller düzeyinde anlatılmıştır⁷. Ayrıca Faruk Kaya'nın Doğu Anadolu üzerine yapmış olduğu yayınların çalışmaya katkı sağladığını belirtmek gerekir. Ayrıca bu çalışma da Doğu bölgelerindeki tarım faaliyetlerinin gerek yerel düzeyde gerekse ulusal düzeydeki önemini gözler önüne serecektir.

Çalışma; dönemsel olarak bir yanda pazara yönelik bitkisel ve hayvansal üretim artarken diğer yanda ise kırsaldan göç hareketleri yoluyla topraktan kopan tarım nüfusunun açıkça görüldüğü Türkiye tarımında bir dönüşüme işaret eden 1950 ve 1980 arası döneme odaklanmaktadır. Mekânsal açıdan ise ülkemizin en doğusunda yer alan ve merkezi pazarlara en uzak kentlerden biri olan serhat vilayeti Ağrı ilini incelemektedir. Buradan hareketle çalışmanın temel iddiası 1950-1980 arası dönemde, Ağrı ilinin iklimi ve coğrafi özelliklerinin Ağrı ili kırsalında hayvansal ve bitkisel üretimi doğrudan şekillendirdiği ve bu durumun kırsaldaki hane halklarının geçiminde ayrılmaz bir bütünsellik arz ettiğini kanıtlamaktır. Hatta bu yüzden de 1950-1980 arası dönemde Ağrı kırsalının modern tarım teknikleriyle bir dönüşüm hikâyesinden ziyade önceki dönemlerle bir devamlılık ve geleneksellik arz ettiğini ortaya koymaktır. Bu çalışmanın amacı ise Ağrı ili coğrafyası temelinde il genelinde hayvansal üretimin bitkisel üretimle olan doğrudan ilişkisi ve kırsalın günlük hayat üzerindeki etkilerini sosyolojik ve ekonomik bir bakış açısıyla tarihsel bir zeminde açıklamaktır. Metodolojik olarak ise bu çalışma, olay ve siyasi tarih ağırlıklı bir tarih yazımı yerine coğrafyayı, toplumu ve ekonomiyi göz önüne alarak tarihe uzun dönemlerde, analitik ve disiplinler arası bir perspektiften yaklaşan Annales Tarih Ekolü⁸ yönteminden faydalanmaktadır. Böylece tarihsel süreçte Ağrı kırsalının gündelik hayatını disiplinler arası bir bakış açısıyla incelemektir.

Sonuç itibarıyla bu akademik çalışma, hem 1950-1980 arası yıllarda Ağrı ilindeki hayvansal ve bitkisel üretimi inceleyecek hem de ortaya koyduğu istatistikî neticelerle Ağrı kırsalındaki bitkisel ve hayvansal üretimin makro

⁶ Hayati Doğanay, **Türkiye Ekonomik Coğrafyası**, Çizgi Kitabevi, Konya 1998, s.63-293.

⁷ Saliha Koday, **Doğu Anadolu Bölgesinde Hayvancılık**, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2005.

⁸ Muhammed Dağ, **Annales Tarih Ekolü ve Türkiye'de Yerel Tarih Yazımı (1939-2000)**, Pamukkale Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Denizli 2020, s.72.

düzeyde Türkiye ekonomisi içindeki yerini de göstermiş olacaktır. Bu yönüyle de bölge tarımı ve hayvancılığı üzerinden iktisat tarihi ve zirai tarih alanlarına katkı sağlama amacı taşımaktadır.

I. Ağrı İli Coğrafyası: Topografya, İklim ve Kırsal Yerleşme

Coğrafi konum olarak Ağrı ili Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Murat Van Bölümü'nde bulunmakta ve ismini de Ağrı Dağı'ndan almaktadır. İl toprakları batıda Erzurum ve Muş, kuzeyde Kars ve Iğdır ve güneyde ise Van ve Bitlis illeriyle komşudur. Ayrıca, Gürbulak sınır kapısının da bulunduğu Ağrı vilayetinin doğusunda İran Devleti bulunmaktadır⁹. Topografya açısından ise 1960'larda Ağrı il topraklarının %65'i dağlık olup bu alanların %28'i tarım arazisi %46'sı ise mera ve çayır olarak kullanılmaktadır. İl topraklarının büyük bir kısmı dağ ve tepelerden müteşekkil olup ortalama yükselti 1600-1750 metredir. Göller hariç ilin yüz ölçümü 11.376 km²'dir¹⁰. Buna göre il genelinde 1630 metre ile rakımın en düşük olduğu alanlardan biri Ağrı Ovası iken en yüksek yer ise 5.165 metre ile ülkemizin de en yüksek sönmüş volkanik dağı olan Ağrı Dağı'dır¹¹.

424

Harita 1. Ağrı İli İdari Haritası.

Kaynak: Sinan Kocaman, vd., "Ağrı İlinin İdari Coğrafya Analizi", s.602.

⁹ Sinan Kocaman, vd. "Ağrı İlinin İdari Coğrafi Analizi," **Coğrafya'ya Adanmış Bir Ömür: Prof. Dr. Hayati Doğanay**, Atatürk Üniversitesi Yayınları No:1056, Pegem Akademi Yayıncılık, Ankara 2015, s.600.

¹⁰ Ünsal Özmen, **Kent Kent Türkiye: Ağrı**, Garanti Matbaası, İstanbul 1969. s.32.

¹¹ Faruk Kaya, "Ağrı Merkez İlçede Köy Yerleşmelerinin Coğrafi Şartlarla İlişkisi", **The Journal of Academic Social Science Studies**, C 6, S 8, 2013, s.299-302.

Ağrı il topraklarının etrafı dört dağ ile çevrilidir. Buna göre kuzeyde Aras Güneyi Dağları, doğuda Küçük Ağrı Dağı, güneyde Süphan Dağı ve Saç Dağı Geçidi bulunmaktadır. Dağlar genel olarak Ağrı ilinin kuzey ve güneyinde olup doğu batı yönünde uzanmaktadır. Ayrıca Ağrı'da bulunan diğer dağlar ise Eleşkirt Dağları, Kayışkiran Dağları, Koçoğlu Dağları, Köseadağ, Çemçi Dağları, Tendürek, Aladağ ve Ağrı Dağı'dır¹². Ağrı'nın kuzeyindeki Çemçi Dağları üzerinde bulunan Sinek Platosu ve güneyde Aladağlar üzerindeki Aladağ Platosu ilin önemli otlak alanlarından olup çevre illerden dahi konargöçer aşiretlerin mevsimlik yerleştikleri alanlardır¹³. Dağların yanı sıra Murat Nehri boyunca çöküntü havzaları olarak Tutak ve Patnos Ovaları da bulunmaktadır¹⁴. Ağrı ilindeki diğer ovalar ise Karaköse (Ağrı) Ovası, artezyen kaynaklarıyla zengin Eleşkirt Ovası ve tuzlu topraklara sahip olan Doğubayazıt Ovası'dır. Bu yüzden de 1960 ve 1970'lerde Doğubayazıt Ovası tarımdan ziyade hayvan otlakları açısından müsait meralara sahiptir¹⁵. Doğubayazıt ilçesinden sonra en çok çayır ve mera ise Diyadin'de bulunmaktadır¹⁶. Ancak mera ve çayırlardan daha iyi faydalanmak adına hayvan seleksiyonu ve mera ıslahı çalışmaları 1950'li ve 1960'lı yıllarda görülmemektedir¹⁷.

Ayrıca ilin toprak yapısı hakkında Erzurum Toprak Araştırma Enstitüsü Laboratuvarı'nda yapılan incelemelere göre Ağrı topraklarının %66'sı arızalı volkanik topraklarken bu toprakların Türkiye'deki ortalaması ise %16'dır. Bu toprakların kalınlığı son derece az olup killi ve kalkerli bir yapıya sahiptir. Kültür bitkisi yetiştirmeye pek müsait olmadıklarından bu toprakların zirai açıdan ekonomik değerleri de düşüktür. Ayrıca orta meyilli kestane topraklar ise 50 cm kalınlığında olup Murat Vadisi boyunca uzanmaktadır. Bu toprakların oranı ise Ağrı ilinde %7'dir. Son olarak Ağrı tarımında kullanılan toprakların %3'ü ise alüvyon topraklardır. Bu toprakların genişliği ise 50.650 dekadır¹⁸.

¹² Özmen, a.g.e., s.18.

¹³ 1973 Ağrı İl Yıllığı, T.C. Ağrı Valiliği, Ajans Türk Matbaacılık, Ankara 1973, s.27.

¹⁴ Kocaman, vd., "Ağrı İlinin İdari Coğrafi Analizi", s.601.

¹⁵ Özmen, a.g.e., s.20; T.C. Ağrı Valiliği, 1973 Ağrı İl Yıllığı, s.27.

¹⁶ Koday, a.g.e., s.93-94.

¹⁷ Haluk Cillov, **Türkiye'de Hayvancılığın İktisadi Önemi**, İstanbul Ticaret Odası, İstanbul 1962, s.13.

¹⁸ Mustafa Gürsaç, "Ağrı'da Zirai Durum", **Hâkimiyet**, 20 Mayıs 1965.

Ağrı ilindeki tarım alanlarını sulayan en önemli su kaynakları akarsular ve göllerdir. İlk olarak Türkiye'nin en çok su taşıyan nehirlerinden olan Murat Nehri ülkemizin en büyük akarsularından biri olan Fırat Nehri'nin de en büyük koludur. Ağrı ilinde bulunan Şeryan Çayı, Karasu, Kızıldize Çayı, Taşlıçay ve Körçay gibi tüm akarsular, sularını Murat Nehri'ne taşımaktadır. Bu çaylardan Şeryan Murat Nehri'nin en önemli koluyken Taşlıçay ise Ağrı ilinin inşaat kumu ihtiyacını karşılamaktadır¹⁹. Ayrıca Aras Nehri Hazar Denizi'ne dökülmezden önce 75 km uzunluğundaki Ağrı İran hududunun bir bölümünü belirlemekte ve Ağrı'nın güneydoğusundaki gölcüklerden doğan İncesu ile birleşmektedir²⁰. İkinci olarak göller açısından ise Balık Gölü hem ilin balık ihtiyacının karşılanmasında hem de Doğubayazıt Ovası'nın sulanmasında kullanılmaktadır. Bir diğer göl ise Şeyhli Gölü'dür. Bu göl hem Ağrı ilinin av alanlarından biri hem de Turna Gölü'nde olduğu gibi 1950 ve 1960'lı yıllarda köylülerin saz ve kamış ihtiyaçlarını karşıladığı sazlık ve bataklık alanlardandır²¹. O dönemlerde ortalama onar kişinin yaşadığı, birçoğu toprak olan köy evlerinin çatıları da Şeyhli ve Turna göllerinden elde edilen sazlardan yapılmıştır²². Ayrıca Sarısu Gölü ve Tendürek Krater gölleri de Ağrı il sınırları içinde bulunmaktadır²³.

İklim olarak ise Ağrı ili, Doğu Anadolu karasal ikliminin etkisi altında bulunmaktadır. Kışlar çok soğuk, kar yağışlı ve uzun geçerken yazlar ise sıcak, kurak ve kısadır. Ağrı ilinde genel bitki örtüsü ise yüksek plato stepleridir. Bu iklim koşullarına bağlı olarak yıl boyunca yeşil kalabilen ot türlerinin yetişmesine de ortam hazırlamıştır²⁴. Buna karşın 1960-2012 yılları arasında Ağrı'da rasat yapan meteoroloji istasyonlarının Ağrı, Patnos ve Doğubayazıt'tan elde ettikleri verilere göre ilin yıllık ortalama sıcaklığı 6,2-9,2 ° C arasındadır. Yükselti ve topoğrafya şartlarına bağlı olarak Ağrı'da yıllık ortalama yağış miktarı 521 mm olup donlu gün sayısı ise 160'tır²⁵.

¹⁹ Özmen, a.g.e., s.22-25.

²⁰ Fuad Gücüyener, **Türkiye Coğrafyası Defterleri 1**, Anadolu Türk Kitap Deposu, İstanbul 1938, s.9; **1973 Ağrı İl Yıllığı**, T.C. Ağrı Valiliği, s.26.

²¹ Özmen, a.g.e., s.22-25.

²² "Köylerimizi Kalkındıralım", **Hâkimiyet**, 6 Ağustos 1965.

²³ Erol Sunay, "Ağrı'da Tarla Ziraatı ve Hububatın Önemi 6", **Hâkimiyet**, 23 Haziran 1965.

²⁴ **Ağrı İli İşgücü Piyasası Analizi**, T.C. Kalkınma Bakanlığı, Serhat Kalkınma Ajansı, Kars 2012, s.12.

²⁵ Faruk Kaya, "Doğu Anadolu Karasal İkliminin Belirgin Olarak Yaşandığı Yörelerden Biri Olan Ağrı İlinin İklim Özellikleri", **The Journal of Academic Social Science Studies**, S 26, 2014, s.32-42.

Yüz ölçümü bakımından ülkemizin %21'ini oluşturan Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki ovaların ortalama yükseltisi 1750-2000 metre arasındadır. Bu yüzden de artan rakıma bağlı olarak yetiştirilecek ürün çeşitliliği de azalmaktadır. Benzer bir şekilde yükselti tarımsal üretim kadar insan topluluklarının yerleşimlerini de etkilemektedir²⁶. Toprağın verimliliği, tarımsal sulama imkânları ve su kaynaklarının dağılımı Ağrı ili kırsalındaki yerleşimlerin konumu üzerinde de belirleyici olmuştur. Ağrı kırsalındaki halkın önemli bir bölümü yarı göçebe aşiretler olarak, hayvansal üretim ve bitkisel üretim faaliyetleri amacıyla yıl içinde köyleri ile otlaklar arasında yer değiştirmektedir. Ağrı'daki bu yerleşimlerin ise toplu olduğu görülmektedir. Bunda etkili olan faktörler, toprak mülkiyeti, güvenlik, hayvanların otlak alanlarının kullanımıdır²⁷. Ayrıca Ağrı kırsalında köy, mezra ve bucak gibi yerleşimlerin isimlerinin belirlenmesinde de yöredeki bitki örtüsü, su kaynakları, yeryüzü şekilleri ve ekilebilir toprakların varlığı belirleyici olmuştur. Bu bağlamda Otlubayır, Yoncalı, Yurtpınar, Ballıbostan ve Yağnıtepe bu duruma örnek olarak gösterilebilir²⁸. Doğa koşulları hem yer adlarının belirlenmesinde hem de kırsalda yol ve su gibi altyapı hizmetlerinin yapımında etkili olmuştur. Örneğin 1970'lerde Ağrı ilinde 212 köyün içme suyu varken, 106 köyün içme suyu yetersiz ve 237 köyün ise içme suyu bulunmamaktaydı²⁹. Köylüler su ihtiyaçlarını çevredeki göl ve kanallardan temin ettiğinden yerel siyasetçilerin seçim çalışmalarında köylerin içme ve sulama suyu ihtiyaçlarının karşılanması seçim vaatleri arasında yer almıştır³⁰.

Yerleşim alanlarına göre Ağrı ilindeki köyler üç grupta incelenebilir. Bunlar ova köyleri, dağ köyleri ve dağ eteği köyleridir. İlk olarak ova köyelerine yerleşimin en önemli nedenleri içme suyu, tarımsal sulama ve ulaşım imkânlarına kolay erişimdir. Bu köylerin önemli bir bölümü Murat Nehri başta olmak üzere bazı ırmak, çay ve dere kenarlarında bulunmaktadır. Bu köylerin tarım faaliyetlerindeki en temel geçim kaynağı bitkisel üretimdir. Ancak yoğun nüfusları ve toprak verimliliği dolayısıyla ova köyelerinin toprak büyüklükleri dağ köyelerine oranla daha azdır. Örneğin Ağrı'ya bağlı bir ova köyü olan Tellisirt 3.200 dekar araziye sahipken bir dağ köyü olan Çobanbey

²⁶ Faruk Kaya, "Ağrı Merkez İlçede Köy Yerleşmelerinin Coğrafi Şartlarla İlişkisi", s.310-316.

²⁷ Kaya, a.g.m., s.317-318.

²⁸ Kaya, a.g.m., s.299-302.

²⁹ **Ağrı İl Yıllığı (1973)**, T.C. Ağrı Valiliği, s.44.

³⁰ "Bazı Köylerin Su Derdi", **Hâkimiyet**, 5 Haziran 1965.

17.500 dekar araziye sahiptir³¹. İkinci yerleşim birimi ise dağ eteği köyleridir. Bu köyler hem ovadaki tarım arazilerinde bitkisel üretim faaliyetlerinde bulunmakta hem de dağlık alanlardaki meralarda hayvansal üretim ve ormancılık faaliyetlerinde bulunmaktadır. Böylece dağ eteğinde bulunarak da verimli toprakları yerleşime açmamışlardır. Örneğin Murat Nehri ve Şeryan Çayı'na bağlanan derelerin vadilerinde bulunan Başçavuş, Sarıdoğan ve Beşiktepe köyleri bu tip yerleşmelere örnek olarak gösterilebilir³². Son olarak dağ köyleri ise nüfus yoğunluğu az, hayvansal üretimin ön plana çıktığı ulaşımı zor, arazileri geniş ve birbirlerine daha uzak yerleşimlerdir³³.

II. Ağrı İlinin İdari Tarihçesi

Tarihsel süreçte Ağrı idari olarak 1864 yılındaki Teşkil-i Vilayet Nizamnamesi'ne göre Bayazıt adıyla Erzurum vilayetinin bir sancağı iken 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi'nde (93 Harbi) işgale uğramıştır. Cumhuriyet'in ilanından sonra il merkezi Bakanlar Kurulu kararıyla Bayazıt'tan Karaköse'ye taşınmıştır. 1934 yılında bu bölgenin idari coğrafyası incelendiğinde ise Ağrı'nın komşu ilçeleri olan Iğdır ve Tuzluca, Kars'a günümüzde Muş'a bağlı olan Malazgirt ilçesi ise Ağrı iline bağlanmıştır. Böylece 1930'larda Ağrı ili yüzölçümü 11.950 km²'dir³⁴. İlin Ağrı ismini alması ise 4 Mayıs 1935 yılında 2/2460 sayılı Bakanlar Kurulu kararıyla olmuştur. Bu değişikliğin sebeplerinden biri de İstanbul ilinde ayrıca bir Beyazıt semtinin bulunması dolayısıyla posta ve resmî yazışmalarda doğabilecek bir yanlışlığı önlemektir. Ağrı ili sınırlarında bulunan Beyazıt ilçesinin ismi de Doğubayazıt olarak değiştirilmiştir. 1936 yılında Malazgirt'in Sultanmut (Doğansu), Ahlat'ın Aktepe (Sarısu), Erciş'in Dedeli bucaklarının birleşimiyle Patnos adıyla yeni bir ilçe merkezi oluşturulmuştur. Bunlara ek olarak Diyardin'e bağlı Taşlıçay 1954'te ilçe olurken Ağrı'ya bağlı bir bucak olan Hamur 1958'de ilçe olmuştur³⁵.

³¹ Faruk Kaya, "Ağrı Merkez İlçede Köy Yerleşmelerinin Coğrafi Şartlarla İlişkisi", s.310-316.

³² Kaya, a.g.m., s.305-307.

³³ Kaya, a.g.m., s.316.

³⁴ Kocaman, vd., a.g.m., s.606.

³⁵ **Ağrı İl Yıllığı (1967)**, T.C. Ağrı Valiliği, Ajans Türk Matbaası, Ankara 1967, s.21; Kocaman, vd., a.g.m., s.606.

III. Ağrı İlinin Nüfusu

Dönemsel olarak bu çalışma 1950 ve 1980 arasında Ağrı vilayetine odaklandığı için 1980 yılında Ağrı Merkez İlçe başta olmak üzere ilçeler, bucak ve köyler incelenmiştir. Ağrı merkez ilçeye bağlı Cumaçay ve Murat bucağının yanı sıra toplam köy sayısı 95'tir. Doğubayazıt ilçesinin Suluçam bucağı ve toplam 85 köyü, Eleşkirt ilçesine bağlı Tahir bucağı ve toplam 72 köyü, Patnos ilçesinin Dedeli, Doğansu ve Sarısu bucaklarıyla 86 köyü bulunmaktadır. Ayrıca Diyadin ilçesine bağlı 54 köy, Hamur ilçesine bağlı 45 köy, Taşlıçay ilçesine bağlı 36 köy ve Tutak ilçesine bağlı 81 köy bulunmaktadır. 1980 yılında Ağrı'da merkez ilçe ile 8 ilçe 7 bucak, 558 köy ve 226 mezra mevcuttur³⁶.

Tablo 1. 1950-1980 Arası Ağrı İli Kır ve Kent Nüfusu.

Yıllar	1950		1960		1970		1980	
	Kent	Kır	Kent	Kır	Kent	Kır	Kent	Kır
Toplam	21.209	134.246	41.320	173.798	72.573	217.738	108.410	259.595
Ağrı	10.028	37.541	19.776	31.450	29.577	39.461	40.532	43.594
Diyadin	1.553	20.901	2.269	16.574	4.127	21.259	6.011	27.147
Doğubayazıt	3.804	22.339	7.047	30.633	13.373	40.456	23.513	50.281
Eleşkirt	2.850	20.911	3.988	26.971	6.869	30.657	10.083	34.041
Hamur	-	-	910	12.790	2.060	14.814	2.055	17.766
Patnos	1.840	17.539	3.478	22.958	10.916	31.652	18.814	40.818
Taşlıçay	-	-	2.004	12.320	3.106	15.268	4.226	17.705
Tutak	1.044	15.015	1.848	20.102	2.545	23.671	3.810	28.243

Kaynak: DİE Genel Nüfus Sayımı, 1961; 1964; 1973; 1982.

1950-1980 arası dönemde Ağrı Merkez İlçeden sonra en fazla nüfusa sahip yerleşim Doğubayazıt ilçesidir. Kentsel nüfus yoğunluğunun en az olduğu ilçeler ise Diyadin ve Patnos'tur. 1960'larda Ağrı nüfusunun %21'i kentsel alanda %79'u kırsal alanda yaşıyorken bu oran 1980'de kentler için %30 ve kırsal için %70 olmuştur. Buna karşın 1960'larda Türkiye nüfusunun %66'sı kırsalda ve %34'ü kentlerde yaşıyorken 1980'lerde ise Türkiye nüfusunun %56'sı kırsalda ve %44'ü kentlerde yaşamaktadır³⁷. Her ne kadar

³⁶ DİE Genel Nüfus Sayımı: Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri (Ağrı-1980), DİE Matbaası, Ankara 1982, s.5-9; 1973 Ağrı İl Yıllığı, T.C. Ağrı Valiliği, s.31.

³⁷ Ağrı'nın Sosyo-Ekonomik Durumu ve Uygun Yatırım Alanları, Ed. Hüseyin Tutar, T.C. Kalkınma Bakanlığı, Serhat Kalkınma Ajansı, Kars 2013, s.55.

Ağrı nüfusu 1960-1970 arası Türkiye ortalamalarının dahi üzerinde bir artış gösterse de 1970 sonrası yaşanan iç göçler neticesinde Ağrı il dışına özellikle de İstanbul başta olmak üzere batı illerine yoğun göç vermiştir³⁸. Ağrı ili içinde göç alan merkezler Ağrı merkez ilçe, Patnos ve Doğubayazıt'tır. Genel olarak Ağrı'dan yaşanan göçlerin temel nedeni ise istihdam koşullarının yetersizliği ve işsizliktir³⁹.

IV. Ağrı Kırsalında Gündelik Hayat ve Tarımsal Faaliyetler

1950'lerin başında Ağrı'da 16.907 çiftçi ailesi varken⁴⁰ bu sayı 1970'lerin başında 32.044'e⁴¹ ve 1980'lerin sonunda ise 42.343'e yükselmiştir. Hatta bu dönemlerde Ağrı'nın 563 köyünün 541'inde bitkisel üretim yapılmakta olup 410 köyde de traktör bulunmaktadır⁴². Ağrı'da ekili tarım arazileri dikkate alındığında, çiftçi hanelerinin ortalama arazi büyüklüğünün yaklaşık 100 dekar olduğu ve yaklaşık 11.000 çiftçi ailesinin ise hiç toprağının olmadığı görülmektedir. Bu yüzden ilde toprak dağıtımına yönelik olarak görev yapan 66 numaralı toprak komisyonunun çalışmaları 1950'lerde başlamış ve yapılan tapu kadastro çalışmaları neticesinde 1965 yılında 240.000 dekar arazi de tapulanmıştır⁴³. Hatta ekili arazi ve çiftçi sayılarından hareketle Ağrı ilinde çiftçi profiline bakıldığında küçük tarım işletmelerinin yaygın olduğu görülmektedir. Buna karşın 1.500 dekar arazisi olan büyük ölçekli tarım işletmesi olan çiftçilerin sayısı ise oldukça düşüktür⁴⁴.

Oransal açıdan ise 1950-1980 arası dönemde Ağrı ilindeki toprakların en az %60'ı otlaktır. Ağrı ilindeki tarım işletmeleri ise çoğunluğu 0-50 dekar arası toprak sahibi küçük üreticiler ile 200 dekara kadar toprak işleyen orta ölçekli çiftçilerdir. Ağrı ilindeki çiftçilerin %40'ının bu dönemde hiç toprağı yokken 200 dekar ve üzeri toprak sahibi olan büyük üreticilerin çiftçi nüfusu içindeki oranı ise %5,5'tir. Hatta büyük çiftçiler Ağrı'daki ekili alanların yaklaşık 3'te 1 ini işlediklerinden il dâhilinde geleneksel ağalık düzeninin bu

³⁸ Bilal Tunç, Fatih Özçelik, "Cumhuriyet Döneminde Ağrı Nüfusundaki Gelişmeler (1927-1980)", **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, C 6, S 3, 2017, s.2137.

³⁹ Kocaman, vd., a.g.m., s.601.

⁴⁰ **DİE Ziraat Sayım Neticeleri (1950)**, DİE Matbaası, Ankara 1956.

⁴¹ **Ağrı İl Yıllığı (1973)**, T.C. Ağrı Valiliği, s.137.

⁴² **DİE Genel Tarım Sayımı Köy Genel Bilgi Anketi Sonuçları**, DİE Matbaası, Ankara 1992.

⁴³ **Ağrı İl Yıllığı (1973)**, T.C. Ağrı Valiliği, s.137; "Toprak Tevzi Komisyonu", **Yayla**, 22 Ekim 1953.

⁴⁴ Zeki Özbilgi, "Köyde Ziraatçılık", **Hâkimiyet**, 17 Mayıs 1965.

dönemlerde devam ettiği de görülmektedir. Ayrıca topraksız köylülerin bir kısmı geçimlerini sağlayabilmek için büyük toprak sahibi ailelerin arazilerini kiracılık ve ortakçılık yoluyla ekmişlerdir⁴⁵.

Ağrı ilinin gündelik hayat içinde tarım faaliyetleri ve kırsaldaki sosyo-ekonomik yapı hakkındaki ilin yerel basını kadar bir diğer önemli kaynak da 1968 yılında Ağrı Valiliği tarafından Başbakanlığa sunulmak üzere hazırlanan rapordur. Nitekim bu rapor kamunun ve bürokrasinin Ağrı ili kırsalına bakışı hakkında fikir vermesi açısından da ayrıca önem arz etmektedir. Raporda Ağrı'da küçük tarım işletmelerinin en önemli iktisadi faaliyet alanlarının hayvansal üretimi destekleyen bitkisel üretim faaliyetinde bulunmaları, kendi kendilerine yeterli olma çabaları, yeterli düzeyde tarımsal girdi kullanmadıkları, düşük düzeyde tarımsal verimlilik ve pazar mekanizmalarının yetersizliği vurgulanmıştır⁴⁶. Bu rapordaki hususlar dikkate alınarak Ağrı ilinde hayvansal üretim bitkisel üretimi şekillendirdiğinden 1960'lı ve 1970'lerde Ağrı İl Ziraat Müdürlüğü'nün en önemli çalışmaları yem bitkileri projeleri, mera ıslahı ve yem bitkileri sahalarının artırılması olmuştur. Bu bağlamda 50 köyde hayvan içme suyu yerleri (sıvat) 38 köyde selektör ve 32 adet yeşil yem silosu inşa edilmiştir⁴⁷. Zirai Donatım Kurumu da Ağrılı çiftçilere sattığı yonca, korunga ve fiğ tohumlarını piyasadan yüksek fiyatla alıp sübvansiyon vererek daha düşük fiyattan satmaktaydı⁴⁸.

Ağrı ilindeki hayvansal üretime bağlı olarak oluşan bitkisel ürün çeşitliliği içinde buğday, arpa, şekerpancarı, yonca ve korunga görülmektedir⁴⁹. Ancak hayvancılığın gelişimini de yönlendiren ilin fiziki coğrafyası olmuştur. Bu bağlamda ova köylerinde bitkisel üretim, dağ köylerinde hayvansal üretim ön plandayken dağ eteği köylerinde ise her iki iktisadi faaliyet birlikte görülmektedir⁵⁰. Ancak bitkisel üretim faaliyetlerinde

⁴⁵ Faruk Kaya, **Ağrı Ovası ve Çevresinin Coğrafi Etüdü**, Atatürk Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2001, s.369.

⁴⁶ **Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)**, 30-1-0/115-730-1.

⁴⁷ Özmen, **a.g.e.**, s.36.

⁴⁸ Özmen, **a.g.e.**, s.40.

⁴⁹ Faruk Kaya, "Ağrı Merkez İlçede Köy Yerleşmelerinin Coğrafi Şartlarla İlişkisi", s.325; Fatma Temelli, "Ağrı İli: Mevcut ve Potansiyel Yatırım Alanları Yatırım Teşvikleri ve Finansman", **Ağrı İli Sosyo-Ekonomik Profili**, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Ağrı 2018, s.181.

⁵⁰ Faruk Kaya, "Ağrı Merkez İlçede Köy Yerleşmelerinin Coğrafi Şartlarla İlişkisi", s.305-323.

iklim koşulları dolayısıyla Ağrı'da polikültür tarım imkânsızdır. İlkbahar yağışları ekimi ertelerken sonbaharın yöreye erken gelmesi ürün verimliliğini düşürmektedir⁵¹. Ayrıca Ağrı ilinde bitkisel üretimin yetersiz ve sınırlı olmasında tarımsal mekanizasyon eksikliği, iklim koşulları, toprak bakım ve ıslah yetersizliği ve de zararlılarla mücadeledeki yetersizlik etkili olmuştur⁵².

Ticari açıdan düşünüldüğünde kırsal yerleşimlerde topoğrafyaya ve üretime bağlı olarak bazı köyler hayvansal üretimle bazı köylerse bitkisel üretimle kent pazarlarına açılma göstermiştir. Ancak bu durum Ağrı ilinin tüm köyleri için geçerli değildir. Örneğin Murat ve Tezeren gibi ova köylerinde ürün çeşitliliği sayesinde bitkisel üretimle aileler pazar ekonomisine bütünleşmiş olurlarken bu köylerin hayvansal üretimleri ise daha çok geçimlik düzeyde kalmıştır⁵³.

Tablo 2. Ağrı İlinde Yıllara Göre Ürün Bazında Toplam Ekili Alanlar (Dekar) ve Üretim (Ton).

Yıllar	1950		1960		1972		1980	
	Ekim Alanı	Üretim	Ekim Alanı	Üretim	Ekim Alanı	Üretim	Ekim Alanı	Üretim
Toplam	590.750	93.673	1.670.380	227.017	985.560	75.824	1.485.050	131.452
Tahıllar	580.510	81.390	1.632.250	196.070	968.250	59.835	1.406.730	103.040
Buğday	400.000	50.000	1.125.000	130.000	610.000	33.000	820.000	57.000
Arpa	180.000	20.000	500.000	65.000	300.000	23.000	470.000	38.000
Çavdar	-	-	5.570	779	57.500	3.700	116.250	8.000
Mısır	2100	1.000	1.110	193	750	135	480	40
Darı	-	-	-	-	-	-	-	-
Mahlût	3.000	300	880	98	-	-	-	-
Baklagiller	650	233	1.400	112	-	547	7.900	1.031
Nohut	150	33	-	-	-	-	2.000	351
Mercimek	500	200	1.000	80	1.750	210	3.100	387
Burçak	-	-	400	32	1.250	219	-	-
Fiğ	-	-	-	-	1.250	218	2.500	287
Fasulye	-	-	-	-	-	-	300	6
Sanayi Bitkileri	11.500	6.050	16.680	22.670	9.280	12.738	64.970	22.105
Patates	4.000	4.900	9.000	13.500	3.000	3.000	-	-
Şekerpancarı	-	-	7.050	8.968	7.260	12.738	61.870	22.105

⁵¹ Özmen, a.g.e., s.34; T.C. Ağrı Valiliği, **Ağrı İl Yıllığı (1973)**, s.27.

⁵² Kaya, a.g.t., s.354.

⁵³ Özmen, a.g.e., s.40.

1950-1980 ARASI DÖNEMDE AĞRI'NIN KIRSAL KESİMİNDE
GÜNDELİK HAYAT, TARIM VE HAYVANCILIK

Keten	4.500	150 kg yağ	-	-	2.000	820 kg yağ	3.100	217 kg yağ
Soğan	3.000	1.000	-	-	750	425	1.400	1.050
Sarımsak	-	-	-	-	50	15	50	9
Kavun- Karpuz	5.000	5.000	10.000	4.065	-	-	-	5.150
Yem Bitkileri	-	-	-	-	-	-	7.160	36.240
Yonca	-	-	-	-	-	-	4.060	26.390
Korunga	-	-	-	-	-	-	3.100	9.850
Meyve	-	-	10.050	4.100	15.000	15.000	30.716	32.718
Armut	-	-	-	-	-	3.050	-	5.310
Elma	-	-	-	-	-	5.500	-	10.830
Erik	-	-	-	-	-	250	-	1.575
Kayısı	-	-	-	-	-	2.500	-	2.445
Kiraz	-	-	-	-	-	200	-	6.525
Vişne	-	-	-	-	-	1.000	-	656
Zerdali	-	-	-	-	-	2.500	-	3.375

Kaynak: Tarımsal Yapı ve Üretim, DİE, 1954; 1963; 1975; 1982.

IV.1. Bitkisel Üretim

2019 yılında Türkiye İstatistik Kurumu verilerine göre Ağrı ilindeki ekilebilir tarım arazileri 3.523.000 dekar olup bu da il yüz ölçümünün %32'si kadardır⁵⁴. 1950-1980 arası dönemde Türkiye genelinde ekili tarım arazisi ortalama %60 artarak 101.364.000 dekardan⁵⁵ 160.868.160 dekara çıkmıştır⁵⁶. Buna karşın 1950'lerde Ağrı genelinde toplam ekili alan 590.750 dekar 1980 yılında yaklaşık üç kat artış göstererek 1.485.050 dekara ulaşmıştır. Bu artışın sonucu en çok ekilen iki mahsul ise buğday ve arpadır. Hatta ürün deseni ve dağılımı açısından Türkiye genelindeki tarım alanlarına benzer bir şekilde Ağrı ilindeki ekim alanlarının da önemli bir kısmını tahılların oluşturduğu görülmektedir. Tahıllar içinde de buğday ekim alanları ilk sırada yer almaktadır. Buğdaydan sonra ise gerek hayvansal üretim gerekse iklim koşullarına bağlı olarak arpa üretiminin geniş yer tuttuğu görülmektedir⁵⁷. İstatistiki olarak ifade edilirse Ağrı'daki ekili alanların %85-90'nını tahıl çeşitlerinin oluşturduğu görülmektedir. Buğday ve arpa daha çok kıraç

⁵⁴ TÜİK Bitkisel Üretim İstatistikleri (2019), <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=92&locale=tr>, Erişim Tarihi: 09.02.2020.

⁵⁵ T.C. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Zirai Bünye ve İstihsal (1946-1953), DİE Matbaası, Ankara 1954, s.12.

⁵⁶ DİE Tarımsal Yapı ve Üretim (1980), Yayın No: 985, DİE Matbaası, Ankara 1982, s.4.

⁵⁷ Faruk Kaya, Yakup Karataş, "Bayezid (Ağrı) Vilayetinin Sıhhi ve İctimai Coğrafyası", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C 7, S 30, 2014, s.164.

alanlarda ekilmektedir. Tahılları Ağrı ilinde avantajlı kılan az emek gerektirmesi, sulama suyuna endüstri bitkileri kadar ihtiyaç duymaması ve uzun süre depolanabilmesidir⁵⁸. Benzer şekilde tahılın insan beslenmesindeki rolü, tarımda makineleşme ve yarı kurak iklim koşulları da tahıl ekim alanlarını arttırmıştır⁵⁹.

Tahıllar, Ağrı karasal iklim koşullarına en uygun tarım ürünleridir⁶⁰. Ancak Ağrı ilindeki yüksek rakım ve sert karasal iklim bir yandan ürün çeşitliliğini azaltırken diğer taraftan ürünlerin yetiştirme süresini geciktirmekte ve de verimi düşürmektedir. Netice itibarıyla bu durum çiftçiler nezdinde gelir ve kazancı düşürmektedir⁶¹. Ayrıca kış mevsiminin 5 ay sürmesinden dolayı yüksek rakımlı alanlarda yazlık buğday ekilmektedir⁶². Ancak 2.000 metreye kadar buğday yetiştirilebilirken daha yüksek rakımlarda ise iyi bir hayvan yemi olan arpa yetiştirilebilmektedir⁶³. Arpa insan gıdası olmasının yanı sıra bira ve hayvan yemi yapımında da kullanılmaktadır. Ağrı'da arpa ekilen topraklar bazı yıllar bahçe ve bostan olarak kullanıldığından bu ürünlerden kalan artıklar arpa için doğal gübredir. Ağrı arpaları genelde başaklı, kaba ve kılçıklıdır. Kuyu ve ambarlarda muhafaza edilen arpa danelerinin yanı sıra arpanın samanı ise buğdaya oranla hayvanlar için daha besleyicidir⁶⁴.

Ticari açıdan düşünüldüğünde ise 1970'lere kadar Ağrı ve Eleşkirt ovalarının sulanabilen sahalarında daha çok buğday yetiştirilirken 1970'lerden itibaren ise bu sahalarda gerek daha yüksek kazanç sağlama gerekse artan pazar ekonomisine bağlı olarak şekerpancarı tarımı yaygınlaşmıştır⁶⁵. Buna ek olarak Ağrı kırsalı için en yüksek ticari öneme sahip ürünlerin başında gelen tahıllar tohumluğun yanı sıra hem insan hem de hayvan gıdası olarak tüketilmeleri ve üretim fazlasıyla Ağrı kırsalını pazara yönelik üretime açan mahsuller olduklarından ekonomik değere sahiptir.

⁵⁸ Kaya, a.g.t., s.374.

⁵⁹ Doğanay, a.g.e., s.86-87.

⁶⁰ Mustafa Gürsaç, "Ağrı'da Zirai Durum"

⁶¹ **Ağrı'nın Sosyo-Ekonomik Durumu ve Uygun Yatırım Alanları**, T.C. Kalkınma Bakanlığı, s.33; Güven Karhan, **Gürbulak Sınır Kapısının Ağrı İli Üzerindeki Sosyo-Ekonomik Etkileri**, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ağrı 2016, s.38.

⁶² Zeki Özbilgi, "Köyde Ziraatçılık"

⁶³ Kaya, a.g.t., s.377-379.

⁶⁴ Erol Sunay, "Ağrı'da Tarla Ziraatı ve Hububatın Önemi", **Hâkimiyet**, 5 Temmuz 1965.

⁶⁵ Kaya, a.g.t., s.377-379.

Nitekim 1950-1980 arası dönemde Ağrılı köylüler buğday, arpa ve çavdar gibi tahıllarını daha çok Toprak Mahsulleri Ofisine satmışlardır⁶⁶.

Buna karşın çavdar ve mısır tarımı ise buğday ve arpaya oranla daha sınırlıdır⁶⁷. Örneğin 1950-1980 arası dönemde Ağrı ilinde mısır ziraatı tarla ziraatından ziyade bahçe ve bostan ziraatı şeklinde yapılmaktadır. Bu nedenle de mısır, geniş ekim sahası bulamamıştır. Ayrıca mısır bölgenin iklim koşullarına da pek uygun değildir. Mısırların çoğunluğu ise sert mısır olarak tabir edilen *Zeomays Indurata*'dır. Bu tür sert karasal iklim koşullarında 100-120 günde yetişmektedir. Bunlara karşın bölgede hayvan yemi olarak da kullanılan mısırın hasadı ise buğday ve arpaya oranla çok daha az emek gerektirmektedir⁶⁸.

Buğdayın ve arpanın yanı sıra Ağrı'da en çok ekilen diğer ürünler şekerpancarı, patates ve soğandır⁶⁹. Bu ürünlerin il genelindeki dağılımları detaylı bir şekilde incelenirse tahıl ve baklagillerin üretiminin Ağrı Merkez İlçeye bağlı köylerde yoğunlaştığı görülürken bir endüstri bitkisi olan şekerpancarı üretiminde ise Tutak, Taşlıçay, Patnos ve Diyadin'in öne çıktığı görülmektedir. Ayrıca keten üretiminde ise Ağrı merkez köyleri ve Eleşkirt'e bağlı köylerin önde olduğu görülür. Bir diğer ifade ile Ağrı merkez köyleri ve Eleşkirt civarı il topraklarının batısına düşmekte ve İran Türkiye hududuna da daha uzak bölgelerdir. Buna karşın hududa yakın ilçelerden olan Doğubayazıt'ta ise meyveciliğin önem kazandığı görülmektedir. Hayvansal üretimin önemine binaen il genelinde özellikle yonca ve korunga başta olmak üzere fiğ ve burçak ekimi de 1960'lardan sonra önem kazanmıştır. Yoncunun yeşil olarak tüketilmesi hayvan sağlığı açısından olumsuz olduğundan daha çok kuru ot şeklinde kullanılırken korunga ise yeşil ot olarak biçilmiştir⁷⁰. Hayvansal üretimde ilkbahar ve yaz aylarında otlaklardan yararlanılsa da uzun ve sert kış koşullarında ağıl ve ahırlarda beslenen hayvanların besin ihtiyacı için fenni yemlerin yanı sıra arpa, buğday, depolanan kuru yoncalar, korungalar ve pancar küspesi kullanılmıştır. Yem bitkileri içinde en verimli olan yörede "kes" adı verilen yoncaydı. Nitekim depolanabilmesinin yanı sıra yılda iki kez biçilebilmekte ve hayvanlarda süt verimini de arttırmaktadır⁷¹. Yonca ve korunganın yanı sıra Türkiye'de yetişen yem bitkileri ise fiğ,

⁶⁶ Erol Sunay, "Ağrı'da Tarla Ziraatı ve Hububatın Önemi", *Hâkimiyet*, 10 Temmuz 1965.

⁶⁷ Kaya, *a.g.t.*, s.377-379.

⁶⁸ Erol Sunay, "Ağrı'da Tarla Ziraatı ve Hububatın Önemi", *Hâkimiyet*, 6 Temmuz 1965.

⁶⁹ Kaya, Karataş, *a.g.m.*, s.164.

⁷⁰ *DİE Tarımsal Yapı ve Üretim (1980)*, Yayın No: 985, DİE Matbaası, Ankara 1982, s.38

⁷¹ Kaya, *a.g.t.*, s.389.

mürdümük, ak üçgül, çayır üçgülü, sudan otu ve yem baklasıdır⁷². Ayrıca Ağrı'da arpa, yulaf, buğday ve şekerpancarı üretimi hayvancılığa yönelik olarak da üretilmektedir⁷³.

Ağrı'da sebze üretimi ise çevresine göre daha ılıman ve ekilebilir alanların genişlediği vadi tabanlarında yoğunlaşmıştır. Başta patates olmak üzere soğan, kavun, karpuz, domates, lahana, salatalık ilde ekimi en çok yapılan sebzelerdendir. Ancak patates ve lahana daha çok pazara yönelik bir üretim kapasitesine sahipken soğan ve fasulye ise aile ihtiyacını karşılamak üzere ekilen mahsullerdendir⁷⁴. Bu bağlamda hem sebze hem de endüstri bitkisi olarak değerlendirilebilecek olan patates Ağrı'da yetiştirilen önemli ürünlerdendir. Patates tarımı bu yıllarda daha çok Ağrı'da özellikle bostan ziraatının geliştiği bölgelerde görülmüştür. Bir çapa bitkisi olan patatesin bu bölgede çoğunlukla "sarıköz" adı verilen erkenci çeşitleri yetiştirilmiştir. Bu süre Ağrı için 80 ile 100 gün arasındadır. Önde gelen insan gıdalarından olan patatesin yaprakları da Ağrı'da hayvan yemi olarak kullanılmıştır⁷⁵. Her yıl patates ekim alanlarında düzenli bir artış olsa da sertifikalı tohum kullanımı yoktur. Hem maliyeti hem de verimi yüksek olan patates, tıpkı mısırdaki olduğu gibi besleyici özelliği, yoğun emek gerektirmemesi ve kısa sürede yetişmesi sayesinde Ağrı ziraatı için oldukça uygun ürünlerdendir. Patates killi ve kireçli topraklar hariç her türlü toprakta yetişmeye uygundur. Hatta Ağrı'nın yüksek platolarında yetişen patatesler o vadakilere oranla daha kalitelidir. Tüm bunların yanı sıra patates bir endüstri bitkisi olduğundan çocuk maması, glikoz üretimi, pudra yapımı ve ispirto üretiminden dokumacılığa ve tutkal üretimine varıncaya dek farklı sektörlerde ham madde olarak kullanılmaktadır⁷⁶.

Ağrı ilinde bakliyat ekim alanları ekili arazilerin ortalama %2,5 ile %4'ünü kapsamaktadır. Nohut, fasulye ve mercimek gibi bakliyatlar bitki artıkları sayesinde hem toprakları kuvvetlendirmek için yeşil gübredir hem de yüksek proteinleri sayesinde iyi bir hayvan yemidir. Tıpkı patatesteki olduğu gibi Ağrı'da fasulye ekim alanları da bostanlara oldukça paraleldir. Bölgede

⁷² Mehmet Yıldız, **Ağrı İlinde Yem Bitkileri Üreticilerinin Sosyo-Ekonomik Durumlarının İncelenmesi**, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş 2019, s.4.

⁷³ Hayrettin Şahin, "Ağrı İlindeki Göçlerin Yönlendirilmesinde Kamu Yatırımları ve Yatırım Teşvik Belgelerinin Önemi", **Akademik Bakış Dergisi**, S 46, 2014, s.37.

⁷⁴ Kaya, **a.g.t.**, s.390-392.

⁷⁵ Erol Sunay, "Ağrı'da Tarla Ziraatı ve Hububatın Önemi", **Hâkimiyet**, 7 Temmuz 1965.

⁷⁶ Erol Sunay, "Ağrı'da Patates Ziraatının Gelişme İmkânları", **Hâkimiyet**, 20 Temmuz 1965.

diğer birçok üründe olduğu gibi ekim mibzer ile değil daha çok serpme olarak yapılmıştır. Ancak nohut ve mercimek ise patates ve fasulyenin aksine sahip oldukları ticari değer sayesinde tarla ziraatı şeklinde yapılmıştır⁷⁷.

Ağrı'da üretilen ve ticari önemi olan buğday ve arpanın dahi bir kısmı ticari öneminden ziyade gıda (bulgur ve un) ve yem ihtiyacı için üretilmektedir⁷⁸. Bölgedeki yağış nispeten yeterli olsa da yazları görülen şiddetli buharlaşma su noksanlığına ve yarı kurak bir iklime yol açar⁷⁹. Ayrıca sulama suyu yetersizliği de mahsullerin gelişiminde bir diğer kısıtlayıcı faktördür. Hatta Ağrı, Türkiye'nin en doğusunda yer alan bir serhat kenti olarak Türkiye'nin en büyük pazarları olan İstanbul, Ankara ve İzmir'e de en uzak vilayetlerdendir. Bu yüzden Ağrılı çiftçiler katma değeri yüksek endüstri bitkileri ya da yağlı tohum bitkilerinden ziyade uzun süre depolanabilen ürünlere yönelmişlerdir⁸⁰.

1950-1980 arasında Ağrı'da endüstri bitkisi olarak yetiştirilen şekerpancarı ilin zirai ekonomisinin kapitalist pazar ekonomisiyle bütünleşmesinde⁸¹ ve makineleşme ve kimyevi gübre gibi modern tarım tekniklerinin kullanılmasında katkı verici olmuştur⁸². Şekerpancarı dışındaki endüstri bitkilerinin yetişmesini kısıtlayan en önemli faktör iklimdir⁸³. Doğu Anadolu Bölgesi'nde, yükselti, iklim, toprak yapısı ve ürün rekabetine bağlı olarak⁸⁴ ilk pancar ekimi 1953 yılında başlamış olup⁸⁵ 1956 yılında da Erzurum, Erzincan, Muş ve Malatya illerine dört şeker fabrikası kurulmuştur⁸⁶. Biyolojik ve zirai açıdan şekerpancarının verimi, kalitesi ve şeker oranı iklim faktöründen doğrudan etkilenen mahsullerdendir. Şekerpancarı, ılıman kuşak bölgelerinde, sulamalı tarım ile tropik bölgelerin ılık, serin ve nispeten yağışlı alanlarında yetiştirilebilmektedir⁸⁷. Ancak Ağrı ilindeki don olayları ve karasal iklim koşulları şekerpancarı ekiminin nisan

⁷⁷ Erol Sunay, "Ağrı'da Tarla Ziraatı ve Hububatın Önemi", **Hâkimiyet**, 8 Temmuz 1965.

⁷⁸ Kaya, **a.g.t.**, s.355.

⁷⁹ Doğanay, **a.g.e.**, s.74-75.

⁸⁰ Kaya, **a.g.t.**, s.356-357.

⁸¹ Kaya, **a.g.t.**, s.355.

⁸² Salim Arpacı, **Ağrı ve Çevresinde Şeker Pancarı Tarımı ve Şeker Sanayi**, Atatürk Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2010, s.75-77.

⁸³ Kaya, **a.g.t.**, s.355.

⁸⁴ Ali Özçağlar, "Türkiye'de Şekerpancarı Ekim Alanlarının Coğrafi Dağılışı", **Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Ankara 1992, s.30.

⁸⁵ Arpacı, **a.g.t.**, s.92.

⁸⁶ Özçağlar, **a.g.m.**, s.23.

⁸⁷ Kaya, **a.g.t.**, s.381.

ayına kadar ertelenmesine neden olmaktadır⁸⁸. Ağrı’da yetiştirilen şekerpancarlarının ortalama yaprak ağırlıkları 63 gramdır, gövde ağırlıkları 222 gram, ortalama şeker nispeti ise %19,6 ve ortalama azot nispeti %26’dır⁸⁹. Biyolojik özellikleri ve iklim koşulları nedeniyle Ağrı’da yetişen pancarlar küçük ancak şeker oranları yüksektir. Hâlbuki diğer bölgelerde ise pancarların şeker oranları düşük, küspeleri fazladır⁹⁰.

Hatta şekerpancarı tarımı açısından da düşünüldüğünde Ağrı’da 335 köyde sulama yapılmakta ve artezyen suları 65-70 metre derinlikten çıkarılmaktadır. Yeraltı su rezervi ise 250 milyon m³tür. Ancak sulamaya elverişli 1.000.000 dekar arazinin sadece üçte biri sulanabilmektedir⁹¹. Şekerpancarı tarımı tarımsal sulama ve şeker sanayinin kurulmasıyla yaygınlaşmıştır⁹². Nitekim sulamalı tarımda şekerpancarı verimi en az %50 artmaktadır⁹³. Ancak Ağrı Ovası’nda pancar aynı tarlaya 4 yılda bir ekilmiştir. 4’lü münavebenin amacı ise toprağın verim kabiliyetini koruma, yabancı otlarla mücadeleyi sağlama ve de bitki sağlığını koruma amacını taşımaktaydı⁹⁴. Üreticiler noktasında ise 1965 yılında Ağrı ve Kars’ta 2.956 şeker pancarı üreticisi varken bu sayı 1975’te 11.371’e çıkmıştır⁹⁵. 1980’lerde Ağrı’da 201 köyde 12.122 çiftçi şeker pancarı üretmektedir⁹⁶. Daha sonra ise bu sayı 236 köyde 13.659’a çıkmıştır. Bu da il çiftçilerinin yaklaşık %30-35’ine tekabül etmektedir⁹⁷.

Genel olarak şeker fabrikalarının kuruluşu ilk olarak 1926 yılında Uşak ve Kırklareli Alpullu’da kurularak Cumhuriyet’in ilk yıllarına kadar gitse de yaygınlık kazanması 1950’lerde olmuştur. Nitekim 1951 yılında hazırlanan Şeker Sanayi Tevzi Programı ile hem yeni şeker fabrikalarının kuruluşu hem de pancar üreticilerinin teşkilatlandırılması için kooperatifleşme gündeme gelmiştir⁹⁸. Şekerpancarının Ağrı’da pazara yönelik üretimi 1950’lerin ortalarında Erzurum Şeker Fabrikası’nın kuruluşu ile başlamış olup buna bağlı

⁸⁸ Özçağlar, a.g.m., s.32-34.

⁸⁹ “Ağrı’da Zirai Durum Şeker Fabrikası Kurulması İmkânları”, **Hâkimiyet**, 28 Mayıs 1965.

⁹⁰ “Ağrı’da Şeker Pancarı”, **Mesuliyet**, 6 Temmuz 1963.

⁹¹ **Ağrı İl Yılığ (1973)**, T.C. Ağrı Valiliği, s.134-137.

⁹² Özçağlar, a.g.m., s.30.

⁹³ Arpacı, a.g.t., s.35.

⁹⁴ Faruk Kaya, a.g.t., s.387.

⁹⁵ Salim Arpacı, a.g.t., s.84.

⁹⁶ Şekip Yazgan, “Ağrı İlinin Sanayi Yapısı”, **Ağrı İlinin Sosyo-Ekonomik Yapısı**, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Ağrı 2018, s.100.

⁹⁷ **Ağrı Şeker Fabrikası, (12 Ekim 1984)**, Mars Matbaası, Ağrı 1984.

⁹⁸ **Ağrı Şeker Fabrikası, (12 Ekim 1984)**.

olarak Ağrı ve Eleşkirt'te Pancar Ziraat Bölge Şeflikleri kurulmuştur. 1984 yılında Ağrı Şeker Fabrikası'nın kuruluşu ile de üretim hız kazanmıştır⁹⁹. Bu dönemde Ağrı ve Eleşkirt'te Pancar Ziraat Bölge Şeflikleri bir taraftan pancar tohumlarının ücretinin yarısını çiftçiye ücretsiz olarak dağıtmış, geri kalan ücreti ise pancar tesliminde almışlardır. Ayrıca yılda üçer kez de üreticilere avans ve pancar vermişlerdir¹⁰⁰. Ancak 1956-1984 yılları arasında Ağrı'da üretilen pancarlar 189 km uzaklıktaki Erzurum Şeker Fabrikası'na nakledilmiştir. Ayrıca Iğdır ve Erciş ovasında yetiştirilen şekerpancarı da Erzurum Şeker Fabrikası'nda işlem görmüştür¹⁰¹. Ancak 1970'lerin ortalarında artan şekerpancarı üretimi karşısında Erzurum Şeker Fabrikası'nın kapasitesinin yetersiz kalması, ulaşım sıkıntısı ve pancarın bozulma tehlikesi yeni bir şeker fabrikasının kurulmasını zorunlu kılmıştır¹⁰². Tüm bu üretim potansiyeline rağmen Ağrı Şeker Fabrikası'nın inşası 1976-1984 yılları arasında gerçekleşmiştir. Fabrikanın temellerinin atıldığı 1976 senesinde Türkiye genelinde toplam 22 şeker fabrikası bulunmaktadır. Şeker fabrikaları ile amaçlanan ise şekerpancarı tarımını geliştirmek, şeker tüketim ihtiyacını karşılamak, şeker ticaretini arttırmak, tarıma dayalı sanayiye geliştirerek ülke ekonomisine katkıda bulunmaktır. Hatta bunların da ötesinde Türkiye'nin birçok bölgesinde pancar teşkilatları üreticilere tarımsal bilgi, makineleşme, zirai mücadele ilaçlarının ve kimyevi gübre kullanımının yayılmasında çok önemli rol oynamıştır¹⁰³.

IV.2. Ağrı Tarımında Modernleşme: Zirai Mücadele, Gübre ve Makineleşme

Marshall Planı sonrasında Türkiye tarımına girmeye başlayan ilaç, gübre ve makineleşme 1960'larda yaygınlık kazanmıştır. Bu bağlamda, Ağrı ili özelinde Zirai Mücadele İl Tarım Müdürlüğü'nün teşvikiyle özellikle 1966 sonrasında fenni (kimyevi) gübre kullanımı il genelinde yaygınlaşmaya başlamıştır¹⁰⁴. Bu dönemde Ağrı'da ahır gübresi kullanan köy sayısı 86 iken kimyasal gübre kullanan köy sayısı 348 ve her iki tür gübrenin kullanıldığı

⁹⁹ Kaya, a.g.t., s.355.

¹⁰⁰ Kaya, a.g.t., s.381-384.

¹⁰¹ "Ağrı'da Zirai Durum Şeker Fabrikası Kurulması İmkânları"

¹⁰² Arpacı, a.g.t., s.77.

¹⁰³ Ağrı Şeker Fabrikası, (12 Ekim 1984); Yılmaz Kurt, "Ağrı'da Pancar", *Hâkimiyet*, 2 Temmuz 1965; Erol Sunay, "Ağrı'da Tarla Ziraatı ve Hububatın Önemi", *Hâkimiyet*, 7 Temmuz 1965.

¹⁰⁴ Özmen, a.g.e., s.38.

köy sayısı ise 77'dir¹⁰⁵. Ancak çiftlik ya da ahır gübresinin kullanılması yanmış ya da dinlendirilmiş olması gibi teknik bilgi gerektirmektedir. Toprağa serilme işlemlerinin de 6 ile 12 ay öncesinden yapılması gerekmektedir. Bu yüzden Ağrı'nın iklim koşullarında bu işlemleri yapmak da oldukça zor olduğundan¹⁰⁶ Ağrı ilinde hayvan gübresi daha çok evlerde ısınma amaçlı yakacak olarak kullanılmıştır¹⁰⁷.

1950'li ve 1960'lı yıllarda gübrede olduğu gibi çiftçiler zirai mücadele ve tohumluk kullanımında da geleneksel metotları da uygulamışlardır. Örneğin 1960'larda çiftçilerin çoğunluğu buğday ekiminden önce tohumluk seçiminde bilinçli bir tercih yapmadıkları gibi tohum ilaçlama da genellikle yapılmamıştır. Ekilen buğdayların %70'i günlük buğday olup genelde elle saçılarak ekilmiştir. Hasat döneminde ise buğday tırpanla biçilip dövenle hasat edilmiştir¹⁰⁸. Bu durum bahsedilen yıllarda aslında tarımda daha yüksek verim alabilmek için uygulanması gereken beşerî önlemler olan ileri tarım (intansif) metotları ile doğa ve ilkim şartlarına bağlı (ilkel) ekstansif tarım metotlarının iç içe geçtiğini göstermektedir¹⁰⁹. Hükûmet tarafından destek amacıyla muhtaç çiftçilere 1950'lerde tohumluk buğday dağıtılmıştır. Bu bağlamda Ağrı iline 390 ton tohumluk buğday gönderilmiş, 2 selektör binası inşa edilmiş ve 13.500 dekada oluşan fare zararı önlenmiştir. 3 selektör ve 4 makine ile sürme hastalığına karşı önlem alınmıştır. Mahsullere zarar veren yabani hayvanlara karşı köylülere de 50 adet silah verilmiştir. Ayrıca çiftçinin makineleşmesi için Ziraat Bankası kredi tahsisinde bulunmuştur¹¹⁰. Şekerpancarı her ne kadar Ağrı çiftçisini kapitalist pazar ekonomisiyle bütünleştirse de 1950 ve 1960'lı yıllarda çiftçilerin bilinçli bir şekerpancarı tarımı yaptığını söylemek oldukça zordur. Her ne kadar şekerpancarı buğdaya oranla daha verimli bir ürün olsa da gübre ihtiyacı dolayısıyla köylü 1966'ya dek gübre kullanımından uzak durmuştur¹¹¹. Nitekim Ağrı Tarım Teşkilatının gayretleriyle il genelinde 1966 yılında 109 ton ve 1967'de 245 ton gübre kullanılmıştır. Ancak küçük üreticilerin alım gücü düşük olduğundan fenni gübreyi pahalı bulmuşlardır¹¹². Benzer çalışmalara ek olarak 34.000 dekar

¹⁰⁵ **DİE Genel Tarım Sayımı Köy Genel Bilgi Anketi Sonuçları**, DİE Matbaası, Ankara 1992.

¹⁰⁶ Erol Sunay, "Ağrı'da Patates Ziraatının Gelişme İmkânları"

¹⁰⁷ **BCA**, 30-1-0/115-730-1.

¹⁰⁸ Erol Sunay, "Ağrı'da Tarla Ziraatı ve Hububatın Önemi", **Hâkimiyet**, 3 Temmuz 1965.

¹⁰⁹ Doğanay, **a.g.e.**, s.71.

¹¹⁰ "Vilayetimizde Ziraat Faaliyetleri", **Yayla**, 12 Kasım 1953.

¹¹¹ "Şekerpancarı Ekicilerine", **Hâkimiyet**, 27 Mayıs 1965.

¹¹² **BCA**, 30-1-0/115-730-1.

sahada tarla faresiyle mücadele, 1.250 dekar yonca sahasında hortumlu böceği mücadelesi, 10.000 dekarlık hububat sahasında yabancı ot mücadelesi yapılmıştır¹¹³.

Ağrı tarımında makineleşme Türkiye ortalamalarına oranla biraz daha yavaş gelişme göstermiştir. Ancak Türkiye tarımında olduğu gibi Ağrı'da da traktörün bir üretim ve ulaşım aracı olarak tarıma girmesiyle ekim alanları artıp otlak alanlar daralmıştır. Tarlaya çevrilen otlaklar ilk yıl verimli olsalar da sonraki yıllarda kuraklıkla düşen verim yüzünden ilde kıtlıklar baş göstermiştir. Ağrı ili dâhilinde en çok hububat Ağrı Merkez İlçe, Eleşkirt ve Tutak'ta ekilmiştir. Modern zirai aletlerin Ağrı tarımında kullanılması 1960'larda başlasa da karasaban, kotan ve döner pulluk gibi geleneksel zirai aletlerin de bir müddet kullanıldığı görülmektedir. Karasaban daha çok küçük tarım işletmelerinde kullanılsa da çok zamanda az iş yapmaktaydı. Geleneksel aletlere bir diğer örnek olan kotan ise Kars ve Ağrı civarına 1878 Osmanlı Rus Savaşı sonrası işgal yıllarında girmiş olup 3-8 arası çeki hayvanı tarafından çekilmekteydi. Döner pulluk ise kotandan daha az çeki gücüne sahip olup nadas ve bakir toprakların işlenmesinde kullanılmaktaydı¹¹⁴.

Tablo 3. 1950-1980 Arasında Ağrı İlinde Zirai Alet ve Makineler İstatistiği.

Yıllar	1952	1957-1961	1972	1980
Tarım Aletleri				
Karasaban	31.054	3.880	24.150	21.750
Döğen	-	-	27.300	13.195
Pulluk	1.773	634	18.342	7.314
Traktör	72	76	390	1.638
Ekremöz	425	450	1.420	-
Selektör	1	5	37	19
Biçerdöver	-	23	19	-
Orak Makinesi	-	-	107	630
Harman Makinesi	-	-	269	1.150
Çayır Biçme Makine	-	-	172	929
Balya Makinesi	-	-	7	29

Kaynak: DİE Tarımsal Yapı ve Üretim, 1954; 1959;1964; 1975; 1982.

¹¹³ “Zirai Mücadele Mevsimi”, **Hâkimiyet**, 6 Mayıs 1963.

¹¹⁴ Erol Sunay, “Ağrı'da Tarla Ziraatı ve Hububatın Önemi”, **Hâkimiyet**, 1 Temmuz 1965.

Ağrı tarımındaki mekanizasyon Türkiye ortalamaları altında yavaş ama tarımsal modernizasyona uygun bir seyir göstermiştir. Bu durum 1950-1980 arası dönemde karasaban ve traktör sayıları üzerinden anlaşılabilir. Bu yüzden Ağrı ili genelinde karasaban sayısı azalırken traktör sayısında artış olduğu görülmektedir. 1950 yılında Türkiye genelinde 13.566 olan traktör sayısı 1980 yılına gelindiğinde 32 kat artarak 436.369'a çıkmıştır. Böylece 1950 yılında ortalama il başına düşen traktör sayısı da 25'ten 7.711'e yükselmiştir. Buna karşın Ağrı ilindeki traktör sayısındaki rekor artış 1950-1952 arası yaşanmıştır. Öyle ki 1950'de 1 olan traktör sayısı 72'ye çıkmıştır. Ancak Ağrı ilindeki traktör sayısı 1980 yılı temel alındığında hem artış bazında hem 1.638 traktör sayısı ile Türkiye ortalamasının gerisinde kalmıştır. Karasaban sayıları dikkate alındığında ise Türkiye genelinde karasaban sayısı 1.981.550'den 953.292'ye düşerek yarı yarıya bir azalma gösterirken Ağrı ilinde ise bu sayı 31.054'ten %30'luk bir azalma ile 21.750'ye gerilemiştir¹¹⁵. Tarımsal mekanizasyonda daha pahalı bir makine olan biçerdöver ise 1960'larda ilde 16 adet olup daha çok büyük tarım işletmesi olan çiftçilerin elinde toplanmıştır¹¹⁶. Öyle ki, Ağrı ilinde pancar ve patates tarımının gelişmesine rağmen belirtilen yıllar arasında pancar veya patates ekim makinesi yoktur¹¹⁷.

IV.3. Hayvansal Üretim

Haluk Cillov'a göre Türkiye'de üç çeşit hayvansal üretim bulunmaktadır. İlk olarak göçebe hayvancılık, sürülerin yazları yayla ve otlaklarda dolaştırılıp kışları kuru ot ve saman verilmesi şeklinde yapılmaktadır. Bu tarz hayvancılık Doğu Anadolu ve Toroslar'da yaygındır. İkinci olarak ahır hayvancılığı ise hem batı hem de doğu illerinde görülen hayvancılık tarzı olup kışın ahırlarda yemle beslenen hayvanların yazın çayırlarda otlatılması şeklindedir. Son olarak ise köy hayvancılığında bahsedilebilir. Bu hayvancılık türü ise daha çok geçimini bitkisel üretimden sağlayıp köylülerin hayvancılığı tali bir iktisadi uğraş olarak yapmaları sonucu gelişmiştir. Yazın köyün otlaklarında otlayan bu hayvanlar kışları ahırlarda yem, küspe, arpa ve samanla beslenir¹¹⁸.

¹¹⁵ DİE Ziraat Sayım Neticeleri, Yayın No: 371, DİE Matbaası, Ankara 1956; T.C. Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, Zirai Bünye ve İstihsal (1946-1953); DİE Tarımsal Yapı ve Üretim (1980).

¹¹⁶ "Ağrı'da Zirai Durum Şeker Fabrikası Kurulması İmkânları".

¹¹⁷ DİE Tarımsal Yapı ve Üretim (1980).

¹¹⁸ Cillov, a.g.e., s.3-4.

Ağrı ilinde 1950'li yıllarda kuru ot, arpa ve saman kış mevsiminde hayvan beslenmesi için kullanılırken 1970'lerden itibaren yonca, korunga ve fiğın önem kazandığı görülmektedir¹¹⁹. %70'nin hayvansal üretimle meşgul olduğu köylünün yem bitkilerine yönelmesinde samanın hayvansal gıda açısından faydalı olmaması da etkili olmuştur¹²⁰. Ağrı topraklarının yarıya yakını bu dönemlerde doğal çayır alanları olan steplerden ve meralardan oluşmaktadır. Stepler doğal çayır alanları olarak geleneksel hayvan otlatma alanlarıdır. Steplerin dağılışı ile de küçükbaş hayvanların dağılışı arasında bir paralellik bulunmaktadır¹²¹. Ağrı ili genelinde daha çok yaygın olan koyun besiciliğidir. Koyunu sığır ve az da olsa keçi besiciliği izlemektedir¹²². Ancak hayvancılığın küçük aile işletmeleri tarafından iptidai yollarla yapılması, verimli ırklar yerine yerli ırkların yetiştirilmesi, karlı gün sayısından dolayı ağıllarda kalan ve yemle beslenen hayvanların maliyetlerinin artması ve düşük koyun fiyatları dolayısıyla hayvansal üretim halkın refah seviyesini arttırmamıştır¹²³.

Tablo 4. Yıllara Göre Ağrı İli Hayvan Sayıları.

Yıllar	1950	1960	1972	1980
Hayvan Grupları				
At	14.741	15.671	17.440	14.460
Katır	-	-	30	50
Eşek	2.645	3.454	6.970	8.890
Deve	90	13	-	20
Öküz	-	-	48.376	45.708
Manda	11.229	15.990	17.462	21.495
İnek	-	-	135.972	175.772
Sığır	207.618	240.970	22.733	40.633
Dana	-	-	66.699	106.850
Koyun	566.741	604.424	1.483.990	2.148.240
Kıl Keçisi	107.168	98.431	124.760	119.340
Tiftik Keçisi	1.405	222	260	-
Tavuk	-	206.000	305.000	345.750
Hindi	-	-	52.500	68.350
Arı Kovanı	-	3.775	5.150	6.869

Kaynak: DİE Tarımsal Yapı ve Üretim, 1954; 1963: 1975; 1982.

¹¹⁹ 1973 Ağrı İl Yıllığı, T.C. Ağrı Valiliği, s.140.

¹²⁰ Zeki Özbilgi, "Köyde Ziraatçılık", *Hâkimiyet*, 18 Mayıs 1965.

¹²¹ Hayati Doğanay, *a.g.e.*, s.230-239.

¹²² Saliha Koday, *a.g.e.*, s.90.

¹²³ BCA, 30-1-0/115-730-1; Hayati Doğanay, *a.g.e.*, s.240.

Ağrı ilinde 1950-1980 arası dönemde at, öküz, manda gibi hayvanlar tarla sürümlerinde ve ulaşımda kullanıldığından sayılarında bir artış olmuştur. Hatta binek hayvanları içinde yörede eşeklerin ulaşım ve yük taşımacılığında kullanılması sayılarının düzenli artışını sağlamıştır. Bunların yanı sıra inek, sığır, koyun ve keçi gibi hayvanlar ise yörede eti, sütü ve yünü için yetiştirilmektedir. Bunun yanı sıra, sığır, inek ve keçi sayısı bu dönem aralığında belli bir düzeydeyken koyun sayısında ise yıllar içinde tam 4 kat artış söz konusu olmuştur. Buna bağlı olarak da et ve süt üretiminde Ağrı'da en çok sığır ve koyun ön plana çıkmaktadır. Ayrıca sığır çeşidi olarak da Ağrı yöresinde hastalıklara ve yetersiz beslenmeye daha dayanıklı olan Doğu kırmızısı çeşidi yaygındır¹²⁴. Sığırların etinden, tarla sürümlerinde çeki kuvvetinden ve sütünden yararlanılırken at, manda ve öküzün ise daha çok çeki kuvvetinden yararlanılmıştır. Büyükbaşlar içinde en yüksek iktisadi kıymeti olan hayvan sığırdır. Çeki hayvanları içinde en kuvvetli olanı ise attır¹²⁵.

Tablo 5. 1950-1980 Arası Et Üretimi (ton) ve Süt Miktarı (Litre).

Yıllar	1950	1960	1972	1980
Hayvansal Ürünler				
Koyun Eti	85	-	325	66.965
Koyun Sütü	8.082	23.400	40.370	55.920
Keçi Eti	50	-	135	17.680
Keçi Sütü	2.892	5.264	3.670	3.515
Sığır Eti	142	-	345	108.690
İnek Sütü	28.887	24.883	39.150	50.625
Manda Eti	3	-	40	10.660
Manda Sütü	8.138	1.981	3.450	3.410
Oğlak Eti	2	-	-	-
Kuzu Eti	2	-	-	-
Bal	27.100	20.000	90.000	25.170
Bal Mumu	1.000	-	18.000	2.110
Yumurta	7.119.000 tane	6.285.000 tane	12.200.000 tane	4.134.719 tane

Kaynak: DİE Tarımsal Yapı ve Üretim, 1954; 1963; 1975; 1982.

¹²⁴ Kaya, a.g.t., s.407.

¹²⁵ Cillov, a.g.e., s.4-7.

1960'lı ve 1970'li yıllarda Türkiye genelinde koyun ırkları merinos, akkaraman, morkaraman, dağlıca, karayaka, kıvırcık, kara göl, sakız ve imrozdur. Doğu Anadolu'da ise daha çok akkaraman ve morkaraman ırkları mevcuttur. Koyunun yanı sıra keçi ırkları içinde kıl keçisi ve tiftik bulunmaktadır. Tiftik özellikle ihraç maddesi olarak da kullanıldığından tiftikte artış görülürken diğer keçi çeşitlerinde ise azalma görülmüştür¹²⁶.

Koyunun eti, sütü, gübresi, derisi ve yününden yararlanır. Ayrıca koyun, Türkiye'nin ekstansif hayvancılığına da en uygun hayvandır¹²⁷. Kızılakaraman ve Akkaraman çeşitlerinin yanı sıra Ağrı ilinde ise daha çok bu yöreye en uygun çeşit olan morkaraman koyunları bulunmaktadır. Morkaraman koyunlarının canlı ağırlığı 40 ile 60 kg arasındayken süt verimleri ise 1 litre kadardır. Ancak kar örtüsünün yılın altı ayı yerden kalkmaması yüzünden koyun sürüleri ağıllarda kaba yem, küspe ve kuru otlarla beslendiğinden çiftçilerin maliyetlerini arttırmıştır. Bu nedenle de sürü sahipleri koyunlarının bir bölümünü bu yüzden satmak zorunda kalmıştır¹²⁸. Ağrı il geneli düşünüldüğünde küçükbaşlar nezdinde en çok koyun Doğubayazıt, Diyadin ve Eleşkirt'te bulunurken en çok keçi Doğubayazıt, Tutak ve Diyadin'dedir. Büyükbaşlar nezdinde ise en çok sığır Ağrı merkez, Eleşkirt ve Doğubayazıt'tayken en çok manda ise Patnos, Ağrı merkez ve Tutaktadır¹²⁹.

Ağrı ilinde gelişme gösteren bir diğer hayvansal üretim ise arıcılıktır. Arıcılığın gelişiminde ise ilin topografyası ve iklimi sayesinde ortaya çıkan zengin bitki örtüsü ile arılar, uzun bir dönemde zengin polen ve nektar elde etme imkânına sahip olmaktadır. Ayrıca Ağrı'da zirai mücadelede tarım ilacı kullanımının düşük düzeyde kalması da arıcılığın gelişmesine katkı sağlamıştır. Ancak geleneksel metotlarla yapılan arıcılıkta uzun kış şartları bazı yıllar arı ölümlerine de neden olmuştur. Ancak 1966 yılında Türkiye vilayetleri içinde Ağrı ilindeki kovan sayısının ortalama sayıdan düşük olması ilin arıcılık konusundaki potansiyelini yeterince kullanamadığını, arı ürünlerinden yeteri kadar verim ve kazanç elde edemediğini

¹²⁶ Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), **IV. Beş Yıllık Kalkınma Planı, Hayvancılık, Hayvan Islah ve Üretimi Alt Komisyon Raporu**, Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara 1977, s.3-5.

¹²⁷ Cillov, **a.g.e.**, s.10.

¹²⁸ Kaya, **a.g.t.**, s.401; Özmen, **a.g.e.**, s.33; T.C. Ağrı Valiliği, **1973 Ağrı İl Yıllığı**, s.142; Orhan Şahinoğlu, "Ağrı Hayvancılığı", **Mesuliyet**, 8 Haziran 1963.

¹²⁹ Özmen, **a.g.e.**, s.34.

göstermektedir¹³⁰. Diğer doğu vilayetlerine oranla Ağrı ilinde arı kovanı sayısı daha azdır¹³¹. Arıcılık Ağrı'da daha çok Hamur ve Eleşkirt'te yaygınken Doğubayazıt'ta ise gelişme göstermemiştir. Tarihsel olarak Ağrı ve Kars'ın endüstrileşmeden uzak doğal koşullarında arıcılığın gelişmesinde Birinci Cihan Harbi yıllarındaki Rusların da etkili olduğu görülmektedir. Ruslar 1914-1917 arası dönemde bölgeye yeni tip arı kovanları getirmişlerdir¹³². Kümes hayvanı olarak ise ilde tavuk, hindi, kaz ve ördek bulunur. Bu hayvanların hane başına sayıları 10-15 civarındadır. Tavuklar yumurta ve etleri için yetiştirilirken diğerleri ise hane halklarının et ihtiyacı için yetiştirilmektedir¹³³.

Ağrı ilinin iklim koşulları ve toprak yapısının bitkisel üretimi sınırlandırması ve de il genelindeki geniş çayır ve mera varlığı hayvansal üretimi ön plana çıkartmıştır¹³⁴. Fiziki coğrafya koşullarına bağlı olarak Ağrı ilinde birinci derecede hayvan yetiştiriciliği ikinci derecede de ekip biçme faaliyetleri vardır¹³⁵. Hayvansal üretim Ağrı kırsalının gündelik hayatında en temel geçim kaynağı olduğundan hem ildeki bitkisel ürün çeşitliliğini belirlemekte hem de köyler arası otlak alanların iktisadi kıymetini de attırmaktadır. Kırsalda otlakların öneminden dolayı köylüler hem hazine arazilerini hem de yaylak alanları kendi köy hudutları içinde düşündüklerinden köyler arası sınırlarda zaman zaman ihtilaflar da gündeme gelmiştir¹³⁶. Hatta ova köylerinde ve dağ eteği köylerinde bitkisel üretim ve hayvansal üretim birlikte yürütülürken dağ köylerinde ise hayvansal üretim ön plana çıkmıştır¹³⁷.

Doğu Anadolu Bölgesi vilayetleri içinde Ağrı yüz ölçümüne oranla en geniş otlak alanlara sahip ildir¹³⁸. Hatta 1950-1980 arası dönemde Ağrı'daki çayır ve mera alanı Türkiye ortalamalarının da üzerindedir¹³⁹. Nitekim çayır ve mera alanlarında yetişen otlaklar ildeki hayvanların kaba yem ihtiyacını

¹³⁰ Faruk Kaya, "Ağrı İlinde Arıcılık Yapısı ve Değerlendirme Durumu", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C 12, S 2, 2010, s.36-37.

¹³¹ Koday, *a.g.e.*, s.97.

¹³² Faruk Kaya, "Ağrı İlinde Arıcılık Yapısı ve Değerlendirme Durumu", s.36-37.

¹³³ Kaya, *a.g.t.*, s.410.

¹³⁴ Esra Kadanalı, *Tarım, Hayvancılık ve Ormancılık, Ağrı İlinin Sosyo-Ekonomik Profili*, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, 2018, s.121.

¹³⁵ Doğanay, *a.g.e.*, s.229.

¹³⁶ Kocaman, vd., *a.g.m.*, s.612.

¹³⁷ Faruk Kaya, "Ağrı Merkez İlçede Köy Yerleşmelerinin Coğrafi Şartlarla İlişkisi", s.323.

¹³⁸ Kaya, *a.g.t.*, s.400.

¹³⁹ Uğur Okur, *Bölgesel Kalkınma Politikaları ve Ağrı İlinin İktisadi Analizi*, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ağrı 2017, s.79.

karşılması bakımından önemlidir¹⁴⁰. Ağrı'ya en çok yağış ilkbahar aylarında düşmektedir. Bu yüzden de yaz ortasına kadar vadi tabanlarından yüksek dağ yamaçlarına kadar yeşil kalan otlak alanlar hayvanların ot ihtiyacını karşılamaktadır¹⁴¹. Yazın dağ eteklerinde kuruyan otlara karşı yüksek yerlerde yeşil kalan otlar bir yandan da yaylalara mevsimlik göçe neden olmaktadır. Yaylalara çıkan aileler süt, yoğurt, peynir ve tereyağı gibi süt ürünlerini de buralarda yapmışlardır¹⁴². Bunun yanı sıra hayvan yünlerinden halı, kilim, çorap, çadır ve ip dokumacılığı da yine yaylalarda yaygındır¹⁴³. Doğubayazıt, Diyadin ve Aladağ'daki köylü kadınlar tarafından dokunan halı ve kilimler Ağrı'ya hayvan pazarına gelen cambazlar tarafından da alınmaktadır¹⁴⁴.

Ağrı ilinde bitkisel üretimin yanı sıra ildeki endüstrileşmede de hayvansal üretimin belirleyici olduğu görülmektedir. Hatta Ağrı 1950-1980 arası dönemde Kars'a (Ardahan ve Iğdır dâhil) göre daha yüksek oranda küçükbaş hayvan potansiyeline sahiptir¹⁴⁵. Bunun iki sebebi bulunmaktadır; ilk neden Ağrı halkının büyükbaş hayvancılık konusunda teknik bilgi birikimi eksikliği ve yaşadıkları mali güçlüklerken ikinci neden ise Ağrı'nın yüksek engebeli alanlarında sığır besiciliğinden ziyade keçi bakımının daha uygun olmasıdır. Buna karşın keçinin tarla mahsullerine zarar vermesi sonucu ova köylerinde daha çok sığır ve koyun besiciliği gelişmiştir. Keçi eti ve sütü için yörede bakıldığından Ağrı kırsalında süt verimi dolayısıyla kıl keçisi tercih edilmektedir¹⁴⁶.

Ağrı her ne kadar hayvansal üretimiyle bilinse de 1960'lı yılların ortalarına kadar bu ürünlerden katma değer yapabilecek ve marka üretebilecek bir işletme yoktur¹⁴⁷. Ancak 1965 yılında Doğubayazıt'a bağlı Üçgöze köyünde Aladağ'ın Kandilli Yaylaları'nda geliştirilen tam yağlı Edirne tipi Ağrı Beyaz Peyniri Erzurum Et Balık Kombinasyonu çatısı altında rağbet

¹⁴⁰ **Ağrı İl Çevre Durum Raporu**, T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, Ağrı 2014, s.60.

¹⁴¹ Kaya, **a.g.t.**, s.393.

¹⁴² Faruk Kaya, "Aladağ'da Yaylalar ve Yaylacılık", **Doğu Coğrafya Dergisi**, C 13, S 19, Erzurum 2008, s.142.

¹⁴³ Kaya, Karataş, a.g.m., s.164.

¹⁴⁴ "Ağrı'da Halı Kilim Sanayi", **Mesuliyet**, 15 Haziran 1963.

¹⁴⁵ **Ağrı'nın Sosyo-Ekonomik Durumu ve Uygun Yatırım Alanları**, T.C. Kalkınma Bakanlığı, s.103.

¹⁴⁶ Kaya, **a.g.t.**, s.395-401.

¹⁴⁷ Mustafa Gürsaç, "Ağrı'da Zirai Durum", **Hâkimiyet**, 20 Mayıs 1965.

görmüştür. Bu da bölgede mandracılığın geliştirilmesi açısından Ağrı ilinin sahip olduğu yüksek potansiyeli göstermektedir¹⁴⁸.

1950 ve 1960'larda Türkiye'nin en büyük hayvan pazarına sahip olan Ağrı'da¹⁴⁹ 1968 yılında başlayan Ağrı Et Kombinası inşaatının 1976 yılına kadar bitmediği görülmektedir¹⁵⁰. 1952 yılında Türkiye'de balıkçılığı ve hayvancılığı geliştirmek adına kurulan Et ve Balık kurumunun 1953'te ilk kurduğu kuruluş Erzurum Et Kombinasıdır¹⁵¹. Hatta 1982 yılına ait Sanayi ve Teknoloji Bakanlığının Doğu Bölgesi İlleri Raporu'nda Ağrı Et Kombinasının 1982 yılına kadar çalışmadığı yalnızca Eleşkirt ilçesinde yıllık 15.000 ton buğday işleyen bir un fabrikasının varlığından bahsedilmektedir¹⁵². Buna karşın 1960'lı ve 1970'li yıllarda İran'a ihraç edilen koyunların ve Rusya'ya ihraç edilen sığırların yarısından fazlası Ağrı'da yetiştirilmiştir¹⁵³.

Ağrı'da sığır çeşit ıslahına yönelik olarak çalışmaların 1960 sonrası yoğunlaştığı görülmektedir. Bu bağlamda 1967 yılında 600.000 hayvan aşılantmıştır. Diyadin, Ağrı, Doğubayazıt ve Eleşkirt'te İsviçre esmer ırk boğalarından yerli ineklere suni tohumlama yapılmış ve 1750 yavru buzağı elde edilmiştir. Ayrıca Tutak ve Patnos'ta da 5.000 inek aşılantmıştır¹⁵⁴. Ancak Ağrı sığırcılığında süt hayvancılığına gereken önemin 1970'lere dek verilmediği görülmektedir. Ancak 1970 sonrası yerli sığır ırklarının yanı sıra il ve ilçe merkezlerine montofon ineklerin yerleşmeye başladığı görülmüştür. Diyadin, Doğubayazıt, Patnos, Eleşkirt ve Tutak'ta Veteriner Sağlık Merkezleri varken Diyadin, Doğubayazıt ve Eleşkirt'te ise Suni Tohumlama Laboratuvarı bulunmaktadır. Ayrıca il genelinde 1973 yılında köy hayvancılığını geliştirme projesi de uygulanmıştır¹⁵⁵.

Ancak Doğu Anadolu'nun sert ve zorlu kış şartları dolayısıyla kapanan yollar hem yöre halkının iaşe ihtiyacını ve ticareti durma noktasına getirmekte hem de hayvanların küspe ve yem ihtiyaçlarının karşılanamamasına yol

¹⁴⁸ M. Ali Acarbay, "Peynir Sanayi ve Atılan Müspet Adım", *Hâkimiyet*, 14 Ağustos 1965.

¹⁴⁹ Özmen, a.g.e., s.42.

¹⁵⁰ *TBMM Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, D 4, C 17, 66. Birleşim, 25 Şubat 1976.

¹⁵¹ *Et ve Balık Kurumu 2010 Yılı Faaliyet Raporu*, T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, https://www.esk.gov.tr/upload/Node/10256/files/2010_FAALIYET_RAPORU-Haziran_2011_.pdf, Erişim Tarihi: 19.02.2020.

¹⁵² T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, *Doğu Bölgesi İlleri Sanayi Potansiyeli*, Yayın No: 112, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, Ankara 1982, s.3.

¹⁵³ *1973 Ağrı İl Yıllığı*, T.C. Ağrı Valiliği, s.31-32.

¹⁵⁴ Özmen, a.g.e., s.38.

¹⁵⁵ *1973 Ağrı İl Yıllığı*, T.C. Ağrı Valiliği, s.141-160; Koday, a.g.e., s.93-94.

açmıştır. Yeterli düzeyde beslenemeyen ve kışları iyi koşullarda barınamayan hayvanlar arasında kışın ortaya çıkan salgınlar yüzünden yüzlerce hayvan telef olmuştur. Bu yüzden hem salgınlarla mücadelenin bir programa tabi tutulması hem de yem stoku için depo kurulması Devlet Planlama Teşkilatınca da önerilmiştir¹⁵⁶. Ayrıca bu dönemlerde hayvancılık Ağrı ilinde geleneksel tipte olup ve iktisadi girişimcilikten uzak, örgütsüz ve teknik bilgiden uzak olarak yapılmaktadır¹⁵⁷. Bu yüzden 1956 yılında bütün Ağrılı yurttaşlar namına Ağrı Demokrat Parti İl Başkanı'nın Başbakan Adnan Menderes'e çektiği telgrafta kar yağışına bağlı olarak kışın yolların kapandığı besin ihtiyacı karşılanamayan hayvanların bir kısmının açlıktan telef olduğu belirtilmiştir. DP Ağrı İl Başkanlığı öneri olarak hayvan yemlerinin Erzurum Horasan'a kadar demiryoluyla oradan da Ağrı'ya askerî ve sivil kamyonlarla nakledilebileceğini belirtmiştir¹⁵⁸. Hatta 1970'li yıllarda Ağrı'da veterinerlik hizmetleri dışında kamu sağlığı hizmetlerinin dahi yetersiz olduğu görülmektedir. Kışın kapanan yollar halkın il ve ilçe merkezlerine ulaşımını engellerken hastanelerde tedavi hizmetlerinin yetersiz olması dolayısıyla Ağrı kırsalındaki insanlar kendi imkânlarıyla tedavi olma yoluna gitmişlerdir¹⁵⁹.

¹⁵⁶ “Hayvancılık ve Hayvan Hastalıkları ile Savaş Alt Komisyon Raporu”, Devlet Planlama Teşkilatı, **IV. Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyon Raporu**, Ankara 1977, s.26.

¹⁵⁷ **DPT IV, Beş Yıllık Kalkınma Planı, Hayvancılık, Hayvan Islah ve Üretimi Alt Komisyon Raporu**, s.13-14.

¹⁵⁸ **BCA**, 30-1-0-0/80-509-14.

¹⁵⁹ **TBMM Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, D 4, C 19, 92 Birleşim 21 Nisan 1976.

SONUÇ

Ağrı'nın fiziki coğrafya koşulları (iklim, yükselti, topografya ve toprak yapısı), gündelik hayattaki iktisadi faaliyetler kadar il genelindeki nüfus ve yerleşim üzerinde de belirleyici olmuştur. Bu bağlamda da Ağrı kırsalında ova köyleri, dağ eteği köyleri ve dağ köyleri olarak üç tür yerleşim tarzı ortaya çıkarmıştır. Ağrı ili kırsalındaki bu yerleşimlerde 1950 ve 1980 arası nüfus oranı Türkiye geneline oranla daha da yoğundur.

Yerleşim yerlerine bağlı olarak geliştirilen iktisadi faaliyetler noktasında 1950-1980 arası dönem, Ağrı tarımı ile Türkiye tarımının gelişim özellikleri, ürün çeşitliliği, ekim alanlarının artışı ve pazara yönelik üretim noktasında benzerlikler göstermiştir. Ağrı, Doğu Anadolu Bölgesi'nde ekilebilir tarım alanları dar olan birçok ile oranla geniş ovalara sahiptir. Her ne kadar iklim koşulları bu alanlardaki ürün çeşitliliğini ve verim düzeyini düşürse de Ağrı'nın tarımsal dönüşümü büyük oranda Türkiye ortalamalarına uymaktadır. Bu yüzden de Ağrı tarımında sınırlı da olsa bir dönüşüm yaşanmıştır. Ancak bu uyum Türkiye'nin batı illerine oranla daha yavaş olup içinde daha çok geleneksel tarım kültürü öğelerini de barındırmıştır. Ağrı'daki tahıllar, sanayi bitkileri ve baklagiller gibi ürün guruplarının oranlarının ekili tarım alanlarındaki dağılımları da Türkiye geneliyle paralellik göstermektedir.

Ağrı ilinin fiziki coğrafya koşulları bölgede hayvansal üretimi birinci üretim, bitkisel üretimi de ikinci üretim kılmıştır. Ağrı, çevresindeki illere oranla hem büyükbaş hem de küçükbaş hayvancılığın bir arada bulunduğu bir vilayettir. Nitekim bol yağış alan yüksek yaylalarda büyükbaş hayvancılık gelişirken geniş ve düz otlaklarda da küçükbaş hayvancılık gelişme imkânı bulmuştur. Hayvancılıkla da bağlantılı olarak, Ağrı'da en geniş ekim alanına sahip ürünler buğday, arpa, şekerpancarı, patates, yonca ve korungadır. İlde buğday, şekerpancarı ve patates öncelikle insan gıdası için üretilmişken diğer ürünler ise hayvanların yem ihtiyacı için üretilmiştir. Ancak dikkat edilirse bu mahsullerin hepsi hayvan yemi olarak da kullanılabilir. Örneğin şekerpancarının küspesi, buğdayın yarması veya patatesin yaprakları da hayvan yemi olarak kullanılabilir.

Şekerpancarının Ağrı tarımını modernleştirmesinin yanı sıra, şekerpancarı, buğday ve bir ölçüde de arpa, Ağrı tarımında küçük üretici ailelerini pazarla bütünleştirmiştir. Ancak pazar ekonomisiyle bütünleşmede

Ağrı'nın Türkiye ortalamalarına oranla gerek düşük traktör sayısı gerekse yol yapım zorlukları dolayısıyla daha yavaş olduğu görülmektedir. Buna karşın Ağrı İl Tarım Müdürlüğü'nün 1960 ve 1970'lerde yöredeki hayvancılığı desteklemek adına yapmış olduğu çeşitli ıslah çalışmaları, hayvan hastalıklarıyla mücadele, aşular, yem bitkilerinin ekim teşvikleri gibi projeler Ağrı'nın geçirmiş olduğu sosyo-ekonomik dönüşümde kamu yatırımları olarak önemli yere sahiptir.

1950-1980 arası dönemin şartlarında Ağrı her ne kadar altyapı yatırımlarından ve sanayileşmeden mahrum kalsa da Ağrı'nın en önemli avantajı Erzurum gibi önemli bir merkeze yakın olmasıdır. Örneğin Ağrı gerek et kombinasi hizmetlerinde gerekse şeker sanayi alanında bahsedilen bu dönem aralığında Erzurum'daki imkânlardan yararlanmışır. Bu durumda Ağrı ili Türkiye'nin en doğusunda yer alsa da topografyası ve coğrafi konumu itibarıyla gelişme potansiyeli gösterebilmiştir.

KAYNAKÇA

1967 Ağrı İl Yıllığı, T.C. Ağrı Valiliği, Ajans Türk Matbaası, Ankara 1967.

1973 Ağrı İl Yıllığı, T.C. Ağrı Valiliği, Ajans Türk Matbaacılık, Ankara 1973.

Acarbay, M. Ali, “Peynir Sanayi ve Atılan Müspet Adım”, **Hâkimiyet**, 14 Ağustos 1965.

“Ağrı Hayvancılığı”, **Mesuliyet**, 8 Haziran 1963.

Ağrı İl Çevre Durum Raporu, T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, Ağrı 2014.

Ağrı İli İşgücü Piyasası Analizi, T.C. Kalkınma Bakanlığı, Serhat Kalkınma Ajansı, Kars 2012.

Ağrı Şeker Fabrikası, (12 Ekim 1984) Mars Matbaası, Ağrı 1984.

“Ağrı’da Halı Kilim Sanayi”, **Mesuliyet**, 15 Haziran 1963.

“Ağrı’da Şeker Pancarı”, **Mesuliyet**, 6 Temmuz 1963.

“Ağrı’da Zirai Durum Şeker Fabrikası Kurulması İmkânları”, **Hâkimiyet**, 28 Mayıs 1965.

Ağrı’nın Sosyo-Ekonomik Durumu ve Uygun Yatırım Alanları, Ed. Hüseyin Tutar, T.C. Kalkınma Bakanlığı, Serhat Kalkınma Ajansı, Kars 2013.

Arpacı, Salim, **Ağrı ve Çevresinde Şeker Pancarı Tarımı ve Şeker Sanayi**, Atatürk Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2010.

“Bazı Köylerin Su Derdi”, **Hâkimiyet**, 5 Haziran 1965.

Cillov, Haluk, **Türkiye’de Hayvancılığın İktisadi Önemi**, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1962.

Dağ, Muhammed, **Annales Tarih Ekolü ve Türkiye’de Yerel Tarih Yazımı (1939-2000)**, Pamukkale Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Denizli 2020.

DİE Genel Nüfus Sayımı: Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri (Ağrı 1970), DİE Matbaası, Ankara 1973.

DİE Genel Nüfus Sayımı: Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri (Ağrı 1980), DİE Matbaası, Ankara 1982.

DİE Genel Tarım Sayımı Köy Genel Bilgi Anketi Sonuçları, DİE Matbaası, Ankara 1992.

DİE Tarımsal Yapı ve Üretim (1972-1974), Yayın No: 725, DİE Matbaası, Ankara 1975.

DİE Tarımsal Yapı ve Üretim (1980), Yayın No: 985, DİE Matbaası, Ankara 1982.

DİE Umumi Nüfus Sayımı (1960), İl ve İlçeleri İtibarıyla Kesin Neticeleri, DİE Matbaası, Ankara 1964.

DİE Umumi Nüfus Sayımı, (22 Ekim 1950) Türkiye Nüfusu, DİE Matbaası, Ankara 1961.

DİE Ziraat Sayım Neticeleri (1950), DİE Matbaası, Ankara 1956.

DİE Zirai Bünye ve İstihsal (1954-1958), Yayın No: 387, DİE Matbaası, Ankara 1959.

DİE Zirai Bünye ve İstihsal (1959-1961), Yayın No: 445, DİE Matbaası, Ankara 1963.

DİE Zirai Bünye ve İstihsal (1960-1962), Yayın No: 455, DİE Matbaası, Ankara 1964.

Doğanay, Hayati, **Türkiye Ekonomik Coğrafyası**, Çizgi Kitabevi, Konya 1998.

Doğu Bölgesi İlleri Sanayi Potansiyeli, T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, Yayın No: 112, Ankara 1982.

Et ve Balık Kurumu 2010 Yılı Faaliyet Raporu, T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, https://www.esk.gov.tr/upload/Node/10256/files/2010_FAALIYET_RAPORU-Haziran_2011_.pdf, Erişim Tarihi: 19.02.2020.

Güçüyener, Fuad, **Türkiye Coğrafyası Defterleri 1**, Anadolu Türk Kitap Deposu, İstanbul 1938.

Gürsaç, Mustafa, "Ağrı'da Zirai Durum", **Hâkimiyet**, 20 Mayıs 1965.

Hayvancılık ve Hayvan Hastalıkları ile Savaş Alt Komisyon Raporu, IV Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyon Raporu, Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara 1977.

IV Beş Yıllık Kalkınma Planı, Hayvancılık, Hayvan Islah ve Üretimi Alt Komisyon Raporu, Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara 1977.

İstanbul, Küresel ile Yerel Arasında, Haz. Çağlar Keyder, Metis, İstanbul 2013.

Kadanalı, Esra, “Tarım, Hayvancılık ve Ormancılık”, **Ağrı İlinin Sosyo-Ekonomik Profili**, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, 2018.

Karaömerlioğlu, M. Asım, **Orada Bir Köy Var Uzakta**, İletişim, İstanbul 2006.

Karhan, Güven, **Gürbulak Sınır Kapısının Ağrı İli Üzerindeki Sosyo-Ekonomik Etkileri**, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ağrı 2016.

Kaya, Faruk, “Ağrı İlinde Arıcılık Yapısı ve Değerlendirme Durumu”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C 12, S 2, 2008, s.35-56.

Kaya, Faruk, “Ağrı Merkez İlçede Köy Yerleşmelerinin Coğrafi Şartlarla İlişkisi”, **The Journal of Academic Social Science Studies**, C 6, S 8, 2013, s.297-328.

Kaya, Faruk, “Aladağ’da Yaylalar ve Yaylacılık”, **Doğu Coğrafya Dergisi**, C 13, S 19, Erzurum 2008, s.123-148.

Kaya, Faruk, “Doğu Anadolu Karasal İkliminin Belirgin Olarak Yaşandığı Yörelere Biri Olan Ağrı İlinin İklim Özellikleri”, **The Journal of Academic Social Science Studies**, S 26, 2014, s.27-55.

Kaya, Faruk, **Ağrı Ovası ve Çevresinin Coğrafi Etüdü**, Atatürk Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2001.

Kaya, Faruk, Karataş, Yakup, “Bayezid (Ağrı) Vilayetinin Sıhhi ve İçtimai Coğrafyası”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C 7, S 30, 2014, s.158-180.

Keyder, Çağlar, Yenal, Zafer, **Bildiğimiz Tarımın Sonu**, İletişim, İstanbul 2013.

Kıray, Mübeccel, **Ereğli: Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası**, Bağlam, İstanbul 2000.

Kocaman, Sinan, vd., “Ağrı İlinin İdari Coğrafi Analizi”, **Coğrafya’ya Adanmış Bir Ömür: Prof. Dr. Hayati Doğanay**, Atatürk Üniversitesi Yayınları No:1056, Pegem Akademi Yayıncılık, Ankara 2015, s.599-620.

Koday, Saliha, **Doğu Anadolu Bölgesinde Hayvancılık**, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2005.

“Köylerimizi Kalkındıralım”, **Hâkimiyet**, 6 Ağustos 1965.

Kurt, Yılmaz, “Ağrı’da Pancar”, **Hâkimiyet**, 2 Temmuz 1965.

Okur, Uğur, **Bölgesel Kalkınma Politikaları ve Ağrı İlinin İktisadi Analizi**, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ağrı 2017.

Özbek, Meral, **Popüler Kültür ve Orhan Gencebay Arabeski**, İletişim, İstanbul 2013.

Özbilgi, Zeki, “Köyde Ziraatçılık”, **Hâkimiyet**, 17 Mayıs 1965.

Özbilgi, Zeki, “Köyde Ziraatçılık”, **Hâkimiyet**, 18 Mayıs 1965.

Özçağlar, Ali, “Türkiye’de Şekerpancarı Ekim Alanlarının Coğrafi Dağılışı”, **Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Ankara 1992, s.5-54.

Özmen, Ünsal, **Kent Kent Türkiye: Ağrı**, Garanti Matbaası, İstanbul 1969.

Sunay, Erol, “Ağrı’da Patates Ziraatının Gelişme İmkânları”, **Hâkimiyet**, 20 Temmuz 1965.

Sunay, Erol, “Ağrı’da Tarla Ziraatı ve Hububatın Önemi 6”, **Hâkimiyet**, 23 Haziran 1965.

Sunay, Erol, “Ağrı’da Tarla Ziraatı ve Hububatın Önemi”, **Hâkimiyet**, 1 Temmuz 1965.

Sunay, Erol, “Ağrı’da Tarla Ziraatı ve Hububatın Önemi”, **Hâkimiyet**, 3 Temmuz 1965.

Sunay, Erol, “Ağrı’da Tarla Ziraatı ve Hububatın Önemi”, **Hâkimiyet**, 5 Temmuz 1965.

Sunay, Erol, “Ağrı’da Tarla Ziraatı ve Hububatın Önemi”, **Hâkimiyet**, 6 Temmuz 1965.

Sunay, Erol, “Ağrı’da Tarla Ziraatı ve Hububatın Önemi”, **Hâkimiyet**, 7 Temmuz 1965.

Sunay, Erol, “Ağrı’da Tarla Ziraatı ve Hububatın Önemi”, **Hâkimiyet**, 10 Temmuz 1965.

Şahin, Hayrettin, “Ağrı İlindeki Göçlerin Yönlendirilmesinde Kamu Yatırımları ve Yatırım Teşvik Belgelerinin Önemi”, **Akademik Bakış Dergisi**, S 46, Kasım 2014, s.28-50.

Şekerpancarı Ekicilerine”, **Hâkimiyet**, 27 Mayıs 1965.

T.C. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Zirai Bünye ve İstihsal (1946-1953), DİE Matbaası, Ankara 1954.

456

TBMM Millet Meclisi Tutanak Dergisi, D 4, C 17, 66. Birleşim, 25 Şubat 1976.

TBMM Millet Meclisi Tutanak Dergisi, D 4, C 19, 92. Birleşim, 21 Nisan 1976.

Temelli, Fatma, “Ağrı İli: Mevcut ve Potansiyel Yatırım Alanları Yatırım Teşvikleri ve Finansman”, **Ağrı İli Sosyo-Ekonomik Profili**, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Ağrı 2018.

“Toprak Tevzi Komisyonu”, **Yayla**, 22 Ekim 1953.

Tunç, Bilal, Özçelik, Fatih, “Cumhuriyet Döneminde Ağrı Nüfusundaki Gelişmeler (1927-1980)”, **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, C 6, S 3, 2017, s.2132-2149.

TÜİK Bitkisel Üretim İstatistikleri (2019), <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=92&locale=tr>, Erişim Tarihi: 09.02.2020.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-1-0-0/80-509-14.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-1-0/115-730-1.

“Vilayetimizde Ziraat Faaliyetleri”, **Yayla**, 12 Kasım 1953.

Yazgan, Şekip, “Ağrı İlinin Sanayi Yapısı”, **Ağrı İlinin Sosyo-Ekonomik Yapısı**, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Ağrı 2018.

Yıldız, Mehmet, **Ağrı İlinde Yem Bitkileri Üreticilerinin Sosyo-Ekonomik Durumlarının İncelenmesi**, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş 2019.

Yılmaz, Murat, “Türkiye’de Kırsal Nüfusun Değişimi ve İllere Göre Değişimi (1980-2012)”, **Doğu Coğrafya Dergisi**, C 20, S 33, Erzurum 2015.

“Zirai Mücadele Mevsimi”, **Hâkimiyet**, 6 Mayıs 1963.

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ DERGİSİ

YAYIN İLKELERİ

Yayın hayatına Kasım 1984 yılında başlayan Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, güz ve bahar olmak üzere yılda iki sayı yayımlanır.

Derginin Yayın Amacı

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türk ve dünya tarihi kapsamındaki konular çerçevesinde, Türkiye Tarihi, Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti'ne ilişkin bilgi ve belgelerle ilgili bilimsel araştırma ve çalışmaları yayımlayarak ulusal ve uluslararası düzeyde bilim dünyasıyla paylaşmaktır.

Derginin Konusu

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türk ve dünya tarihi kapsamındaki konular çerçevesinde, Türkiye Tarihi, Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti'ne ilişkin konuları ele alan yakın dönem tarih dergisidir. Derginin konusu, Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti'nin içine doğduğu siyasi, sosyo-ekonomik ve kültürel boyutlu ulusal ve küresel ortamı; beşerî ve sosyal bilimler bağlamında bilimsel ölçütlere göre inceleyen araştırmaları, değerlendirmeleri ve çalışmaları içermektedir.

Derginin İçeriğinde Yer Alacak Çalışmalar

- Alanında boşluğu dolduracak, araştırmaya dayalı özgün makaleler;
- İncelenen konuları zengin bir kaynakçaya dayanarak değerlendiren, eleştiren ve bu konuda yeni ve dikkate değer görüşler ortaya koyan araştırma, inceleme ve derleme yazıları;
- XIX. yüzyıldan günümüze değin Türkiye Tarihi, Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi ile ilgili konularda hazırlanan proje kapsamında geliştirilmiş araştırmalar;
- Millî Mücadele ve Türkiye Cumhuriyeti ile ilgili eser, şahsiyet ve ilmî faaliyetleri tanıtan yazılar olmalıdır.

Gönderilecek yazıların, daha önce bir başka yayın organında yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere kabul edilmemiş olması gerekir.

Daha önce bir bilimsel kongrede sunulmuş bildiriler, yeni bilgi, belge ve yorum ilave edilmek kaydıyla ve yeni hâliyle çalışmanın özgün olduğunun belirtilmesi koşuluyla yayımlanabilir.

Makalelerin Değerlendirilmesi

Gelen yazılar, yayın ilkelerine uygunluğu bakımından Yayın Kurulunca incelendikten sonra, alanında uzman iki hakeme gönderilir. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olduğu takdirde, yazı üçüncü bir hakeme gönderilebilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur.

Yazar(lar), hakemlerin ve Yayın Kurulunun eleştirisi, öneri ve düzeltmelerini dikkate alırlar. Katılmadıkları hususlar varsa, gerekçelerini bildirme hakkına sahiptirler. Yayına kabul edilen ve edilmeyen makale/yazıların yazar(lar)ına bilgi verilir.

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi'nde yayımlanan yazıların telif hakkı Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığına devredilmiş sayılır. Telif hakkı, yazılı, görsel ve sanal ortamda yayımlanmayı da kapsar.

460

Yayımlanan makale/yazılardaki görüşlerin sorumluluğu yazarlarına aittir. Yazı ve fotoğraflardan kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

Yayımlanması kararlaştırılan makale/yazıların yazar(lar)ına ve hakemlerine, telif ve inceleme ücreti ödemesi yayın tarihinden sonra yapılır. Ücret miktarı Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu ile Bağlı Kuruluşları Telif Hakkı, Yayın ve Satış Yönetmeliği'ne göre tespit edilir.

Yayımlanacak makalelerde araştırma ve yayın etiğine uyulması zorunludur.

Yazım Dili

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi'nin yazım dili Türkçe ve İngilizce'dir. Ancak her sayıda derginin üçte bir oranını geçmeyecek şekilde, diğer dillerde yazılmış makalelere de -Yayın Kurulu kararıyla- yer verilebilir.

Yayımlanacak makalelerin Türkçe ve İngilizce özetleri de, yazarları tarafından tespit edilen anahtar kelimeler ile birlikte verilir.

Yazım Kuralları

Makalenin Yapısı

Makalenin genel olarak aşağıda belirtilen düzene göre sunulmasına özen gösterilmelidir:

1- Başlık, koyu karakterde büyük harflerle ortalı olarak yazılmalıdır.

2- Dergide kör hakemlik sistemi uygulandığından makalede Yazar ad(lar)ı, soyad(lar)ı yer almamalıdır. Makalenin yayımlanma aşamasında Yazar ad(lar)ı, soyad(lar)ı, kurum, akademik unvan, adres, ORCID gibi bilgiler dergi editörlüğüne eklenir.

3- Özet (anahtar kelimeler eklenerek)

4- İngilizce başlık ve İngilizce özet (anahtar kelimeler eklenerek)

5- Makale, amaç, kapsam ve çalışma yöntemlerini belirten bir giriş, ana metin bölümleri, sonuç ve kaynakçayı içerecek şekilde düzenlenmelidir.

Özet

75 kelimedenden az, 200 kelimedenden fazla olmayacak şekilde Türkçe ve İngilizce olarak ayrı ayrı yazılmalıdır. Özet, makalenin ana fikrini ve katkısını yansıtmak nitelikte olmalıdır. Özeti altında bir satır boşluk bırakılarak en az 4, en çok 8 anahtar kelime alfabetik sıra ile verilmelidir.

Ana Metin

Makale, A4 boyutunda, üst/alt/sağ/sol 2,5 cm sayfa kenarlığı boşluğu bırakılarak, cilt payı 0 cm olacak şekilde, paragrafın ilk satırının 1 cm içeri girintilenecek, satır aralarında önce ve sonra 12nk 1,5 satır aralığı ile ve 12 punto (Öz ve Abstract 11 punto ile) Times New Roman yazı karakteri ile MS Word programında yazılmalıdır. Yazılar en fazla 10.000 kelimedenden oluşmalıdır.

Bölüm Başlıkları

Makalenin yapısını belirlemek ve ana metinde düzenli bir bilgi aktarımı sağlamak üzere yazıda ara ve alt başlıklar kullanılabilir. Ana başlıklar (Makale Türkçe ve İngilizce başlıkları, ÖZ, ABSTRACT, GİRİŞ, SONUÇ, KAYNAKÇA, EKLER) büyük harflerle; ara ve alt başlıklar ise ilk harfleri büyük olmak üzere küçük harflerle ve koyu (bold) yazılmalıdır.

Ara başlıklar Romen rakamlarıyla I-II-III... şeklinde ara başlıkların alt başlıkları ise I.1-I.2-I.3... şeklinde düzenlenmelidir.

Örnek 1:

II. Büyük Buhran ve Buhran Vergisi

II.1. Buhran Vergisinin Yasal Çerçevesi

Şekil, Çizelge ve Resimler

Şekiller, çizelgeler ve resimler birden başlayarak numaralandırılmalı ve açıklayıcı dipnotlara hemen altlarında yer verilmelidir. Şekil, çizelge ve resimler toplam 10 sayfayı aşmamalıdır.

Alıntılar

Alıntılar tırnak içinde verilmelidir. Tırnak içerisinde verilen ifadeler ayrıca italik olarak yazılmamalıdır. Üç satırı geçen alıntılar metnin sağından ve solundan 1,5 cm içeride ve 11 punto büyüklüğü ile yazılmalıdır.

Kaynak Gösterme

Kaynaklar dipnot şeklinde yazılmalı, Times New Roman yazı biçimiyle 10 punto ve tek aralık olmalıdır.

a- Kitap: Baş harfleri büyük olmak üzere önce yazarın adı, soyadı, kitabın adı (koyu karakterde), (varsa) Cilt, yayınevi, yayın yeri ve tarihi ve sayfa numarası verilmelidir.

Örnek 2:

Mehmet Saray, **Türk-İran İlişkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1999, s.18.

b- Makale: Baş harfleri büyük olmak üzere; yazarın adı, soyadı, makalenin adı (tırnak içinde), içinde yer aldığı yayının adı (koyu karakterde), Cilt, Sayı, yayın tarihi (varsa), yayın yeri ve yılı, sayfa numarası verilmelidir.

Örnek 3:

Abdurrahman Bozkurt, “Gelibolu Yarımadası’nda İtilaf Bloğuna Ait Harp Mezarlıklarının İnşası ve Statüsü”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XXVIII, S 84, Ankara 2013, s.57.

Çok yazarlı kitap ya da makalelere atıf yapılırken ilk yazar adı mutlaka belirtilmeli, diğer yazarların adları araya virgül gelecek şekilde belirtilebileceği gibi ilk yazardan sonra “vd.” şeklinde belirtmek koşuluyla

yazılmayabilir. Ancak Kaynakçada bütün yazarların isimleri mutlaka yer almalıdır.

Örnek 4:

(İkiden fazla yazarlı) Durmuş Yalçın, vd., **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, Cilt I, 7. Baskı, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2010, s.511.

Mülakat ve röportaj tarzı görüşmeler, metin içinde ad-soyad ve tarih belirtilerek değinilmeli, ayrıca Kaynakçada da gösterilmelidir.

Tekrarlanan atıflarda; soyadı, eser kitap ise **a.g.e.**, makale ise a.g.m., yazılmalı ve sayfa numarası eklenmelidir.

Saray, **a.g.e.**, s.82.

Bozkurt, a.g.m., s.5.

Kaynakça

Yazar soyadlarına göre ve alfabetik olarak sırayla yazılmalıdır.

a- Kitap: Yazar(lar)ın soyadı, adı, kitabın adı (Koyu Karakterde), yayınevi, yayın yeri ve tarihi.

Örnek 5:

Bayındır Uluskan, Seda, **Atatürk'ün Sosyal ve Kültürel Politikaları**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006.

b- Süreli Yayın: Yazar(lar)ın soyadı, adı, makalenin başlığı (tırnak içinde), süreli yayının tam adı (koyu karakterde), Cilt, Sayı, yayın yeri ve tarihi, sayfa aralığı.

Örnek 6:

Tokluoğlu, Ceylan, “Ziya Gökalp: Turancılıktan Türkçülüğe”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XXVIII, S 84, Ankara 2013, s.103-142.

c- Bildiri: Yazar(lar)ın soyadı, adı, bildirinin başlığı (tırnak içinde), sempozyumun veya kongrenin adı, düzenlendiği yerin adı, düzenlenme tarihi,

Bildiriler, varsa editör(ler)in adı, Cilt, basımevi/yayınevi, yayın yeri ve tarihi, sayfa aralığı.

Örnek 7:

Şimşir, Bilal N., “Atatürk ve Avusturalya”, **Altıncı Uluslararası Atatürk Kongresi, Ankara, 12-16 Kasım 2007, Bildiriler**, Cilt I, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2010, s.35-73.

Yazıların Gönderilmesi

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi’nde yayımlanmak üzere yayın ilkelerine ve Türk Dil Kurumu yazım kurallarına ve TDK Güncel Türkçe Sözlüğüne (bu şart Türkçe makalelerde istenir) uygun olarak hazırlanmış yazıların başvuruları, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumunun web sayfası üzerinde yer alan <https://giris.ayk.gov.tr/signin> uzantılı Yayımlar Takip Sistemi (YAYSİS) üzerinden yapılacaktır. Yazarlar Yayın Kurulu’na ve dergi editörlüğüne esasa yönelik olmayan küçük düzeltmeler yapılabileceğini kabul etmiş sayılırlar.

YAZIŞMA ADRESİ

Atatürk Araştırma Merkezi

Ziyabey Cad. No:19 Balgat – Çankaya / ANKARA

Tel: (0 312) 285 65 11 – 285 55 12 – 284 34 18

Belgegeçer: (0 312) 285 65 73

E-mail: dergi@atam.gov.tr • Web: <https://atamdergi.gov.tr/>

<https://giris.ayk.gov.tr/signin>

JOURNAL OF ATATÜRK RESEARCH CENTER

PUBLICATION PRINCIPLES

The Journal of Atatürk Research Center which began publishing in November, 1984 is published in two issues per year in Spring and Autumn.

Publication Purpose of the Journal

Within the frame of topics as part of Turkish and world history since the second half of the 19th century, the aim is to share the scientific researches and studies about the information and documents relating to Turkish History, Atatürk and Republic of Turkey with science world by publishing on both national and international levels.

Topics of the Journal

Journal of Atatürk Research Center, within the frame of topics as part of Turkish and world history since the second half of the 19th century, is a contemporary history journal in which a wide range of topics relating to “Turkish History”, “Atatürk” and “Republic of Turkey” are handled. The Journal includes the researches, evaluations and studies which inspect the political, socio-economic and cultural dimensional national and global atmosphere which Atatürk and the Republic of Turkey were born into according to scientific criteria in terms of humanities and social sciences.

Studies to Take Place in the Context of the Journal

They should be:

- Original articles, filling the gap in their field, based on research
- Research, review and compilation articles which evaluate and criticize the reviewed subjects according to a rich bibliography and put forward new and noteworthy opinions.
- Developed researches within the scope of projects about Turkish History, Atatürk and Republic of Turkey History since the 19th century.
- Articles promoting the works, personage and scientific events about National Struggle and Republic of Turkey Articles which will be sent should not be published elsewhere previously or accepted for publication. Papers

presented in a scientific congress previously can be issued providing they are added new information, document and review, and stated as original with their new edition.

Evaluation of articles

After looking for the eligibility of the principles of the Editorial Board, incoming articles are sent to two referees expert in their field. In case of one of the reports is positive and another negative, the article can be sent to a third referee. Names of the referees are kept confidential and reports are kept for five years. The author(s) takes into account the corrections and suggestions of the referees and the Editorial Board. If they disagree, they have right for justification report. They give information to the author of articles / writings shall be accepted or not for publication, but the article / writing texts will not be refunded.

The copyright of the published articles in the Journal of Atatürk Research Center shall be turned over Department of Atatürk Research Center. The copyright also includes to be published in the written, visual and virtual environment.

Responsibility of the published articles/writings belongs to their authors. Text and photos can be cited by stating the source.

Copyright and investigation fees are paid within two months from the date of publication to author(s) and referees of the articles/writings agreed for publication. The amount of the fees is fixed according to the Copyright, Publishing and Sales Regulations of “Atatürk Supreme Council for Culture, Language and History” and related institution.

It is compulsory to abide by research and publication ethics in papers to be published.

Official Language

The official language of Journal’s Atatürk Research Center is English and Turkish. However, articles written in other languages can be allowed by the decision of the Editorial Board providing that they do not exceed one-third of each issue of the journal.

English and Turkish summary of the published articles can be given with the keywords determined by their authors.

Spelling Rules

Structure of the article

In general, the article must be taken into the order specified below:

1. The title should be written in bold capital letters.

2. Author's name(s) and surname(s) should not be included in the article, as the blind peer-review system is applied in the journal. During the publication of the article, information such as the author's name(s), surname(s), institution, academic title, address, ORCID are added by the journal editorial.

3. Abstract (with keywords)

4. English title and abstract in English (with keywords)

5. An introduction should indicate article, purpose, scope and methods of work and sections of the main texts should be arranged to include Conclusion and Bibliography.

Abstract

The abstract should have no more than 200 words or less than 75 words and it should be written separately in Turkish and English. The abstract should reflect the contribution and the main idea of the article. Minimum 4 and maximum 8 keywords should be given by leaving one blank line below the summary.

Main text

The article should be written in A4 size, with a margin of 2.5 cm above/bottom/right/left. The gutter should be 0 cm, the first line of the paragraph should be indented 1 cm, before and after the lines with 12nk 1.5 line spacing and 12 point (Abstract and Abstract with 11 points) Times New Roman font in MS Word program. Article length should be 10.000 words.

Section Headings

Intermediate and sub-headings can be used in the article to determine the structure of the article and to provide a regular information transfer in the main text. Main headings [Article Turkish and English titles, ÖZ (ABSTRACT), ABSTRACT, GİRİŞ (INTRODUCTION), SONUÇ (CONCLUSION),

KAYNAKÇA (BIBLIOGRAPHY), EKLER (ATTACHMENTS)] in capital letters; Intermediate and sub-headings should be written in lowercase letters with the first letters in capital letters and in bold.

Example 1:

II. Büyük Buhran ve Buhran Vergisi

II.1. Buhran Vergisinin Yasal Çerçevesi

Figures, Tables and Pictures

Figures, tables and pictures should be numerated beginning with one and the footnotes should be given beneath them. Figures, tables and pictures should not exceed 10 pages.

Citations

Citations should be in quotes. The citations passing three-line should be formatted left and right 1.5 cm and written in 11 pt.

References

References should be written in the form of a footnote, and should be 10 pt. with one line space.

a-Book: Author's name and surname should be written in capital letters; title in bold, (if any) Volume, publisher, date and place of publication and page numbers of the book should be given.

Example 2:

Abdurahman Çaycı, **Gazi Mustafa Kemal Atatürk (The Leader of National Independence and Modernization)**, Atatürk Research Center Publication's, Ankara 2002, p.130.

b-Article: Author's name and surname should be written in capital letters; title of article should be in quotes; name in bold , Volume, Number, publisher, date(if any), place, year and page numbers of the publication should be given.

Example 3:

Mehmet Ali Beyhan, “The Literature of Reforms and Depressions: The Era of Selim III and Mahmut II”, **Literature Journal of Research on Turkey**, Volume I, Issue II, Istanbul 2003, p.57.

When citing books or articles with multiple authors, the name of the first author must be specified, the names of other authors may be specified with a comma in between, or they may not be written on the condition that “etc.” is indicated after the first author. However, the names of all authors must be included in the bibliography.

Example 4:

Durmuş Yalçın, etc., **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, Cilt I, 7. Baskı, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2010, s.511.

In the repeated references : surname should be written; if work is a book, you should write **ibid** but if work is an article you should write **ibid**; page number should be added.

Çaycı, **ibid**, p.11.

Beyhan, **ibid**, p.60.

Bibliography

Bibliography should be put in alphabetical order by last names of authors.

a- Book: Author’s (s’) surname, name, the book’s title, publisher, place and date of publication.

Example 5:

Çaycı, Abdurahman, **Gazi Mustafa Kemal Atatürk (The Leader of National Independence and Modernization)**, Atatürk Research Center Publication’s, Ankara 2002.

b- Periodical: Author’s (s’) surname, name, title of article (in quotes), periodical’s full name, Volume, Number, place and date of publication, page range.

Example 6:

Beyhan, Mehmet Ali, “The Literature of Reforms and Depressions: The Era of Selim III and Mahmut II”, **Literature Journal of Research on Turkey**, Volume I, Issue II, Istanbul 2003, p.57-99.

c- Papers: Author’s (s’) surname, name, title of declaration (in quotes), symposium’s or congress’ name, name of organization place, date of issue, Declarations, (if any) editors’ name, Volume, printing house/publishing house, place and date of publication, page range.

Example 7:

Şimşir, Bilal N., “Atatürk ve Avusturalya”, **Sixth International Atatürk Congress, Ankara, 12-16 November 2007, Papers**, Volume I, Atatürk Research Center Publications, Ankara 2010, p.35-73.

Submission of Writings

The applications of the articles to be published in the Journal of Atatürk Research Center, prepared in accordance with the publication principles, are to be made via YAYSIS (Publication Tracking System) which can be reached at <https://giris.ayk.gov.tr/signin> on the website of Atatürk Supreme Council for Culture, Language and History. Authors are deemed to have accepted that minor corrections which do not target the essence may be made by the Editorial Board and by the editor of the journal.

CONTACT INFORMATION

Atatürk Research Center

Ziyabey Street No:19 Balgat - Çankaya / ANKARA

Tel: (0 312) 285 65 11 - 285 55 12 - 284 34 18

Fax: (0 312) 285 65 73

e-mail: dergi@atam.gov.tr • **web:** <https://atamdergi.gov.tr/>

<https://giris.ayk.gov.tr/signin>

ISSN 1011-727X

9 771011 727002

Fiyat: 110,00 ₺